

Kovách Imre

A VIDÉK AZ EZREDFORDULÓN

*A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti
és hatalmi változásai*

Kovách Imre

A VIDÉK AZ EZREDFORDULÓN

*A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti
és hatalmi változásai*

Argumentum

mta tk szí

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
(Szociológiai Intézet)

A kötet az
Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA, témaszám: 106564)
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

© Kovách Imre, 2012

ISBN 978-963-446-679-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Nyerges Judit

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
<i>Kutatási előzmények. Források, módszerek</i>	11
1. A VIDÉKFOGALOM MEGHATÁROZÁSA	
A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI IRODALOMBAN	17
1.1. <i>Fogalmi vákuum és felhalmozódó tudás a vidékszociológiában</i>	
<i>Újrakezdés a '80-as években</i>	17
1.2. <i>Az új politikai gazdaságtan</i>	18
1.3. <i>Az európai vidéktudományok „kulturális fordulata”</i>	22
1.3.1. A konstruktivizmus és vidékfogalom	22
1.3.2. Poszt-strukturalizmus. Diskurzus és vidékfogalom	23
1.3.3. A kultúragazdaság elmélete:	
diszkurzív verseny és az EU vidékfejlesztés rendszere	25
1.3.4. A vidék imázsa	27
1.3.5. A konstruktivista vidékszociológia kritikája	30
1.3.6. A vidéki változások kutatásának megfontolásai	31
1.4. <i>A vidék fogalma, a vidékmeghatározás diszkurzív versenye Magyarországon</i>	32
1.4.1. Az idilli és a nyomorgó vidék	32
1.4.2. A nemzeti és rurális összekapcsolása	32
1.4.3. Szocializmus, rurális imázs és modernizáció	33
1.4.4. A vidék és a falu imázsainak változása a '90-es években	34
1.4.5. A vidék közigazgatási és statisztikai definíciója	36
1.4.6. A vidékmeghatározás diszkurzív versenye a '90-es évek második felétől	39
1.4.7. Vidék, falu és mezőgazdaság mennyiben azonosak és mit jelentenek?	41
2. VÁROS ÉS FALU	47
2.1. <i>Az új regionalizáció</i>	49
2.2. <i>Faluosztályok, falutípusok</i>	53
2.3. <i>Aprófalvak, kistelepülések</i>	56
2.4. <i>Agglomerizálódás, szuburbanizáció és ellenurbanizáció, az „új vidék”</i>	58
2.5. <i>A vidék és településszerkezet. Magyar – közép európai modell</i>	63

3. MEZŐGAZDASÁG: PRIVATIZÁCIÓ, KONCENTRÁCIÓ, A RENDIES KERETEK VÉGE	66
3.1. Agrárszerkezet-váltás. Földkárpótlás. A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok privatizációja	67
3.2. Az új földtulajdon-szerkezet	71
3.3. A családi gazdaságok	73
3.4. Kistermelés, részdíós üzemek, élelmiszer-önellátás – továbbélő rendi keretek	77
3.5. A földhasználat és a termelés koncentrációja. Egy új agrárstruktúra kialakulásának kezdetei	78
4. A VIDÉKI TÁRSADALOM. VÁLTOZÁS ÉS ÁLLANDÓSÁG	92
4.1. A foglalkozási szerkezet	92
4.2. A vidéki szegénység	97
4.2.1. Értelmezések	97
4.2.2. Etnicizálódás	98
4.2.3. A mezőgazdasági szerkezetváltás hatásai	100
4.2.4. Jólét nélküli jóléti rendszer a lokális redisztribúció helyén	102
4.2.5. Az iskolarendszer	105
4.2.6. A nemek közötti különbségek a szegénységben	111
4.2.7. Szociális földprogram, szociális szövetkezet	112
4.3. A vidéki elitek	113
4.4. Középrétegek, vállalkozók	117
4.5. Az ingázás és a (városi) betelepülés	121
4.6. A vidéki kisebbségek. A vidéki „mátság”	126
4.7. A vidéki család	128
4.8. Globalizáció és hálózatosodás a vidéki társadalomban, gazdaságban és politikában	130
5. A HATALOM SZERKEZETE. SZEREPLŐK ÉS ÉRDEKEK	135
5.1. A kormányzati szint. A „minisztérium”	136
5.2. A vidéki önkormányzatok hatalmi viszonyai	140
5.3. A vidékhez és az önkormányzatokhoz kapcsolódó hatalmi hálózatok	144
5.3.1. Új szereplők a helyi hatalomban	146
5.3.1.1. Projektosztály, pályázati rendszer, hatalommegosztás	146
5.3.1.2. A közvetítő szereplők	148
5.3.1.3. Projekt és hatalom	149
5.3.1.4. Az új kormányzás	152
5.4. Érdekcsoportok, érdekérvényesítés, hatalmi hálózatok a magyar vidékpolitikában az európai uniós tagságot követően	154
5.4.1. Szereplők és érdekek	156
5.4.2. Az agrárpolitikai és vidékfejlesztési rendszer szereplői az EU-ban és Magyarországon	159
5.4.2.1. A nemzeti bürokráciák	160
5.4.2.2. A politikai elit csoportjai	161
5.4.2.3. A mezőgazdasági érdekcsoportok és a mezőgazdasági termelők	162
5.4.2.4. A projektosztály tagjai és intézményei	163

5.4.2.5. A helyi elit	163
5.4.2.6. A civil társadalom csoportjai és intézményei (beleértve a városi környezetvédő mozgalmakat is)	164
5.4.3. Az érdekérvényesítés	165
5.4.4. A magyar érdekérvényesítés és lobbizás a mezőgazdasággal és a vidékfejlesztéssel kapcsolatban	169
6. A MAGYAR TÁRSADALOM PARASZTTALANÍTÁSA	174
6.1. A „paraszt” és „paraszttalanítás” értelmezése	177
6.2. A „paraszt” fogalma Magyarországon	178
6.3. A „paraszt” fogalma	183
6.4. A parasztság létrehozása és megszüntetése	188
6.5. De-ruralizáció, tradícióvesztés, a poszt-tradicionális vidék	192
6.6. Paraszttalanítás a magyar társadalomban	195
7. RUSTICA NOVA	203
FELHASZNÁLT IRODALOM	207

BEVEZETÉS

Közel harminc éve folytatok kutatásokat kisebb-nagyobb megszakításokkal a vidéki társadalmi jelenségekről. Ez a kötet a rurális szerkezeti és hatalmi változásokról szóló kutatásaim és elemzéseim összefoglalása. Akadémiai doktori értekezésem szövegét alakítottam át a doktori eljárás bírálatainak és kollegáim kritikai megjegyzéseinek hatására. Az alcím minden szavának külön jelentősége van. A „jelenkori”-val azt hangsúlyozom, hogy jelentősebb szemléletváltás szükséges a vidékkutatásokban az éppen lezáruló, folytatódó vagy kezdődő történések megértéséhez. A vidékkel foglalkozó tudományok hosszabb ideig a politikai rendszerváltást követő mezőgazdasági és egyéb szerkezetváltás eseményeit és következményeit regisztrálták. A kutatások és publikációk jelentős része máig strukturális közelítésű abban az értelemben, hogy a vidékkel kapcsolatos gazdasági, regionális és térhasználati, önkormányzati, oktatási szerkezetek elemzésére irányulnak, a szociális problémák strukturális okait elemzik. A megközelítés jogosultsága nem kétséges a vizsgált struktúrák konok deformáltsága és a hazai társadalomtudományok jelentős részének erős strukturalista/stratifikációs hagyományai miatt. Az utóbbi néhány évben azonban téma- és szemléletváltás jelei mutatkoznak. A makroszerkezeti változások hagyományos leírása és elemzése mellett a vidéki valóság más elemeinek (a vidék reprezentációja, hatalmi kérdések, hálózatelemzés) kutatása kezdődött. Az címben szereplő „jelenkori” arra utal, hogy az új törekvések eredményeit is felhasználtam, és a magam eszközeivel járulok hozzá a vidékkutatás „kulturális fordulatához”. A „magyar” jelző szerepeltetésével hangsúlyozom a nemzetközi összehasonlítás szükségességét, amelyet következetesen alkalmaztam. Munkám nem klasszikus értelemben vett összehasonlító elemzés. Az európai (és kisebb mértékben az amerikai) vidékszociológia útkeresésének, koncepcióinak, példáinak használata a hazai folyamatok alaposabb megismerését segíti. A „vidék” értelmezésével egy külön fejezet foglalkozik. A vidék-definíciókra vonatkozó nemzetközi és hazai irodalom összefoglalásának célja nem kizárólag a fogalom-magyarázat. A fogalmi viták tartalmazzák a vidékről való konkrét tudásunk jelentékeny részét is.

A „társadalomszerkezet” annak a beismerése, hogy a strukturális közelítés sem mellőzhető a vidéki változások elemzésében. A 2006-ban a Napvilág Kiadónál megjelent *Társadalmi metszetek* című kötet bevezető tanulmányaiban a szociológia paradigmaváltását szorgalmaztam, amelynek egyik eleme a társadalomszerkezettel foglalkozó kutatások megújítása. A könyv több fejezete a vidéki társadalom szerkezetével és a vidéki szereplőcsoportokkal foglalkozik, ugyanakkor nem volt célom a stratifikációs elemzés, amelynek érvényességét a szintézisre törekvés miatt korlátozottan tartottam.

A „hatalmi változás” azt a felismerést közvetíti, hogy a vidéki gazdaság és társadalom működésmechanizmusainak értelmezése a hatalmi viszonyok, a szereplőcsoportok és intézmények érdekeinek és érdekérvényesítésének ismerete nélkül nem végezhető el.

A nemzetközi irodalom elemzésének egyik tanúsága, hogy a vidék-kutatásokban több, egymással egyenrangú irányzat létezik, amelyek vidékfogalma, kutatási témái és módszerei szerteágazók. Nincs konszenzusos vidékfogalom; a vidék definíciója a magyar tudományban és politikai diskurzusban sem egységes. A vidéki társadalom jelenségeivel több tudomány is foglalkozik. A szociológia, a néprajz és antropológia ágazatai, a társadalomföldrajz és -statisztika, a társadalmi nemek tudománya és a szociálpolitika, a politikatudomány, az agrár-közgazdaságtan és még más tudományágak is a maguk nézőpontja és módszerei szerint határozzák meg, hogy mit értenek vidéken és mit emelnek vizsgálataikba a vidéki valóság elemei közül. A vidékkutatások megosztottsága és interdiszciplinaritása miatt a szocializmust követő korszak és az ezredforduló vidéki történéseinek megértése szükségszerűen multidimenzionális feladat. A dolgozat szerkezete e kutatási cél vállalását tükrözi.

Az első fejezet a vidékfogalom meghatározásáról folytatott nemzetközi vita összefoglalása és a hazai vidékfogalmak bemutatása. A magyar társadalomtudományban, a politikai és közbeszédben, a vidék reprezentációjában és imázsaiban sokfajta vidékfogalom és vidékkép használatos. E fejezet célja nem egy új, és különösen nem egy véglegesnek tekintett vidékfogalom létrehozása. A meghatározásáért folytatott diskurzív verseny a vidék ellenőrzésének szimbolikus és tényleges hatalmi pozícióiért folyik. A fogalmi vita, a vidék reprezentációjának és imázsának a vizsgálata, a vidékről való ismeretek egyfajta összegzése. Ez a fejezet ismerteti a magyar lakosság „agrárérintettségére” vonatkozó kutatás legfőbb eredményeit is.

A második fejezetben a település- és társadalomszerkezet aszinkron változásait, „a poszt-szocialista demográfiai fordulat” összetevőit elemzem a város és a falu kapcsolatának szempontjából. A migráció, a turizmus, a városi fogyasztók igényei és a vidékiek fogyasztási értékei, az egyre gyorsabban leküzdhető távolság és az internet terjedése, a médiák és a politika közvélemény-formálás, valamint a globalizáció a város és a falu érintkezésének új formáit hívták életre. A falvak jelentős része még kevésbé zárt, önnön törvényei és normái szerint élő társadalom, mint néhány évtizeddel ezelőtt. A szegénységbe süllyedő aprófalvak lakosságának a kitáguló világ földrajzilag az elektronikus média hálón keresztül sem elérhető. A fejezet vége a magyar (és közép-európai) településszerkezet karakteres tulajdonságainak és sajátos fejlődésmoделljének leírása. Közép-Európában egyrészt végbement – a fejlődésközpontokhoz és más, később iparosodott európai területekhez hasonlóan – a mezőgazdaság visszaesése, a történeti parasztság hanyatlása. A rurális lakosság száma és a teljes társadalmon belüli aránya azonban nem csökken, hanem inkább csekélyebb mértékben növekszik a legtöbb régióban. Megkésett fejlődésű vagy speciális modellt formáló településszerkezet jött létre? A gyors piacositás következtében egyidejűleg mennek végbe a máshol egymás után következő város/vidék átrendeződések? Amellett érvelek, hogy Közép-Európa településszerkezete sajátosan, bár más európai régióktól nyilvánvalóan nem elkülönülten rendeződött át az ezredforduló környékén. A megkésett és a lemaradottság nem releváns, normatív kategóriák a tartósan jelenlevő szerkezeti elemek valós értékelésével szemben.

A harmadik részben a mezőgazdasági tulajdonváltás következményeit, a földhasználat és a termelés koncentrációját, a mezőgazdaság üzemszerkezetét a piacosodás szempontjából vizsgálom. A piaci profit logikája szerint termelő egyéni, családi gazdaságok és az összetett célokat követő részidős kisüzemek ugyanazon uniós integráció rendszerén belül működnek. Kérdés, hogy az integrált piaci és a piacra orientált, de a társadalmi újratermelés szempontjait is követő termelési módok és az önellátásra termelés milyen gazdasági viselkedésformákat rögzítenek vagy indukálnak, és azok hogyan és mennyiben járulnak hozzá a vidéki szerkezetek lebomlásához, konzerválódásához és újraépüléséhez.

A negyedik fejezet a vidéki társadalmi változásokkal foglalkozik. A vidéki szegénységgel, a családi gazdálkodókkal, a középrétegekkel és elitekkel, az intézményekkel, elsősorban a családdal, valamint a hálózatiság terjedésével, a globalizálódással foglalkozó alfejezetek célja a makro- és mikroszintű folyamatok elemzése.

A hatalmi kapcsolatok, a szereplők, érdekek és az érdekérvényesítés a tárgya a következő fejezetnek. A helyi hatalom szerkezetét, a nemzeti és az uniós érdekérvényesítést, a vidékről történő rendelkezésnek az önkormányzatoktól távoli hatalmi központokba kerülését, a befolyásvesztést és a vidék köré szerveződő hatalmi hálózatok új szereplőinek hatalommegosztással járó érdekeit mutatom be itt.

A hatodik fejezet egy nemzetközi kutatás eredményeire támaszkodva a későn iparosodó európai régiók történeti parasztságának hanyatlását, eltűnését hasonlítja össze. A megelőző részek összefoglalásaként a vidéki változások fogalmi keretének tekintett „paraszttalanítást” és következményeit értelmezi a magyar (vidéki) társadalomban.

Az utolsó fejezet összegzés és a vidéki változások lehetséges alternatívájának és azok társadalmi és egyéb erőforrásainak áttekintése.

A kötetből két nagyobb fejezet hiányzik. A vidéki közösségekkel, valamint a környezettel foglalkozó fejezeteket nem készítettem el a vonatkozó kutatások és az irodalom hiányosságai miatt. Ez a munka a későbbiekre marad. A két fejezet azonban reményeim szerint kevésbé hiányzik a szerkezeti változások megértéséhez.

Munkámhoz sok segítséget kaptam kollegáimtól. A félreértések és esetleges hibák viszont minden esetben engem terhelnek. A könyv szövegének jelentős részét Párizsban írtam. Párizs városának féléves ösztöndíja és Nicole Mathieu professzor (Sorbonne – LADYSS) meghívása adott lehetőséget az összefoglalás elmélyült munkájához. Köszönettel tartozom akkori munkahelyeim, a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete, illetve a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitikai Tanszéke vezetőinek, hogy lehetővé tették az ösztöndíj elfogadását.

Csurgó Bernadett és Megyesi Boldizsár lektori alaposággal ellenőrzött minden fejezetet. A végső változat kialakítása az én felelősségem, de segítségük nélkül, amelyet ezúton is köszönök, a könyv szövege aligha született volna meg. A technikai szerkesztésért, a hivatkozási jegyzék ellenőrzéséért és összeállításáért, a „távmunka” szervezéséért Kovács Mariannak tartozom köszönettel. Akadémiai doktori disszertációm bírálójának, Pálné Kovács Ilonának, Böhm Antalnak és Nemes Nagy Józsefnek az összes kritikai észrevételét igyekeztem figyelembe venni a kötet összeállításakor. Kovács Dezsőtől, Forray R. Katalintól, Kozma Tamástól, Czibere Ibolyától, Bódi Ferencről egyes fejezetek kialakításához kaptam tanácsokat, kiadványokat. Dupcsik Csaba és P. Tóth Tamás a könyv végleges szövegének elrendezéséhez járultak hozzá tartalmi és stilisztikai konzulensként. Ez már a negyedik kézirat, amelyet az Argumentum Kiadó munkatársaival együttműködve formáltunk könyvvé.

Kutatási előzmények. Források, módszerek

A kötet megírása során mindvégig arra törekedtem, hogy a magyarországi folyamatokat nemzetközi összehasonlításban elemezzem, mert a hazai irodalom jelentős része erre kevesebb figyelmet fordított. A közép-európai vidéki régiókkal és Európa más, későn iparosított területeivel történő összevetést különösen fontosnak tartottam a hazai vidéki változások megértéséhez. A nemzetközi összehasonlítás igénye miatt a szakirodalom feldolgozása kiemelt jelentőségű kutatási módszerem volt.

Több olyan nemzetközi kutatási programban dolgoztam, amelyek kiváló lehetőséget adtak a közvetlen megfigyelésre. A '80-as évek közepétől veszek részt a nemzetközi, európai vidékszociológia nagyobb rendezvényein. Kutatási programok és ösztöndíjak nyújtottak lehetőséget, hogy Európa legtöbb országába eljussak, és a helyszínen is megismerhessem a farmerek életét és gazdálkodását, az élelmiszertermelést, az agro-ipari és nagykereskedelmi szervezeteket, a vidéki közösségeket, a helyi hatalom működését, a kulturális eseményeket, a vidéki turizmus szervezését, a regionális, nemzeti politikák működését, a városi fogyasztói igények hatását, az urbanizáció és ellenurbanizáció következményeit, a természetvédelem eredményeit és problémáit, a fenntartható fejlődés megvalósítási kérdéseit, a poszt-szocialista strukturális változásokat, az Európai Unió agrár- és vidékfejlesztési politikájának működését.

A '90-es évek elején tagja voltam annak a magyar kutatócsoportnak, amelyik Szelényi Iván vezetésével egy nemzetközi összehasonlító kutatás során az orosz, a kubai, a bolgár, a kínai és a magyar kollektivizáció utáni mezőgazdaságot tanulmányozta többek között kínai és kubai helyszíneken. Az évtized második felében egy terjedelmesebb kötetet szerkesztettem lengyel kollegákkal a magyar és a lengyel szocializmust követő vidéki változásokról. A kötet összeállítása néhány rövidebb terepmunka-időszakkal egészült ki Lódz és Krakkó környékén. Az európai vidék új szereplőiről finn együttműködésben készítettünk kötetet. Az európai vidékpolitika egyik mintaországának, Finnországnak szinte minden nagyobb régiójában jártam, és számos vidékpolitikussal, vidékfejlesztővel, természetvédővel és farmerrel készítettem interjút, mint ahogy volt alkalmam megismerni a svéd farmerek mindennapjait és szervezeteik, szövetkezeteik működését is. Norvégia nyugati, rurális régióit projektek találkozóinak alkalmával jártam be. A kései fejlettségű európai régiók parasztságának hanyatlásáról, valamint a vidéki hatalomról készített összehasonlító kötetek munkálatai során és újabb ösztöndíjak segítségével tanulmányozhattam az ír és az angol vidék lakóinak életviszonyait, a helyi hatalom működését, az európai fejlesztési projektek hatását, a kultúragazdaságot, az ellenurbanizációt és a vidéki turizmust. Belgiumban, a vallon országrészben a természetvédelem és következményei, az intenzív iparosítást követő rekonstrukció, az új típusú szövetkezesek és az értékesítési stratégiák kulturális tőkefelhasználása adtak lehetőséget közvetlen információszerzésre. Hollandiában az intenzív mezőgazdasági termelés és városi agrotermelői piacok szervezését láthattam. Portugáliában és Spanyolországban is több alkalommal tanulmányozhattam a mezőgazdasági szerkezetváltást és a földhasználatot, az alulról építkező európai vidékfejlesztési politikák bevezetésének következményeit. Olaszországban megfigyeléseim és interjúim témái a vidéki turizmus, a szőlő- és bortermelés szerkezeti kérdései, az élelmiszer-termelő helyi kisipar, a kisiparosok és farmerek aktív részvétele a helyi és regionális politikában voltak. Ausztriában és a Cseh Köztársaságban a bio-termelés megszervezését, a cseh falvakban és kisvárosokban az európai projektek tapasztalatait és a mezőgazdaság átszervezését, az urbanizáció és az ellenurbanizáció hatásait tanulmányozhattam. A Székelyföldön készített interjúk és kötetlenebb beszélgetések a mezőgazdasági szerkezetváltás, a helyi kultúra felélesztése, a helyi, regionális politika és az európai projektek társadalmi hatásainak elemzéséhez nyújtottak alapvető információkat. Szlovénia a regionalizáció, Észtország és Lettország a családi gazdálkodás újraszervezése szempontjából volt tanulságos megfigyelési helyszín. Franciaországban a családi termelés szerkezetváltását, az uniós környezetvédelmi projekteket és a regionalizációt, az ellenurbanizációt, a lokális kultúrát és a szociális politikát tudtam tanulmányozni. Francia, holland, spanyol és finn helyszíneken vált lehetővé a városi fogyasztói igények helyi következményeinek megfigyelése. A fenn-

tarthatóságról és tudástársadalomról ír, portugál, olasz és görög példákból nyerhettem helyi tapasztalatokat. A globalizáció korszakának agrárszerkezeti, munkaerőpiaci és földhasználati kérdéseit Latin-Amerikában, Brazíliában, Chilében, de mindenekelőtt, három alkalommal is, Argentínában tanulmányozhattam.

A magnós interjúk kutatómunkám alapvető forrásainak számítanak. A '80-as évek elején, Kuczi Tiborral mintegy kétszáz interjút készítettem a mezőgazdasági kistermelésről részdíós családi gazdálkodókkal („háztájizókka”) és agrármérnökökkel különböző helyszíneken: a Hajdúságban, Szabolcs-Szatmár megyében, Bajnán és környékén, a Hegyalja községeiben és Bólyban. A rendszerváltás eseményeit Bajnán és Epölön követtem szintén magnós interjúk felhasználásával 1988 és 1995 között. A mezőgazdasági szerkezetváltásról és következményeiről több empirikus projekt részeként a hajdúvárosokban, Nádudvaron valamint Békés és Veszprém megyei helyszíneken készítettem interjúkat, illetve felhasználtam kollegáim Sopron megyében és Kecskemét régiójában készült interjúit. A mezőgazdasági termelészövetkezetek vagyonának sorsáról szóló kutatási programhoz szakértői interjúk készültek. Az uniós lobbizási lehetőségekről és technikákról készített elemzésemhez a mezőgazdasági érdekképviseletek vezetőivel készítettem 17 interjút egy kollegámmal együtt.

Az Európai Unió kutatási programjai során kollegáimmal a következő helyszíneken készítettünk interjúkat.

Az EU-FP5 RURBAN, *Building new relationship in rural areas under urban pressure* projekt elsődleges módszere az interjúk készítése volt. A város–vidék kapcsolatáról, a városi fogyasztók igényeiről, a helyi termelőkről és a termékek kínálatáról, a közvetítő szereplőkről, a városiak és vidékiek együttműködéséről a Budához közel fekvő falvakban (Nagykovácsi, Páty, Etyek, Alcsútdoboz és Tabajd), valamint a Keszthely környéki vidéki településeken és a „Művészetek Völgyében” készítettünk összesen 120 interjút.

Az EU FP6 CORASON *A Cognitive Approach to Rural Sustainable Development. The Dynamics of Expert and Lay Knowledges* kutatás altémái szerint a földhasználatról, természetvédelemről, biodiverzitásról, az élelmiszer-termelésről és a helyi, nem mezőgazdasági gazdasági tevékenységekről (fazolelmiszer, turizmus, fesztiválok), a civil társadalomról, az innovációról, a fenntartható erőforrás-használatról, a tudásformákról készítettünk mintegy 160 interjút a tiszafüredi és a mezőtúri kistérségekben, illetve Keszthely régiójában, valamint a Hortobágyi Nemzeti Parkban, illetve a Balaton-Felvidéki Nemzeti Parkban.

Az EU FP6 COFAMI *Encouraging Collective Farmers Marketing Initiatives* kutatás az izzáki Arany Sárfehér Szőlő- és Bortermelők szövetkezetéről szóló esettanulmányhoz az izzáki körzetben 17 hosszabb interjút készített a magyar kutatási team a szőlőtermesztés és borkészítés, valamint a szövetkezés történetéről és szervezeti formájáról, a szövetkezést erősítő és gyengítő faktorokról, a társadalmi tőkefajtákról.

Az EU FP7 GILDED projekt, *Governance, Infrastructure, Lifestyle Dynamics and Energy Demand: European Post-Carbon Communities* második munkacsomagjában Berettyóújfalu kiskörzetében és Komádiban, valamint a Hajdúböszörményi Kistérség településein készült 30 interjú a vidéki önkormányzatok működésének, hatalmi szerkezetének típusairól.

Több, részvételemmel folytatott kutatás számára készültek esettanulmányok, amelyeket forrásként használok. Az előbbieken felsorolt interjúsorozatok mindegyikéből készült esettanulmány is. A négy nagy uniós projekt számára 24 hosszabb esettanulmányt készítettünk kollegáimmal az interjúk felsorolásánál megadott témák szerint. A '80-as években a Bólyi Állami Gazdaságról készítettünk munkatársaimmal esettanulmányt. A rendszerváltás eseményeit követő bajnai kutatás (1988–1995) is három esettanulmány megírásával zárult.

A dokumentumelemzés minden uniós projekt első munkacsomagja volt. A hazai és a nemzetközi dokumentumok elemzése, az uniós és hazai fogalomhasználat vizsgálata és a diskurzuselemzés a CORASON, a COFAMI és a RURBAN programok része volt. A dokumentumelemzés egyik speciális esetét jelentette a vidék- és falu-imázsok összegyűjtése, amelyet kollegáimmal hat év kutatómunka után publikáltunk (KOVÁCH 2007/1). A kötetben a városi kultúrának, a 19. századi országleírásoknak, a millenniumi korszaknak, a népi írók mozgalmának, az '50-es éveknek és a Kádár-korszaknak, a médiumoknak, a 20. századi miniszterelnöki programbeszédeknek és a turizmusnak a vidékképeit publikáltuk dokumentumelemzés céljaira.

A RURBAN, a COFAMI, a GILDED és az EU COST Rural Innovation-kutatások módszere a kerekasztal és fókuszcsoporthoz beszélgetések szervezése a szakértőkkel, az adott téma gyakorlati szakembereivel, a legfontosabb interjúalanyokkal és szereplőkkel. A három projekt hat hazai és 21, más országban megtartott kutatási kerekasztal-találkozón történő részvételt és információszerzést tett lehetővé.

A nemzetközi kutatások szerkezetéből következik, hogy a fentiekben felsorolt dokumentumok, elsősorban az esettanulmányok minden résztvevő számára hozzáférhetők. A RURBAN-projekt így a francia, holland, finn és spanyol esettanulmány szintű példákkal történő összehasonlításra adott alkalmat. A COST-projekt hatalommal és innovációval foglalkozó munkacsoportjaiban 11 európai ország képviselői vettek részt esettanulmányok készítésével. A CORASON-kutatás 12 országban zajlott, a COFAMI tízben, a GILDED-projekt Magyarországon kívül négy másik országban: Skóciában, Hollandiában, Németországban és a Cseh Köztársaságban készült.

A nemzetközi összehasonlítások publikált eredményeit is forrásként használtam. Tizenöt kötet és négy folyóirat-különszám jelent meg olyan projekt-összefoglalásként, amelyben kutatóként részt vettem (GRANBERG–KOVÁCH 1998, STAROSTA–KOVÁCH–GORLACH 1999, GRANBERG–KOVÁCH–TOVEY 2001, HALFACREE–KOVÁCH–WOODWARD 2002, GORLACH–KOVÁCH 2006/1./2./3, KOVÁCH–MÁJEROVA 2006, OVERBEEK–TERLUIN 2006, ESPARCIA–BUCIEGA 2005, BRUCKMEIER 2001, MEURS 1999, SZELÉNYI 1998, LOWE–MARSSEN–WHATMORE 1991, Rural areas under urban pressure special issue: Journal of Environment Policy and Planning 2009 Volume 11, Number 1; Rural Sustainable Development in the Knowledge Society Era: special issue: Sociologia Ruralis Vol. 46 No. 1, LEADER special issue: Sociologia Ruralis: Volume 40, number 2, 2000).

A statisztikai adatok a mezőgazdasági részek alapforrásai. Több fejezetben a kérdőíves interjúzás eredményeit használtam fel. Elsőként a Társadalomtudományi Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) közös, 1982-es 16 000 főre, több mint 4 000 háztartásra kiterjedő társadalmi rétegződésről szóló adatfelvételének mezőgazdasági kistermelésre vonatkozó adatait elemeztem. A kisüzem típusok kidolgozása, a gazdasági tökefajta átválthatóságának elemzése e munkám eredménye volt. 1982-ben kollegámmal 900 háztartás lekérdezésével Hajdúböszörményben készítettem adatfelvételt a mezőgazdasági kistermelésről. 1992-ben, 1995-ben és 1999-ben a KSH és az MTA Politikatudományi Intézete közreműködésével egy követéses farmerfelvétel-sorozatot szerveztünk. 1992-ben az 1798 legnagyobbak ítélt családi gazdaság adatait gyűjtöttük össze, majd ebből a mintából kiválasztva mintegy 1000 háztartást kérdeztünk 1995-ben és 1999-ben (HARCSA–KOVÁCH 1996, CSITE–CSURGÓ–HIMESI–KOVÁCH 2002). A felvétel-sorozat a '90-es évek családi gazdálkodásának egyedülálló forrása, amelyhez hasonló külföldön sem sok létezik. A KSH szakembereivel együttműködve a szövetkezeti vagyon sorsáról 1997-ben 2182 vállalkozás jellegű szervezetről szereztünk infor-

mációt, amelyek az 1988-ban működött 1256 termelő szövetkezet utódai. A 2182 utódszervezet a régi termelőszövetkezeti terület 46%-át művelte. 1998-ban az 1988-as szövetkezetek legnagyobb utódszervezeteiből egy 446-os mintát választottunk ki, amelyekről szintén kérdőíves módszerrel gyűjtöttünk adatokat (CSITE–CSURGÓ–HIMESI–KOVÁCH 2002). 2001-ben és 2002-ben részt vettem a szociális földprogramok hatásainak felmérésére irányuló felvétel szervezésében. 2004-ben a halmozottan hátrányos helyzetű kistérségek és települések gazdasági és társadalmi felzárkóztatását szolgáló adatgyűjtést szerveztem az ország leghátrányosabb kiskörzeteiben. 2004-ben a vidék, a mezőgazdaság, az európai uniós csatlakozás, az értékek változásáról szerveztem felvételt, amely a 18 éven felüli népességet 1000 fős, országos mintával reprezentálta (KOVÁCH 2005/2). A magyar felnőtt lakosság vidékképéről, agrárérintettségéről 2005-ben a vezetésemmel készült adatfelvétel, amely a 2004. évi kutatáshoz hasonlóan 1000 fős, a 18 éven felüli népességre országosan reprezentatív mintával dolgozott (KOVÁCH 2007/2). 2005-ben készült 722 civil szervezet lekérdezésével. *A civil szervezetek a területfejlesztésben című kutatás adatbázisa* (KOVÁCH 2005/1). A felsorolt empirikus információk e szintézisre törekvő kötet alapforrásai.

1. A VIDÉKFOGALOM MEGHATÁROZÁSA A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI IRODALOMBAN

A *vidék*fogalom meghatározása olyan vitakérdés a nemzetközi irodalomban, amely a '70-es és a '80-as évek fordulójától végigkísérte a vidékkel foglalkozó tudományok történetét. A fogalmi vita kezdete a *vidéktudományoknak*, és különösen a *vidékszociológiának* a szemléletváltásához kapcsolódott. A vidékszociológia a váltást megelőzően elsősorban a második világháborút követő, intenzív *mezőgazdasági modernizáció* kérdéseivel foglalkozott. Hajlamos volt arra, hogy mindent, ami nem illett a modernizáció modelljéhez, a fejlesztés tökéletlen kivitelezésének tulajdonítson és abban ne a vidékfejlődés lehetséges alternatíváját fedezze fel (MARSDEN 2006).

A fogalmi vita és a vidéki körzetek gyakorlati meghatározása azért is vált a vidéktudományok egyik központi kutatási témájává, mert az európai vidékfejlesztés rendszerében a nagy összegű fejlesztési támogatások allokációjához a rurális területek pontos kijelölése szükséges. A fogalmi vitának ezért nehezen túlbecsülhető gyakorlati következményei vannak. Nem véletlen, hogy a hazai irodalomban is akkor sűrűsödtek meg a *vidékdefinícióval* foglalkozó írások, amikor az uniós tagság közeledtével elérhető közelségbe kerültek az európai fejlesztési források, és a *vidék*fogalom a fejlesztési források felosztásáért folytatott hatalmi küzdelem tárgyává vált. A fogalmi vita a hatalmi és fejlesztési játszmák része (CSITE-KOVÁCH 2002, CSITE 2005, KISS L. 2007), ezért alapvonásainak elemzése elsődleges forrás a hatalom és a vidéki változások kölcsönhatásainak megismeréséhez. A fejezetnek nem célja új vidékfogalom létrehozása. A „vidék”-fogalom nemzetközi és hazai definíciós kísérleteinek bemutatása azért történik meg ebben a fejezetben, mert azokban a vidékről felhalmozott tudás jelentős része megjelenik, és mert segít annak megértésében, hogy miért nincs *konszenzusos vidék-koncepció* a hazai szakirodalomban és közbeszédben.

1.1. Fogalmi vákuum és felhalmozódó tudás a vidékszociológiában Újrakezdés a '80-as években

A '70-es és a '80-as években más társadalomtudományokhoz hasonlóan a *vidékszociológiában* is válságperiódus következett: a kutatásokban a város–vidék kontinuum, a viszonylagosan autonóm és idilli vidék helyére a *konfliktusos vidék* kutatása került (SHANIN 1976, BENVENUTI és társai 1975, BENVENUTI 1985). Az agrármodernizáció következményeinek, a mezőgazdasági vállalkozók és a bér munkások közötti osztálykonfliktusoknak, a városiak tömeges kitelepedésének kutatása elterelte a figyelmet a vidékfogalom megújításáról. *Konceptuális vákuum* (NEWBY 1980) keletkezett a vidékszociológia tárgyát és a vidék meghatáro-

zását illetően. A „vidéket” a kutatásokban inkább a modernizáció társadalmi és térbeli megvalósulási helyének tekintették, semmint konceptuálisan és tudományosan megkülönböztetett egyedi és sajátos területnek. A vidék meghatározása ettől az időszaktól összekapcsolódott a vidékszociológia (és a szélesebben értelmezett vidéktudományok) kutatási területeinek keresésével és kijelölésével. Hosszabb ideig nem volt arra lehetőség – a teljes társadalomra vonatkozó elméletek megújításának hiánya miatt –, hogy a *vidéki/rurális társadalom elmélete* megszülessen. Ennek a következménye MARSDEN (2006) szerint a térbeli és a társadalmi jellemzők összekapcsolásának igénye a vidékelmélet kidolgozásakor. A konceptuális hiánynon nem változtatott a vidékkutatások fordulata a ’80-as években. Az *új politikai gazdaságtan* a kutatási területek széles skálájának bevezetésével válaszolt a ’80-as évek összetett változásaira. A vidék problémáit a kapitalista rendszer újraformálódásának hatására újraszerveződő nemzetközi élelmiszer-termelési rendszereknek és a vidéki területek társadalmi és gazdasági átrendeződésének (*restructuring*) tulajdonították (LOWE és társai 1990), ami azonban nem segítette a vidék fogalmának tudományos meghatározását. A *vidékkutatások* válasza a konceptuális nehézségekre igen sokrétű eredményhez vezetett. Az új politikai gazdaságtan a gazdasági (agrár) és komplex vidékfejlesztési rendszerek viszonyait alapnak tekintő elmélet és vidékfogalom létrehozására összpontosít. A vidéktudományok más megközelítéseiben a *vidék* fogalma nem objektíven meghatározott (és meghatározható), hanem a szereplők érdekeik, vágyképeik, fogyasztási orientációik szerint folyamatosan újrakonstruálják azt. A „vidéket” a köz- és a politikai diskurzusokban hozzák létre. A *vidékimázsok* gyakran helyettesítik az egzakt vidékfogalmat a politikai dokumentumokban, és hatással vannak a kutatásra is. A vidékimázs a vidékfejlesztési rendszerekben feléledő *diszkurzív verseny* hatékony eleme. Kulturális produktum, és eltávolíthatja a mindennapi életben és hivatalos dokumentumokban használt vidékkonceptiót az objektív meghatározóktól. A *kultúra gazdaság-elmélete* gazdasági tényezőnek és hajtóerőnek tartja a vidékfejlesztési gyakorlatban kulturálisan megformált jegyeket és identitást. A vidékkutatások *kulturális fordulatával* szembefordulók a vidéki struktúrák hibrid jellegének konceptualizálását és a hatalmi viszonyok elemzését hiányolják. A „vidéknek” máig sem született egységesen elfogadott meghatározása. Az egyes tudományos irányzatokat nagytekintélyű kutatók és intézmények képviselik. Minden vidékkonceptiónak léteznek meggyőző érvei, és a fogalmi bizonytalanság miatt nem célszerű egyetlen megközelítést elfogadni. A következő részekben az egyes irányzatok rövid áttekintésének célja nem a „vidék” univerzális és a magyar viszonyokra is adaptálható fogalmának az összeállítás, hanem válaszkérés arra a kérdésre, hogy mit és milyen területeken szükséges vizsgálni a jelenkori magyar vidéki társadalmi változások értelmezéséhez.

1.2. Az új politikai gazdaságtan

Howard Newby kritikai hangvételű írásainak ösztönzésére a ’80-as évek közepétől jelentkező brit társadalomtudós nemzedék (Marsden, Murdoch, Lowe, Whatmore, Cloke, Thrift, Little) az *agrártermelés átszervezésének és a vidéki társadalom és gazdaság átrendeződésének (rural restructuring)* együttes kutatását határozta meg az új politikai gazdaságtan céljaként. A *mezőgazdasági modernizációt* mint kutatási tárgyat és normatív kategóriát a rurális változások túlságosan szűk értelmezési keretének nyilvánították. A mezőgazdaság átszervezésének mint fejlesztési paradigmának a helyére a komplexebb célokat kitűző vidékfejlesztést javasolták. Szembefordultak az agrár-ipari modernizáció monopolisztikus fejlesztési elvével

és a vidéki társadalom kutatásában osztályelemzést, stratifikációs fogalmakat és módszereket használó kutatásokat indítottak. A *vidéki átrendeződés* (*rural restructuring*) kutatási elvének bevezetésével *multidimenzionális vidékfogalmat* alkalmaztak (MARSDEN 1989, WHATMORE 1990). A vidéki változásokat sokdimenziós jelenségnek fogták fel, és az egyes dimenziókban végbement elmozdulásokról azt feltételezték, hogy azok között nincs hierarchikus kapcsolat. Kritikus kötetet jelentettek meg (MINGAY 1989) az agráriusok és a városi középrétegek fogyasztásorientált idillikus vidékképéről. Az *új kutatási paradigma* pontosan észlelte a vidék funkciójának változását. Kutatások sora indult a városokból történő kiköltözés (az ellenurbanizáció) és a mezőgazdaság súlyának csökkenésével párhuzamos vidékfunkció váltásáról, a fogyasztói vagy szolgáltató vidékről (*consumption countryside*, MARSDEN 1999), a vidék társadalmi problémáiról, a vidéki szegénységről. A *termelés politikai gazdaságtanának* helyére a *fogyasztás politikai gazdaságtana* került. A mezőgazdaság integrációja, a farmerek, a rurális osztálykonfliktusok, a mezőgazdasági bérmunkások és érdekképviseleti szervezeteik kutatása helyett és mellett az új politikai gazdaságtan a városiak kitelepülését és az abból származó új konfliktusokat, a fogyasztást, a lokalitást, a szolgáltató társadalmi csoportok és a fogyasztói középosztályok elemzését állította (CSITE 1999). A fordulat a *vidékszociológia tematikai megújulását* hozta. Például az új politikai gazdaságtan képviselői indították el a *környezettel*, majd a *fenntarthatósággal kapcsolatos* elemzéseket (LOWE 1992), a *genderkutatásokat*, a *vidéki másság* vagy a *rurális szegénység* elemzését (CLOKE–LITTLE 1997). Az új irányzat a '90-es évek közepére az európai vidéktudomány domináns paradigmájává vált (JANSEN–SYMES 1994).

Az *új politikai gazdaságtan* irányzata hosszabb ideig nem tett kísérletet a vidék újradefiniálására, de a kutatási gyakorlat szakított Newby koncepciójával, amely a vidéket az alacsony lakosságszámmal és népsűrűséggel, és a természeti erőforrások (termőföld) extenzív hasznosításával mint elsődleges gazdasági tevékenységgel határozta meg. A fordista vagy a termelésközpontú, produkcionista vidékfelfogást az új politikai gazdaságtan a *posztprodukcionális vidékkonceptióra* változtatja. A vidék nem azonosítható többé a mezőgazdasági és élelmiszertermelés területeként, ahol a termelési eszközök tulajdona határoz meg társadalmi osztályokat és konfliktusokat. A rurális területek gazdasága a *termeléstől a szolgáltatás irányába* mozdul el, a helyi társadalom új konfliktusokkal szembesül, a városi fogyasztás és kitelepülés sok szálon határozza meg a vidéki társadalom szerveződését. A helyi közösségek viszonylagosan zárt és osztályokra tagozódó egysége felbomlik, és helyére a *versengő* (*contested*), *kulturális és fogyasztói hatásoknak alávetett ruralitás* kerül.

Az új politikai gazdaságtan vezérelve a *fejlesztési orientáció* marad. A szektorális (agrár-gazdaság) fejlesztést szükségszerűen váltja fel a komplex, a társadalmi és politikai tényezőket is a fejlesztés komponenseinek és hajtóerőinek tekintő paradigma. A fejlesztési orientáció és a globalizálódás, hálózatosodás és európaizáció következtében gyorsan változó rurális valóság releváns elemeinek tudományos kutatási igénye között viszont folytonos ellentmondás keletkezik. A *diszkrepancia* metodológiai természetű: a fejlesztési elv és az ajánlott fejlesztési koncepciók legitimizálhatósága struktúrákba rendezhető érveket kíván meg, míg az összetett változások tudományos igényű követése nehezen összeilleszthető kutatási eredményeket termel. A módszertani nehézségek leküzdésén nem segít, hogy a brit és a kontinentális szociológia is egymás után publikálja az osztályok végéről, a korábbi struktúrák felbomlásáról, a tradícióvesztésről szóló tanulmányokat és köteteket. Az *élmény*-, a *fogyasztási*-, a *kockázati*-, a *hálózati*-, a *tudástársadalom elméletei* egy tényezőt tekintenek dominánsnak a társadalom szerveződésében, és ez a strukturálisan rendezhető tudást igénylő fejleszt-

tési orientáció nézőpontjából nem követhető út. A *szolgáltató/fogyasztói vidék*, a *versengő (contested) vidék*, a *poszt-produkcionista vidékkonceptciókkal az új politikai gazdaságtan* is próbálkozik az új vidékmodell és vidékfogalom létrehozásával. Flynn és Lowe (1994), majd Marsden (1998/1) négy *poszt-produkcionista vidék ideáltípusa* például a környezet- és természetvédelmi szempontokat érvényesítő megőrzött vidék, a belső erőforrásokat használó vidéki körzetek, a külső támogatásra szoruló kliensi típus, illetve a nagybirtokos által uralt paternalista típus.

A *megőrzött vidék (preserved countryside)* olyan terület, amelynek a politikai döntéshozatal is befolyásoló társadalmi csoportjai, elsősorban a városi beköltözők, a terület adott állapotának megőrzésében érdekeltek. A fogyasztói irányultságú környezet- és természetvédelem helyi konfliktusok forrása, mert ütközik a termelők, farmerek és más tősgyökeres helyiek munkahelyteremtési és infrastrukturális fejlesztési érdekeivel. A *paternalista vidéken* a nagybirtok az uralkodó politikai szereplő. A fejlesztési döntések a nagybirtoktól függenek, amely rendelkezik a megfelelő erőforrásokkal és lobbyképességgel. A *kliensi jellegű területeken* nem jelentkezik a városi kitelepülés és turizmus hatása és következménye. A fejlesztés nagymértékben a külső erőforrások megszerzésének képességétől függ. A helyi fejlesztési koalíciók (földtulajdonosok, családi gazdálkodók, nem mezőgazdasági vállalkozók) a fejlesztési ügynökségek kliensei maradnak. A külső, állami és európai támogatások megszerzésének legfontosabb érve a helyi társadalom jólétének biztosítása. A *versengő (contested) vidéki körzetek* belső erőforrásokat használnak. Távol esnek a nagyvárosoktól, a farmerek és más, a fejlesztés hagyományos formáiban érdekelt csoportok a lokalitás megőrzését emelik értékké. A fejlesztési versenyben nem maradnak le a másik három vidéktípus mögött.

MARSDEN (1998/2) a vidéktípusok megkülönböztetéséhez az élelmiszer tömegtermelés, a minőségi élelmiszertermelés, a mezőgazdasághoz kapcsolódó változások és a nem mezőgazdasági vidéki szerkezetváltás alkotóelemeinek felhasználását javasolja.

Egy másik példa Halfacree-nek a vidéki területek tipizálásához felhasználható szempontrendszere, amely a *vidék jövőjének* lehetőségeit hivatott megjeleníteni (HALFACREE 1999). A vidék lehet a szuper-produktivizmus, a fogyasztói idill területe, az elfeledett hely és a radikális víziókat megvalósító alternatív életformák vagy a vidék jellegétől erőteljesen különböző időleges aktivitásformák (például fesztiválok, versenyek) helye.

MARSDEN egy programadó írásában (2006) maga is elismeri, hogy a teoretikus és koncepcionális kísérletek pluralitásának ellenére szükség van a vidéki területek politikai gazdaságtanának felülvizsgálatára és korrekciójára. *Interdiszciplináris és kritikai vidéktudományt* javasol, amely kapcsolódik a társadalmi és gazdasági újrendeződési trendekhez (fejlesztés paradigma). Az újragondolás aktualitását Marsden szerint az adja, hogy a jelenleg inkább különböző diszciplinák amalgám együttesének tekinthető vidéktudományok új korszakhoz értek. Mindez az érettebb és magabiztos, teoretikusan jobban megalapozott vidéktudomány (politikai gazdaságtan) kidolgozását indokolja, amely elsősorban az *élelmiszertermelés és a rurális/regionális újrendeződés* dinamikájára összpontosít.

Marsden szerint három összefüggő paradoxon indokolja a politikai gazdaságtan megújítását:

1. Paradoxon: Erőteljesebb és sokoldalúbb *társadalomtudományi vidékkutatásokat* az örökös városi kozmopolitizmus, a fejlett társadalmak globalizmusa és a vidéki terek „urbanizálódásának” ellenére. A fejlett gazdaságok az utolsó két évtizedben urbanizálták és szuburbanizálták a vidéki településeket, és a tradicionális vidéki életmód marginalizálódott.

A *szolgáltató vidék* jelenségének erősödése és a hálózatosodás előrehaladása kétségtelen. A mezőgazdasági kutatásokban is új témák (környezet, élelmiszerbiztonság, állatjóllét) jelentek meg, ami viszont nem változtatott a vidékkutatások prioritásain. Mindez a geográfiaiag kevésbé érvényes, társadalmi konstrukciójú vidékmeghatározások és az eklektikus és szerteágazó vidékszociológia előtt nyitott utat. A vidékkutatások repertoárja sokkal szélesebb, mint korábban, ami azonban inkább a globális kozmopolitizmus következménye, és nem annak ellentételezése.

2. Paradoxon: Erőteljesebb és sokoldalúbb társadalomtudományi kutatást a *neo-liberális kutatási témák* alkalmazásával a kritikai vidékkutatás (különösen a mezőgazdasági) és a fejlesztés további intézményes háttérbe szorulásával szemben.

3. Paradoxon: A modernitás további folyamatai és az új technológiák veszélyeztetik a *helyi közösségeket és természetet*, azzal egyidejűleg, ahogy a vidékiek és a kutatók megtalálják a fejlesztés új, alternatív társadalmi és ökológiai paradigmáit.

A paradoxonok feloldása akkor lehetséges, írja Marsden, ha a vidéktudományok a *kockázati társadalom vidéki jelenségei és a hagyományos élelmiszer-ellátás újraszabályozása* felé fordulnak, és európai összefüggésben keresik a választ a sokféle vidéki régió problémáira, a többszintű kormányzás bevezetésének nehézségeire, a vidék regionalizációjának gazdasági és társadalmi megalapozására. Az ajánlott új vidékkutatási paradigma, úgy látszik, ismételten a kutatás terrénumát igyekszik először kijelölni, és ennek rendeli alá a vidék definícióját. A vidék az, amit a vidéktudományok kutatnak.

Az új *politikai gazdaságtan* képviselői a legújabb európai projektjük során a vidékfejlesztés új elméleti vázlatának létrehozására vállalkoztak (ETUDE, *Enlarging the theoretical understanding of rural development* projekt). A projektről megjelent kötet (van der PLOEG–MARSDEN 2008) szándékai szerint egy, a fejlesztésben is felhasználható fogalmi keretet vázol fel. A vidékfejlesztés szempontjából legfontosabbnak tartott kutatási területeket az alábbi, úgynevezett *rustális hálóban* foglalja össze, amelynek elemei:

- a helyi forrásokra építkezés és kölcsönös kapcsolatok kiépítése a tágabban értelmezett vidéki gazdasággal;
- a termelés megújítása;
- a piacok irányítása;
- új intézményi keretek létrehozása;
- együttműködés és a fenntarthatóság megteremtése;
- társadalmi tőke.

A projektben részt vevő, vezető európai kutatók azokat a folyamatokat keresik, amelyek az erőforrásokat, tevékenységformákat, tranzakciókat és a network-öket alakítják, és kapcsolatot teremtenek ezek között. A kutatás kiemelt területei – az *átmenet* a mezőgazdasági modernizációtól a vidék- és regionális fejlesztésig, a mezőgazdaság és vidékfejlesztés dinamikája és megosztottsága és az átalakulási folyamatok (különösen a nagyobb európai városközpontok közelségében), az élelmiszerellátás területi beágyazottsága, a regionális differenciálódás folyamatai, a rustális identitás és társadalmi kohézió, mobilitás, törekénység, fenntarthatóság – nem hagynak kétséget afelől, hogy az új elmélet tulajdonképpen nem más, mint a politikai gazdaságtan fejlesztési orientációjú kutatási gyakorlatának tematikai frissítése és iterációja. A projekt eredményeként bizonyára további tanulmányokat publikálnak majd, de nagyon valószínű, hogy az (új) politikai gazdaságtan nem tudja meghaladni korlátait, és teóriaalkotó igyekezete kifulladás. A fejlesztési orientációjú és strukturalista irányzattól nem várható új, és a vidéktudományokban általánosan elfogadott vidékfogalom létrehozása.

1.3. Az európai vidéktudományok „kulturális fordulata”

1.3.1. A konstruktivizmus és vidékfogalom

Az Unió régi tagállamaiban mintegy két évtizede kezdődött vita, más közelítésből a *rustikus fogalmáról* (MORMONT 1987, FROUWS 1998, GOVERDE–HAAN 2001, HALFACREE–KOVÁCH–WOODWARD 2002). A vita Marc Mormont tanulmányával indult, amely szerint a rustikus változások olyan mértékűek, az agrárgazdaság funkciója oly mértékben csökkent, hogy a *rustikus régiók* fogalmát a kutatók, a politikai és a közbeszéd folytonosan újradefiniálják. Az új meghatározások inkább a különféle érdekeket és képzeteket kifejező *diskurzív konstrukciók*, mint az objektív kritériumok szerint történnek. A *vidéki tér* használata alapjaiban változott. A 20. század első felében a mezőgazdaság és a parasztok, farmerek által használt terület volt. A modernizáció visszaszorította az agrártermelést és a paraszti térhasználatot, amelynek helyébe a modernizációellenes és természetvédő mozgalmak sok esetben városi háttérű aktivistáinak *vidékrepresentációja* és a városiak turizmusának vidékfelfogása lépett. A vidéki tér használatában jelentkező fogyasztói irányultság következtében a vidéki tér karakteres elkülönültsége megszűnt. A rustikus térhasználat differenciálódott, a *vidékfogalom újradefiniálását* a középosztályi városi fogyasztók és „zöld” aktivisták irányítják. Mormont a *diskurzust* és a *representáció* funkcióját hangsúlyozza a vidék fogalmának meghatározásában. Ahogy írja, nem a vidék különféle objektívnek tartott mutatókkal történő meghatározása a cél, mert mindez attól függ, hogy ki hogyan érzékeli és értelmezi a vidéket (MORMONT 1990). A mindenkori vidékfogalom olyan *társadalmi konstrukció*, amely a diskurzusok jelentéskészletét, objektív tartalmakat és a fogalom legitimizációs elemeit is hordozza. Mint ilyen, *nyelvi kategória*, amely akkor keletkezett, amikor felerősödött a *paraszti társadalom integrációja* az osztálytársadalomba, és a vidék mint sajátos társadalmi és kulturális térrel értelmezése elkerülhetetlenné vált. A „vidék”-fogalom használatának története szinte lényegesebb valóságtartalmánál, mert az igazi kérdés az, hogy mit árul el a társadalom tagolódásáról és hatalmi viszonyairól, és mindez hogyan hat vissza a vidékiek önmagukról alkotott képére és identitására (MORMONT 1990).

Mormont a belga (elsősorban a vallon) nemzeti parkok esetét használja tételei igazolására. Az agrárium térhasználatának visszaszorulásával, a farmerek társadalmi és kulturális emelkedésével erodálódott a *tradicionális helyi kultúra*. Egyre nagyobb, korábban szabadon használt területeket nyilvánítottak *nemzeti parkká*. A megélénkülő városi turizmus, a természetvédő aktivisták és tudósok egyre nagyobb szerephez jutottak a vidékről szóló nyilvános diskurzusokban. Az *új vidék-representációban* a védett természet, a rekreáció céljaira használható erdő, mező, liget és patakpart vált uralkodó elemmé. A városi tömegturizmus térhasználata konfliktusba került a környezetvédők értekeivel, a helyi gazdák agrártermelésével és a városokból kiköltöző középrétegek vidékképével is. Mindegyik csoport saját érdekeinek megfelelő vidékfogalmat használ, amelynek konstrukciójában a fogyasztási értékek, a termelési érdekek keverednek a vidék representációjának kulturális paneljeivel. A *vidék* fogalma a konstruktivista irányzat szerint kulturális meghatározottságú *társadalmi termék*, így a vidék objektív definiálása illúzió. Az objektivitás önmagában is a szakértők és a politikai érdekcsoportok konstrukciója.

1.3.2. Poszt-strukturalizmus. Diskurzus és vidékfogalom

A vidékszociológia egyik ágazata azért elemzi a diskurzusokat, mert, ahogy CLOKE (1997) utal rá, megszűnt a vidéki tér elkülönültsége, és a *rustális* már csak a társadalmilag létrehozott és fenntartott *diszkurzív kategória*. A vidéket csak elvont kulturális jelekkel lehet azonosítani. A korábban egy konkrét vidéki helyhez kötődő kulturális jegyek társadalmiasultak és földrajzi azonosíthatóságuk megszűnt, ezért a diskurzusokat elemző *poszt-strukturalista vidékszociológia* a kultúratudományokhoz közeledik. Cloke szerint a tájkép, a falvak látványa, a helyi társadalom eseményei *árucikké* váltak, és a vidék reprezentációja, mítoszai, szimbólumai és imázsai egyfajta hiperrealitásba távolodtak a konkrét földrajzi terektől. A *hiperrealitás vidékreprezentációja* alkalmas arra, hogy a vidékről folytatott diskurzus elemeit a résztvevők akadály nélkül formálhassák. A középosztályok például *kitakarják* vidékképükből a számukra zavaró elemeket (CLOKE 1996, CSURGÓ 2007/1). A hiperrealitásba emelt rustális kulturális jegyek egy másik példája az élelmiszercímkek identitást formáló hatása (STUART és társai 2004). A skót whiskys palackok és a lazackonzervek címkéinek természetképe a tiszta forrást, az eredetiséget, egyediséget és autentikust emelik ki, ami előbb a diskurzusok elemévé vált, majd a modern skót nemzeti identitás megerősödéséhez is hozzájárult (BURNETT 2003).

Jones a *vidékdiskurzusok* négy típusát különbözteti meg: a hétköznapi emberek mindennapi kommunikációjának laikus diskurzusát, a tömegkultúra termékei által generált populáris diskurzust, a szakértők és döntéshozók professzionális diskurzusát és a tudományos diskurzust (JONES 1995). A vidékdiskurzus kutatásának eredménye, hogy a diskurzusok konkrét tartalma mellett annak az elemzése is lényeges, hogy kinek van hatalma egy terület státuszának megállapításához, és hogy a definíciós hatalom gyakorlása milyen következményekkel jár (JONES 1995). DuPuis például azt elemzi, ahogy az *imázsteremtők* a saját vízióik szerint hoznak létre vidékképeket, kihagyva azokat az elemeket (például a szegénységet, nyomort, környezetkárosodást), amelyek nem egyeznek vidékképükkel (DuPUIS 2006).

HALFACREE (2006) szerint a vidékmeghatározásoknak két fő közelítésmódja létezik a szakirodalomban. Az egyik a *társadalmi reprezentáció kutatását*, míg a másik a *hely, a lokalitás jellegzetességeinek elemzését* tartja elsődlegesnek. A vidékmeghatározás történhet az objektívnek tekintett geográfiai specifikumok felhasználásával, de a vidékfelfogások még ebben az esetben is a térről alkotott előzetes víziók és elképzelések szerint alakulnak. Ennek megfelelően a geográfiai vidékmeghatározás nagyon sokféle hely definiálásához vezet, mint például a vidék, a vadon, periféria, távoli elhagyott vidék, falu, tanya, paraszttársadalom, kertvidék, bukolikus, pásztori térség, marginalizált, társadalmon kívüli terület, nyitott tér. A „vidék” objektív, fizikai sajátosságokat felhasználó definiálásához két feltétel teljesülésére van szükség. Ismerni kell az adott hely szignifikáns folyamatait, és a „vidék” sajátos jegyeit a helyre jellemző léptékű skálába rendezve egyértelműen meg kell tudni különböztetni azt a nem vidéki környezettől. E feltételek teljesíthetőségét számos szerző kétségbe vonja, és azt emeli ki, hogy a *vidékdefiníció a társadalmi reprezentáció és identitás terméke*. GRAY (2000) az EU dokumentumainak vidékmeghatározásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy azokban a *reprezentáció* (korábban a mezőgazdaság, később a termelés és fogyasztás összetett struktúrái) és a *hely lokális specifikumai* (korábban a farmergazdálkodás, később a lokális kultúra) egyaránt jelen vannak. Halfacree további felismerése, hogy a vidéki tér fizikai sajátosságai a *strukturális folyamatok* által, míg a vidék társadalmi reprezentációjának eszmei tere a *diszkurzív interakciókon* keresztül léteznek. A diszkurzív interakciók típusai közül a hétköznapi vidékfelfogás fizikailag létező lokalitását, a tudományos és szakmai dis-

kurzusok formális reprezentációját, a vidékről szóló laikus diskurzust, és a mindennapi gyakorlatokban megjelenő diskurzusokat tartja a vidék meghatározások domináns elemeinek (HALFACREE 2004). A *rurális tér* Halfacree által javasolt modelljének három eleme a fogyasztáshoz és termeléshez kapcsolódó jellegzetes helyi aktivitásformák, a vidék formális reprezentációja a politikusok, a termelők, a bürokrácia gyakorlata és a vidéki hely mindennapi élete, amely egyéni és társadalmi elemek (kultúra) kognitív értelmezéseit és megegyezéseit foglalja magába. Ez a három oldal együttesen tartalmazza azt, ami vidéki térként értelmezhető (HALFACREE 2006).

FROUWS (1998) azt elemzte, ahogy a diskurzusok meghatározzák a vidéket, a vidék-fogalmakat. A különböző szereplők különböző helyzetükből, társadalmi kapcsolataikból, érdekeiktől vezérelve vesznek részt a vidék meghatározásokhoz vezető diskurzusokban. Szociálpolitikai szövegekben diskurzuselemzéssel mutatta ki az agrárius, a gazdasági versenyképességet és fejlesztési lehetőségeket hangsúlyozó *utilitárius*, és a kulturális értékekre, a vidék szépségére vonatkozó *fogyasztói/hedonista vidékképeket*. GOVERDE és de HAAN (2002) HOGGART, BULLER és BLACK (1995) európai összefoglalására utalva hívja fel arra a figyelmet, hogy a vidék diskurzusok mindig sajátos nemzeti kontextusban jelennek meg. A *rural* a skandináv és brit szigetek kultúrájának és diskurzusainak kulcsfogalma, míg a mediterrán régiókban jószerével nem is használják. Az angol nyelvű diskurzus központi eleme a *vidéki idill*, a franciáé a *terroir* és a *paysan*, a németé a *Bauerntum* és a *Heimat*. A holland vidék diskurzus a *város-falu kapcsolatra* épül. A tájkép „műve” a holland történelem sajátos produktuma. A természet kontrolljának képességébe és a táj tervezhetőségébe vetett hit, a „vidék” társadalmi konstruálhatósága, a második világháborút követő agrármodernizáció lendületének a hagyományos vidéki értékeket veszélyeztető dinamizmusa és a modernizációellenes intellektuális és társadalmi mozgalmak mind hatással voltak a jelenkori holland vidékfelfogásra.

RICHARDSON (2000) a politikai dokumentumok vidékfogalma mögött a politikai harcok sorozatát fedezi fel. A vidék diskurzus retorikai elemeinek vizsgálata mellett a politikai folyamatok, a hatalmi viszonyok elemzését is lényegesnek tartja a használt vidékfogalmak valós tartalmának megértéséhez. A diskurzus szerinte nem csupán kommunikációs jelenség, hanem a gondolatok, stratégiák és értékek olyan összetettsége, amelyet a *hatalmi viszonyok* és a *tudás* összekapcsolt formái alakítanak.

TOVEY (2008) a *diskurzus és a hatalmi viszonyok* összekapcsoltságát a fenntarthatóság és a tudásfajták használata során mutatta ki. A *tudástársadalom modelljében* a gazdasági folyamatok az új technológiák folyamatos bevezetésétől függenek, amelyek új lehetőségeket nyitnak az anyagi erőforrások hasznosítására, új virtuális termékek és piacok létrehozására. A társadalmi intézményeket, kapcsolatokat és gyakorlatokat annak a tudásnak a generálása, átalakítása és használata köré szervezik, amely a politikát is érdekli, és amelyet az támogatni is hajlandó. A tudást egyre inkább a tudományos és technológiai véleményekkel azonosítják. A (tudás alapú) társadalom kevésbé ismeri el a laikus lakosság szerepét a tudás generálásában és használatában, így a vidék meghatározásában is. Ahogy a tudományos kutatás a mérvadó tudás termelésének pozíciójába emelkedik, azzal a világról való gondolkodás más formái elkerülhetetlenül illegitimé válnak (KLOPPENBURG 1991). A hagyományos, *tudásmonopóliumra alapozott párbeszéd* megakadályozza a laikus polgárok részvételét a közpolitikai ügyek alakításában és a döntések meghozatalában. A *diszkurzív különbségtétel* társadalmi különbségtétel is (PELLIZZONI 2003). Amelyik társadalmi csoport kiszorul a vidék meghatározásának versenyéből, az társadalmi, hatalmi értelemben is hátrányba kerül.

CSURGÓ, KOVÁCH és KUCEROVÁ (2007, 2008) azt elemzi, hogy az európai vidékfejlesztési

projekteken miként kapcsolódik össze a *hatalom és a tudáshasználat*. Az európai vidékfejlesztés központi fogalmává váló *fenntarthatóság* értelmezési variánsai a fejlesztési rendszer szereplőinek (hatalmi) érdekeitől függenek. A vidékviták, a vidékimázsok és a mögöttes hatalmi hálózatok elemzése nélkülözhetetlenül szükséges része a *vidékmeghatározás* megértésének. Ez különösen igaz hazai (közép-európai) vonatkozásban, mert a vidék- és agrárfejlesztéssel kapcsolatos érdekmegjelenítés kevésbé közvetlenül történik, mint az unió régi tagállamaiban, és az érdekek leggyakrabban a diskurzusokban és a versengő vidékmeghatározásokban érhetők tetten.

1.3.3. A kultúragazdaság elmélete: diszkurzív verseny és az EU vidékfejlesztés rendszere

A diskurzusok az Európai Unió vidékfejlesztési rendszerében kaptak határozott gazdasági funkciót. Az EU egyik legfontosabb törekvése, hogy a *poszt-produktivista korszakban*, amikor a rurális települések hagyományos gazdaságának eltartó képessége és az agrártermelés szerepe jelentősen visszaesett, új, *komplex elosztási rendszerek* és technikák segítségével valósítsa meg fejlesztési céljait. Az új rendszerek bevezetése a '90-es évek első felétől radikálisan új *vidékfejlesztési technikákat*, stratégiákat és magatartásformákat eredményezett mind a fejlesztők, mind a felhasználók oldalán. A fejlesztési rendszernek kettős működési funkciót tulajdonítanak: a tőkés termelési mód változatait, valamint a menedzselést, a koordinációt és az új típusú részvételi redisztribúciót (RAY 2001, KOVÁCH 2000). A fejlesztés a tőkék, eszmék, javak, gyakorlatok áramoltatásának rendszere, amelyben a diskurzusnak és a kulturális elemeknek teljességgel új, gazdasági funkciója jött létre. A kultúra, a tudás és az intellektuális tulajdon a materiális fejlesztésnek is az egyik hajtóereje.

A *fejlesztési rendszer* bevezetésének és a globalizációnak a következménye, hogy a felhasználók *lokalizálni* igyekeznek a vidék fejlesztésének kontrollját (RAY 1998), és településük, régiójuk számára új *kulturális identitást* teremtenek. TOVEY (1998) szerint a poszt-produktivista korszak egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy a fejlesztés megvalósításában a *retorikai, diszkurzív szint* szerepe lényegesen megnőtt és a materiálissal egyenértékűvé vált. Ennek a folyamatnak része a természet és a ruralitás, a tradíciók, a fogyasztási és a gasztronómiai kultúra újraértékelése és új, a fejlesztési rendszerben is tőkeként hasznosítható *lokális értékek teremtése* (TOVEY 1998, MORMONT 1990, MURDOCH-MARSDEN 1994, KLOPPENBURG 1991, WARD 1993, BULLER 1992). Christopher RAY (1998) *kultúragazdaság modellje* szerint a diszkurzív stratégiák felértékelődése a vidékfejlesztésben három forrásból ered: (1.) a poszt-indusztriális, posztmodern fogyasztói társadalmak megváltozott minőségéből; (2.) az Európai Unió vidékfejlesztési rendszerének természetéből; (3.) a regionalizmus európai és globális újraéledéséből. A posztmodern társadalomban átértelmeződött és átértékelődött a *munka és a szabadidő jelentése*. A termelés, a javak, a szolgáltatások, mindaz, amit a vidék értékesíteni tud, tervezés (*design*) intenzívvé váltak és a fogyasztók viselkedése esztétikailag, az újonnan komponált design által meghatározott. A fogyasztókért és a fejlesztési forrásokért folytatott versenyt a megfelelő *diszkurzív stratégiák* és az egyes termékekről, régiókról és rurális településekről kialakított *imázsok* döntenek el. A *diszkurzív verseny* egyik kitüntetett területe a vidék meghatározása a hivatalos dokumentumokban, a fejlesztési projektek célrendszerében, a kulturális produktumokban és a hétköznapi beszédben.

A diszkurzív stratégiák felértékelődése az *EU rurális fejlesztési politikájának* következ-

ménye is. A stratégiai cél(ok) nem körvonalazottak egyértelműen, a politikai döntéshozók mind a fejlesztési irányokról, mind a konkrét projektekről tervezetek és imázsok alapján döntenek. Még a legerősebb lobby-érdekeket sem lehet konstruálatlanul, kulturális megformálás nélkül érvényesíteni.

A Strukturális Alapok reformja után az EU megkezdte a fejlesztési források átirányítását a *szektoriális (horizontális) szintről a területiális (vertikális) szintre* az Objective 1, Objective 5, Objective 6 és az egymást követő LEADER rurális fejlesztési programok megvalósításakor. A rurális fejlesztés új megközelítése során az EU kezdeményezte, hogy az egyes területek és tartományok keressék meg és használják fel a helyi forrásokat, beleértve a kulturális identitást is, azt remélve, hogy a lokális erőforrások mozgósítása részben ellensúlyozza és kiegészíti az EU fejlesztési lehetőségeit, és ezzel hozzájárul a CAP sorozatos reformjainak sikeréhez. Az *EU liberalizálása és homogenizálása*, az egységes piac megteremtésének gazdasági, és az európai identitás és integráció politikai programjának következtében a Régiók Tanácsa megkezdte részvételét az EU-politika formálásában (JONES–KEATING 1995), amely szintén a lokalizmusnak és a *lokalizmus* megformálásában kiemelten fontos diszkurzív stratégiák felértékelődésének kedvez. Az EU új fejlesztési reformtörekvései egybeestek a *regionalizmus újjászületésével*, amely során Európa különböző területei keresik, illetve próbálják megőrizni és fenntartani lokális kulturális identitásukat. Az európai régiók ugyanakkor relatív elszigeteltségük megszüntetésére, és az európai és a globális gazdaságba történő reintegrálódás megvalósítására törekszenek. Retorikai és diszkurzív stratégiájuk az, hogy újradefiniálják a fejlesztési célokat az újra-felfedezett és újonnan létrehozott regionális kultúra értékei szerint, amely a regionalizmus, a csoportidentitás egészen új, „törzsi” formáit is megteremtheti (MAFFESOLI 1996, OSTI 2000).

Az EU strukturális reformjai, a regionalizálódás új hulláma, a rurális és a természeti környezet értékeinek posztmodern átértékelődése *új rurális fejlesztési stratégiák* létrehozását eredményezték, amelyekben az új helyi identitások kialakításának, a lokális kulturális tradíciónak, a helyi fejlesztési forrásoknak, a lokális tudásnak megkülönböztetett szerep jut. A lokális fejlesztésben újraértékelődik a helyi kulturális örökség szerepe: a tradicionális konyha és élelmiszer, a helyi látványosságok, múzeumok, ásatások, természeti nevezetességek, épületek, népszokások és hagyományok a fejlesztés (az EU tervezeteinek és rendszereinek való megfelelés) szempontjai szerint konstruálódnak újjá. A vidéki javak és szolgáltatások felértékelődnek a rekreációban és a turizmusban (OVERBEEK–TERLUIN 2006). Az átértelmezett gasztronómiai kultúra, a kulinaritás Franciaországban például örökségfejlesztés címke alatt nyert polgárjogot, ami BESSIÉRE (1998) tanulmánya szerint új terület(határ)meghatározásokhoz, területiális átrendeződésekhez is elvezethet. A brit szakirodalom a *vidéki élet múzeumi-zációjában* jelöli meg a kultúragazdaság következményét.

A diszkurzív stratégiák a fogyasztókért való versenynek is részei. Az EU tagállamaiban gyakorlatilag minden mezőgazdasági termékből túlkínálat van, és újabb piacokhoz jutni, vagy a hagyományos értékesítési lehetőségeket megtartani csak az új fogyasztói igények és értékek kiszolgálásával vagy megteremtésével lehet. A mezőgazdasági vagy a rurális régiókhoz tartozó más termékek és szolgáltatások piacain az utóbbi két évtizedben nőtt meg az igény például a bio- és a természetes ételek, a helyi specialitások, az autentikusnak tartott szellemi és tárgyi produktumok iránt (BELL–VALENTINE 1997). A *lokális és eredeti*, a *tradicionális* visszanyerte vonzerejét (FITZSIMMONS–GOODMAN 1998). Az eredetvédett, a termék földrajzilag vagy akár a termelő szintjéig azonosítható forrásának piaci értéke jelentős (GILG–BATTERSHILL 1998, ILBERY–KNEAFSEY 1999).

A városi népesség egyre nagyobb arányokban költözik város közeli rurális településekre, sokan vásárolnak telkeket, házakat természeti környezetben. A vidéki termelők és a közvetítő szereplők gyakorlatilag minden lehetséges eszközt igénybe vesznek a diszkurzív versenyben (ESPARCIA és társai 2004), mert csak azok tudnak sikeresek maradni, akik képesek új, diszkurzív stratégiát kidolgozni termékeik értékesítésére. Az *új piactերemő stratégiák* interaktívabbak az egyszerű reklámozásnál vagy a korábbi korszakok reklámhadjáratainál, és ezért tartósabb a vélemény- és értékformáló hatásuk. Nem terméket és szolgáltatást kínálnak, hanem olyan *értékváltozást* próbálnak elindítani, amely tartósan eladhatóvá teszi a produktumot (NYGARD–STORSTADT 1998). Az EU vidékfejlesztési rendszerében a diszkurzív stratégiák fejlesztési funkciójának a következménye, hogy a fejlesztési forrásokért való versenyben felértékelődtek azok a szakértők, akik képesek ezeket a stratégiákat megfogalmazni, új – a fejlesztés centrumainak döntéshozói és a fogyasztók számára egyaránt vonzó – *imázsokat* kidolgozni. A kultúragazdaság az intellektuális tőkét hatalmi elemmé változtatta (KOVÁCH–KUCEROVÁ 2006, CSURGÓ és társai 2008, KOVÁCH–KUCEROVÁ 2009).

1.3.4. A vidék imázsa

A fejlesztési célú diszkurzív stratégiák része az is, hogy a résztvevők nemcsak a vidékdefiníciós vitákban igyekeznek pozíciójukat biztosítani, hanem olyan imázst (imázsokat) dolgoznak ki és tesznek ismertté, amelyek áttételes módon segíthetik stratégiájuk sikerét. Az *imázsok* szólhatnak közvetlenül egy-egy régióról vagy fejlesztési területről, vagy egy gazdasági szektorról, illetve nagyobb gazdasági–társadalmi egységről. Az imázsteremtés ennek megfelelően szolgálhatja közvetlen módon a fejlesztés érdekeit, például növelheti egy kisrégió turisztikai vonzerejét. Az *imázsteremtés* sokkal nagyobb egységek tudatos fejlesztési stratégiája is lehet, mint az ír vagy portugál nemzetstratégia példája mutatja ezt napjainkban. Azok a képzetek, amelyeket egy-egy területhez, társadalmi képződményhez kapcsoltan jelenítenek meg az imázsteremtés különféle technikai módjaival, alapvetően befolyásolhatják a politikai döntéseket, a fejlesztési források felhasználását és felosztását, a fejlesztési célok definiálását. Hatékony imázs létrehozásával egy-egy régió („elmaradott régiók”) vagy terület (oktatásügy, agrárium) kiemelten fontosnak minősülhet, fejlesztése nemzeti cél lehet.

A *vidéki imázs* a kívülálló városiak produktuma. Befolyásolja a hatalmi döntéseket, a fejlesztési források szétosztását, a vidékiek önazonosítását és önképét, a falvak, mezővárosok és lakóik képviselését a kultúra legkülönbözőbb területein. Alkalmas eszköze a vidékiek verbális és szimbolikus alárendelésének, ami kifejezi, megerősíti a *valós társadalmi alávetettséget*. A helyi kulturális örökség, a hírességek, a tradicionális konyha, élelmiszer és bor, a helyi látványosságok, ünnepek, múzeumok, ásatások, természeti nevezetességek, épületek, népszokások és hagyományok a fejlesztési imázsokban születnek újjá, amelyek gazdasági szerepet kapnak, mert a fejlesztési források elnyerését segítik (SHORT 1992).

A *pályázati rendszer* általánossá válása, a pályázatok és fejlesztési imázsok tervezése és szerkesztése iránti erősödő igény a tudás- és intellektuális tőkével rendelkezők számára nagyobb esélyt ad hatalmi, pénzügyi és osztályérdekek érvényesítésére. A fejlesztési projekt és imázs készítése, a városiak igényeinek közvetítése a helyi fejlesztésbe történő beavatkozási lehetőséget biztosít a szakértők, értelmiségiek, az úgynevezett *projektosztály* tagjai számára (KOVÁCH–KUCEROVÁ 2006), akik többnyire nem falusiak. A pályázat és imázkészítés szakér-

telme a *hatalom és befolyás* előtt nyit kaput. A vidék imázsok minőségének, tartalmának és kidolgozottságának a téje túlnőtt a kulturális területen.

A brit és francia irodalom szerint az elmúlt századokban a *vidéki idill* volt az uralkodó imázs, amelyet csak a 20. század utolsó harmadában egészített ki a vidékfejlesztés európai és nemzeti rendszereinek létrehozásával, a mezőgazdaság általános visszaszorulásával és a környezeti gondok megjelenésével párhuzamosan a *vidék konfliktusainak és problémáinak a tudatosítása* (MINGAY 1989). Az idilli vidék az antik görög és római korszaktól eleme az európai kultúrának (SHORT 2006). Mai formáinak kialakulását a 19. századi iparosodással és gyors városfejlődéssel hozzák kapcsolatba. A rurális idill a városlakó polgárság kulturális terméke, a konkrét földrajzi helytől elvonatkoztatott szimbolikus táj, a lüktető konfliktusokkal teli város ellentéte. Leginkább a *városi középosztálybeliek* alkotják meg a modern korok vidékképét, rávetítve arra saját (fogyasztói) igényeiket (CLOKE 1996, 2006).

A *tér társadalmasítása* a 18. és 19. században kezdődött, és a vidéki idill a központ és a peremvidék különbségének kifejezésére volt hivatott. Az érintetlen vidék a városiak csodálatának és vágyakozásának tárgya, de a távolságtartásé is, mert hiányoznak onnan a városi civilizáció kellékei. A képzeletben élő, eszményített vidéket a *populáris kultúra igényei* alakítják át a mindennapok számára is fogyaszthatóvá, ezért az a legkülönbözőbb kulturális formákban tűnik fel a televíziók műsoraiban, a regényekben, novellákban és versekben vagy a mindennapok tárgyi kultúrájában (BELL 2006).

David Bell a *rurális idill* három alaptípusát különböztette meg. A *pásztori idill*ben a mezőgazdasági táj jelenik meg, természetesen elsősorban az iparosított mezőgazdaságot és gépésztést megelőző korok kézművesebb és természetközeli világa. A *természeti idill* a kultúrától és emberi beavatkozástól távoli vadonra vonatkozik. A *sportidill* a vidéket a kalandok játszótereként szerkeszti meg a természeti vadon motívumainak felhasználásával és a fizikai állóképesség és kitartás központba állításával. A rurális idill három formája eltérő és változó arányokban ötvözi a természet (természeti csodák, természetközelség), a romantikusság, az autentikusság, hitelesség és az egyszerűbb, harmonikusabb élet utáni nosztalgia elemeit. Az ily módon létrehozott rurális idillnek erős és tartós ideológiai tartalma van, aminek következtében folytonosan hasonulhat az idők változásaihoz. Az idill három alapformája ennek ellenére hosszabb ideig erős hegemoniával határozta meg a brit, de a francia kultúra vidékimázsát is. A *vidéki ellen-idill* elemei (például a vidéki szegénység, a kirekesztettség falusi formái) csak nehezen kerülhettek a közgondolkodásba (LOWE 1989, CLOKE 1994).

A mezőgazdaság szerkezeti változásai, az uniós és nemzeti fejlesztési rendszerek létrehozása és működése, az információs forradalom, a város és falu új kapcsolata, a városi fogyasztók igényeinek tömeges megjelenése (például a bio-élelmiszerek iránt), a városokból történő kiköltözések és a városiak második vidéki otthonának az elszaporodása, a rekreációs igények megnövekedése és a tömeges turizmus vezetett a *rurális idill új formáinak* létrejöttéhez. A filmipar és a ponyvairódalom tette meg talán az első lépéseket a tömegkultúra vidékképének átformálásához, amikor a westernekkel, a horrorfilmek, krimik vidéki környezetbe helyezésével a vidékiek másságát emelte ki (MILBOURNE 1997). Az ezredfordulóra a *vidéki idill fragmentálódik* (SHORT 2006). A pozitív tartalmak mellé felsorakoznak a vidéki lét hátrányait, visszamaradottságát feldolgozó imázslemek is. A valódi idill továbbra is él, a döntéshozók és városi fogyasztók elfogadják, hogy a vidék minden adottságával együtt is értékek forrása, amelynek megőrzése együttes feladat.

A *globalizáció korszakában* a vidék az elképzelt és idealizált szülőfölddel azonosul, amelyet a nemzeti érdekek miatt gyámolítani és védeni kell. A vidék a hazai tér a helyhez nem

kötődő globálissal szemben. A *kulturális globalizáció* azonban maga is új vidékimázzst és rurális idilltípusokat hív életre. Az erőteljes és nagyfokú *mediatizáció* átformálja a turista vidékkel kapcsolatos várakozásait és igényeit. A globális élelmiszertermelés és kereskedelem új és új élelmiszerekkel és ízekkel tölti fel polcainkat, és a vidékidillt az élelemkínálat végeérhetetlen bővítésének szolgálatába állítja. A transznacionális kultúra és a globális kapitalizmus napjainkra a vidék média-, turista- és gasztronómiai idilljeinek *hibridjeit* teszi uralkodóvá. A vidékről létező képzetek elsődleges forrásai a *média*. Egy televíziós sorozat vagy műsor helyszíne és témája tömegek vidékképét befolyásolja. A westernfilm, a country zene vagy éppen az egész világon ismert ír népzene vidékidillje semmi máshoz sem hasonlítható hatékonysággal terjed. A világgazdaság egyik vezető ágazatává felnőtt *turizmus-ipar* olyan vidékidilleket termel, amelyeket a fogyasztók könnyen azonosíthatnak (LASH–URRY 1994). A turista olyan helyen akar pihenni és rekreálódni, amelyet a képernyőn és a hirdetésekben vonzónak talált. Az egyes tájak és lakóik sajátosságait a turizmus bárhol és bárki számára könnyen felismerhető idillekbe csomagolja. *Transznacionális és globális vidékidillek* születnek az élelmiszertermelés és kereskedelem érdekei szerint is. A friss, az egészséges, a természetes, a bio és az organikus, a cukor- és adalékmentes, az alacsony zsírtartalmú élelem középosztályi kultusza teremti meg a *természetközelség idilljét*. Az idillikus, természetes élelem és annak idillikus termelése (állati jogok védelme vagy az állat-felszabadítási mozgalmak) a *gasztro-idill* legerősebb és a legösszetettebb eleme, amely összekapcsolja a természetet, a fogyasztót és a vidéket.

KOVÁCH és KRISTÓF kutatásai szerint (2007, 2009) Franciaországban például olyan egyedi helyi imázsokat hoztak létre, amelyben a kulturális különlegesség összekapcsolódik a tipikus, történelmi táj képével, a népi, vagy akár vallási hagyományokkal is. Egy *imázsteremtő* akcióban a résztvevő intézmények aktivistái 850 párizsi iskolában mutatták be a kukoricatermesztést. Az ingatlanügynökségek egyrészt használják például Vexin Français imázsát (a nyugalmat, a szép tájképet és a könnyű elérhetőséget), ugyanakkor annak megkonstruálásában is részt vesznek azokra az értékekre építve, amelyeket a városiak a „falusi idillhez” kapcsolnak. A turistairodák hirdetéseiben Van Gogh-nak és az impresszionistáknak a régióban festett képei az imázsteremtők. Az idegenforgalmi térségben egy állami ügynökség nyújt segítséget a tájkép helyreállításához, így a terület (Pays de Caux) vizuális egyediségének megteremtéséhez is. Normandia imázsában nagy szerepet játszik az almáskertek és a megművelt mezők látványa, a vidék hagyományos, bukolikus reprezentációja, és ezek a szimbólumok az idegenforgalmi reklámok, prospektusok és szórólapok hatására születtek meg.

Hollandiában Groene Hart imázsa zárt, szigorúan szabályozott vidékből vált étellel teli rurális térséggé a sikeres turisztikai imázsteremtés hatására is. Zeeland korábban fejletlen terület volt, majd az imázsváltás következtében mint „kék-zöld oázis” szerepel a fejlesztéspolitikai dokumentumokban.

Finnországban két fő imázsselem jelenik meg az idegenforgalmi brosúrákban: a *természet* és a *kultúrtörténet*. A nemzeti klasszikus, Aleksis Kivi életének és műveinek különböző reprezentációi mindenütt jelen vannak a turistáknak szánt szórólapokon, a közösségek weboldalain. A Kivi-fesztivál, ahol az író műveinek feldolgozásait adják elő szülőfalujában, a leglátogatottabb esemény a térségben, ami sok fogyasztót hoz a helyi javak és szolgáltatások előállítóinak. A többi település is hasonló stratégiát választott: imázsukat a nemzeti kultúra országszerte ismert, a régióval valamilyen kapcsolatban álló szereplőinek személyén keresztül konstruálják meg. Ismertségüket felhasználják a weboldalakon és egynapos tematikus utak szervezésében is.

A spanyol kutatási térségben egy idegenforgalmi ügynökség teremtette meg és népszerűsítette a Valencia környéki vidéki területek imázsát. Néhány évvel ezelőtt az ügynökség ezeknek a belső területeknek a célzott népszerűsítését kezdeményezte promócióra, szórólapok szerkesztésére, tematikus vásárok szervezésére és gasztronómiai eseményekre koncentrálva. Az önkormányzatok ezzel szemben a régió fő vonzerejének és jellegzetességének a vidéki hagyományokat és életstílust tekintik. Ezért az általuk létrehozott fejlesztési társulások speciális rurális imázsok kifejlesztésén dolgoznak. A politikának és a civil szférának a vidék átalakulására adott válaszait a *ruralitás konstrukciója* és *reprezentációja* alakítja. A rurális imázsok megteremtőinek hatalma van a vidékfejlesztés felett.

1.3.5. A konstruktivista vidékszociológia kritikája

A *konstruktivista vidékfelfogás kritikája* elismeri a vidéktudományok *kulturális fordulatának* motiválóit (CLOKE 2006). A tér és a társadalom gyorsan átrendeződő kapcsolata átírja a város és vidék tradicionális megosztottságát. A vidéki társadalom és vidéki tér „egybe-forrotttsága” a múlté. A vidéki tér sokfajta társadalmi szerveződés helye. A város és vidék földrajzi terének jellegzetességei összemosódtak, egyazon geográfiai régióban változatos társadalmi térhasználat is megjelenhet. A kutatás azzal szembesül, hogy a *vidék* ma már a legkülönbözőbb dimenziók és területek sokfélesége, a *folyamatos és többirányú változás helye*. A vidéktudományok válasza a gyors ütemű változásokra a kutatási narratívák és teóriák gyakori változtatása volt. Mindennek következményeként a „vidék” fogalmi meghatározásában Cloke három szignifikáns elméleti keretet tart igazán elfogadottnak. A *funkcionális koncepció* a vidéket olyan helyként határozza meg, ahol extenzív földhasználat történik (mezőgazdaság és erdészet), ahol alacsony lélekszámú települések vannak, az építmények a tájképbe simulnak, és a lakosok nagyobb része is vidékinek fogja fel lakóhelyét; valamint ahol az életmódot a környezeti és viselkedési normákra alapozott összetartozás identitása irányítja. A *politikai–gazdasági közelítés* a fejlesztés ideálisnak feltételezett körülményeit vetíti rá a vidékfogalomra, amely magában foglalja az önkéntességet, a piacot támogató helyi politikai ideológiát, amely a közszféra beavatkozásával szemben a saját források használatát támogatja; olyan körülményeket, amelyek vonzóak a munkanélküliek számára; és végül olyan megosztottságú földrajzi szerkezetet, amely nem okoz hozzáférhetőségi problémákat és drága közműveket. A harmadik teoretikus rendszer a *vidékdefiníció társadalmi konstrukciója*, amely a poszt-produktivizmus és a posztmodern eszmevilága jegyében a kultúra szerepét hangsúlyozza a térbeli és társadalmi különbségekben. Cloke elismeri, hogy sok vidékkutató számára a *társadalmi konstrukcionizmus* a kulturális felé fordulást fejezi ki. Érvelése szerint a vidéktudomány kulturális fordulata elterelheti a figyelmet a rurális települések átalakulásának alapvető gazdasági és társadalmi problémáiról (CLOKE 2006). Cloke és például MARTIN (2001) kritikája szerint a *kulturális fordulat* társadalmiatlanítja, de-materializálja, de-politizálja és dekonstrukcionalizálja a vidéktudományokat abban az értelemben, hogy kérdésessé teszi a vidéki struktúrák racionális értelmezhetőségét. CLOKE és THRIFT (2004) nem tagadja meg és nem fordul szembe a konstruktivista kutatások eredményeivel. A teoretikus káosz okozta vákuumból kivezető út szerintük a *vidék hibriditásának konceptualizálása*, a *konstrukcionalizmus* és a *politikai gazdaságtan* elveinek, módszereinek együttes alkalmazása és témáik kölcsönös kutatása lehet. Könyvemben magam is ezt a módszert követem.

1.3.6. A vidéki változások kutatásának megfontolásai

De hogy lehet a vidéki társadalmi és hatalmi változások elemzését célul választó kutatás területeit kijelölni, amikor egyrészt a hazai társadalomtudományokban is megjelentek a *kulturális fordulat* témái, másrészt még az *új politikai gazdaságtan* sem nyert egészen polgárjogot a *strukturálizmussal szemben*, amelynek szemlélete áthatja a kutatási és felsőoktatási intézmények tevékenységének jelentős hányadát? A nemzetközi irodalomban nincs konszenzus a vidék fogalmát vagy akár a vidéki változások valódi megismeréséhez szükséges kutatási témák, területek megnevezését illetően sem. Nincs olyan kutatott területe a magyar vidéki társadalom átalakulásának, amelynek eredményeit ne lenne kötelező felhasználni. A vonatkozó irodalom a társadalomstatisztikai publikációktól a kulturális antropológiai dolgozatokig, a néprajz, a szociológia és jelenkortörténet és egy sor más releváns diszciplínáig zavarba ejtően gazdag és eklektikus. Ruth PANELLI (2006) hasonló problémával szembesülve az *elemzés egységeinek és analitikus témáinak a kijelölését* ajánlja első metodológiai lépésként a rurális társadalmi változások kutatásában. Az elemzés egységei a javasolt kutatási stratégia részeként a pozitivista, marxista, feminista, hermeneutikai, posztmodern és poszt-strukturalista nézőpontból is elemzett *család, közösség és a lokalitás*, amelyen a helyi társadalmi és gazdasági struktúrákat érti. Az analitikus témák a folyamatokat és következményeiket is tartalmazó változás, az osztály, a nemi, a korosztályi, vagyoni, etnikus egyenlőtlenségek különbségei és a hatalom kérdésköre. Az első két analitikus témakör a magyar társadalomtudományok nagyszámú publikációt eredményező tradicionális kutatási területe. A vidéki hatalomról már jóval kevesebb elemzés született. Panelli a hatalmi kapcsolatokat, a hatalom forrását, a hatalmi egyenlőtlenségeket ajánlja feldolgozásra a rurális társadalmi változások elemzéséhez. Az alábbiakban azt a táblázatos összefoglalást idézem, amelyben Panelli a vidéki társadalmi változások elemzéseinek jelenkori megközelítéseit nevezi meg (PANELLI 2006:80). Panelli nem teoretikus dimenziókat használ, hanem a létező kutatásokat összegzi. Modelljében a *társadalmi-materiális irányultságú elemzések* (legalábbis a nyugat-európai, ausztráliai és új-zélandi angol nyelvű irodalomban) a tősgyökeres és az újonnan megtelepedett vidéki népesség változásainak gazdasági jelentőségére vonatkoznak. A társadalmi és kulturális tőke kutatóit a társadalmi és kulturális tudás, értékek és kapcsolatok érdeklik, amelyek erodálódtak vagy megerősödtek a kutatott változások következtében. A *kulturális-gazdasági kutatási irány* központi témája az, ahogy a vidéki társadalom mobilizálni tudja a kulturális erőforrásokat a helyi gazdaságon keresztül. Végül a *hálózati elemzés* a vidéki szociális változásokkal kapcsolatban azt kutatja, ahogy a társadalmi, gazdasági és politikai hálózatok mobilizálódnak a társadalom, a helyi közösségek és a gazdaság átszerveződésekor. A felvázolt lehetséges kutatási megközelítések korántsem ölelik fel a vidéktudományok témáinak teljes körét. Inkább az új politikai gazdaságtan témái köszönnek vissza Panelli összegzéséből, amely közelebb áll egy *megújított egyenlőtlenség-kutatáshoz*, mint a Cloke és Thrift által javasolt *vidéki hibriditás konceptualizálásának* az érvényesítéséhez. A magyar szakirodalomban a Panelli által leírt négy kutatási irány nagyobb egyenlőtlenségekkel van jelen. Elemzési stratégiaként ennek ellenére azt a *multi-dimenzionalitást* követem, amelyet végső soron Cloke és Thrift is javasolt a sokszálú vidéki társadalmi változás lehetséges megértéséhez.

1.4. A vidék fogalma, a vidékmeghatározás diszkurzív versenye Magyarországon

1.4.1. Az idilli és a nyomorgó vidék

A magyar kultúrában a 19. század elejétől *kettős vidékkép* élt. A falu és a paraszt korszakról korszakra mint a nemzeti kultúra letéteményese és a nemzet fennmaradásának demográfiai bázisa jelent meg (KOVÁCH 2002/1, CSITE–KOVÁCH 2002). A 19. század vidékértelmezéseiből és rurális imázsaiból két alkotóelem maradt meghatározó a 20. században is: *a nemzeti és rurális összekapcsolása* és a *rurális idill kritikája*. A politikai rendszer és alrendszerei megváltoztak a '90-es években, és a vidék, a vidéki értelmezése és definíciója méginkább alárendelődött a fejlesztési politikáknak és rendszereknek, és erősebben kapcsolódik a *fejlesztési forrásokért való versenyhez*, mint bármikor korábban. A szocialista korszakban a fejlesztési verseny sikere a *lobbizástól* függött, és a világosan kifejtett és megalkotott lokális/regionális imázsok és definíciók nem voltak a fejlesztés/fejlődés elsődleges feltételei. Valójában *a pozitív lokális/rurális imázs* soha nem ért el átütő sikert a fejlesztési versenyben, míg a vidék meghatározásának negatív alkotóelemei a szocialista technokrácia érvrendszerében gyakran sikerrel befolyásolták a döntéshozási mechanizmusokat. Ismert példa a '70-es évekből az urbanisták egy csoportjának érvelése arról, hogy a kisebb falvak nem életképesek, és ennek a negatív imázsteremtésnek egyik következménye az lett, hogy a városok kaptak körzeti központ funkciókat és fejlesztési lehetőségeket, és néhány aprófalvas régió elnéptelenedése valós veszéllyé vált.

A vidék fogalmának és a rurális imázsteremtésnek a történetében a politikakötöttség vagy *a politikaorientáltság* domináns tényező volt a 19. század romantikájától kezdve az ezredforduló posztmodern időszakáig. A nemzeti romantika korszaka felkeltette az érdeklődést a népművészet és a vidéki élet iránt, és ez az intellektuális irány sokfajta vidékmeghatározást és rurális imázst hozott létre, amelyek rendre túlélték a romantikát és beépültek a modern és posztmodern rurálisról alkotott képzetekbe.

1.4.2. A nemzeti és rurális összekapcsolása

A 19. század intellektuális mozgalmai a vidéket olyan térként értelmezték, ahol a parasztság és a nemesi származású földbirtokosok *a magyarságot reprezentálták*, szemben a vegyes lakosságú városokkal, és a mindinkább internacionálissá váló arisztokráciával. A népiesség és egy sor más, művészeti, tudományos és politikai irányzat következtében, különösen az első világháború traumája és a dzsentrális válsága után *a parasztságot és a paraszti kultúrát* (következésképpen a rurális) egyre erőteljesebben *a nemzeti kultúra alapjaként és hordozójaként* értelmezték. A „csak tiszta forrásból” bartóki és kodályi jelszava olyan intellektuális irányt fejezett ki, amely generációkat inspirált, akik valamilyen, konzervatív vagy radikális formában a kulturális és társadalmi reformok elkötelezettjei voltak. *A rurális és nemzeti azonosítása* együtt járhatott a rurális életkörülmények kritikájával, de végső soron a rurális *pozitív imázsát* teremtette meg, amelynek alakváltozatai a posztszocialista korszakig is eljutottak (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2002).

A rurális idill kritikája: a rurális nemzeti mítosza a 19. század elejétől a paraszti életkörülmények kritikájával társult, hiszen a romantikus nacionalizmus a nemzet túlélőképesség-

gének és a nemzeti kultúra letéteményesének tekintette a parasztságot és a népművészetet, amely érvelés gyakran átvonult a reformpolitikások argumentumaiba. A paraszti/rurális életkörülmények megváltoztatásának szándékával megfogalmazott intellektuális kritika az első világháború után és főként a népi mozgalom színrelépésével erősödött meg (Kiss 2007/1). A népiek első generációja még a második világháború után sem volt idős, és tevékenységük a második és harmadik generáció közvetítésével a kádári korszakban, a veszteségek és a politikai kontroll ellenére is, a magyar szellemi élet aktív hatóereje maradt, és olyan nem lebecsülhető csoportok gondolkodását formálta, mint például a több ezer, egyetemen és főiskolán képzett népművelő. Nem véletlen hogy a rendszerváltó ellenzék vezéralakjainak jelentős része olyan retorikát használt és olyan szellemi környezetből érkezett, amely legitimitását többek között a *parasztság életkörülményeinek kritikájával* alapozta meg. Ennek az irányzatnak a hatása olyan erősnek bizonyult, hogy anakronisztikus módon, a tradicionális parasztság eltűnésének ellenére tömegeket mozgósított 1990 táján, és alapvetően járult hozzá például a kárpótlás körüli törvénykezés gyors kivitelezéséhez.

1.4.3. Szocializmus, rurális imázs és modernizáció

A történelmi parasztság, amely a 20. század közepén a magyar társadalom legnagyobb társadalmi alakzata volt, a szocialista évtizedek alatt más társadalmi minőséggé alakult át. A *tradicionális parasztság* különbözőképpen meghatározható fogalom. Gazdasági és társadalmi jellemzőit mi a magántulajdon intézményével, a mezőgazdasági termelés dominanciájával, a termelési szerkezet pluriaktivitásával, a gyenge piaci orientációval és az önellátásra termelés meghatározó fontosságával, a paraszti típusú nyilvánossággal és annak intézményeivel, és az erőtlén társadalmi mobilitással tartjuk leginkább leírhatónak. A hagyományos parasztság eltűnése, vagy ahogy a nemzetközi irodalom vonatkozó terminusát magyarra lehet fordítani, a *magyar társadalom paraszttalanítása* a modernizáció és alkalmazkodás állandósult kísérleteinek volt a következménye (a paraszttalanítás, *de-peasantisation* fogalmáról lásd: GRANBERG–KOVÁCH–TOVEY 2001, KOVÁCH 2003). Mindez az államnak és a politikai hatalomnak a rurális gazdaságba és társadalomba történő *folyamatos intervencióját* eredményezte: korábban a nagybirtok védelmét, a hadigazdaság bevezetését és az állam növekvő kontrollját, később a *rurális struktúrák három radikális reformját*: a földosztást, a szövetkezetesítést és a kádári modernizációt, majd 1989 után a kárpótlást, a privatizációt és a gazdasági liberalizációt.

A *politika intervenciója* a kommunista korszakban volt a legintenzívebb, bár a paraszti struktúrák végérvényesen a '90-es években tűnnek el. A kommunista ideológiában és gyakorlatban ismert módon az ipar, a munkásosztály kapott megkülönböztetett helyet, ami az *iparosítás* és a *szövetkezetesítés* erőltetéséhez, valamint a kommunista rendszer lényegéből eredően a *kulturális élet és imázssteremtés* mindenható *ellenőrzéséhez* vezetett. E rövid összefoglaló nem teszi lehetővé a rurális imázs változásainak részletezését, amely rendkívül összetett és ellentmondásos folyamat volt, és időről időre változó imázsselemeket hangsúlyozott. A kommunista hatalom volt talán nálunk az első, amely a teljes központi hatalom birtokában, hatékonyan tudta felhasználni a kultúra tömegesedéséből eredő hatalmi lehetőségeket. A legkülönbözőbb művészeti ágakat tudta agitációs és egyéb céljaira felhasználni a filmek-től a plakátokig, a rádiótól a sajtóig, majd később a televíziózásig (NAGY KALAMÁSZ 2007). A *kontroll* alatt tartott, de ugyanakkor privilegizált értelmiségnek volt döntő szerepe a *rurális*

imázsok megalkotásában, és ami szempontjaink szerint a legfontosabb, nem a piacnak és különösen nem azoknak, akikről ez az imázs szólt. A rurális imázsok egyrészt a kommunista *hatalom politikai érdekeit* szolgálták (például a szövetkezetesítés mellett vagy a kulákok ellen agitálva – NAGY KALAMÁSZ 2007, CSURGÓ–KISS 2007). Megteremtették, vagy legalábbis megkísérelték megteremteni a kommunista korszak hőseinek legendáriumát. Másrészt az '50-es évek volt talán az első korszak, amikor nyilvánosan és pozitívan értékelődött át a *parasztság történelmi szerepe* (hatásos és népszerű történelmi filmek készültek paraszti hősökkel a főszerepben), és később a film és az irodalmi termés legjava viszonylag realisztikusan ábrázolta a rurális átalakulást, a kollektivizáció megrázó időszakát és a magyar társadalom paraszttalanítását. A kései '60-as évektől a *dokumentarizmus* és a *kritikai közelítés* erősödött fel a vidéki élet bemutatásában, amelynek formálásához a társadalomtudományok is egyre növekvő mértékben járultak hozzá. Az '50-es évektől a kommunista hatalom bukásáig az uralkodó rurális imázsok sokkal több pozitív, mint negatív elemet hordoztak, jóllehet a kritika, a realizmus és a dokumentarizmus volt a magasabb színvonalú kulturális termékek domináns megközelítési módja. A kommunista rezsím tudatosan használta fel a korábbi korszakok rurális imázsainak egyes részeit (időről időre a nemzeti érzés agitatív erejét vagy a nemzet és a rurális azonosítását), és ellenzékük sem idegenkedett a tradicionális rurális imázsok és a paraszti kultúra elemeinek ideológiai alkalmazásától. Ennek következménye lett, hogy a rurális imázsok történeti motívumai túlélték a szocializmust, holott a vidéki valóság radikálisan megváltozott, és a történeti parasztság eltűnt. A szocialista korszak jellegzetessége volt az is, hogy a *centralizált központi hatalom korában* a rurális imázsokat nem a vidékiek termelték, és a *valós lokális/rurális tér* nem kapott politikai reprezentációt.

1.4.4. A vidék és a falu imázsainak változása a '90-es években

A ruralitás imázsai alapvetően változtak a '90-es években. Míg az '50-es évektől a kései szocializmusig a *film*, a *szépművészetek* és a *társadalomtudományok* meghatározó részt vállaltak a rurális imázsok termelésében, szerepüket a '90-es években a *modern média*, elsősorban a televíziózás vette át, és a korábban inkább pozitív vagy legalábbis realisztikus/dokumentatív vidéki összkép *inkább negatívvá* változott (HACK–KISS 2007). A tömegmédia hírműsorai a piaci konkurencia szorításában az extrém, figyelemfelkeltésre alkalmas hírekre koncentrálnak, amelyek a közérthetőség miatt egyszerűsítve jelennek meg. A *rurális* jórészt negatív jelentéstartalommal szerepel, mert a vidékiek életének azokat az eseményeit ítélik a nagyközönség számára érdekesnek, következképp hírnek, amelyek valamilyen botrányral hozhatók kapcsolatba, mint az önkormányzatok, vidéki iskolák, a roma kisebbség vagy a kárpótlás körüli *konfliktusok és problémák*. Ezt az összképet a rurálist változatlanul a *nemzeti kultúra egyik forrásaként és őrzőjeként*, az értékes és megőrzendő (gasztronómiai) tradíciók helyeként bemutató műsorok csekély mértékben tudják ellensúlyozni. A vidéki elég egyértelműen visszamaradottként, fejletlen, szegény, szegélynivaló, visszataszító és visszahúzóként jelenik meg, ami másoktól vesz el fejlesztési forrásokat, ráadásul az EU-csatlakozás és a modernizáció legnagyobb akadálya, és teljességgel feledésbe merül, hogy a legalább négy milliós népesség nem lehet kizárólag a *visszamaradottság hordozója*.

A rendszerváltás környékén a virtuális tér csaknem üressé vált, amelyet viszonylag gyorsan töltöttek fel a *posztmodern* beszédmódjaival. A tömegkommunikáció sztárjai, riporterei és szóvivői alkalmazkodtak a posztmodern média-panelekhez, modorhoz és érzésekhez.

A posztmodern viszont nem rendelkezik a vidékről a vidék számára is használható imázs-készlettel. Az *üres virtuális tér feltöltéséért való verseny* következménye az is, hogy a korábban létezett imázslemek egy részét is beépítették a posztmodern vidékképzetekbe, ami egyfajta *kreatív káoszhoz* vezetett, ahol az imázsok összetevői elvesztik eredeti jelentésüket. A médiumokban a rurális a legkülönbözőbb formákban és jelentéssel szerepel, ami pontosan jelzi többek között azt is, hogy nincs olyan értelmiségi frakció, amely ismeri a posztmodern beszédmódjait, ugyanakkor alkalmas a versenyképes és legalább részben a valóban létezőhöz közelítő rurális imázsok alkotására.

A média és egyéb közbeszédetek által közvetített vidékképzeteknek több típusa is létezik:

1. A *politikai közbeszéd*ek imázsai, amelyek különösen a rendszerváltás időszakában és a kárpótlási és privatizációs törvények megalkotásakor kerültek a közérdeklődés fókuszába, de azóta is képesek azonnal kiélelni és a politikusok érdekeinek alárendelni a rurális társadalmak konfliktusait. A politikai közbeszéd a vidéket elsősorban a mezőgazdasággal és az elmaradottsággal azonosítja, ugyanakkor a vidéki idill elemeit is használja (CSURGÓ 2007/3 MEGYESI 2007/1).
2. A *népies panel*(ek) külön is figyelemre méltó reprezentánsai a szocializmus utáni időszak imázstermelésének, és utolérhetetlen kreativitással alkalmazzák és vegyítik a különféle idilli imázslemeket a népszínművekétől az operettekig, a populizmustól a nemzeti és a rurális azonosításáig. Megjeleníthet városellenes indulatokat és érzéseket is. Az Független Kisgazda Párt kimaradása a parlamentből nem jelentette ennek a vidékimázsnak az eltűnését (KOVÁCH 2007/2). Ma a mezőgazdasági nagyüzemi lobbik vagy a családi gazdaságok reprezentánsai egyaránt használják ezeket az imázslemeket. Gyakori a vidék azonosítása az agrárral és az idillikussal, különösen a városi lakosság körében (CSURGÓ 2007/1).
3. A vidék gyakran tűnik fel úgy, mint az *egyszerű, képzetlen emberek világa*, amely alsóbbrendű a városinál. Ez a vidékkép a városiak gondolkodásában erősebb, de nem hiányzik a falusiak vidékfelfogásából sem (CSURGÓ 2007/1, MEGYESI 2007/2).
4. A vidék mint *idilli és bukolikus tér* és az archaikus (magyar) társadalom fennmaradásának a területe kedvelt képzete az egyházak és a népi kultúra iránt elkötelezettek diszkurzív stratégiájának (KISS 2007/2, CSURGÓ–NAGY KALAMÁSZ 2007).
5. A fejlesztés és a fejlesztési szakértők vidékfelfogása *technokrata* szemléletű. A kategorizálhatóság, a tervezhetőség, a szervezhetőség jegyében tekint a vidéki területekre, és kevésbé számol a helyi társadalom valós jellegzetességeivel és igényeivel.
6. A *turizmus-ipar* a vidéket mint a különleges ételek és italok, a vonzó programok, az autentikus élmények, a csend, a rekreáció, a *természet idillikus világaként* jeleníti meg (GÁL 2007). Felerősíti a vidékmítoszok, sztereotípiák jelentős részét, amelynek a pusztá, betyár, cigányzene, és helyi étel és bor a konstans eleme (KÜRTI 2000). A Váci utcában kapható képeslapokon a vidék a pusztát, a tradicionális parasztházat, a népművészet termékeit jelenti meg (CSILLAG 2000). A turizmus kínálata ugyanakkor átértelmezi, globalizálja és hibridizálja a vidékimázsokat (SZÍJÁRTÓ 2000), hagyományt teremt, és alapul szolgál a fejlesztési koncepciók kidolgozásához (SZÍJÁRTÓ 2002).

A ruralitás imázsai a területfejlesztési törvény elfogadása után, majd a rendszer működésével kaptak új és egyre növekvő funkciót, mert a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben a helyi gazdasági/politikai és a szakértői elitek intenzíven keresik a *fejlesztési források lokalizálásának* lehetőségét, amelyet többek között *új diszkurzív stratégiák* alkalmazásával valósítanak meg. Ezek része az új, a fejlesztési források megszerzését célzó

rustikus imázsok létrehozása, amely folyamat az EU-tagországokban a reflexív modernizáció, a kultúragazdaság, örökségipar néven ismeretes (RAY 1998, BESSIERE 1998, NYGARD–STORSTADT 1998, FROUWS 1998).

7. *A hazai környezetvédők vidékképében a zöld idill, a mindennek felett védendő természet keveredik az akcionista célterület mítoszaival. A zöld vidékimázst erőteljesen befolyásolja, hogy a természet védelme és a helyi társadalom külső beavatkozás nélküli fejlesztése olyan erős normatív cél, hogy háttérbe szorít minden más imázsseletemet. A zöld ideológia és a fenntartható fejlődés mítosza szükségképpen szelektív vidékképet eredményez, amely nem harmonikus és még kevésbé zavartalan, de mégis átüt rajta a mozgalmi célok értékrendje (BODORKÓSZ–PATAKI 2009, PATAKI és társai 2011, BELA 2004, LÁNYI 2009).*

1.4.5. A vidék közigazgatási és statisztikai definíciója

A szocializmus évtizedei alatt egy település *várossá nyilvánítása* a városfejlődést előnyben részesítő *redistributív gazdaságirányítás rendszerében* behozhatatlan előnyöket biztosított az állami fejlesztési forrásokért történő versenyben, ennek következtében a falusi vezetők mindent elkövettek településük várossá nyilvánításának érdekében (VÁGI 1982, 1991). A városi rang elnyerése gyakran inkább az érdekcsoportok politikai nyomásának következménye volt, és nem az urbanizáció tényleges szintjének (a várossá nyilvánítás kérdéseiről és problémáiról például NEMES NAGY 1996, CSAPÓ–KOCIS 1997). A városi státusz elnyeréséhez a törvényben meghatározott módon az infrastruktúra bizonyos fejlettségét kellett elérni, de az adott település társadalmának szervezettségét senki sem vizsgálta. Politikai kapcsolatok nélkül pedig az infrastruktúra megfelelő fejlettségével sem lehetett a városi rangot elérni. A kisebb városok, de még a magyar nagyvárosok peremkerületei is megtartották mezőgazdasági jellegüket, a rustikus életkörülmények között élő lakosság arányát ezért jóval azoknak a településeknek a népessége fölött érdemes meghatározni, amelyek a közigazgatási besorolásban a község státuszt kapták. A *statisztikai gyakorlat* a településeket közigazgatási besorolásuk szerint kategorizálja. A falvak lakosságának száma és egész lakosságon belüli aránya a század második felében fokozatosan csökkent 63,4%-ról (1949) 34,7%-ra (1994), majd ez a tendencia annak ellenére megfordult, hogy több település is városi rangot kapott. 1998-ban már 37,4% volt a községek lakosainak aránya.

A statisztikai gyakorlat nem ismeri a *vidékfogalmat*, a *települések közigazgatási besorolását* használja. A Központi Statisztikai Hivatal honlapján megjelenő módszertani dokumentáció a következő meghatározásokat használja a vidéki településformák megnevezésére:

„A község olyan falu, amelynek más településektől elkülönülő, önálló, saját arculata van, és képes önkormányzat alakítására és helyi közügyi ellátására. A közigazgatási rendszer nem városi jogállású területi és szervezeti (igazgatási) alapegysége.”

„A nagyközség a községtől abban különbözik, hogy már a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény hatályba lépésekor nagyközség volt vagy területén legalább 5000 lakos él. A nagyközség megfelelő fejlettség esetén kérheti várossá nyilvánítását.”

„Falu: az egyik legelterjedtebb településforma, amely a földrajzi munkamegosztásban a mezőgazdasági munka jellegzetes településformájaként különült el, elsősorban lokális funkciók és nem zárt beépítés jellemzi.”

Forrás: Módszertani dokumentáció. KSH honlap, 2010. január 10.

A statisztika és a közigazgatás nem használja a *vidék*, *vidéki*, vagy *rustális* fogalmakat. Ez a hiány, a „vidék”-fogalom meghatározatlansága, jelentős ellentmondásokhoz és konfliktusokhoz vezetett az európai terület- és vidékfejlesztési rendszer magyarországi bevezetése során. A különböző imázsselemeket és monopolizált tudásbázist használó *aktorok* kötöttségek nélkül vehettek részt a vidékfejlesztési céloknak, illetve magának a „vidék” fogalmának a meghatározási versenyében, amelyet egyelőre a hatalmi szempontok és nem a szakértelem, vagy a civil szereplők részvétele döntött el.

A statisztikai osztályozás kategóriái szerint a városi, falusi lakosság száma a következőképpen alakult 1980 és 2009 között:

1.1. tábla.

A népesség számának alakulása a településkategóriák szerint 1980 és 2009 között

	1980	1990	2001	2005	2006	2007	2008	2009
Budapest	2 059 226	2 016 681	1 759 209	1 697 343	1 698 106	1 696 128	1 702 97	1 712 210
Többi város	5 203 441	5 195 846	5 209 941	5 162 500	5 151 480	5 150 772	5 143 294	5 146 964
Község	3 446 796	3 162 296	3 231 148	3 237 706	3 226 995	3 219 258	3 199 810	3 171 801

Forrás: KSH STADAT, KSH honlap 2010. január 12.

A magyar statisztika az EUROSTAT osztályozása alapján is végzett *település-kategorizálást*, amely *városi*, *alapvetően rustális és tipikusan rustális régiókat* ismer. E módszer szerint a magyar lakosság 70%-a él alapvetően vagy tipikusan rustális régiókban (KSH 2000).

Csatári Bálint komplexebb módszerekkel végzett számításai szerint (CSATÁRI 2000) a 92 jellemzően vidékies kistérségben 1997-ben 3 395 009 fő volt a lakónépesség száma, ami a budapesti népességet nem számítva mintegy másfél millióval volt csak kevesebb a városi jellegű kistérségek lakónépességétől. Kérdés azonban, hogy az egy településen vagy kistérségben városi és vidékies életkörülmények között élők hogyan lehet megkülönböztetni a társadalomstatisztika módszereivel. A falusi népességnél sokkal nagyobb a rustális életkörülmények között élők aránya, és a magyar lakosság legalább fele él falusias viszonyok között, ami jelentősen különbözik az EU-átlagától.

BELUSZKY és SIKOS könyve (2007) mutatja be, hogy a *falú* meghatározása milyen nehézségeket jelent. A falú mint közigazgatási és statisztikai fogalom a „vidék”-nél látszatra egzaktabb módon definiálható. A kutatók a falúfogalom meghatározásának mégis számos nehézségét sorolják fel. A hosszú időtartamú változásokat tekintve mérsékeltébbé váltak a város és a falú közötti különbségek. A gazdaság és a társadalom szerkezetét, a követett életmódmintákat, az értékeket és az életstílust, a foglalkozásszerkezetet, a műszaki infrastruktúrát tekintve a falvak közelebb kerültek a városokhoz. A városiak turistaként, kitelepülőként, ingatlanulajdonosként egyre intenzívebben hatolnak be a falvak mindennapjaiba. A falusiak gazdasági tevékenysége erőteljesen a városi fogyasztók igényeinek rendelődik alá. Eltűnik a *hagyományos parasztság* és a *hagyományos falú*. A falvak és falusi térségek kijelölése nem lehetséges a foglalkozásszerkezet alapján. A *falú egyenlő a mezőgazdasággal* állapot megszűnt. Az *urbanizáció* és az *agglomerizáció* új, intenzívebb szakaszába érkezett, majd megindult az *ellenurbanizáció* is. Az új migrációs trendek a falusi és városi struktúrák olyan összecsúszását idézték elő, ami jelentősen megnehezíti a falú és a város funkcionális

megkülönböztetését. A szerzők szerint a falu definíciójának korábban használatos változatai használhatatlanná váltak. A község közigazgatási, statisztikai kategóriája nem azonosítható maradéktalanul a falvakkal. A falu definiálására Beluszky és Sikos tulajdonképpen a fordított meghatározást ajánlják. Felhasználva azt, hogy *a falu a város ellentétpárja*, azokat a településeket tekintik falvaknak, amelynek nem rendelkeznek városi funkciókkal.

A községi lakosság részesedése a szocializmus végére a korábbi 60%-ról 35–40%-ra változott, de ez a csökkenés sokkal inkább a *települések adminisztratív osztályozásának* volt a következménye, mint az urbanizációs folyamatoknak. Az életkörülmények, a gazdaság és társadalomstruktúra az új városok nagyobb részében és a történelmi mezővárosokban nem különböznek alapvetően a nagyközségektől. A várossá nyilvánítás rendszerét a '90-es években sem változtatták meg, és száz körüli település kapott városi rangot. A posztszocializmus egyik következménye, hogy a *városi–falusi különbség* inkább nőtt, mint csökkent, és a magyar társadalom hosszú ideig rurális és városi részre tagozódhat. A '90-es években a rurális gazdaság- és társadalomstruktúra sok eleme modernizálódott, de még mindig nagy a rés a városi és a falusi életminőség között, és a falusi lét sokkal hátrányosabb, mint a városi.

A '90-es években a *falvak és városok közötti migráció* új szakaszához érkezett, amelynek végső mérlege még nem teljesen tisztázott. Vitatott kérdés többek között, hogy a kétségtelenül intenzívebbé váló migráció a '90-es évek gazdasági és társadalmi struktúraváltásainak közvetlen következménye, vagy olyan folyamat, ami már a rendszerváltás előtt megindult (DÖVÉNYI–KOVÁCS Z. 1999, LADÁNYI–SZELÉNYI 1997/1, TÍMÁR 1992, KOVÁCS K. 1999). A települések jelentős része az elnéptelenedéstől veszélyeztetett (KOVÁCS K. 2005), másrésről családok tízezrei költöznek falvakba. A *városiak falvakba költözése* a '90-es évek közepétől erősödött fel, amikor a gazdasági liberalizáció és egy sor más hatás következtében 12% körülire nőtt a munkanélküliség, és a legszegényebb városi társadalmi csoportok, különösen a nyugdíjasok és a munkanélküli segélyből élők életkörülményei a korábbi mértéket meghaladó módon romlani kezdtek (CSANÁDI–CSIZMADY 2002). Budapesten és más nagyvárosokban privatizálták a korábban tanácsi, önkormányzati tulajdonú lakásokat, és tulajdonosaik a vidéki lakásépítéshez elegendő cserealaphoz jutottak. A privatizációból kimaradók viszont elvesztették városi lakásukat. A falvak lakossága átlagosan évi 70 000 fővel növekedett. A falvakba történő elköltözés a városi, elsősorban a nagyvárosi és budapesti agglomerációban a legintenzívebb. Az *ellenurbanizáció* látszik a legerősebb migrációs folyamatnak, amelynek nagy regionális eltérései léteznek (BARTA Gy.–BELUSZKY 1999, KOVÁCS T. 2000/1, TÍMÁR–VÁRADI 2000). A rurális lakosság aránya például a központi régiókban emelkedik a leggyorsabban, ahol a főváros relatív közelsége miatt a vidéki lét mást jelent, mint Szabolcs, Borsod, Nyugat-Dunántúl vagy Somogy eldugott falvaiban, amelyek az elnéptelenedéstől a leginkább veszélyeztetettek. Az évtized közepétől a vándorlási pozitívumot felmutató falvak Budapest és más nagyvárosok körül is összezáródó övezeteket alkotnak (TÍMÁR–VÁRADI 2000). Az ellenurbanizáció összetett folyamat; az elitek, a városi felső középosztály és középosztály csoportjai a *városközeli zöldövezetekbe* költöznek. A rendszerváltás kárvallottjai is olyan falvakban és tanyákon szeretnék átvészelni a nehéz időket, ahol lakásuk és megélhetésük költségei alacsonyabbak. A vidéki fiatalok is a '90-es évek vesztesei közé tartoznak, és mind nagyobb arányban vándorolnak el a válságövezetekből (CSITE 1999). A falvak lakosságának korösszetétele is a migrációs folyamatokhoz hasonló összetettséggel változott. A városi agglomeráció községeinek lakosságnövekedése lassú fiatalodással jár együtt, míg az elvándorlással sújtott aprófalvas körzetekben felgyorsult az előregedés folyamata. Észak-keleten, más északi területeken és Dél-, valamint Nyugat-Dunántúlon a kis lélekszámú falvak lakossága

egyre idősebbé válik (TÓTH E. 1999). A népesedési folyamatok egyik legproblematisabb eleme a roma többségű falvak számának növekedése (SZUHAY 1999, LADÁNYI 1999, LADÁNYI–SZELÉNYI 1997/1 és 2004). A *szegénység gettói* inkább az aprófalvas övezetekben és nem a városokban vagy a városok környékén jöttek létre.

1.4.6. A vidék meghatározás diszkurzív versenye a '90-es évek második felétől

A vidéknek vagy rurálisnak a '90-es évek utolsó harmada előtt tulajdonképpen nem volt definíciója. A közigazgatásban is használható meghatározást az EU-konform területfejlesztési és vidékfejlesztési rendszer bevezetése tette szükségessé. Olyan *vidékfogalmak* születtek, amelyekről létrehozóik úgy gondolták, hogy az EU céljainak megfeleltethetők (1, 5 és 6 célrendszerek, Phare és SAPARD), és nem ellentétesek a hazai nagyobb érdekcsoportok (például agrárlobbi, területfejlesztési lobb) érdekeivel.

A *rurális térségeket* a mezőgazdaság jelenlétével határozták meg, akkor, amikor a falvak lakosságának csak mintegy tizede mezőgazdasági foglalkoztatott. A vidékfejlesztés mint a területfejlesztésnek alárendelt rendszer jelenik meg. „Rurális térség: az a térség, ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a foglalkozási szerkezetben, illetve a községekben, továbbá a kisvárosokban élők aránya” (*Magyarország vidékfejlesztési programja koncepció*, 1997 VÁTI 1. o.), fogalmaz az egyik program, de ettől nem sokban térnek el a többiek sem. „Vidék az a terület, ahol a mezőgazdasági tevékenység, a zöldterület (erdő, természetes táj) dominál és aprófalvas településszerkezet, alacsony beépítettség, illetve népsűrűség jellemző. Vidéki település ennek megfelelően az, amely városi státusszal nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan városi státusszal, de lakónépessége nem haladja meg a 10 000 főt. Vidéki jellegű kistérség, ahol a vidéki településeken élő lakónépesség aránya több mint 50% (az OECD fogalom meghatározásában ez 15%).” „Videkfejlesztés mindazon tevékenységek fejlesztése, amelyek a vidéki településeken élő lakosság megélhetési körülményeinek, jövedelemszerző lehetőségeinek az életminőség-javítására irányulnak, továbbá, amelyek a természeti erőforrások, a környezet, a táj megőrzését szolgálják, és amelyek a vidék társadalomban betöltött funkciói ellátását tartósan erősítik.” (FM Agrárprogram, szakmai füzetek 13. *Videkfejlesztés* 3–4. o.)

A *definíciós probléma* lényegét pontosan mutatják a SAPARD tervezetek fogalomváltozásai. Az első, rövidebb SAPARD koncepció még megpróbálta a rurális összetettséget a *vidék* meghatározásában érzékeltetni, a hosszabb, végső SAPARD terv már megkerüli a definíciós csapdát: az agrár- és területfejlesztési érdekcsoportok várható ellenkezése miatt nem tesz markáns kísérletet a vidékfogalom tisztázására. A vidéket, nem kifejtett módon, a mezőgazdaság területével, illetve az alacsony népsűrűséggel azonosítja, és ezzel vegyíti az EU célterület meghatározását és a hazai lobbicsoportok érdekeinek megfelelő képzeteket. A vidék fogalmának meghatározásáért folytatott definíciós versenyben, amelyben a minisztériumi szakapparátusok rutinja és a vidékfejlesztés bürokratikus elfogadtatásának kényszere is tükröződik, a *magyar ruralitás komplexitása mezőgazdasági és népesedési kérdéssé egyszerűsödik*. Ennek a következménye, hogy a SAPARD 17 meghirdetett célja közül 12 agrártermelési célt fogalmaz meg, míg mindössze egy foglalkozik a helyi közösségek fejlesztésével.

1998 őszén a *vidékdefiníciós vita* új fordulatot vett, amikor Kovács Teréz szociológus „Mi tekinthető vidéknek?” címmel, a *Gazdálkodás* című lapban vitaindítót közölt, azzal a nem

titkolt szándékkal, hogy társadalomtudós kollégáit *egységes vidékfogalom* létrehozására ösztönözze. A vitaindító látens célja az volt, hogy a területfejlesztési lobbival szemben *kiterjessze a vidék fogalmkörét*, és ezzel a vidéknek adható támogatások esélyét és nagyságát diszkurzív módon növelje meg. Kovács (1998) szerint az EU-ban használt *rural* kifejezésnek a magyar *vidék* fordítása tévedés, mert a „rural” igazából falusit jelent („A vidék fogalmának meghatározására öt feltételt javaslok: ezek 1./ Az aktív keresőknek legalább 20%-a mezőgazdaságban dolgozott 1990-ben. 2./ Ezer lakosra legalább 120 östermelő jut. 3./ A lakosságnak legalább a fele 120 fő/km² népsűrűség alatti településen lakik. 4./ A népsűrűség kisebb, mint 80 fő/km. 5./ 1996-ban az 1960-as lakosságnak csak legfeljebb 92,0%-a él a térségben. Azok a térségek, amelyek ezen öt feltétel közül legalább négynek megfelelnek, vidéki térségnek számítanak” (Kovács T. 1998). A tanulmányra, amely az addig megszületett vidékfejlesztési koncepciókat elemezte, több válasz is született, amelyek számos részmegállapítás mellett alapvetően az egyes statisztikai mutatók használhatóságát részletezik (Dorgai 1998, Fehér 1998), vagy kétségbe vonják a *statisztikai mutatókkal történő vidékmeghatározás* lehetőségét (Romány 1998 és részben Dorgai 1998 és Fehér 1998). Igen tanulságos a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium vidékfejlesztésért felelős szakembereinek részvétele a diskurzusban. A társadalomtudósokkal szemben ők használják a legszélesebben értelmezett vidékfogalmat: „A vidék nem más, mint egy sajátos életforma, az emberiség gyökere, ahonnan ered, ahonnan elindult a fejlődés, és amivel baj van. (...) A vidék felfogható úgy, ahol ember és természet még képes harmonikusan együtt élni, miközben a város a civilizációs, urbanizációs fejlődés eredménye” (Font 1998, idézi Kiss 2007/2. 237. oldal).

A vidékmeghatározásokról készített válogatás szerint (Kiss 2007/2) az *ezredforduló környéki vidékfelfogásokban* szinte az összes, a tanulmányunkban korábban leírt vidékimázs elem megjelenik. A kultúrokológia patetikus, romantikus felfogása, a mezőgazdasági nagy- és kisüzemi lobbierdekek megjelenítése, a nosztalgikus, archaizáló vidékkép, a projektosztály racionális-technokrata megközelítése, a romantika korszakának a turizmus vidékidolgaiban visszaköszönő imázsei, a népies konzervatív eszmeáramlatok vagy politikai ellenlábasaik vidékképei.

A hivatalos dokumentumok, a vidékfejlesztési programok a *hagyományos agrárius vidékfogalmat* használják. Az alábbi idézetben például a vidéki létforma sok eleme megnevezésre kerül, de az első mondat a perdöntő, amely erősen emlékeztet a '70-es évek végének brit agrárius vidékfelfogásához (Newby 1980).

„Vidék az a terület, ahol a mezőgazdasági tevékenység, a zöldfelület (erdő, természetes táj) dominál, és aprófalvas településszerkezet, alacsony beépítettség, illetve népsűrűség jellemez.

Vidéki település, amely városi státusszal nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan városi státusszal, de lakónépessége nem haladja meg a 10 000 főt.

Vidéki jellegű kistérség, ahol a vidéki településeken élő lakónépesség aránya több mint 50%.

Vidékfejlesztés mindazon tevékenységek fejlesztése, amelyek a vidéki településeken élő lakosság megélhetési körülményeinek, jövedelemszerzési lehetőségeinek – az életminőség – javítására irányulnak, továbbá amelyek a természeti erőforrások, a környezet, a táj megőrzését szolgálják, és amelyek a vidék társadalomban betöltött funkciói ellátását tartósan erősítik.” *Magyarország vidékfejlesztési programja*, 1996. (Idézi Kiss 2007/2, 225. o.)

A két évvel később keletkezett vidékfejlesztési dokumentum vidékfogalma is hasonló elemeket használ:

„Rurális térség: az a térség, ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a foglalkoztatási szerkezetben, illetve a községekben,

továbbá a kisvárosokban élő népesség aránya.” *Magyarország Vidékfejlesztési programja*, 1998. (Idézi Kiss 2007/2, 239. o.)

A szakértői anyagokban a településgeográfia szempontjai is megjelennek: „Agrárgazdaságon a mező-, erdő- és vadgazdálkodást, továbbá a halászatot értem. A vidék pedig – szóhasználatom szerint – az országnak a vidéki települések által lefedett része. Vidéki településeknek tekintem a tanyákat, falvakat és a kisvárosokat (10 ezer főnél kisebb lélekszámú városokat). Ezzel az értelmezéssel tehát a lazább beépítettségű országrészeket tekintem vidéknek, ahol kisebb a zsúfoltság, a gazdasági tevékenység viszonylag szorosan kötődik a megújuló energia- és nyersanyagforráshoz, az élő környezethez. A népesség foglalkoztatásában és a gazdaságban viszonylag jelentős a mezőgazdaság szerepe, és még más jellemzők alapján is megfelel a Vidéki Térségek Európai Kartájában leírt vidékjellemzésnek.” (DÖRGAI L. 1998)

Egy másik érvekészlet anti-globalizációs szempontokat fogalmaz meg: „Vidéket nem lehet létrehozni, az van! Magától! Attól, hogy élni hagyják, és nem kívülről mondják meg, mit tehet és mit nem. A lényegét csak az érti, aki belülről is megismeri. Ahány vidék, annyi öntörvényű szerves fejlődés eredménye, amelyet külső hatások többször megzavartak, ezért ma már önmagától nem képes az egyensúlyt helyreállítani. Az újabb szükségszerű külső beavatkozásoknál viszont nagyon kell vigyázni, hogy ne részenként, hanem szerves egészként, ne országos irányelvekkel, hanem empátiával, helyileg kezeljük a vidék problémáját.” FONT Erzsébet: *A vidék gondja globális vagy lokális kérdés?* A Falu. 1998/3. 30. (Idézi Kiss 2007/2. 242. o.)

„A vidék felfogható úgy, ahol az ember és a természet még képes harmonikusan együtt élni, miközben a város a civilizációs, urbanizációs fejlődés eredménye.” FONT Erzsébet: *A vidék gondja globális vagy lokális kérdés?* A Falu. 1998/3. 27. (Idézi Kiss 2007/2. 242. o.)

A *vidék fejlesztéspolitikai célú meghatározásának* legfontosabb dokumentumai az uniós csatlakozás előkészítéséhez, majd az uniós támogatások felhasználásához készített Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) különféle változatai, amelyek vidékfelfogásáról Megyesi Boldizsár készített elemzést (MEGYESI 2007/2). A tanulmány összegzése szerint „az operatív program vidékképe erősen agrárius konzervatív, az idilli vidékkép bizonyos elemeit használva a mezőgazdasági termelés támogatása mellett érvel, mivel ezt tekinti meghatározó célnak” (i. m., 83. o.). Az AVOP vidékfogalma tehát határozottan (fejlesztés-) *politikai és hatalmi érdeket követ*. Az agrárius szempontok mellett csak akkor használ más vidékképeket, ha azok a mezőgazdaság-fejlesztés érvrendszerét erősítik. Az AVOP a mezőgazdaság jelenlétével határozza meg elsősorban a vidéket, ami nem illeszkedik a gazdaság és társadalom valós folyamataihoz, és ellentétes a tudományos kutatások eredményeivel. Az AVOP elfogadását számos, a civil szervezetek részvételével megrendezett vita előzte meg, ennek ellenére valószínűsíthető, hogy egyoldalú és lobbierdekeket tükröző vidékfelfogása miatt az AVOP és az arra épülő más fejlesztési tervek vidékfogalma nem hoz konszenzust a vidék-definíciós vitáiban.

1.4.7. Vidék, falu és mezőgazdaság mennyiben azonosak és mit jelentenek?

A mezőgazdasági termelés nagyobb arányú jelenlétét a legutóbbi időig jogosan használhatták a vidék, illetve a falu fogalmi meghatározásához. A *mezőgazdasági termelés jelentős visszaszorulása* és más gazdaság-, tér- és társadalomszerkezeti folyamatok ezt a helyzetet megváltoztatták. A magyar társadalom mezőgazdasághoz történő sokszálú kötődése a korábbi

évtizedekre vonatkozóan sem volt pontosan regisztrálva. A tisztázást tovább bonyolítja, hogy a mezőgazdasághoz kapcsolódás számos új formája jelent meg az elmúlt két évtizedben. Egy 2004-ben és egy 2005-ben végzett adatfelvétellel nyílt alkalom arra, hogy egyértelműen tisztázni lehessen, hogy a magyar társadalom milyen csoportjai kapcsolódnak az agráriumhoz, ennek milyen formái léteznek, és hogy az *agrárkööttség* milyen mértékben rurális vagy városi szerkezetekhez illeszkedő jelenség (KOVÁCH 2005, KOVÁCH 2007/2).

A *Vidék 2005* felvétel célja a magyar lakosság vidékképének leírása és elemzése, valamint a magyar lakosság agrárérintettségének vizsgálata volt. Az agrárérintettség mérésére a *Vidék 2004* felvétel adatainak elemzése során is kísérletet tettünk, de a *Vidék 2005* mintája az egy évvel korábbi felvétel mintájához képest kiegészült a budapestiekkel, és a 2005-ös vizsgálat kérdőívében a korábbihoz képest több új, az agrárérintettségre vonatkozó kérdés is szerepelt. Mindez együttesen az *agrárérintettség mérésének* megismétlését indokolta.

A lakosság teljes agrárérintettségének mérésére tudomásunk szerint előttünk senki sem vállalkozott, pedig annak kimutatása legalább két okból nagy jelentőséggel bír. Egy tanulmánykötet (KOVÁCH 2007/3) tanúsága szerint a *vidék és a mezőgazdaság* nagyon gyakran szerepel együtt a politika és a közvélemény vidékképében. A politika számára a vidék elsősorban a mezőgazdaságot jelenti, így a vidék és a vidékfejlesztési célok összetettségének bemutatásához elengedhetetlenül szükséges a tényleges agrárérintettség ismerete. A lakosság vidékképének elemzése is megkerülhetetlenné teszi a tényleges agrárérintettség kimutatását, hiszen okkal feltételezhetjük, hogy az *agrárérintettek vidékképe más*, mint a nem agrárérintett társadalmi csoportoké.

A magyar társadalom agrárérintettségének meghatározása és leírása összetett feladat. Az agrárérintettség fogalmát a *Vidék 2004* kérdőíves felvétel adatainak elemzésekor használtuk először (KELEMEN–KOVÁCH 2005). Célunk volt, hogy a magyar társadalom minden olyan csoportját megtaláljuk az empirikus szociológia eszközeivel, amelynek tagjai bármilyen módon kapcsolódnak a mezőgazdasághoz: az agrárszektorban dolgoznak és dolgoztak, élelmiszer állítanak vagy állítottak elő gazdaságaikban, mezőgazdasági termelésre alkalmas földterülettel rendelkeznek, vagy mezőgazdasági szakképzettséget szereztek. Az agrárérintettséget azért határoztuk meg ilyen tág határok között, mert a 2004-es vizsgálat során azt feltételeztük, hogy az európai integrációról, az agrárpolitikáról, a vidék és a mezőgazdaság helyzetéről az *agráriummal bármilyen módon kapcsolatba került társadalmi csoportok véleménye* – ami a kutatás központi kérdése volt – jellegzetesen különbözik a nem agrárérintett csoportok véleményétől (KOVÁCH 2005).

Az agrárérintettség nem egyenlő a mezőgazdasági foglalkoztatottsággal, illetve az élelmiszer-termelésben történő bármilyen szintű részvétellel. Még a KSH adatai is meglehetősen ellentmondóak a mezőgazdasági aktivitást illetően (CSITE és társai 2002). A *mezőgazdasági foglalkoztatott* statisztikai kategóriája ismert módon az agrártermeléssel foglalkozó népességnek csak egy bizonyos, az agrártermeléssel foglalkozó teljes népességre vonatkozó adatok kérdésessége miatt pontosan nem ismert hányadát foglalja magában. A szakirodalom arra hívja fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók körében sajátos csoportok – rész-munkaidős gazdák, önfoglalkoztató gazdák és alkalmazottaik, határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak, kényszervállalkozók és östermelők, segítő családtagok, díjazásért alkalmi munkát vállalók és (pénz)fizetés nélküli munkavégzők – jelentek meg, akiknek a pontos számát nem ismerjük (FEHÉR 2005). Varga Gyula szerint az egyéni mezőgazdasági termelőknek csak mintegy 10%-a az aktív mezőgazdasági kereső. A nagy, mezőgazdasággal foglalkozó tömegből csak mintegy 160–180 ezer az árutermelő, de ezeknek is csak mintegy negyede

a főfoglalkozású gazdálkodó (VARGA I 2004). BELUSZKY és SIKOS (2007) a *mezőgazdasági termelésben történő részvétel* regionális különbségeit hangsúlyozva utal arra, hogy egyes körzetekben a lakosság 90%-a, míg máshol csak a nagyobb mezőgazdasági vállalkozók termelnek élelmiszert.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1988 után radikálisan csökkent, és 2003-ban a KSH adatai alapján 239 400 fő volt. 2007-re a KSH 90 ezer főben adja meg a mezőgazdasági szervezeteknél alkalmazottak számát (KSH 2007), míg más helyen 2005-re vonatkozóan 194 000 fő szerepel mezőgazdasági alkalmazottként (KSH 2006). A gazdaságszerkezeti összeírás alapján a gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok mezőgazdasági tevékenységet végző állandó alkalmazottainak száma 89 000, időszakai alkalmazottainak száma 2005-ben 49 000 fő volt (KSH 2008). Az egyéni gazdaságokban az alkalmazottak mellett mintegy 1 339 000, a gazdaságokhoz tartozó családtag dolgozott hosszabb-rövidebb ideig, amelyhez még a 7 900 gazdasági szervezet és a közel 707 000 egyéni gazdaság bejegyzett tulajdonosainak számát kell hozzáadnunk, hogy a mezőgazdasági termelőknek erről a köréről hozzáférhető adatot kapjunk. A családi gazdaságok aránya 8%-kal, a mezőgazdaságban alkalmazottként dolgozók aránya közel 40%-kal csökkent 2003 és 2005 között. A mezőgazdasági termelésben részt vevők összlétszáma a gazdálkodókkal, az alkalmazottakkal és az aktívan közreműködő családtagokkal együtt meghaladja a kétfélmilliót.

Az *agrártermelők számának* pontos megállapítása a felsorolt okok következtében hiányos, ugyanakkor az agráriumhoz nem csak az agrártermelők kapcsolódnak. A kárpótlás során földhöz jutottak egy része nem végez mezőgazdasági termelő tevékenységet, de jövedelmének egy részét földtulajdonának bérbeadásából nyeri. Az agrárvégzettségük egy része a mezőgazdaságon kívül helyezkedett el. A mezőgazdaságból nyugdíjba mentek egy része már nem végez semmilyen termelőtevékenységet. Már a *Vidék 2004* felvétel adatainak elemzésekor egyértelművé vált, hogy a népesség nagyobb csoportjai kötődnek valamilyen formában a mezőgazdasághoz, ezért a *teljes agrárérintettség kimutatása* akkor lehetséges, ha először az agrárérintettség összes lehetséges formáját külön-külön megállapítva szerkesztünk mutatókat. Az agrárérintettség-mérés kérdéseire adott válaszok meglehetősen inkonzisztensnek bizonyultak, az agrárérintettség mérésére vonatkozó mutatót ezért a lehető legtöbb információ felhasználásával alakítottuk ki. A 2004-es vizsgálat során – hosszabb vitát követően – kihagytunk egy kérdésblokkot, ami módszertani hibának bizonyult: nem kérdeztünk rá arra, hogy ténylegesen milyen mezőgazdasági terméket állítanak elő háztartásaikban a megkérdezettek. Ennek azért lett volna jelentősége, mert a kérdezettek nem kerültek az agrárérintettek közé, ha azt válaszolták, hogy nem folytatnak mezőgazdasági termelést, miközben a mezőgazdasági termékek részletes lekérdezésekor kiderülhetett volna, hogy mégis tartanak néhány állatot, vagy saját fogyasztásra termelnek zöldséget, gyümölcsöt, tehát foglalkoznak mezőgazdasági tevékenységgel, azaz értelmezésünk szerint agrárérintettek. Ennek a módszertani tévedésnek tulajdonítjuk, hogy az ország felnőtt lakosságának (a budapestiek nélkül) 36%-a bizonyult agrárérintettnek, ami a vártnál kisebb arány volt.

A *Vidék 2005* adatfelvétel alkalmat adott arra, hogy a megkérdezettek mezőgazdasági termelésére vonatkozó adatokat kiegészítsük a ténylegesen előállított mezőgazdasági termékeket lekérdező kérdéssorral.¹

¹ A Vidék 2005 adatfelvétel a 2005. decemberi OMNIBUSZ felvétel része volt. A 18 éven felüli népességet 1000 fős, országos mintával reprezentálja. Az adatfelvételt standardizált kérdőíves módszerrel, laptopos kérdésrre kiképzett országos kérdezőbiztos hálózat bevonásával készült. A minták Magyarország településhálózatát arányosan

Az elemzés (KOVÁCH–KELEMEN 2007) alapján egyértelmű, hogy a korábbi módszertani tévedés javítása következtében a 2004. évi felvétel alapján nem agrárérintettek tekintett népesség egy jelentős csoportja (18,3%) átkerült az agrárérintettek közé.² 2005-ben így a fel-

reprezentálják (115 mintavételi egységgel, hullámonként). A mintába kerülő személyek összetétele aránya a legfontosabb társadalmi-demográfiai mutatók szerint (nemek, életkori csoportok, iskolai végzettség, lakóhelytípus) megfelel a teljes 18 éven felüli népesség összetételének. A SZONDABUSZ/CAPIBUSZ esetében kétlépcsős, arányosan rétegzett, véletlenszerűen kiválasztott 1000 személyre kiterjedő, valószínűségi mintákkal dolgozott a közvélemény-kutató.

Mintavétel és mintanagyság

A reprezentatív mintával szemben támasztott általános követelmény, hogy legyen reprezentatív az adott kutatás által megcélzott korú népességre, vagy háztartásokra. Tükrözze a definiált alapsokaság társadalmi, területi differenciáltságát, egymástól viszonylag homogénen elkülönülő rétegeztségét, a különböző rétegek közötti és rétegeken belüli vertikális és horizontális társadalmi egyenlőtlenségeit, úgy, amilyen súllyal az alapsokaság képviselteti magát az ország népességében, település-struktúrájában, annak jellemző nagyságrendi-szerkezeti, természeti, történeti, kulturális sajátosságaival. A kutatásokban kétlépcsős, arányosan rétegzett, véletlenszerűen kiválasztott 1000 személyt tartalmazó valószínűségi mintákkal dolgozott a közvélemény-kutató.

A minta alapsokasága a Magyarországon élő, magyar állampolgárságú, 18 éves és idősebb korú népesség. Ezen információk alapján meghatározható a mintaszemélyek mintába való bekerülési valószínűsége. Ennek kiszámítása a $p=n/N$ képlet segítségével történik, (ahol p =tervezett mintaméret, N =alapsokaság létszáma), $p=1000/8173015=0,0001223$.

Az elsődleges mintavételi egységek a települések – ez a mintaválasztás első lépcsője –, míg a végső mintavételi egységeket a megfelelő korú lakosság alkotja, a mintaválasztás második lépcsőjében.

A minta-települések kiválasztási forrása a Központi Statisztikai Hivaltól vásárolt T-STAR adatbázis, valamint a Központi Adatfeldolgozó, Választási és Nyilvántartó Hivaltól vásárolt településenkénti, koréves állandó népességet nyilvántartó legfrissebb adatbázis. A települések aktuális közigazgatási besorolásához az adatok továbbvezetéseként a közvélemény-kutató feldolgozta a kormány legutolsó intézkedéseit, amelyekben városok alakításáról, községek alakításáról, egyesítéséről intézkedik, hogy az adatbázis hűen tükrözze Magyarország településeinek közigazgatási struktúráját.

A mintaválasztás második lépcsője a mintába kerülő személyek kiválasztása. Ez a Központi Adatfeldolgozó, Választási és Nyilvántartó Hivatal (KÖNYV) számítógépes adatbázisából történik. A kiválasztás a teljes véletlenszerűség biztosításával történik. Az így kiválasztott személyeket konkrét név, lakcím és születési év alapján keresték fel lakásukban az adatfelvétel során a kérdezőbiztosok, és ott készítették el a mintába került személyekkel a kérdőíves interjút.

² Az agrárérintettség mérésére két mutatót szerkesztettünk. Ezek közül az első a 2004. évi felvétel elemzésében használt változót reprodukálta a kérdezettek által végzett mezőgazdasági tevékenység jellege, munkahelyük típusa, végzettségük jellege és földbirtokuk nagysága alapján. Ez az agrárérintettség változó, ugyanakkor csak azokat tekintti agrárérintettnek, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy a kérdezett, vagy vele egy háztartásban élő családtagja foglalkozik-e bármilyen formában mezőgazdasági tevékenységgel. A második változót azzal a céllal készítettük, hogy azokat az agrárérintetteket is elérjük, akik a fenti kérdésre nemmel válaszoltak, mégis előállítanak valamilyen mezőgazdasági terméket. A kérdőívben szereplő kérdésre (Termelnek-e Önök a maguk számára/Tartanak-e Önök saját fogyasztásra a/ zöldséget, b/ gyümölcsöt, c/ szántóföldi növényeket, d/ baromfit, e/ sertést, d/ egyéb állatot?) adott válaszok alapján így elkülönítettük azokat, akik valamilyen formában termelnek mezőgazdasági terményt, vagy tartanak állatot. A két változó alapján az alábbi agrárérintett kategóriákat szerkesztettük:

1. Az erősen agrárérintett kategóriába kerültek mindazok, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy foglalkoznak-e bármilyen formában mezőgazdasági termeléssel, és
 - főfoglalkozásban a mezőgazdasági szektorban dolgoznak,
 - legalább részben piaci értékesítésre állítanak elő mezőgazdasági terméket,
 - a mezőgazdaságból mentek nyugdíjba,
 - mezőgazdasági végzettségük van,
 - egyik kategóriába sem tartoznak, de 1 hektárnál (tehát a volt háztáji földnél) nagyobb terület birtokosai.
2. A gyengén agrárérintett kategóriába kerültek azok, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy foglalkoznak-e bármilyen formában mezőgazdasági termeléssel, de
 - csak saját fogyasztásra termelnek,
 - 1 hektár alatti területtel rendelkeznek, bár más módon nem kapcsolódnak a mezőgazdasághoz.

nőtt lakosság 51,6%-a volt közvetlenül agrárérintett (1.2. tábla). Figyelembe véve, hogy a 2005-ös minta a budapestieket is tartalmazza, míg a 2004-es minta nem, és hogy 2005-ben az agrárérintettség egy új, 18%-ot jelentő, korábban rejtve maradó csoporttal bővült, a felnőtt lakosság agrárérintettségében a két felvétel időpontja között nem történt nagyobb változás.

1.2. tábla. A magyar lakosság agrárérintettsége

<i>Agrárérintett kategóriák</i>	<i>A válaszolók száma (fő)</i>	<i>A válaszolók megoszlása (%)</i>
Nem agrárérintett	425	48,4
Rejtett agrárérintett	160	18,3
Gyengén agrárérintett	104	11,9
Erősen agrárérintett	187	21,4
Mindösszesen	877	100,0

(KOVÁCH–KELEMEN 2007, i. m., 16. o.)

A 2004-es felvétel feldolgozásához hasonlóan a 2005-ös tényleges agrárérintettséget mérő mutatót is bővítettük egy kategóriával, amelybe azok kerültek, akik nem voltak agrárérintettek 2005-ben, de szüleik agártermelők voltak. Az adatfelvétel egyik fő célja a *teljes felnőtt népességben élő vidékképek elemzése* volt, és okkal feltételeztük, hogy az agrártermelők családjaiból elszármazott, de agrártermeléssel jelenleg semmilyen formában nem foglalkozók vidékképe különbözik a mezőgazdasághoz semmilyen módon sem kötődőktől. A leírt módon kibővített mutató szerint *a magyar felnőtt népesség 61,5%-a közvetve vagy közvetlenül agrárérintett volt 2005-ben.*

A *Vidék 2005* felvétel szerint az ország lakosságának több mint fele közvetlenül kapcsolódik a mezőgazdasághoz, és további 10% a szülei révén, közvetett módon agrárérintett. Ez a magas arány jelzi, hogy a magyar népesség jelentős része még mindig kapcsolatban van az agráriummal, annak ellenére, hogy számos kutatás a mezőgazdasági szektorhoz kapcsolódó tevékenységformák hanyatlásáról és *a magyar társadalom paraszttalanításáról* számol be (KOVÁCH 2003). A felmérés eredményeinek ismeretében nem cáfolhatjuk, hogy *jelentősen csökken a mezőgazdaság szerepe a nemzetgazdaságban és a foglalkoztatásban* (a mezőgazdaságnak a háztartás pénzgazdálkodásában betöltött csekély szerepe is erre utal), viszont a rejtett és gyengén agrárérintett csoportok azonosításával arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasághoz való hivatásszerű kötődés megszűnése nem feltétlenül jelenti az agráriumhoz fűződő minden kapcsolat felszámolását. Kérdőíves felmérésünk megerősítette, hogy az agráriumhoz való kötődés nem kizárólagosan falusi jelenség, a kisebb városokban, megyeszékhelyeken, de a fővárosban is vannak agrárérintettek; ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a vidéki népességben belül is vannak olyanok, akik semmilyen szállal sem kapcsolo-

3. A rejtett agrárérintett kategóriába kerültek azok, akik nemmel válaszoltak arra a kérdésre, hogy foglalkoznak-e bármilyen formában mezőgazdasági termeléssel, de

– a mezőgazdasági termékek részletes lekérdezésekor mégis számot adtak valamilyen termék előállításáról.

4. A nem agrárérintett kategóriába azok kerültek,

– akiknek semmilyen kapcsolódását sem lehetett kimutatni a mezőgazdasághoz.

lódni a mezőgazdasághoz. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az *agrár- és vidékpolitika nem feleltethető meg egymásnak*, bár célcsoportjaik egy része kétségtelenül megegyezik.

Az agrárérintett fogalom nagyon különböző társadalmi csoportokra vonatkozik, amelyek mezőgazdasághoz való kötődésének alapvetően eltérő motivációi vannak. A vizsgálat alapján még inkább egyértelművé vált, hogy a *vidéket vagy a falut* egyre kevésbé lehet a mezőgazdasággal azonosítani, illetve meghatározni.

2. VÁROS ÉS FALU

A településrendszer és a társadalomszerkezet összetett metamorfózisa a vidéki társadalom átrendeződésének egyik kiváltója volt. Ezek egyik lényeges oka a *társadalom- és településstruktúra aszinkron változása* (KOVÁCH–NAGY KALAMÁSZ 2006). A társadalom- és településstruktúra elmozdulásainak újraszülető különbségei már a '90-es évek közepén egyértelműen megmutatkoztak. A településstruktúra a társadalmi változásoknál lassabban alakult át. Az aszinkronitás más típusú okok miatt és más következményekkel ugyan, de hosszú évtizedek óta a település és társadalomfejlődés egyik legfontosabb strukturális jellegzetessége. A lassú urbanizálódás, a szuburbanizáció, a városi agglomerációkba irányuló migráció felerősödése, a falusi lakosság arányának lassú növekedése, a „poszt-szocialista demográfiai fordulat” (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997/1) egymásnak feszülő folyamatai egyaránt jelen voltak a magyar társadalom térszerkezetének változásaiban. A második fejezet a *településrendszer lassabb módosulásával kapcsolatba hozható társadalmi következményeket* veszi számba, és kísérletet tesz annak nemzetközi összehasonlításon alapuló értelmezésére.

A *poszt-szocialista demográfiai fordulat* elmélete korai felismerése annak, hogy a '90-es években megfordult a városi lakosság növekedésének és a falusi lakosság csökkenésének a tendenciája. A '90-es évek közepén a *városi lakosság*, így Budapesté is, folyamatos *csökkenésnek*, a *falusi lakosság* pedig *kisebb növekedésnek* indult, ami a *pozitív vándorlási egyenleg* következménye (MOLNÁRNÉ 2008). A *falvakba költözés* a társadalom gazdagabb és szegényebb egyharmadában a leggyakoribb. A nagyvárosi felsőbb osztályok a város környéki, „zöldövezeti” településekre költöznek inkább, míg a szegényebbek az alacsonyabb lakás- és létfeltételek miatt a nagyvárosoktól távolabbi falvakba vagy a kisebb presztízsű agglomerációs községekbe (KOVÁCS 2000, CSÉFALVAY 1999). A városi (munkahelyi és kulturális) kötődésük és identitásuk rendszerint erősebb a lakóhelyinél, a helyi fejlesztés irányáról más az elképzelésük, mint a törzslakosságnak, és ez helyi konfliktusok forrása (SZIRMAI 2002, CSITE–CSURGÓ–KOVÁCH–KRISTÓF–NAGY 2004). A fejlesztési, érték- és hatalmi konfliktus a helyi és beköltöző városiak között nemzetközi jelenség, gyakorlatilag Európa minden régiójában megtalálható (MATHIEU–GAJEWSKI 2002, HALFACREE 1999, OVERBEEK–TERLUIN 2006).

A tömeges munkahelyvesztés következtében a falvakba történő (vissza-)költözés az ország egész területén kiterjedtebb migrációs mozgás volt, mint a falvakból az agglomerációba vándorlás. A falvak közötti lakosságcsere során a tehetősebb, jobb módú falusi lakosság elhagyta a periférikus falvakat: a zárványszerű, gettósodott települések, a kisfalvak elsősorban presztízs- és ingatlanérték-csökkenésük miatt a többszörös szociális problémákkal élő társadalmi csoportok lakhelyei maradnak. A *falvak differenciálódása* (KOVÁCS T. 2000/1 és KOVÁCS K. 2005) következtében a délnyugati és északkeleti aprófalvas területek marginalizá-

lódta és belső perifériává váltak. Az aprófalvak nem néptelenedtek el, hanem a vidéki szociális gettók kialakulásával a *mélyszegénység, a falusi underclass lakóhelyei* (LADÁNYI–SZELÉNYI 2004). A falusi szegénység tömegeinek nagyon kevés az esélye arra, hogy kitörjenek a társadalmi vagy térbeli csapdából (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997/1). A falusiak egy része a fővárosi és más nagyvárosi belső, romlottabb lakásállományú kerületekbe menekül, és így kísérli meg élethelyzetének javítását. A migrációs áramlatok irányai évszázadosak, de az ezredforduló időszaka néhány nem várt tendenciát erősített fel. A községben élő népesség arányának növekedése és az ellenurbanizáció megújulásának társadalomszerkezeti jelentősége van.

A rendszerváltást követően a *régiók közötti vándorlás* elsősorban a Közép- és Nyugat-Dunántúl területeire irányul. Pozitív vándorlási mérleggel rendelkezik a Dél-Alföld is. A régiók közötti vándorlás legfontosabb motiválója a munkavállalás, amelyet a régiók közötti ingatlanpiaci különbség, azaz a fejlettebb régiók magasabb ingatlanárai és a fejletlen válságtérületek ingatlanpiaci túlkínálata nehezít. A *szegregáció* mind a településeken belül, mind a települések és régiók között nagyságrendekkel erősebb, mint korábban volt.

A társadalmi, gazdasági és politikai struktúrák átalakulása nyomán a falvak szerkezete és funkciója a rendszerváltás óta folyamatosan változik. A *falvak új osztályosodása* jött létre. A '80-as évek végétől gyorsult fel a szuburbanizáció, főleg a Budapest környéki településeken. A kiköltöző, jobbára tehetősebb városiak megváltoztatják a célfaú társadalomszerkezetét, keresletük hatással van a helyi gazdaság és a szolgáltatások fejlődésére. A változás néhány elemében ahhoz az összeurópai tendenciához hasonlítható, amelyet a *vidéki tér városiak által történő kolonizációjaként* ismerünk, s amely a szuburbanizáció jelenségéhez köthető (BRUCKMEIER–KOPYTINA 2001, OVERBEEK–TERLUIN 2006). Az agglomerációs települések lakóparkjai és az egyéni kialakítású lakóházak egy évtized alatt több tízezer városi kiköltözőt fogadtak be. A városiak vidéki „kolonizációja” következtében megnőtt a városiak második, vidéki otthonainak a száma, a turizmus rekreációs célú vidéki térhasználat. A városiak számos új módon kerültek érintkezésbe a vidéki társadalommal (CSIZMADY 2008 HEGEDÜS–TOSICS 1998). A *városi fogyasztók új vidékimáza* a tájkép, a környezet, a gasztronómia és még sok más lokális érték elemeiből épül fel. Ezzel párhuzamosan a korábban alapvetően pozitív vidékimázs, amelyben a vidéki, a paraszti a nemzet kulturális, társadalmi és demográfiai forrásaként jelent meg, a médiában alapvetően negatívvá változott (KOVÁCH 2007/2, CSURGÓ 2007/1, MEGYESI 2007/1, HACK–KISS 2007). A médiában, a politikai közbeszédben a *vidék a modernizáció és az európai integráció legproblematisabb területeként* jelenik meg (CSITE–KOVÁCH 2002, HACK–KISS 2007, KISS L. 2007/2, CSURGÓ 2007/1). A falvak és kisvárosok jelentős többségében a helyi elit legitimációs és fejlesztési céllal *új lokális kulturális identitást* hozott létre. A vidék városi kolonizációja nagyobb tömegek számára tette lehetővé, hogy megismerkedjenek a vidék értékeivel, és hogy a vidéki és városi értékek intenzívebben cserélődjenek, mint korábban (CSURGÓ–NAGY KALAMÁSZ 2007, SZÍJJÁRTÓ 2002). A városi értékek, viselkedés- és fogyasztásminták terjedését, az urbanizációs folyamatot a vidéki gazdasági stratégia- és viselkedésminták és a vidéki ember természethez való viszonyának elterjedése, a városi társadalmak ruralizációja egészíti ki. *Urbanizáció, szuburbanizáció és ruralizáció kölcsönhatású társadalmi mozgás- és értékcsere irányok*. A falusiak évtizedeken át tartó folyamatos, városokat megcélzó migrációja a városi társadalmak értékeit és viselkedésmintáit is átfőrmálta. A városokba költöző, illetve a városi munkahelyeken foglalkoztatott falusi ingázók tömegei nem adták fel hozott viselkedésmintáikat, megélhetési stratégiáikat és értékeiket, így azoknak jó néhány eleme a városi környezetben is megjelent. A magyar társadalom vidékképe a társadalomszerkezeti változásoknak megfelelően rendkívül

összetett. A városiak és vidékiek vidékfelfogása között nincsenek karakteres különbségek (CSURGÓ 2007/2, MEGYESI 2007/1).

A vidéki társadalom összetételét és életviszonyait az ezredforduló körüli két évtizedben négy nagyobb tér- és településszerkezeti folyamat alakította: az *urbanizáció, agglomerizálódás, szuburbanizáció és ellenurbanizáció, a faluosztályok átrendeződése, a kisfalvas térségek bezáródása és az új regionalizáció.*

2.1. Az új regionalizáció

A tér- és településszerkezet jelentékenyen módosult, de ezzel együtt lassabban változott 1990 után, mint a társadalom vagy a gazdaság struktúrája. LADÁNYI és SZELÉNYI (1997) ezt annak tulajdonítja, hogy a szocializmusban kialakult térstruktúrák nem voltak kompatibilisek a piacgazdasággal, és a szocializmus öröksége meghatározta a posztszocialista átalakulási folyamatokat. Az '50-es, '60-as évek iparosítása a Dunántúl és Északi-középhegység vonalában *bányászati–energetikai–nehézipari tengelyt* hozott létre. A migráció és ingázás Budapestre és ezekre a területekre irányult. A '60-as években a feldolgozóipar dekoncentrációjával az öt vidéki nagyváros (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged) indult növekedésnek, ami Budapest dominanciáját valamelyest ellensúlyozta, és így a területi különbségek csökkentek. A '70-es, '80-as években a halmozottan hátrányos helyzetű térségek felzárkóztatását új ipari munkahelyek teremtetésével célozták meg (ENYEDI 1993, ENYEDI 2000, VALUCH 2001 CSITE–KOVÁCH 2002). A *szocialista településpolitika települési hierarchiája* a rendszerváltást követően, a piaci és a globalizációs folyamatok következtében erodálódott.

A szocialista korszak öröksége a települési egyenlőtlenségeknek egy olyan rendszere, amely csak ellentmondásokkal tudott a rendszerváltás utáni időszak kihívásaira válaszolni. A szocialista korszak végére a magyar településrendszer strukturális átalakulásának következményeként az *agrárpiaci, illetve oktatási funkciókkal rendelkező városok többfunkciós központokká váltak*, és csökkentek a területi különbségek (ENYEDI 1996, BELUSZKY–GYÖRI 1999). Az iparosítást nem követte a települések lakásállományának és infrastrukturális állapotának fejlesztése. A városi ipari munkahelyek száma gyorsabban nőtt a városi lakások számánál, ami a vidéki második gazdaságban való részvétel lehetőségével együtt nagyarányú ingázást eredményezett. A városfejlődés késleltetett maradt (KONRÁD–SZELÉNYI 1971).

A rurális területek egyik legfontosabb differenciáló tényezője a *második gazdaságban való részvétel* volt, amelynek hatására a '70-es, '80-as évekre a vidéki lakosság egy részének jelentősen javultak az anyagi körülményei. A falusiak sokkal jobb lakókörülményeket tudtak maguknak teremteni, mint a hasonló státusú nyugat-európai mezőgazdasági vagy ipari foglalkoztatottak (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997). A vidéki települések társadalmában ezzel együtt *strukturális hátrány* halmozódott fel (ENYEDI 1980, ANDORKA 1979).

A '90-es évek gazdaság- és társadalomszerkezeti átrendeződésével, a foglalkozási struktúra átalakulásával a munkahelyek egyharmada megszűnt a nem versenyképes iparágakban. A második gazdaság jelentőségének elvesztésével a '90-es évekre az anyagilag gyarapodó (alsó) középrétegek lecsúsztak, és az átalakulás egyik fő vesztesévé váltak. A *piacgazdasági váltással* nemcsak egyes társadalmi csoportok státusa, hanem az ország területi szerkezete és az egyes települések pozíciója is megváltozott. A települések redisztributív rendszerben kijelölt hierarchiája helyett a település és a térség pozícióját a jövedelemszerzés lehetősége, abszorpciós képessége, endogén és exogén földrajzi, társadalmi és gazdasági adottsága hatá-

rozza meg. A *vertikálisan tagolt településrendszert horizontális szerveződésű rendszer váltotta fel*, amely az alá-fölérendeltség helyett a *hálózatszerű működésre* épül (ENYEDI–HORVÁTH 2002, ENYEDI 2000, IZSÁK 2003). A korábbi *bányászati–energetikai–nehézipari tengely területei* váltak a munkanélküliség tömeges megjelenésével a '90-es évek elsőszámú *depressziós válságtérségeivé*. A feldolgozóiparra építő térségek hanyatlása elsősorban a hirtelen bekövetkezett piacvesztés következménye, de ezek a régiók nem küzdenek akkora szerkezeti problémákkal, mint a volt nehézipari központok. A korábbi időszakban meglehetősen periferikus helyzetű határ menti térségek felértékelődtek, és a *határokon átnyúló együttműködések* a gazdasági aktivitás potenciális forrásai váltak (RECHNITZER 1998). A külső periféria térségeinek több évtizedes elmaradottságát azonban csak a nyugati országrészben kompenzálták a nemzetközi együttműködések; a keleti, északkeleti területek határ menti kisrégiói a szomszédos országok szintén válságos külső perifériáival határosak, így az együttműködés nem alakult ki, vagy ha kialakult is, a tökehiány miatt nem válhatott hatékonyá. A bonyolult földkárptó-lási folyamatok következtében létrejött földtulajdonrendszer és földhasználat, valamint az európai mezőgazdasági problémák megoldatlansága és strukturális problémái miatt a *mezőgazdasági dominanciájú területek tartós hanyatlásnak* indultak. Az *agrártérségek* a válság-régiók speciális altípusát alkotják, ezek teszik ki az úgynevezett *belső perifériák* nagy részét. A földrajzi pozíció és az infrastrukturális fejlettség miatt a Bécs–Budapest, és újabban ehhez kapcsolódó, Belgrád irányába elhúzóódó tengely a külföldi beruházások elsőszámú célpontja. A rendszerváltás nyertes települései itt találhatók.

Elsősorban Budapest környékén, illetve néhány nagyváros környezetében újra erőre kaptak a *szuburbanizációs folyamatok* (BAJMÓCZY 2004). A főváros mint a nyugati tőke vonzásának elsőszámú kapuvárosa, valamint a körülötte található szuburbanizációs települések sora együttesen az ország *leginnovatívabb térsége*. Ez az egyetlen hazai régió, amely részt tud venni a nemzetközi nagyvárosi versenyben, és potenciális nemzetközi funkciókat lát el. A különböző üdültérségek, elsősorban a Balaton és a Velencei-tó környéke és a gyógyvíz-turizmus helyszínei bizonyultak még leginkább innovatívnak és fejlődőképesnek (ENYEDI 1996, 2000, ENYEDI–HORVÁTH 2002, CSITE–KOVÁCH 2002, KOVÁCS E. és társai 2004, ÁCS–LACKÓ 2008).

A *regionális különbségek* az elmúlt másfél évtizedben tovább nőttek. A fejlettségi különbségek kelet–nyugati polarizációja a nagyrégiók között mérhető, kistérségi megoszlásban töred-zettebbek, mozaikszerűbbek a területi egyenlőtlenségek. Az ország minden nagyrégiójában találhatók dinamikusan fejlődő, nagy tökevonzó képességgel rendelkező települések és területek, valamint elmaradott, belső és külső perifériák és depressziós térségek (BELUSZKY–GYÖRI 1999).

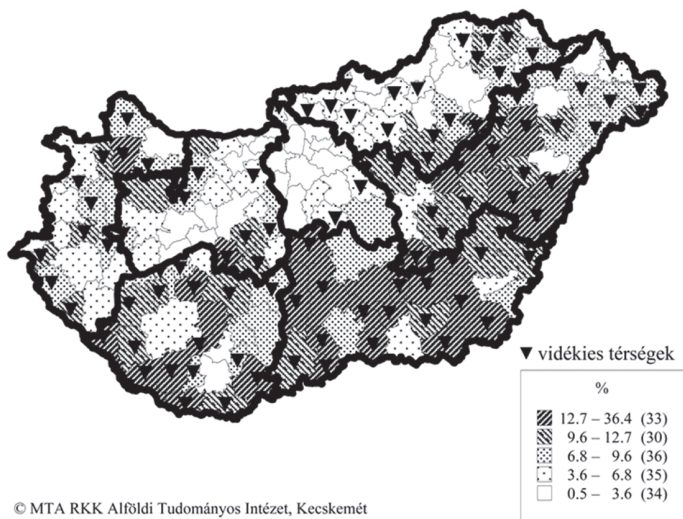
A térszerkezet változásainak megjelenítésére több modell is született. Nemes Nagy a főbb regionális különbségek szerint az alábbiakat különíti el: *kedvező távlatú térségek*, azaz a dinamikus pólusok, tengelyek: a Budapest és a Duna vonala, az osztrák határ menti régiók, az idegenforgalmi területek és a stabil nagyipari körzetek. *Válságtérségek*, azaz a külső és belső perifériák és a depressziós ipari térségek, valamint az instabil városias régiók (NEMES NAGY 1993). Rechnitzer az innovációs környezetet elemezve négy alapvető térségtípust különböztet meg. *Aktív innovációs környezet*, ahol a gazdasági és társadalmi erőforrások koncentrációja található. *Élénkülő, átalakuló térségek*, azaz a kedvező adottságú térségek, amelyek rugalmasan reagálnak az esetleges innovációs folyamatokra. *Innováció hiányos térségek*, azaz leginkább a külső és belső perifériák, amelyek legkarakteresebb problémája a tökehiány. *Válságtérségek*, azaz a korszerűtlen ipari és mezőgazdasági termelés térségei (RECHNITZER 1993). Kovács Katalin kistérség vizsgálata hat térségtípust ír le. A *kiugróan fejlődő, átlagos és a talpon maradó, fejlődő kistérségek* csoportjában sem a munkanélküliség, sem pedig

a népességsökkenés nem volt drasztikus a rendszerváltást követően. Ezekről Kovács megkülönbözteti az *ipari válságzónában található*, valamint az úgynevezett *visszatorlódott kistérségeket*, ahol a lakosság jellemző életvezetési stratégiája lett a mezőgazdaságban való – nagyrészt kényszerű – munkavállalás. Kovács megkülönbözteti továbbá a *szegregált kistérségeket*, ahol a roma lakosság népességnövekedése (beköltözés, természetes szaporodás) figyelhető meg (KOVÁCS 2005).

CSATÁRI Bálint több tanulmánya is foglalkozik a *kistérségek vidéki kritériumaival* (1996, 2000, 2004, 2005). Csatári szerint elsősorban azért nincs megegyezés a hazai irodalomban a „vidékiiség” tartalmát illetően, mert a meghatározások mezőgazdasági szempontúak, és mert a vidéki térségek kijelölésének a fejlesztési forrásokhoz jutás miatt anyagi tétje van (lehet). A vidéki kiskörzetek általános jellemzője az öregedés, az inaktívak magas aránya és az alacsony jövedelmi viszonyok. Csatári kilencszeres jövedelmi hátrányt állapít meg a vidéki és a városi lakosság között.

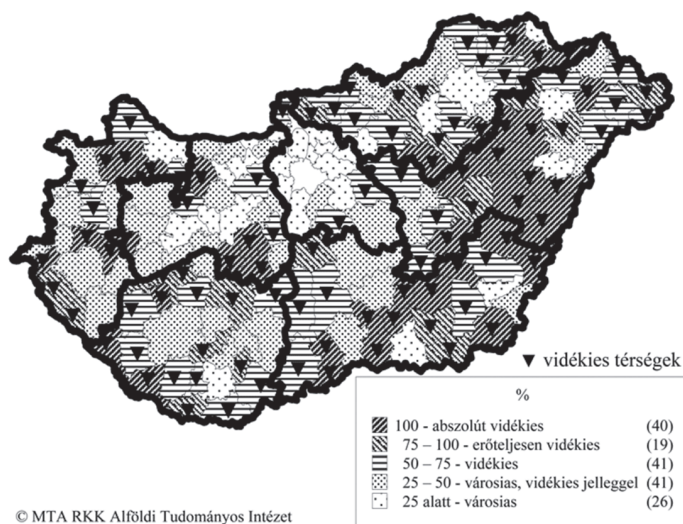
A vidékies kiskörzetekben is megszűnt a mezőgazdaság dominanciája. A gazdaságok egyharmadához nem tartozik termőterület. A piacképes családi gazdaságok számát Csatári 35 000-re teszi. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya a legerősebb agrárgazdaságú területeken sem magas (2.1. ábra). A vidékies kistérségek jelentős részében csökken a lakosság-szám (2.2. ábra). A magyar vidék társadalmi-gazdasági tagoltsága nagy regionális különbségeket mutat. Csatári a Budapesthez kötődő közép-magyarországi vidéki kistérségeket tartja dinamikusnak fejlődőnek. A dél-dunántúli és az észak-alföldi körzetek fejlődési hátrányai egyre hasonlóbbak. Észak-Magyarország vidéki régiói közül csak a bortermelési és idegenforgalmi lehetőségekkel rendelkező kistérségek tudták a nehézipar leépüléséből eredő válságot részlegesen ellensúlyozni. Közép és Nyugat-Dunántúl városainak dinamizmusa stabilizálta a vidék gazdaságát is. A Dél-Alföldön mérséklődött a vidék leszakadása a specializált mezőgazdasági termelés következményeként.

2.1. ábra. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya

Forrás: CSATÁRI 2004

2.2. ábra.
A 120 fő/km² alatti népsűrűségű településeken élők aránya

Forrás: CSATÁRI 2004

Az elemzők szerint közigazgatási szempontból a magyar településszerkezet két strukturális jellegzetessége a *települési önkormányzatok nagy száma*, illetve a *decentralizált területi irányításban a koncentráció hiánya*, azaz a középszintű területi önkormányzatok gyengesége (HAJDÚ 1999, ENYEDI–HORVÁTH 2002). A rendszerváltást követően az önkormányzati törvény életbelépésével a *települések hierarchikus rendszere megszűnt*, az ekkor létrejött több mint 3000 települési önkormányzat a közigazgatási rendszer egyenrangú egysége lett. 2008-ban a főváros mellett 22 megyei jogú város, 283 más jogállású város és 2834 községi jogállású település volt a magyar településrendszerben. Budapest lakossága 1 712 210 fő, a többi városé 5 146 964, a községeké 3 171 801 fő volt (KSH 2008).

A közigazgatási területi középszinteket csak az uniós csatlakozási folyamat során határozták meg. A magyar *közigazgatásban a középszint szerepe* máig kérdéses, mind számukat, hatáskörüket, mind a köztük lévő munkamegosztást illetően (PÁLNÉ 2000). A közelmúlt regionális szintű konfliktusai ezért a régiók centrumtelepülési pozíciójának megszerzéséért folytak (ENYEDI–HORVÁTH 2002). A kistérség a közigazgatási funkciók elvégzésére még képtelen (G. FEKETE 2004). A 19 megye szerepe az elmúlt másfél évtizedben bizonytalanná vált. A *megyék* elvesztették a területükért viselt teljes igazgatási felelősséget, és olyan regionális összefogást igénylő feladatok ellátásáért felelősek, mint például a kórházi, oktatási és más igazgatási feladatok. A területi közigazgatás a települések és a kormányzat, valamint az alsó és felső középszintű területi intézmények funkcionális megosztásán és érdekeik egyeztetésén alapulhat, de a rendszer jelenleg kaotikus, és a szereplők számára átláthatatlanul és forráshiányosan működik (ZONGOR 2004). A *vidéki kistérségek és a falvak* a területi igazgatás nehezen átlátható rendszerében kevesebb kapcsolati és tudástökével rendelkeznek, ami fejlesztési hátrányaik egyik forrása. PÁLNÉ KOVÁCS Ilona szerint (2003) a *területi igazgatási, önkormányzati rendszer kiépítése* máig lezáratlan. Szükség lenne a középszintű önkormányzati rendszer

létrehozására, megerősítésére, az elaprózott települési önkormányzatok fejlesztési célú társulásának létrehozására, a szakracionális és hajlékony igazgatási technikák bevezetésére és a gyenge hatékonyságú érdekérvényesítés rendszerré formálására. A vidéki kistelepülések számára a területi igazgatási rendszer informális érdekérvényesítési lehetőségei kevésbé járhatók. A regionális társulások jogi szabályozása elavult, és a települési önkormányzatok nem nyitottak az együttműködésre (VARGA 2007). A területi önrendelkezés és a kistérségi társulás szempontjából a *LEADER kiterjesztése* hozhat változást a vidékfejlesztésben, azonban a program egyelőre túlbürokratizált és kevésbé hatékony a fejlesztési források felosztásában és felhasználásában (G. FEKETE 2002, FODOR és társai 2006).

A *külföldi tőke jelenléte* a kelet-közép-európai térségben alapvető meghatározója egy-egy térség fejlődésének. A külföldi tőke logisztikai okok következtében a legritkábban települ vidéki többségű régiókba (FAZEKAS 2005). A tőkehiány a regionális szintű változások egyik legsúlyosabb következménye a vidéki településeken. A kistelepülések tőkehiányán az állami és európai fejlesztési források allokációjának a megvalósult rendszere sem segít. A hátrányos helyzetű vidéki kistelepülések lemaradását a fejlesztési források nem befolyásolták (BÓDI 2008). A címzett támogatásoknak például Borsod-Abaúj-Zemplén megye városai a legnagyobb kedvezményezettjei, míg ugyanakkor a megyének a falvai a legkevésbé támogatottak közé tartoznak (BÓDI–FEKETE 2007).

2.2. Faluosztályok, falutípusok

A *falvak* a '90-es évektől egyre nagyobb különbségű életfeltételek helyszínei. A migrációs folyamatok, a gazdaság- és társadalomszerkezet-váltás, a munkahelyhez jutás feltételei, a városközelség és turizmus lehetőségei a falvak korábbihoz viszonyított nagyobb differenciálódásához vezetett. A falvak típusokba sorolását több elemzés különböző megközelítésekből is elvégezte.

CSITE és KOVÁCH (2002) Szelényi Iván *faluosztályok modelljének* változásait követte. Ez a módszer a községek gazdaságának legfontosabb dimenziói alapján végez típusokba rendezést. A *polgárosodó falvak* fejlődésének motorja a dinamikus helyi társadalom, a jól prosperáló kis- és középvállalkozások és a hatékony önkormányzati együttműködés (például Veszprém megye, Győr-Moson-Sopron vagy Csongrád megye egyes falvai (BÓDI–BÖHM 2000). Az *üdülőfalvak* az idegenforgalom szempontjából kedvező területeken találhatók, a rendszerváltást követően gyors fejlődésnek indultak a számos hazai és külföldi turistának és ingatlanvásárlónak köszönhetően (KOVÁCS E. és társai 2004). A hazai falvak nagy része azonban *stagnáló falu*, ahol nincs polgárosodás, a népesség elöregszik, és jövedelemszerzési, valamint foglalkoztatási gondokkal küzd. A *süllyedő falvak* pozíciója a legrosszabb a településhierarchián belül, ezek a falvak a vidéki gettósodás színterei, ahol a családok nagy részét a szociális ellátórendszer tartja fenn, a foglalkoztatottak aránya és a helyi társadalmi és gazdasági problémák meglehetősen tartósnak bizonyulnak (LADÁNYI–SZELÉNYI 2004, VÁRADI 2008). Külön kategóriát alkotnak az úgynevezett *másság falvai*: ezek egy-egy meghatározó szubkultúra vagy társadalmi csoport tagjainak adnak otthont (például a somogyvámosi Krisnavölgy, a Káli-medence művészfalvai vagy Visnyeszéplak, Gyűrűfű, Galgahévíz, Agostyán öko-falvai) (CSITE–KOVÁCH 2002, SZIJÁRTÓ 2002).

BELUSZKY és SÍKOS (2007) többváltozós elemzéssel tipizálták a magyar falvakat. Elemzésük szerint a rendszerváltást követően a *falvak kiléptek a települések piacára*, a települési ön-

kormányzatok lényegesen nagyobb önállósággal rendelkeznek, bár a fejlesztésre fordítható összegek jelentős részét a központi kormányzattól kapják közvetett támogatás vagy pályázat útján. A normatív támogatások nagysága és jelentősége is hozzájárul a *falusi önkormányzatok autonómiájának növeléséhez*, azonban a központi kormányzat gyakran forráselvonással és más eszközökkel próbálja visszaszerezni befolyását a települési önkormányzatok fölött. A községek várossá nyilvánítása folyamatos volt, és 2008-ban már 300 közeli a városok száma. Az ország *térszerkezete gyorsan változik* és kiforratlan. Erős a differenciálódás a településhierarchia mentén, amelyben a jövedelemszerző képesség határozza meg legerősebben az egyes települések helyzetét. A térszerkezet modernizációs változásai egyenlőtlen megoszlásban inkább csak egyes pólusokon érvényesülnek. A gyors változások miatt több tényező hat egyidejűleg a falusi térségek közötti egyre jelentősebb különbségekre. A földprivatizáció és a szövetkezetek megszűnése következtében a vidéki társadalom mezőgazdasághoz kapcsolódása sajátos. Még mindig sokan foglalkoznak valamilyen típusú mezőgazdasági termeléssel, de egyre kevesebbeknek ad ez megélhetést. A *vidéki társadalom polarizációját* a munkaerő-piaci pozíció, az árupiaci helyzet, a földrajzi pozíció különbségei befolyásolják a legerősebben. Beluszky és Sárosi osztályozása hét falutípust állapított meg. Az első három főtípushoz az agglomerációba tartozó legjobb helyzetű 800 *szuburbán falu* tartozik. A negyedik típusú község a 38 *idegenforgalmi funkciójú község*. Az ötödik típust a *hagyományos faluval* azonosították, ahol nagyon kedvezőtlen a munkaerő-piaci helyzet (379 község), és az egyik altípusban (70 település) *nagy a tanyán élő népesség aránya*. A hatodik típus (675 község) viszonylag jó munkaerő-piaci pozícióval versenyképes, és a falvak egy kisebb csoportja *idegenforgalommal* is rendelkezik. A hetedik legnépesebb csoport (900 község), a *leghátrányosabb helyzetű apró- és kistelepüléseket* jelenti.

Kovács Katalin (2005) falutipizálásának is a térszerkezeti sajátosságok adják a kiindulási pontját. A *gazdaság nagymértékű piaci regionalizációja* következtében a falvak fejlődési lehetőségei még erősebben a regionális városközpontok gazdasági dinamikájához és logisztikai adottságaihoz, az olcsón megszerezhető termelőeszközökhöz és a megfelelő szinten és áron biztosított munkaerőhöz kötődnek. A *falvak gazdaságszerkezeti változásai* között a mezőgazdaság eltartó képességének gyors csökkenése, a nagyüzemi mezőgazdaság megszűnése és a kisüzemi formákban folytatott mezőgazdasági termelés gyors polarizációja érinti leginkább a falusi népesség életkörülményeit. A falvak, elsősorban a kistelepülések jelentős *funkciósülkülést* szenvedtek el. A települési lejtő a falvak esetében is törvényszerűen működik: például a kis lélekszámú falvak háztartásainak közel kétharmadában nincs kereső. A migrációs folyamatok iránya és jellege is a falvak térszerkezeti adottságainak függvénye: a nagyobb lélekszámú községek lakossága nőtt közel harmadával 1990 és az ezredforduló között, a kisebb falvakban élők száma is gyarapodott valamelyest, de a legnagyobb csoportot kitevő közepes falvak lakossága lassan csökkent. A nagyobb falvak népességnövekedése a város közeli területeken számottevő. A *városi lakosság térnyerése a falusiakkal szemben* a migráció által is erősödik: azok a falvak számolhatnak lakossággyarapodással, amelyek vonzóak a városiak számára. Kovács szerint a munkahely és lakóhely szétválása a falvakkal kapcsolatos településfejlődési folyamatok legdrámaibb eleme, amely egyik szegmensben a luxus, a másikon a szegénység gettóit hívta életre. Kovács osztályozása a falusiak közel felét találta átlagos helyzetű községben élőknek. Közel hatszázezer a száma a legrosszabb helyzetű, szegregált, gettósodó falvak lakosságának. 89 ezren a már elöregedett lakosságú községcsoportban élnek. Közel kétszázezer a közeljövőben elöregedő, úgynevezett hasadt társadalmú falvak lakosainak és háromezrézezer az elsősorban az Alföld kisvárosai közelében található,

a munkanélküliségtől talán kevésbé veszélyeztetett községek lakosainak a száma. A falusiak ötöde él a város közeli szuburbán településeken. A kistérségi szintű elemzés szerint *a magyar lakosság 23%-a él válságkörzetekben, 40% átlagos, míg 37% fejlődő kistérségekben.*

A Duna–Tisza-köze, Csongrád megye, a Kiskunság, a Nyírség és Békés megye településeinek külterületén található *tanyák gazdasági funkciója* a 20. század második felében, a kollektivizálás és körzetesítések miatt csökkent, és a külterületi lakosok száma is számottevően mérséklődött. A rendszerváltást követően ismét növekedésnek indult a tanyai népesség. A kárpótlással, illetve privatizációval az Alföldön mezőgazdasági területekhez jutott gazdák egy része tanyára költözött (CSATÁRI–TÍMÁR 2002). Ezzel a tanyák visszanyerték eredeti funkciójukat, és mint *gazdálkodó tanyák ismét az élelmiszer-termelés színtereivé váltak.* Az úgynevezett hobbitanyák egy részét a *falusi turizmus* céljaira alakították át, az állattartás és növénytermesztés, az élelmiszertermelés általában összekapcsolódik az agroturizmussal. A hobbitanya-tulajdonosok egy része szabadidős/rekreációs céllal használja a tanyát, amelynek gazdasági funkciója nincs vagy elenyésző a háztartás életében. A külterületi lakóhelyek társadalmának egy része, a *szociális tanyák* lakosai súlyos szociális gondokkal küzdenek. Az idős tanyalakók általában tanyasi öslakosok, de a hátrányos helyzetű családok is az olcsóbb lakáskörülmények és létfenntartás miatt egyre nagyobb számban költöznek városközeli külterületre (CSATÁRI 2005).

Bármely szempontrendszer és módszer felhasználásával történt is a falu- (és tanya-) típusok leírása, azokból a város és falu kapcsolatának két mozgásiránya kiolvasható. A nagyobb lélekszámú, városközeli és üdülővezeti falvak lakosságának a száma növekedett elsősorban a városi kivándorlással, míg a kisebb távoli falvak népességének a száma hanyatlásnak indult. Ez a kettős tendencia a városok és falvak kapcsolatában is érvényesül. A falvak harmadában élők életviszonyai, értékei, fogyasztási szokásai közelebb kerültek a városiak világához. A mobilitási potenciál növekedése (MOLNÁRNÉ 2008, VARGA 2008), a tér és idő összeszűkülése, a médiahatás erősödése, a munkaerőpiac kiterjedése és generalizációja, a tömegturizmus hatására a falusi és városi struktúrák „összecsúszása”, a „város–falu kontinuum” jelensége 1990 után jelentősebb mértékben erősödött. A *városi és a falusi lakosság érték- és életmódminta cseréje* a kétségtelen konfliktusok mellett is intenzív. Ebben az érték- és életmódminta cserében a vidékiek korántsem passzív résztvevők és befogadók. A városi közép-retegek természet felé fordulása, vidéki turizmusa, az „autentikus” és a „természetes” terjedő kultusza következtében a városi fogyasztó igényei valóban „nyomást” jelentenek, ugyanakkor ez kétirányú folyamat, amely a *városi és vidéki korábban nem tapasztalt közeledéséhez vezetett* (VÁRADI M. 1999, TAMÁSKA 2006, CSURGÓ–NAGY KALAMÁSZ 2007).

A falvak 40–50%-ának lakossága inkább egyirányú kapcsoltban van a várossal. Értékeinek jelentős részét a média és a politika irányítja, a munkahely a városhoz köti még a nagyobb távolságba történő ingázás árán is. A *kölcsönhatás* azonban esetleges. A városi fogyasztói minták vonzása jelentős, de az életmód a saját, szűkösebb keretek között marad. Nincs szó a hagyományos, vagy különösen egy archaikus világ továbbéléséről. Az életmódminták elemeiben követik a hajdanvolt paraszti túlélési stratégiákat, de az újabb generációk egyre kevésbé hajlandók elfogadni azt. A *vidékiesség* újabb variációi jöhetnek létre, amelyben a *városi/fogyasztói kultúra keveredik a lokalitás megújuló értékeivel.*

A falvak negyede/ötöde talán távolabb van a városok és városközeli falvak gazdaságától és társadalmától, mint bármikor a 20. században. Leszakadó, bezáruló népessége inkább egy modernitás előtti korba süllyedt vissza az integráció csekély esélyével. A kitörést néhány helyen a városokból induló *szociális mozgalmak* segítségével próbálják meg (például

a Bódvalenke freskófalú kísérlete és a szociális szövetkezetek, a csenyétéi kísérlet – ez utóbbiról LADÁNYI–SZELÉNYI (2004), de ezek sporadikus esetek, amelyek tömeges követése nem valószínű.

2.3. Aprófalvak, kistelepülések

A faluosztályok, falutípusok közül az *aprófalvak* világában halmozódott fel az ezredforduló legtöbb társadalmi feszültsége. A vidéki településeknek ez az a típusa, amely összességében a legtávolabb kerül a gazdasági vagy társadalmi fejlettségi mutatók átlagától és a városközpontok életszintjétől. A *leszakadás* olyan jelentős mértékű, hogy a települési lejtőn belül nagyobb az aprófalvak és a többi településfajta között a szakadék, mint a városok és a községek között. A fejlettségi rés inkább az *aprófalvak és a többi település* között létezik. Kis János Péter (2008) szerint nem is annyira az a kérdés, hogy miért csökken a kistelepülések népessége egyes régiókban, hanem hogy miért marad fent az aprófalú az adott fejlettségi hátrányok ellenére. A magyar településszerkezet számos problematikus eleme közül a *vidéki modernizáció* az egyik kulcskérdés. Egyetlen gyors és átható városiasodást prognosztizáló elemzést sem ismerek. A kettős, *vidék- és városközpontú modernizáció* lehetőségeinek a kidolgozása sürgető fejlesztéspolitikai feladat.

Az aprófalvak kategóriájába az 500 főnél kisebb településeket sorolják a településtudományok. Ezen a településcsoporton belül is további kategorizálás használatos. A 200–500, a 100–200 fő közötti falvakat, illetve a 100 fő alattiakat tekintik elemzési egységeknek. A kistelepülések száma 1960 és 2001 között majdnem kétszeresére emelkedett (2.1. tábla). Az emelkedő szám mögött a korábban közigazgatásilag egyesített községek szétválása és a teljesen új községek alapítása áll. A 2002-ben létrehozott 10 település közül hét teljesen új alapítású volt (KOVÁCS T. 2004). A legkisebb lélekszámú kistelepülés kategórián belül is folytatódott az aprózódás, a 200 feletti falvak száma csökkent, míg 1990 és 2000 között a száz lakosnál kisebb települések aránya másfélszeresére emelkedett. 1020 törpefalut regisztrált a 2001-es népszámlálás. 103 község lakosságának a száma volt 100 fő alatti, 211 faluban volt 100–199 között a lakosságszám, míg 706 község esett 201–500 közti kategóriába (2.2. tábla, KOVÁCS T. 2004). Győr-Moson-Sopron, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna, Baranya, Zala és Nógrád megyékben található a legkisebb települések többsége. 27 községben ötvennél is kevesebben élnek. A legkisebb magyar település Tornakápolna, a maga 22 fős lakosságával.

2.1. tábla. A kistelepülések számának változása 1960 és 2001 között

<i>Időpont</i>	<i>A települések száma</i>	<i>Időszak</i>	<i>A népesség számának változása az időszak eleji %-ában</i>
1960. január 1.	601	1949–1959	-7,6
1970. január 1.	713	1960–1969	-16,4
1980. január 1.	831	1970–1979	-19,0
1990. január 1.	950	1980–1989	-17,9
2001. február 1.	1020	1990–2001	-7,1

Forrás KOVÁCS T. (2004)

2.2. tábla. A törpefalvak népességszámának alakulása

Népesség-nagyság-kategória	A települések száma 2001. február 1-jén	A megnevezett népességnagyság-kategóriába sorolt települések átlagos népességszáma ^{a)}					
		1949	1960	1970	1980	1990	2001
–99 fő	103	267	238	184	124	85	66
100–199 fő	211	378	339	275	218	169	148
200–499 fő	706	649	607	516	433	361	340
Összesen	1020	555	514	432	358	293	272

Forrás: Kovács T. (2004)

2.3. tábla. A törpefalvak népességszámának alakulása

Év	<i>A 100 fő alatti</i>	<i>A 100–199 fős</i>	<i>A 200–499 fős</i>	<i>A törpefalvak együttes népessége</i>
	<i>népességekategóriába sorolt települések népessége</i>			
1900	28 089	80 588	439 166	547 843
1930	28 659	82 078	462 390	573 127
1949	27 488	79 714	458 386	565 588
1960	24 501	71 630	428 622	524 753
1970	18 914	58 039	364 210	441 163
1980	12 803	45 920	305 985	364 708
1990	8 803	35 648	254 689	299 140
2001	6 799	31 169	239 934	277 902
A 2001. évi népesség az 1949. évi %-ában	24,5	39,1	52,3	49,1

Forrás: Kovács T. (2004)

A legnagyobb demográfiai probléma az *előregedés*. A kislelakosság népességének kétharmada az *inaktív* korosztályokhoz tartozik, annak ellenére, hogy kisebb mértékben megindult a fiatal, gyerekes családok kiköltözése az agglomerációs kistérségekre. Az *elváándorlás* folyamatos a kistérségekről, amelyek lakosságuk harmadát veszítették el 1980 és 2001 között (2.3. tábla).

1990 után gyorsan differenciálódott a kislelakosság társadalma. Az átrétegződésre az iskolázottsági és a munkalehetőségek különbségei mellett az *új regionalizáció*, a *városok közelsége*, *megközelíthetősége* hatott a leginkább (Kiss J. P. 2008). A kistérségeken az átlagosnál nagyobb arányban szűntek meg a munkahelyek. Az aprófalvakban ez a csökkenés 34%-os volt, az országos átlag 18%-a (Kovács K. 2008). Az észak-alföldi és észak-magyarországi régiók kislelakosaiban felére csökkent a foglalkoztatottak száma. A munkalehetőségek megszűnése nem csupán a lakótelepülésen, hanem a közeli városok munkaerőpiacán is jelentős volt. Kovács Katalin adatai szerint (2008) 1990 és 2002 között hatezer helyi munkahely szűnt meg, míg 28 000 fő esett ki az ingázók közül. Az eredmény a kislelakosságba visszatérő munkaadó és a kistérségek eltartó képességének a gyors zuhanása.

2.4. Agglomerizálódás, szuburbanizáció és ellenurbanizáció, az „új vidék”

Az ezredforduló korszakában a magyarországi települések társadalomszerkezetében *strukturális jelentőségű változások* zajlanak, amelyek jelentősége a városiasodás intenzív szakaszaihoz mérhető. A városokba történő migráció sem állt meg, a városok között is folyamatos a vándorlás, de a legnagyobb jelentőségű a *városokból a kisebb településekre történő migráció*. Ennek egyik célállomása a városi agglomeráció, de nagyobb társadalmi csoportok költöznek a városközpontoktól messzebb eső kistelepülésekre is. Az állandó lakóhely változtatásának adatai (2.4. tábla) azt mutatják, hogy a népességmozgás város és község viszonylatában mindkét irányban intenzív. A főváros és községek közötti migráció lényegében hasonló volt mindkét irányba, míg a falusiak migrációja a többi városba lényegesen erősebb volt, mint ugyanezen településkategóriákból a falvakba költözés. A községek között valamivel nagyobb volt a népesség vándorlása, mint a falusiak városokba telepedése. A foglalkoztatott népesség lakóhelyi migrációja még karakteresebben mutatja az előbbieken leírt tendenciákat.

2.4. tábla. A lakónépesség jelenlegi és a jelenlegit megelőző állandó lakóhelye településtípus szerint, 2001. (%)

Állandó lakóhelye	Összesen	Nem változtatott lakóhelyet	Változtatott	A jelenlegit megelőző lakóhelye					
				főváros	megyeszékhely	megyei jogú város	többi város	község	külföld
Főváros	100,0	14,3	85,7	70,9	2,5	0,2	5,2	5,3	1,6
Megyeszékhely	100,0	13,4	86,6	1,0	68,5	0,3	5,5	10,5	0,7
Többi megyei jogú város	100,0	16,0	84,0	1,2	2,4	63,6	4,0	12,2	0,6
Többi város	100,0	19,3	80,7	4,2	2,6	0,2	60,3	12,7	0,7
Község	100,0	25,9	74,1	4,1	5,0	0,7	7,4	56,1	0,8
Külföld	100,0	45,5	54,5	5,8	2,8	0,3	2,8	2,2	40,5
Lakónépesség összesen	100,0	19,8	80,2	14,9	14,8	1,7	21,0	26,7	1,0

Forrás: KSH 2001-es népszámlálás. KSH honlap, 2010. február 1.

2.5. tábla. A foglalkoztatott lakónépesség jelenlegi és a jelenlegit megelőző állandó lakóhelye településtípus szerint

Állandó lakóhelye	Összesen	Ebből: nem változtatott lakóhelyet	A jelenlegit megelőző lakóhelye					
			főváros	megyeszékhely	megyei jogú város	többi város	község	külföld
Főváros	100,0	9,3	74,1	3,0	0,3	5,8	5,7	1,8
Megyeszékhely	100,0	6,4	0,9	74,0	0,3	6,0	11,6	0,8

Állandó lakóhelye	Össze- sen	Ebből: nem változtatott lakóhelyet	A jelenlegit megelőző lakóhelye					
			fő- város	megye- székhely	megyei jogú város	többi város	község	külföld
Többi megyei jogú város	100,0	8,6	0,9	2,3	70,3	4,0	13,3	0,6
Többi város	100,0	10,8	4,9	2,8	0,3	66,3	14,3	0,8
Község	100,0	18,0	4,9	6,3	0,9	8,7	60,5	0,8
Külföld	100,0	33,7	9,6	4,2	0,6	5,0	3,9	43,1
Lakónépesség összesen	100,0	11,9	17,7	17,6	2,1	23,1	26,6	1,0
Főváros	19,8	15,4	82,7	3,3	2,8	5,0	4,3	33,9
megyeszékhely	19,2	10,4	1,0	80,9	2,6	5,0	8,4	14,2
Többi megyei jogú város	2,4	1,7	0,1	0,3	78,1	0,4	1,2	1,3
Többi város	27,1	24,6	7,4	4,3	3,3	77,8	14,6	19,8
Község	31,5	47,5	8,7	11,2	13,3	11,8	71,6	23,9
külföld	0,2	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	6,8
Lakónépesség összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 2001-es népszámlálás, KSH honlap, 2010. február 1.

Húsz város körül jött létre kiterjedtebb agglomeráció, amelynek a községei erős és kölcsönös kapcsolatban vannak a terület központi városának gazdaságával, társadalmával (2.3. ábra).

2.3 ábra. Agglomerációs körzetek Magyarországon

Forrás: VARGA (2008)

Az agglomerációk földrajzi határainak megállapítása vitatott kérdés az irodalomban (VARGA 2008), ezért nehéz pontosan megadni a városi agglomerációkhoz tartozó települések számát és lakosságuk nagyságát. Az agglomeráció egyrészt közigazgatási, statisztikai kategória, amely nem minden esetben tükrözi a tényleges állapotokat. A Budapest nélkül számolt agglomerációk városközpontjának a kistérségeihez például 575 települést sorolnak, amelyek közül csak 253 tartozik a hivatalosan megállapított városi agglomerációkhoz (VARGA 2008). Az agglomerációs városközpontok kistérségeiben fekvő településeken a központi városhoz kapcsolódás gyakran semmiben sem különbözik az agglomerációs települések esetében megfigyeltektől (CSURGÓ 2010). Az agglomeráció határaként elfogadott 60 kilométernél nem szakadnak meg az agglomerációba tartozás jellegzetes struktúrái. A hivatalosan számon tartott városi agglomerációkhoz 333 település tartozik, amelyeknek csak egy része községi státuszú. Valójában mintegy 600–700 településen érvényesülhetnek az agglomerációra jellemző hatások. A városközpontok lakosságával együtt *az ország lakosságának legalább a fele az agglomerációhoz tartozó településen él.* A vidéki/városi különbségtétel az agglomerációs településekre vonatkozóan különösen nehéz feladat, mert a közigazgatási értelemben vett községek és az agglomerációs kisvárosok lakosságának életviszonyai között túlságosan sok különbség nem mutatható ki.

A legnagyobb agglomerációs övezet Budapest körül alakult ki a 20. század második felében (BELUSZKY 1999), bár az agglomerizáció kezdetei még korábbi időszakra nyúlnak vissza. A budapesti agglomerizációs övezetben 755 290. főt tartottak nyilván 2007-ben (BAKOS és társai 2008). Ebből 504 414 főnek városokban, 250 876 főnek községekben volt a bejegyzett lakóhelye. Budapest lakosságával együtt 2 451 418 fő élt a fővárosi agglomerációban. Ez a szám valójában közelebb lehet a 3 millióhoz, ha az agglomerizáció határán kívül eső, de a vonzáskörzethez tartozó egyéb települések lakosságát is hozzászámítjuk.

A budapestiek kiköltözése és a más irányú bevándorlás következtében a '90-es évek közepétől gyorsult fel az *agglomeráció lakosságának növekedése* (DÖVÉNYI–KOVÁCS 1999). 2001 és 2007 között is 12%-kal nőtt a Budapest környéki települések lakossága. A növekedés a községekben 16%-os, a városokban 9,7%-os volt (BAKOS és társai 2008). A népességmozgás következményeként az agglomerációs településeken élők korstruktúrája sokkal kedvezőbb, mint Budapest lakosságáé. Budapesten 147 időskorú esik száz gyerekkorúra, ami kétszer akkora arány, mint az agglomerációban.

A nemzetközi és hazai szakirodalom meglehetősen összetettnek írja le a városok és községek közötti népességmozgás jellegét. A *vidékről városokba költözés okai* egyszerűbben megadhatók. A vidékiek célja a városba költözéssel nem sokat változott a nagyobb urbanizációs ciklusok kezdete óta. A kedvezőbb életfeltételeket, munkahelyet, jobb iskoláztatási lehetőséget keresők és a vidéki szegénység elől menekülők célja volt a városokba település. A hazai szakirodalom egyik nagyobb adóssága, hogy a tömeges városba telepedés következményeiről a városi társadalomra nézve keveset tudunk. Összehasonlító elemzések (STAROSTA 1994) szerint a *közép-európai városok ruralizációja* kiterjedt jelenség.

A városokból történő kitelepedés az ezredforduló időszakában összetett célok miatt történik. A nemzetközi és a hazai szakirodalom a *szuburbanizáció, az ellenurbanizáció, illetve a városi kolonizáció, városi nyomás* fogalmaival írja le a jelenséget (BOYLE–HALFACREE 1998, OVERBEEK–TERLUIN 2006). A legnagyobb vita a városiak tömeges vidékre költözését illetően a szuburbanizáció vagy ellenurbanizáció karakterének megítélése körül zajlik több évtizede. A *szuburbanizáció* a vidéki terek városi struktúrákba szerveződésének egyik elemeként értékeli a városiak kitelepedését. A társadalomföldrajz a nagyváros (és a városi funkciók) decent-

ralizációjának tekinti a szuburbanizációt. A nagyvárosi funkciók fokozottabb megjelenését a hazai irodalom is a szuburbanizáció jelenségkörébe utalta (ENYEDI 1984, CSÉFALVAY 2008). Az *ellenurbanizáció* teoretikusai azt hangsúlyozzák, hogy a nyugati társadalmakban a '70-es évektől felgyorsuló városi kirajzás minőségileg más, mint a városi terjeszkedés szuburbanizáció fogalmával leírható korábbi szakasza. A szuburbanizáció az ipusztériális, míg az ellenurbanizáció a posztipusztériális korszak jelensége. Az ellenurbanizációt szokás egy újabb demográfiai forradalomnak felfogni (CHAMPION 1998) annak ellenére, hogy a városi kiköltözés egyes régiókban megfordult és a nagyvárosok újra növekedni kezdtek. Az ellenurbanizáció összetett folyamat, amely során a jelentősebb nagyvárosi népesség a nagyvárosi övezeten kívülre, vagy a településhierarchiában az alacsonyabb státuszú településre, illetve a nagyobb beépítettségű területekről a kevésbé zárt szerkezetű területekre költözik (HALLIDAY és COOMBS 1995). Az elvándorlás többnyire szakaszos, előbb a város környéki településekre irányul, majd később válnak a távolabbi vidékek célterületté.

A *vidékre költözés okai és motivációi* rendkívül komplex jelenségkörök. A magyarországi városi elvándorlás mögött is összetett okok húzódnak meg. A kiköltözés okaként sorolják fel a *vidéki idill* vonzerejét (FÖLDI 2000), az *életfeltételek biztosításának ígérését*, ami egy teljesen új életszakasz kezdete lehet. Ebben az értelemben a materiális és szimbolikus vonzások jelentik a fő motiváló erőt (BOYLE–HALFACREE 1998, HARDI 2002, BAJMÓCZY 2002, CSIZMADY–HUSZ–JANKY 2005). A másik felfogás szerint az *életfeltételekben* (pl. lakhatóság, biztonság, környezetszennyezés) bekövetkező változás kényszere miatt költöznek el a városokból (TÍMÁR–VÁRADI 2000, KOÓS 2007). A jelenség kiváltó okai között szerepel a foglalkozási szerkezet változása, a szolgáltatásokban dolgozó, kevésbé helyhez kötött munkát végző foglalkozások arányának megnövekedése, a térbeli mobilitás felgyorsulása és tömeges hozzáférhetősége, a kommunikáció technikai fejlődése, ami áthidalhatóvá teszi a nagyobb távolságokat is, és az értékrendszer változása. Az ellenurbanizációra vonatkozó német kutatás szerint a vidékre költözés összes strukturális oka mellett a mentalitás változása, a *vidék megváltozott értéke* is a vidékre költözés egyik lényeges magyarázója (JETZKOWITZ és társai 2007). Az ellenurbanizáció okaként emelik ki továbbá a *globalizáció hatását* (HALFACREE–WOODWARD 2002). Az *ellenurbanizáció jellegzetes szereplője a középosztály*, mert vidékre költözése jelentős presztízs- és státuszemelkedéssel jár, ugyanakkor a szegényebb társadalmi csoportok is elköltözéssel válaszolnak létfeltételeik romlására. A város és vidék kapcsolat átalakulása vezet az irodalom szerint a vidék alapfunkciójának, az élelmiszer- és nyersanyag-termelésnek a változásához és a *szolgáltató vidék megjelenéséhez* (MARSDEN 1999). A vidék szolgáltató funkciójának megerősödését a hazai kutatások is jelezték (CSANÁDI–CSIZMADY 2002, FEJŐS–SZIJÁRTÓ 2002). A vidékre költözést, illetve a vidéki tér rekreációs használatát a biztonság, a nyugalom, a természetes környezet iránti (posztmodern fogyasztói) vágy, a városba költöző falusiak nosztalgiaja is magyarázza.

A *városi kiköltözés okainak és következményeinek együttes elemzésére* készített modellt a RURBAN kutatás számára DAGEVOS, OVERBEEK és VADER (2004). A *kirajzás a méhkasból* az első trend, ami a városi, nem kívánt környezettől menekülést példázza. A *szürke invázió* utal arra, hogy a kiköltözők egy része nyugdíjas évei színhelyéül választja a vidéki letelepedést. A kiköltözés harmadik trendje a *turizmus* és az abból következő új vidéki térhasználat. A *fehér galléros gazdálkodás* a mezőgazdálkodás átalakítását jelenti a városi fogyasztás közvetlen igényeinek kiszolgálására. Az épített és zöld területek, valamint a természeti és fogyasztói területek szegregációja jelzik a korábban egységes vidéki tér növekvő differenciálódását és megosztottságát. Ugyanez a kutatás tipizálta a *vidéken megjelenő városi fogyasztói*

magatartásokat is, az egyéni érdekekre és haszonra koncentráló *számító fogyasztót*, a folytonosságot és a helyi kultúrát kereső *hagyományos fogyasztót*, az autentikus, sajátos értékek iránt vonzódó *egyedit*, s végül a fogyasztása során a következményeket is mérlegelő *felelős fogyasztót*. A kutatás magyar esettanulmányai mind a négy fogyasztói típust azonosították Magyarországon is (KOVÁCH és társai 2004). A vidék javai és szolgáltatásai a fogyasztók minden típusának kínálatot ajánlva a lakás és a lakótelek, a táj és környezet, a gasztronómia és a turisztikai szolgáltatások. A *városi fogyasztás egyfajta kényszerítő nyomása* (pressure) változtatja meg a vidéki közösségeket és magatartásokat.

A városiak megjelenése a helyi társadalom szerkezetváltását vonja magával. A korosztétel a fiatalabb generációk irányába mozdul el (MOLNÁRNÉ 2008, BAKOS és társai 2008,), megnő a képzetebbek és a magasabb foglalkozásúak aránya (KOVÁCS K. 1999/1, KAPITÁNY–LAKATOS 2005, CSAPÁK 2007). *Új helyi konfliktusok keletkeznek* a helyiek és a beköltözők között a különböző értékek, a lokálishoz való eltérő viszony miatt (SZARVAS 2007). A legnagyobb konfliktusforrás a *fejlesztési célok meghatározása*, mert a beköltözők a hely nyugalmanak megőrzését és infrastrukturális beruházásokat, a helyiek a munkahelyteremtést részesítenék előnyben. Jellegzetes konfliktus jön létre országoktól és régióktól függetlenül a helyi (közigazgatási) elit és a beköltözők között az *erőforrások felhasználásának kontrollja* miatt (CSIZMADY 2008, CSÉFALVAY 2008). Az önkormányzat a fejlesztés legfontosabb szereplője (VÁRADI 1997, 1999), és a beköltözők, akik gyakran járatosabbak az érdekérvényesítésben, egy idő után átvehetik a helyi önkormányzat feletti uralmat.

A szolgáltató vidék, illetve a városi fogyasztási nyomás mellett a *dzsentrifkáció* a harmadik fogalom, amelyik próbálja megragadni az új város–vidék kapcsolatot. A dzsentrifkációnak is többfajta értelmezése létezik (PHILIPS 2005). Összefoglalóan azt a jelenséget írja le, amely során a *városi fogyasztók a saját értékeik és vízióik szerint alakítják át a helyi adottságokat*, az épített és a természeti környezetet. Magyarországi vonatkozásban a *lakópark* (CSIZMADY 2008), illetve a *parasztházak sajátos felújítása* (TAMÁSKA 2006) mutatja a városiak megjelenésének vizuális jeleit.

A *vidékre vándorlást* a hazai irodalom elsődlegesen a *szuburbanizáció részeként* és a város (helyeselt) kiterjeszkedésének egyik elemeként közelítette meg, azt feltételezve, hogy az urbanizálódás az első lépcsője, elengedhetetlen velejárója a fejlődésnek. Enyedi György mindezt, ami a technikai civilizáció terjedésével kapcsolatba hozható, a városiasodás részének tekint (ENYEDI 1984). Más kutatások a *városok decentralizálódásának* tartják a szuburban folyamatokat (TÍMÁR 1999, KOVÁCS K. 1999, KOCSIS 2000). A magyarországi szuburbanizáció sajátosságait az elemzések a következőkben állapítják meg. A városiak kitelepülése Nyugat-Európához hasonlítva speciális időszakban, nem a gazdasági növekedés, hanem éppen a recesszió időszakában indult meg, amikor a vidéki lakosság aránya országosan sokkal nagyobb, mint nyugaton (BAJMÓCZY 2004). Kovács Zoltán a globalizáció következményének tartja a magyarországi trendeket (KOVÁCS Z. 2006). A kiköltözés közvetlen oka a budapesti *bérlakás privatizáció* volt, ami lehetőséget és kényszerhelyzeteket teremtett, ezért az elvándorlás különböző adottságú társadalmi csoportok részvételével történt (CSANÁDI és CSIZMADY 2002). A szegényebbek kényszerkiköltözése inkább a távolabbi területekre irányul, míg a középosztály új társadalmi státuszt épít a vidékre költözéssel (DÖVÉNYI–KOVÁCS 1999).

A *kiköltözők és a helyiek kapcsolta ellentmondásos*. A lakóparki népesség a helyi társadalom elkülönült, térben is szegregálódó csoportja, amelynek nincs valós kapcsolata a többiekkel. A beköltözők között egyaránt ott vannak a helyiekkel semmilyen kapcsolatot sem tartó, a vidéki teret alvófalú funkcióval használó kitelepülők, illetve a lokálpatriótává váló és

a hagyományörzésben a helyiekkel együtt résztvevő városi kitelepülők, akiknek még a letelepedése is a lakóparkoktól elkülönülve zajlott (Kiss R. 2007). Csurgó Bernadett (2010) úttörő dolgozata szerint *a városkörnyéki vidék a vidéki tér dinamikus változata*: karakteres jellemzőkkel rendelkezik, és nem igazán lehet a szuburbanizáció jelenségéhez sorolni. Sajátos vidékfejlődéssel állunk itt szemben, amely a városi fogyasztás hatására alakul ki, de amely *nem rendeli alá a rurálist a városnak, hanem megőrzi a vidék jellegét*, bár a lakópark és a hagyományos beépítés egyaránt hozzátartozik az érintett települések látványához. *A városiasodás és a ruralizáció, retraditionalizáció együttesen formálják a társadalmát*, amely fragmentált, a helyiek és betelepülők sokszor konfliktusba keveredő csoportjai között megosztott.

2.5. A vidék és településszerkezet. Magyar – közép európai modell

A 20. század eleji, a nyugatihoz hasonlítva lassú térszerkezeti modernizáció és városiasodás után az ellentmondásos szocialista típusú térszerkezet-fejlesztés és urbanizáció az ezredfordulóra sajátos településrendszert hagyott örökül (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997/1). A '90-es évek első felében a *magyar település- és társadalomszerkezetben kialakult feszültségek* az ezredfordulót követően felerősödtek és stabilizálódtak. Kérdés, hogy megrekedt fejlődés, lelassult térszerkezeti változások, megkésett vagy éppen késleltetett urbanizáció mindaz, aminek tanúi vagyunk, vagy érdemesebb azzal számolni, hogy az urbanizáció intenzív és extenzív szakasza is véget ért, és a magyar (közép-európai) fejlődés centruma szükségszerűen kettős, városi és vidéki lesz, amihez meg kell találni a megfelelő víziókat és (fejlesztés)politikai eszközöket. Erre a kérdésre nemzetközi összehasonlításban érdemes választ keresni.

A tíz kelet-közép-európai ország csatlakozása előtti Európai Unió tagállamaiban a 20. század utolsó harmadában újabb modernizációs fordulat következett be, amely számos ponton megváltoztatta a városok gazdaság- és társadalomstruktúráját, és döntő fordulatot hozott a vidéki-városi társadalmak kapcsolatában. Ennek egyik eleme, hogy *Európa minden társadalmából eltűnt a parasztság*, holott Írországbán, Portugáliában, Görögországbán, a délolasz és a délspanyol régiókban a század közepén a „paraszt” még értelmezhető társadalmi csoportként létezett (GRANBERG–KOVÁCH–TOVEY 2001). A parasztság eltűnése az európai fejlődés-centrumokon kívüli területek társadalmában egybeesett a mezőgazdaság visszaszorulásával. *Az európai gazdaság és társadalom mezőgazdaságtalanítása* a fennmaradó mezőgazdasági termelés technikai modernizációjával és – minden erre vonatkozó uniós fejlesztéspolitika és agrár-érdekképviselő ellenére – a termelés koncentrációjával járt, ami nagyobb vidéki tömegek munkáját tette feleslegessé. *A paraszttalanítás és mezőgazdaságtalanítás* kísérő jelensége a nagyobb vidéki tömegek városokba vagy városi agglomerációkba özönlése volt, amelyet az igazán érintett területeken *rurális exodusként* tartanak számon. *A deruralizáció*, a vidéki népesség nagyarányú csökkenése mind a tizenöt régió tagországot utolérte. Helsinki, Athén, Dublin vagy a kisebb városcentrumok lakosságának száma is jelentősen megnőtt az ezredforduló előtti évtizedekben, és számos rurális régiót elnéptelenedés veszélyeztet. Közép- és Kelet-Európában az ezredvég modernizációs változása egy – döntőnek bizonyuló – elem kivételével történt meg. A gazdasági liberalizáció, a földreprivatizáció módja és mértéke, a mezőgazdaság és élelmiszeripar rosszul menedzselte piaci átalakítása a mezőgazdasági termelés jelentős és tartós visszaeséséhez vezetett. *A poszt szocialista országok mezőgazdaságtalanítása* a nyugatihoz hasonlítható arányokban, csak annál sokkal gyorsabban zajlott le. (SWINNEN és társai 1997, KOVÁCH 1994, NEMÉNYI 1999 SWAIN 1996, ABRAHAMS 1996).

A *szövetkezetesítéssel kezdődő paraszttalanítás* a '90-es években vált teljessé (KOVÁCH 2001, MAJEROVA 2001, NEMÉNYI 1999). A mai kelet-közép-európai falvakban ott élnek a mezőgazdasági magántermelők és azok a középrétegek, amelyek főként azáltal kapcsolódnak a mezőgazdasághoz, hogy önellátásra termelnek élelmiszert, valamint a szegények egyre nagyobb tömegei, ám őket nem lehet azonosítani a hagyományos parasztsággal. A mezőgazdaság nemzetgazdaságon belüli visszaesése és a parasztság végleges eltűnése „Európa Zöld Gyűrűjében”, az északi országokban, Írországbán, Skóciában és Izlandon, a mediterrán országok déli területein, valamint a posztoszocialista övezetben hasonló időszakban, eltérő módokon ugyan, de megtörtént az ezredfordulóra. *Kelet- és különösen Közép-Európában* azonban a *mezőgazdaságtalanítást* és *paraszttalanítást* nem követte a *deruralizáció*. A nem városi települések népessége minden közép-európai országban növekedett, vagy legalábbis állandónak bizonyult a '90-es évek közepétől (STAROSTA és társai 1999, BLAŽEK 2003). A vidéki népesség magas, 22 és 47% közötti aránya a posztoszocialista országok olyan történeti öröksége, amelyet a más dimenziókban gyökeres fordulatot előidéző piacgazdasági váltás vagy a globalizációs jelenségek sem változtattak meg. Az európai statisztikai megközelítés szerint és a valóságos viszonyokat tekintve is a vidéki jellegű települések lakóinak aránya vélhetően közelebb van az 50%-hoz az új uniós tagállamok többségében, mert a kisvárosi lakosság nagyobb része és a középvárosokban élők közül is viszonylag sokan élnek olyan életkörülmények között, amelyet aligha lehet urbanizáltnak tartani.

A fent vázoltak alapján *a városok és a falvak között a 20. században kétirányú migráció létezett*. A gazdasági fejlődés időszakában a városok nagyobb számú vidéki népesség befo gadására voltak képesek, akiknek egy része a gazdasági fejlődés lelassulásának korszakaiban újra rurális településre költözött. A városi gazdaság, különösen a 20. század második felében, olyan tömegű munkaerőt alkalmazott, ami számára a városközpontok nem tudtak lakást biztosítani. A falusi munkahelyről városokba ingázók száma az ezredforduló időszakában is magas. *A társadalom- és a településstruktúra aszinkron változása* a 20. századot végigkísérő jelenség, de a magyar társadalom paraszttalanítása a '90-es évek elejétől teljességgel új strukturális helyzetet teremtett.

A későn iparosodó európai régiók paraszttalanításának értelmezéséhez a *parasztság fogalmának újragondolására* volt szükség (GRANBERG–KOVÁCH–TOVEY 2001). A *parasztság nem passzív társadalmi csoport* abban az értelemben, hogy számot vet érdekeivel, követi is őket, és igen változatos formákban, aktívan járul hozzá a társadalom életéhez. A *paraszttalanítás többek között ezeknek az adaptív képességeknek az elvesztését* is jelenti. Az ezredfordulás magyar társadalom- és településstruktúra szempontjából az utolsó elemnek van kiemelt jelentősége. A szocialista és az azt megelőző korszakokban a paraszti jellegű újratermelési rend a falusi tömegek, valamint a városokból visszavándorlók és az ingázók számára is fenntartotta az alternatív és adaptív háztartásgazdasági és társadalmi stratégiák lehetőségét. A *magyar (és a többi közép-európai) társadalom paraszttalanítása a '90-es években fejeződött be* (KOVÁCH 2003), ami azért meghatározó fontosságú, mert a társadalom- és településstruktúra aszinkron változásaiban történetileg új elemet hozott létre. A paraszti életvitel és gyakorlat túlélő elemei az ezredvéget megelőző strukturális változásokig lehetővé tették, hogy a városi munkahely vagy lakás hiányában *a vidéki létformákba visszatorlódó tömegek alternatív újratermelési és túlélési stratégiákat alakítsanak ki, a paraszttalanítás következményeként viszont nagyon nagy társadalmi csoportok veszítették el adaptív képességüket*. Míg korábban a városi és falusi társadalmak közötti átjárás úgy volt biztosított, hogy *a vidéki létforma* magában hordozta a modernizációs változásokhoz történő alkalmazkodás képességét,

a paraszttalanítás következményeként a gazdaság modernizálódó szektoraiba és a városi fejlődéscentrumokba vezető út elzárult. Sok százezres tömegek úgy záródtak be a falvakba és kisebb városokba, hogy elvesztették kitörési és integrációs esélyeiket. A társadalom- és településstruktúra aszinkron poszt szocialista átalakulása a társadalom struktúrájára is visszahat, s ennek következményei számos további, nehezen kezelhető társadalmi és térszerkezeti problémát eredményezhetnek. A településszerkezeti változás legfontosabb eleme egy sajátos kettős vidékstruktúra kialakulása: a változásokra a maga sajátos módjain válaszolni képes új vidék és a hátrányokat reménytelenül akumuláló depressziós övezetek. A településrendszer sajátosságainak tanúsága, hogy a mi régiókban nem elégséges az Európai Unió fejlesztési rendszereinek honosítása (HIGH–NEMES 2007, HUGHES és társai 2001, ILLNER 2003, MAUREL–HALAMSKA 2006, MAUREL 2008). A fejlesztés új, a településszerkezet hármas osztatását figyelembe vevő modellje (város, új vidék, depressziós vidék), és az adott körülmények között is alkalmazható demokratikus kontroll vár megvalósításra.

3. MEZŐGAZDASÁG: PRIVATIZÁCIÓ, KONCENTRÁCIÓ, A RENDIES KERETEK VÉGE

A kollektivizált nagyüzemi és részidős kisüzemi agrártermelés a vidék gazdaságának domináns ágazata volt a szocialista korszak végéig. A mezőgazdasági nagyüzemek több mint egymillió munkavállalót alkalmaztak, a vidéki családok szinte teljes köre részt vállalt a részidős kistermelésben (JUHÁSZ 1979, SZELÉNYI 1988 és 1992, KOVÁCH 1988). *Az ipar és a szolgáltatások a vidéki munkaerő nagyobb hányadát foglalkoztatták, mint az agrárszektor; de a háztájjal együtt az agrárium több munkaerőt kötött le.* A kistermelésbe bekapcsolódott az ipar és a szolgáltatás foglalkoztatottjainak és a vidéki diplomások családainak a nagy része is. A mezőgazdasági nagyüzem a (sok szempontból sikeres) vidéki modernizáció lokális redisztribúciójának az alapintézménye volt (HARCSA és társai 1994 és 1998). A kisüzemi termelés nagyüzemi termelésbe integrált rendszere hozzájárult mind a *paraszi értékek és intézmények erodálódásához* (KOVÁCH 2001), mind a *vidéki népesség társadalmi mobilitásához* (HARCSA 1996), mind a *paraszi gazdálkodási készségek részleges továbbéléséhez és a vidéki társadalom egyes rendies vonásainak fennmaradásához* (KOVÁCS T. 2006). A harmadik fejezetben azt elemzem, hogy a mezőgazdasági termelés kollektivizált rendszerének lebontása milyen gazdasági és társadalmi következményekhez vezetett, és hogy milyen agrárszerkezet jött létre az ezredfordulót követő első évtized végére.

Az agrártermelés struktúraváltása során teljességgel új tulajdonszerkezet és birtokviszonyok jöttek létre, a szocialista lokális redisztribúciót a jóléti állam módszereit (csak valós tartalmát nem) meghonosító szociális rendszer helyettesítette. A vidéki családok teljesen új életfeltételek között találták magukat. *Nöttek a társadalmi különbségek és a munkanélküliség, új szereplők jelentek meg a helyi hatalomban.* A mezőgazdaság termelése jelentősen visszaesett, és az agrármodernizáció nagy késéssel és akadozva történt meg. A vidék társadalmának egyik legnagyobb csoportja szociális segélyekből, munkanélküli támogatásból, nyugdíjból él. Alig két évtized alatt átrendeződött a tulajdonszerkezet és a társadalom struktúrája, aminek jelentőségét egy korábbi tanulmányunkban az angliai földbekerítés korszakához hasonlítottunk azzal a megjegyzéssel, hogy mindez Magyarországon (és Közép-Európában) sokkal rövidebb idő alatt történt (HARCSA és társai 1994 és 1998). A lokális közösségek a paraszti világ gazdasági alapjának, a földmagántulajdonnak a felszámolása utáni évtizedekben is részben hasonló módokon szerveződtek. *A helyi társadalmak magánszférája minden szocialista modernizáció és a fogyasztási értékek individualizációjának terjedése ellenére megőrizte a közösségi kontroll elemeit az egyéni viselkedés- és magatartásmódok felett.* Mindez a '90-es években lényegi metamorfózison ment át. A dinamikusabb újjászületésre képes vidéki települések társadalomszerveződése más utakon jár. A leszakadó régiókba „visszatorlódottakon” a túlélés hagyományos stratégiái és az egyén és közösség kapcsolatának előző rendje nem tudnak hatékonyan segíteni.

Az agrárrendszer mai szerkezetének kialakulása két szakaszban történt. Az 1990 utáni évek a *földkárptótlás, a szövetkezeti törvény, a földárverések*, az új birtok- és munkaerőpiaci struktúra létrehozásának korszaka. Az ezredforduló körüli években a gyors termelés- és földhasználat koncentrációt követően jön létre az új agrárszerkezet, amelynek a főszereplői tevékenyen vesznek részt az uniós integráció végrehajtásában. A látens és közvetlen politikai részvétel eredménye a földhasználati viszonyok és a termelési/értékesítési kapcsolatok hosszabb időtartamra történő rögzítése.

3.1. Agrárszerkezet-váltás. Földkárptótlás. *A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok privatizációja*

A gyors és radikális mezőgazdasági privatizáció kivitelezésének módját kevésbé gazdasági, sokkal inkább politikai és részben társadalmi indítékok határozták meg (CSITE–KOVÁCH 1997, JUHÁSZ 2006). Az 1990-ben kormányzati, törvényhozási és önkormányzati hatalomhoz jutó politikai elit hatásosan politizált a választási kampány alatt a föld reprivatizációjának és a kollektivizáció előtti földtulajdon szerinti kárptótlásnak az ígéretével. Három-három és fél évtizeddel a rendszerváltás előtt a parasztság volt a legnagyobb társadalmi csoport, ezért a kárptótlás nagy társadalmi tömegek számára vonzó választási ígéret lehetett. Minden 1990 utáni kormány szigorú monetáris politikát folytatott, amely felszámolta a nagy, állami tulajdonú vállalatokat és a mezőgazdasági támogatások és ösztönzések korábbi rendszerét (lásd erről részletesebb HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994 és 1998).

A gazdaságpolitikai ideológia mellett a *szocialista időszak mezőgazdasági üzemszervezésének* a néhány hónap alatt történő felszámolása hatalmi megfontolásokból is történt. Az 1991-ben és 1992-ben a még működőképes mezőgazdasági szövetkezetek elleni kampány az új politikai elit, elsősorban a lokális elit hatalmi pozícióira alternatívan egyedül veszélyes szövetkezeti vezetés felszámolását szolgálta. A szövetkezeti vezetők csoportja volt az *állami hatalomtól független egyetlen olyan elitcsoport*, amely gazdasági, társadalmi és (helyi) politikai hatalommal rendelkezett. Ezt a (helyi) hatalmi csoportot a szövetkezetek felszámolásával lehetett megszüntetni. A mezőgazdaság volt más gazdasági ágazatok magánosításának a gyakorlóterepe, itt lettek kipróbálva a privatizációs technikák, különösen a vállalat-átalakítások és a vagyonátmentés lehetőségei, a lakosság tűrőképessége és részvételi szándéka. Az agrárprivatizáció a posztoszocialista Kelet-Európában időben mindenhol megelőzte más gazdasági szektorok privatizációját, így Magyarországon is (KOVÁCH 1994/ 1 és 2, SWAIN 1996, ABRAHAMS 1996). A gazdaságpolitikai vezetés radikálisan csökkentette a mezőgazdaságnak korábban adott támogatásokat, amelyek többnyire az államkasszába befizetett agrárjövedelmek alatt maradtak. Radikálisan csökkentették a mezőgazdasági exporttámogatások nagy részét. Az agrárróló többszörösére nőtt. Az agrártermelés költségei, különösen az energiaárak többszörösére emelkedtek (Info Társadalomtudomány 1996).

A mezőgazdasági átmenet korszakát az is rendkívül megnehezítette, hogy a régióban a nemzeti jövedelem 20%-kal vagy többel csökkent, az ipari termelés legalább 30%-kal, a mezőgazdasági még többel, és a munkanélküliség 10% fölé emelkedett. A magyar élelmiszer-termelés korábbi piaci beszűkültek. A termelés csökkenése az első négy évben a belső piaci kereslet visszaesésének volt a következménye. A mezőgazdasági export növekedése egy ideig a KGST szétesése ellenére sem állt le. Visszaesése csak 1993-tól kezdődött. A belső piac élelmiszer-fogyasztása 20%-kal csökkent 1988 és 1992 között, mindenekelőtt a reálberek

gyors értékvesztése miatt. A privatizáció az állami támogatások leépítése, az agrártermelés (és vidéki gazdaság) tartós válságához vezetett (HARCSA és társai 1994 és 1998, CSÁKY 1994). A mezőgazdaság bruttó termelése még 1998-ban is csak a '80-as évek végének 60–70%-át érte el (3.1. és 3.2. tábla).

3.1. tábla. A mezőgazdaság és élelmiszeripar részesedése a GDP-ből és a nemzetgazdasági beruházásokból

	Mezőgazdasági központi támogatás Mrd Ft	Mezőgazdaság részesedése a GDP-ből (%)	Élelmiszeripar részesedése a GDP-ből (%)	Agrár-támogatások alakulása (1986–90 =100)	Mezőgazdaság részesedése a beruházásokból (%)	Élelmiszeripar részesedése a beruházásokból (%)
1991		7,8	4,6	38,0	4,3	2,5
1992		6,5	4,2	27,3	2,9	2,3
1993	52	5,8	4,0	31,6	3,1	2,9
1994	83	6,0	3,8	46,7	2,9	2,5
1995	81	6,2	3,5	44,1	2,9	5,0
1996	99	5,9	3,7	37,1	n. a.	n. a.
1997	92	5,8	3,5	36,1	3,4	3,7
1998	126	5,2	3,3		3,6	3,8
1999	144	4,9			3,6	

Forrás: KSH, idézi CSITE és társai 2002

3.2. táblázat. A magyar mezőgazdasági termelés alakulása 1960–1998

	Növénytermesztés	Állattenyésztés	Mezőgazdaság bruttó termelésének indexe (1960=100)	Termékek felvásárlási indexe (1960=100)	Szarvasmarha ezer db	Sertés ezer db
1960	100	100	100	100	1963	6388
1970	111	137	122	151	1911	7311
1980	160	192	173	271	1918	8330
1990	151	205	174	237	1571	8000
1991	157	173	163	200	1420	5993
1992	116	151	130	173	1159	5364
1993	106	136	118	121	999	5001
1994	116	130	121	116	910	4356
1995	118	134	125	132	928	5032
1996	130	137	132	137	909	5289
1997	127	128	127	132	871	4931
1998	116	136	125	131	873	5479

Forrás KSH Idézi: CSITE és társai 2002

A bruttó mezőgazdasági termelés 1988-as szintje 1990, 1991-re 84, 1992-re 66%-ra esett vissza (HARCSA és társai 1994). 1993-ban a mezőgazdaság *a rendszerváltás előtti utolsó év termelésének csak alig több mint felét volt képes produkálni* (KSH és OECD adatok, idézi: KOVÁCH 1994/1, 1994/2).

A *hanyatlás* hasonló erejű volt a *zöldség- és gyümölcsstermelésben és az állattartás területén*, ahol az 1988-as bruttó termelési értéknek csak a 65%-át állították elő 1992-ben. 1988-ban 8 millió 700 ezer sertést tartottak, míg 1992-ben 5 millió 700 ezret. A szarvasmarhák száma ugyanebben a periódusban 1 millió 700 ezerről 1 millió 100 ezerre esett. A dekollektivizáció hasonló visszaesést okozott a termelésben, mint a kollektivizáció a '60-as évek fordulóján (HARCSA és társai 1994).

A földkárptólás és a privatizáció lehetőség volt arra, hogy a mezőgazdaság tulajdoni struktúrájának átalakításával *felszabaduljon a kötött földpiac*, és a '80-as években már létezõ mezőgazdasági kisüzemek szabadabban alakuljanak át valódi, piacra termelő vállalkozásokká. Közel kétmillió család volt jogosult a kárptólásra, ami azt jelentette, hogy a kárptólás rendelkezésére álló földalap nem volt elegendő az új, életképes mezőgazdasági vállalkozások megjelenéséhez (OROS 1999). 2430 ezer hektárra nyújtottak be kárptólási igényt, de a szövetkezeti földekből csak 1873 ezer hektárt lehetett erre a célra elkülöníteni a szövetkezetek használatában levő 5 millió hektárból (VARGA 2004). A 42 millió aranykorona kárptólásra kijelölt földterület 94%-át árverezték el 1996-ig. *A kárptólással 1996-ra másfél millióan váltak földtulajdonossá*. A rurális társadalom jelentős része földtulajdonos lett, de a városi háztartások közül is sokan szereztek földet. A mezőgazdasági kisüzemek által használt földterület megkétszereződött 1994 és 1996 között. *A kárptólással szerzett földek 40%-át bérbe adták, a többit művelték az új tulajdonosok* (BURGERNÉ 1996). 1994-ben, bár a kárptólás már jelentősen előrehaladt, a szövetkezetek által korábban használt földterület 30%-a volt a magántermelők vagy szervezeteik használatában. A már 1988 előtt is magánkézben levő földekkel együtt legalább a termőföldek 35%-át, mintegy 2 millió hektárt művelhettek a magángazdák, illetve korlátolt felelősségű társaságaik 1994-ben. 1994 februárjáig, a licitálások első nagy hullámában 340 ezer kérvényező kapott földet 27,5 millió aranykorona értékben. A kárptólással szerzett földek nagysága országos átlagban 4,4 hektáros volt (BURGERNÉ 1996). Az új tulajdonosok 70–80%-a nyugdíjas vagy nem mezőgazdasági főfoglalkozású volt (VARGA 2004). 1994-ben az új földtörvény 300 hektárban maximálta a megszerezhető föld nagyságát, és kizárta a jogi személyek és a nem magyar állampolgárok földtulajdonlását. *A kárptólás nem állította vissza a mezőgazdaság kollektivizáció előtti tulajdon- és üzemstruktúráját* (KOVÁCS T. 1994).

A 128 állami gazdaságból 103-at 1992-ben és 1993-ban gazdasági társasággá alakítottak át. Az utódszervezetek privatizálása csak később, az ezredforduló időszakától történt meg. Először kisebb egységekre bontották a volt állami gazdaságokat, és *a dolgozók nagyobb részét elbocsátották*. A vagyontárgyak rendkívül alacsony áron történő privatizációjára ezt követően került sor (VARGA 2004). 25 gazdaságot stratégiai fontosságúnak nyilvánítottak és állami tulajdonba vettek. Ezeknek a gazdaságoknak a magánkézbe kerülése 2000 után történt meg.

A privatizáció másik útja a szövetkezeti használatban maradt föld, ingó és ingatlan vagyon nevesítése és az üzletrész arányok megállapítása volt. A szövetkezetek aktív tagjai a vagyon 40%-ának megfelelő vagyonjegyet kaptak, 40% jutott a nyugdíjasoknak és 20% a külső tulajdonosoknak. Az 1992-es szövetkezeti átalakulási törvény szerint 1992 áprilisáig kellett megállapítani az üzletrész-arányokat és az év végéig lehetett bejelenteni a kilépést és a vagyonjegy értékének megfelelő vagyontárgy magántulajdonba vételének szándékát. 1993 vé-

gégig a szövetkezeti vagyont 10%-át privatizálták ilyen módon. 1441 szövetkezetből 1273 alakult át a törvény szabta határidőre, és mintegy száz szövetkezet ment még 1992-ben csődbe.

A szövetkezeti változásoknak négy jellegzetes módja volt (VARGA 2004). A szétválás, amelyet 177 esetben kezdeményeztek és 82 esetben hajtottak végre. A csoportos kiválás, amelyik minden ötödik szövetkezetben történt, de amely a föld 0,7 és a vagyont 2,6%-át érintette csupán. Az egyéni kiválás, amely a szövetkezetek kétharmadában történt, és amelyet az aktív tagok 3,6%-a hajtott végre. Végül a gazdasági társasággá alakulás, amely következtében 100 gazdasági társaság (kft.) és 250 nem önálló jogi személyiségű társaság alakult.

Az átalakult szövetkezetek vagyonának csak 40%-ával rendelkeztek az aktív tagok, akikkel a vagyonmegosztást tekintve hasonló pozícióba kerültek a nyugdíjasok.

A szövetkezeti vagyont 20%-a került a szövetkezethez munkaviszonnyal vagy nyugdíjas tagként nem kötődő kívülállókhoz (VARGA 2004).

Az aktív tagok száma jelentősen csökkent a '90-es évek második felére (az 1992-es 21,8%-ról 1998-ra 15%-ra), a szövetkezeti tulajdonosok többsége (85%) nyugdíjas és kívülálló (CSITE és társai 2002). Az aktív tagok részvétele a vagyont hasznosításában nehézségekkel történik (TÓTH E. 2000). A nevesített vagyont értéke országos átlagban számítva az aktív tagok esetében 300 ezer, a nyugdíjasok esetében 270 ezer, a külső tulajdonosok esetében 100 ezer forint (KOVÁCH 1995, OROS 1999).

Az agrárium munkaerő létszáma 1989 és 1995 között 640 ezer fővel csökkent (VARGA 2004). Az évtized végére a mezőgazdasági munkaerőlétszám az összes foglalkoztatotthoz hasonlítva az 1990-es 17,1%-ról 7,1%-ra, az élelmiszeriparral és az erdőgazdasággal együtt számolva 22%-ról 11%-ra esett (3.3. tábla).

3.3. tábla. A nemzetgazdaságban
és az élelmiszer-gazdaságban alkalmazásban állók számának alakulása 1990–99

Megnevezés/Év	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Alkalmazásban állók száma (ezer fő)										
Nemzetgazdaság összesen	4 795	4 669	4 242	3 867	3 701	3 636	3 615	3 611	3 635	3 811
Mezőgazdaság	818	710	553	360	326	309	284	294	261	270
Élelmiszeripar	203	198	197	171	148	138	127	126	127	155
Erdőgazdálkodás	45	43	36	32	19	15	14	15	14	11
Együtt	1 066	950	786	563	493	462	425	435	402	436
Részesezés (%)										
Mezőgazdaság	17,1	15,2	13,0	9,3	8,8	8,5	7,9	8,1	7,2	7,1
Élelmiszeripar	4,2	4,2	4,6	4,4	4,0	3,8	3,5	3,5	3,5	4,1
Erdőgazdálkodás	0,9	0,9	0,9	0,8	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3
Együtt	22,2	20,3	18,5	14,5	13,3	12,7	11,8	12,0	11,1	11,5

Forrás: AGKII idézi: CSITE és társai 2002

A mezőgazdasági termelőszövetkezeteket a piacgazdasági váltás, később az uniós csatlakozás gyakorlatilag felszámolta. A szövetkezetek átalakulása a '90-es évek után egy kutatás szerint az alábbi négy típus valamelyikét követte (CSITE és társai 2002, 3.4. tábla):

A szövetkezetek mintegy fele egy nagyobb és számos kisebb szövetkezetté bomlott, és az utód-szervezet folytatta a gazdálkodást.

A téeszek 17%-a vállalkozássá alakult. Bizonyos szempontból ez lett a legsikeresebb típus, korábbi földterületeiknek csupán 23%-át veszítették el, és dolgozóik 41%-át is megtartották.

A szövetkezetek 30%-a számos kis társaságra, vállalkozásra bomlott, a tagok széthordták a vagyont, hogy elkerüljék a csődöt.

A maradék 7,4% bár nem ment csődbe, olyan magasak az adósságaik, hogy nem képesek gazdálkodni.

3.4. tábla. Az 1988-as elődszövetkezetek átalakulásának típusai

	<i>Esetszám</i>	<i>%</i>
1 nagyobb és több kisebbre bomlott	196	45,6
Sok kisebbre bomlott	129	30,0
Megmaradt egyben	73	17,0
Egy nagyobb szövetkezet maradt, de az felszámolás alatt van	32	7,4
Összesen	430	100,0
Hiányzó adat	16	
Mindösszesen	446	

Forrás: CSITE és társai 2004

A szövetkezeti átalakulás és a föld magántulajdonba kerülésével 1996-ban 1933 szövetkezet, 188 részvénytársaság, 3654 kft, 1,2–1,6 millió részdős és teljes idős családi gazdaság működött. A mezőgazdasági termelésben a magántermelés súlya fokozatosan emelkedett. 1993-ban 30 ezer körül volt a regisztrált egyéni gazdák száma (az összes családi gazdaság mintegy 3–4%-a). 1,2 és 1,6 millió közötti családi magángazdaság működött a '90-es évek közepén, melynek többsége részdős és jelentős mértékben saját fogyasztásra termelő mini üzem volt.

A mezőgazdasági termelés input és output szerkezete a piacosodását tekintve csak nagyon lassan változott. Az értékesítési piacok a kései szocializmus időszakához hasonlóan monopolizáltak maradtak a '90-es években is. Az élelmiszeripari egységeket még 1994-ig gyorsan privatizálták. Az édesipar, söripar, növényolajipar, dohányipar, baromfi-feldolgozás és szeszipar több mint kétharmada, a bor- és pezsgőipar több mint fele jutott a multinacionális cégek tulajdonába (ALVINCZ 1997, WAGNER 1997). A magyar és a multinacionális vállalatok felosztották a piacokat és 1994-től szinte minden termék felvásárlása és feldolgozása kartellszerűen valósult meg (FERTŐ 1996).

3.2. Az új földtulajdon-szerkezet

A privatizáció szétaprózott birtokstruktúrát hozott létre. A '90-es években az 5 hektárnál kisebb földtulajdonok túlsúlya jellemzi a földtulajdon szerkezetét (5 hektárnál kevesebb = 44,2%, 5,1–10 ha = 14,3%, 50 ha-nál több = 15,5%, 30,1–50 ha = 7,1%, 10,1–30 ha = 18,9%, BURGERNÉ 1996). Az egyéni gazdaságban művelt föld több mint fele 10 hektár alatti üzemekhez tartozott. A termőföld 62,5%-át bérletként használták. Az 50 hektár feletti földet művelők gazdaságainál csak 23–26% volt a saját tulajdonú föld aránya (HARCSA 1995, HARCSA–KOVÁCH 1996).

A '90-es évek második felében évente a termőföld 7%-a került új tulajdonoshoz, átlagosan 20 ezer forint alatti hektáronkénti áron, ami messze volt az európai átlagtól (BURGERNÉ 1996). A földtulajdon változásának mértéke kétszer-háromszor nagyobb, mint a nyugat-európai gazdaságokban, és ez minden valószínűség szerint a földtulajdon és földhasználat koncentrációját erősíti. A tulajdonlás szerkezeti változásának a következménye, hogy mindinkább elválhat a föld tulajdoni és használati joga, ami a piacgazdaságokban megszokott jelenség, de a magyar mezőgazdaság forráshiányos állapotában a bérleti díj a termelési költségeket növeli.

A családi magángazdaságok átlagos földterülete az évtized közepén 1 hektár alatt volt (BURGERNÉ 1996), majd 2000-re 2,2 hektárra változott (Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000). A szövetkezeti művelésben levő földterület nagysága is évről évre csökkent, míg Kft.-k, Bt.-k és részvénytársaságok a földterület egyre növekvő részét művelték meg (3.5. tábla). A szövetkezetek földhasználatának visszaesése különösen gyors volt 1994 és 1998 között (KOVÁCS K.–BIHARI Zs. 1999).

1994-ben 1 149 005 fő tulajdonában volt föld, amelynek átlagos nagysága nem haladta meg az 5 hektárt. Mintegy 50 000 teljes- vagy részidős magángazdaság rendelkezett csak a jelentősebb növénytermeléshez elég saját tulajdonú szántófölddel. A mezőgazdasági magánüzemek mérete nem lépte túl a családi kereteket. Még a legnagyobb magángazdaságokban dolgozók számának átlaga sem haladta meg a 2–3 főt (HARCSA 1995).

Az egyéni gazdaságok földtulajdonát is a nagyon kis birtoknagyság jellemezte (3.6. tábla). A földtulajdonosok 80%-ának tulajdonában csak a föld mintegy 10%-a volt, míg a családi gazdaságok valamivel kevesebb mint 3%-a birtokolta a termőföld 50%-át. Az évtizeddel később kezdődő földhasználat-koncentrációt a földprivatizáció alapozta meg.

A lassú földhasználat-koncentráció fedezhető fel az MTA Politikaitudományi Intézete és a KSH közös családi gazdálkodó felvételének mintáján is (a vizsgálat leírását lásd, HARCSA 1995, HARCSA és KOVÁCH 1996, CSITE és társai 2002). Az 1992-ben, 1995-ben és 1999-ben ugyanazokkal a családi gazdálkodókkal készített felvétel szerint a legtöbb földet használó kisüzemek aránya 1992 és 1999 között a hatszorosára nőtt (3.7. tábla).

3.5. tábla. A földterület használata gazdálkodási formák szerint (%)

	<i>Vállalatok és gazdasági társaságok</i>	<i>Szövetkezetek</i>	<i>Egyéni gazdálkodók</i>
1990	30,8	55,3	13,9
1991	32,9	51,5	15,6
1992	38,7	45,5	15,9
1993	33,4	42,3	23,7
1994	33,2	29,3	22,3
1995	27,9	23,7	43,4
1996	28,1	21,6	45,1
1997	25,4	19,6	49,7
1998	25,9	18,0	51,0
1999	28,2	16,1	50,4
2000	59,4?		40,6

Forrás: KSH AMÖ, idézi CSITE és társai 2002

3.6. tábla. Az egyéni gazdaságok birtokmérete 1996

<i>Birtokméret</i>	<i>A földtulajdonos háztartások megoszlása (%)</i>	<i>A földterület megoszlása (%)</i>
0–0,2 hektár	57,0	3,4
0,2–1 hektár	22,4	7,5
1–10 hektár	18,3	41,2
10–50 hektár	2,1	29,4
50– hektár	0,3	18,5

Forrás: HARCSA 1995

3.7. tábla. A legnagyobb családi gazdaságok földhasználatának a változása 1992–1999

	<i>1992</i>	<i>1994</i>	<i>1999</i>
1 hektár alatt	35,2	24,4	12,9
1–5 hektár	35,1	27,2	20,3
6–10 hektár	12,7	13,2	13,9
11–20 hektár	9,4	13,8	19,5
21–50 hektár	5,4	12,6	19,3
50–100 hektár	1,3	5,3	8,3
100 hektár fölött	0,9	3,6	5,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	1730	1519	1049

Forrás: CSITE és társai 2002

3.3. A családi gazdaságok

Az élelmiszertermeléshez és a mezőgazdaság más szektoraihoz kapcsolódó népesség meghatározása nem egyszerű. Az ezredforduló környékén, az uniós tagsághoz és az uniós agrártámogatásokhoz közeledve a statisztikai regisztráció és az érdekszervezetek mezőgazdasági termelőről szóló adatai gyakran különböztek egymástól. Az agrártermelő fogalmának meghatározása a „vidék” fogalomhoz hasonlóan összetett feladat. Egy 2002-es tanulmányban például idéztük, hogy a KSH 279 000 fő mezőgazdasági foglalkoztatottat tartott nyilván, a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium 1 172 000 főben adta meg a mezőgazdaságban dolgozók létszámát. Az APEH nyilvántartásában az évi 250 000 forintos árbevételt elérő és adónyilatkozatot beadó őstermelők száma 140 ezer fő volt. A Magyar Agrárkamara legalább 800 000 olyan őstermelőről beszélt, akiknek éves árbevétele nem érte el a 250 000 forintos adózási határt (CSITE és társai 2002).

A mezőgazdasági foglalkoztatottság mértéke nem határozható meg egyetlen számban a mezőgazdaság üzemszerkezetének és munkapiacának összetettsége miatt. A mezőgazdasági nagyüzemekben általános a teljes munkaidőben történő foglalkoztatás, a részmunkaidős munkahelyek száma továbbra is csekély. A kisebb üzemek esetében elterjedt az önfoglalkoztatás, illetve a családi munkaerő felhasználása. Az egyéni vállalkozásként,

illetve östermelőként működő mezőgazdasági kis- és középüzemekben a társadalombiztosítási rendszerbe bejelentettnél sokkal többen dolgoznak, például nyugdíjasként, eltartottként, GYES-en levőként, avagy munkanélküli ellátásban részesülőként. Az egyéni gazdaságok a mezőgazdasági munkák csúcsideőszakában gyakran alkalmaznak alkalmi, nem családi munkaerőt.

A mezőgazdasági munkapiac összetettségének okai többek között a mezőgazdasági termelés sajátosságában keresendők. A magyar vidéki lakosság nagyobb része rendelkezik a mezőgazdasági termeléshez szükséges inputokkal, így termelési szaktudással, földterülettel, valamint lekötetlen munkamennyiséggel. A mezőgazdasági piacokra – más gazdasági ágazatokkal összehasonlítva – könnyebb a belépés: termelés már a ház körüli kertben is végezhető, nem kell állami és kamarai engedélyt kérni a beinduláshoz. A megtermelt javak is szabadabban értékesíthetők a helyi/térségi – államilag szintén kevésbé kontrollált – piacokon, mint más (ipari) termékek. A termelésbe való belépés relatíve alacsony költségei és más lehetőségek hiányában a mezőgazdasági munkapiacra tömegesen jelen lévő munkaerő, a politikai gazdaságtan által feltárt összefüggések szerint önmagában is indokolhatja a mezőgazdasági bérek és termelői árak alacsonyságát, hosszabb időszakban pedig az agrárrolló kinyílását (CSITE és társai 2002).

Az egyéni gazdaságok esetében országosan a 0,15–0,5 hektár termőterületen gazdálkodó üzemek aránya volt a legmagasabb (33,5%). A közepes földterülettel rendelkező egyéni gazdaságok aránya az Alföldön volt a '90-es évek végén a legmagasabb: 5,36, illetve 6,16% az országos 4,76%-os arányhoz viszonyítva. A közepes gazdaságok aránya az 1999–2000-es Életmód és Időmérés felmérés adatai alapján még kisebbnek tűnik.

A teljes munkaidőben dolgozó mezőgazdasági magántermelők száma csak lassan növekedett. 1988-ban 78 700 egyéni gazdálkodót regisztráltak (alkalmazottakkal és segítő családtagokkal együtt, KSH adat). Számuk 1992-re 120 ezerre nőtt, közülük 87 600 fő volt főfoglalkozású egyéni gazdálkodó a társas vállalkozásokban résztvevőkkel együtt. 1993. január 1-jei adatok szerint az egyéni és társas vállalkozások 125 900 főt foglalkoztattak az alkalmazottakkal és segítő családtagokkal együtt (a mezőgazdaság aktív keresőinek 29,2%-a, a népesség aktív keresőinek 2,9%-a). 1994-ben 1 149 005 fő tulajdonában volt föld, amelynek átlagos nagysága nem haladta meg az öt hektárt. Mintegy 50 000 teljes- vagy részdíós magángazdaság rendelkezik csak a jelentősebb növénytermeléshez elegendő, saját tulajdonú szántófölddel. A mezőgazdasági magánüzemek mérete nem lépte túl a családi kereteket. Még a legnagyobb magángazdaságokban dolgozók számának átlaga sem haladja meg a 2–3 főt. Az 1 201 015 magánkisüzem kétötöde csak alapszinten termel élelmiszert, elsősorban saját fogyasztásra, és az összes családi magángazdaságnak csak mindössze 10–15%-a tekinthető ártermelésre alkalmas mezőgazdasági kis- vagy középüzemnek.

A mezőgazdasági magántermelésben az állattartás volt a meghatározó. A családi termelés szerkezetét és a teljes és részdíós gazdaságok arányát, a termelés szerkezetét az alábbi tábla szemlélteti.

3.8. tábla. A teljes és részidős magángazdaságok megoszlása 1994-ben

	hektár	A gazdaságok száma
1. csak földterület	0,5 alatt	342 488
	0,6–1,0	33 919
	1,1–5,0	36 475
	5,1–10,0	5 518
	10,1–50,0	4 293
	50 fölött	640
	összesen	423 333
2. vegyes (állattartó és növénytermelő) gazdaságok	ahol a növénytermelés aránya a bruttó termelési értékből	
	20%-nál kisebb	100 390
	20,1–40%	196 466
	40,1–60	139 997
	60,1–80%	69 220
	80% fölötti	24 164
	összesen	530 237
3. csak számosállat	1 db	225 931
	1,1–2,5	14 969
	2,6–5,0	4 395
	5,1–10	432
	10-nél több	736
	összesen	24 445

Forrás: HARCSA 1995

1992 és 1995 között erőteljes differenciálódás zajlott le a legnagyobb családi gazdaságok között (HARCSA 1994 és 1995, HARCSA–KOVÁCH 1996). 1992-ben a farmok fele 1 hektárnál kevesebb földdel rendelkezett, 1995-re ez az arány 28%-ra esett vissza, míg a 20 hektár feletti gazdaságok aránya 7,2%-ról 21,6%-ra nőtt. Általános tendencia volt, hogy a termelés nagyságával párhuzamosan emelkedett a bérelt földek nagysága is. Így például az 1–5 hektár közötti kategóriában 76%-ot tett ki a saját földterület hányada, az 50 hektár felettiek között már csupán 23–26%-ot, ami azt igazolja, hogy az utóbbi időszakban a földterület nagyarányú növelését döntően a földbérlet tette lehetővé. A föld és a termelés koncentrálódásával 1992–1995 között megindult a nagyobb méretű és leginkább tökeerős gazdaságok valódi vállalkozásokká alakulása (BURGERNÉ–TÓTH K.–KOVÁCS Cs. 1999).

1992 és 1999 között a legnagyobb családi gazdaságok valamivel több, mint 80%-a a 1992–1995 vagy az 1995–1999 közötti periódusban növelni tudta termelését (3.9. tábla), 27,3%-uk folyamatosan bővíteni volt képes gazdálkodását.

3.9. tábla. A legnagyobb családi gazdaságok termelésnek dinamikája 1992–1999

Típusok	1999
csökkenő	14,1
csökkent + növekedett	27,7
stagnáló	2,4
növekedett + csökkent	28,6
növekvő	27,2
Összesen	100,0

Forrás: CSITE és társai 2002

A termelés koncentrációjának következménye, hogy a nagy, specializált gazdaságokban megkezdődött a bér munkások rendszeres alkalmazása. A termelési specializáció és koncentráció, a paraszti típusú vegyes gazdaságok, valamint a specializált vállalkozások kettőssége a családi termelés lassú piacgazdasági váltását mutatták. A mezőgazdasági magántermelés lassú differenciálódása és koncentrációja a magánüzemek típusainak arányában és a gazdálkodói mentalitásban és habitusban is változásokat eredményezett. A KSH és a Társadalomtudományi Intézet 1982-ben közösen készített rétegződés felvétel mintáján kialakított üzemtípusok (KOVÁCH 1988) és a hasonló kategorizálással készített 1995-ös üzemtípusok összehasonlítása szerint 9,6%-ról 21,4%-ra nőtt a szabadpiaci vállalkozások aránya, a paraszti típusú, vegyes termékszerkezetű gazdaságoké 69,5%-ról 52,6%-ra csökkent. Az üzemtípusok megoszlásának változása a piacgazdaság fokozatos térnyerését mutatja, de a paraszti jellegű gazdaságok dominanciája azt is jelzi, hogy a termelés koncentrációjának és a vállalkozásjelleg megerősödésének ellenére a mezőgazdaság magánszektorának teljes átalakulása nem történt meg. A hitelállomány és az állami támogatás üzemtípusok szerinti vizsgálata szerint a racionális vállalkozást a paraszti típusú termeléssel szemben a hitelezés és az állami támogatás rendszere sem erősítette (HARCSA–KOVÁCH 1996). A legnagyobb egyéni gazdálkodóknak is csak 41,9%-a végzett gazdasági számításokat, és 69,3%-uk nem vezetett könyvelést.

A '80-as évek legnagyobb kistermelőit, akik a '90-es években is gazdálkodtak, a termelés nagyságát és jövedelmezőségét tekintve is megelőzték azok a diplomások, akiknek a magángazdálkodása '90 után indult (HARCSA 1995). 1992 és 1995 között a termelés koncentrációjával párhuzamosan megnőtt a magasabb szakképzettségűek aránya a legnagyobb gazdák között. A nagy, specializált farmokat jellegzetesen a volt szövetkezeti menedzsmentből érkezők vezetik, nagyobb hitelhez, állami támogatáshoz szinte kizárólag a volt mezőgazdasági vezetők jutottak. A paraszti típusú vegyes gazdaságok tulajdonosai pedig leginkább a régebben is a mezőgazdaságban dolgozó fizikai munkásokból kerülnek ki.

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitás elemzése szerint is a '90-es évek első felében a volt mezőgazdasági vezetők a legsikeresebb magántermelők. Hitelhez és állami támogatáshoz sokkal nagyobb arányban jutottak hozzá, mint a magángazdák más csoportjai, üzemeikben minden más csoportnál erősebb a vállalkozásjelleg, az átlagos termelési érték minden más csoportnál magasabb. A foglalkozási mobilitás elemzése (3.10. és 3.11. tábla) azt is mutatja, hogy a vezető állás, bármikor került is valaki ilyen pozícióba, meghatározó előnyöket eredményezett a mezőgazdasági magántermelésben, és ennek következménye az, hogy a '80-as évek legnagyobb mezőgazdasági kistermelőit a '90-es évek elején megelőzték a szövetkezeti, állami gazdasági és az ipari menedzsmentből kiváló és magántermelésbe kezdő diplomások. A nagyobb családi gazdaságok kérdőíves felvétele szerint (HARCSA–KOVÁCH 1996) a volt szövetkezetek vezetőinek, szakembereinek volt a legnagyobb esélye az életképes gazdaságok működtetésére.

3.10. tábla.

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása és az átlagos termelési érték 1995

<i>A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása 1988–1995</i>	<i>Átlagos termelési érték (millió ft)</i>	<i>A gazdaságok száma</i>
Nem besorolható	915	299
Magángazda – magángazda	2015	399
Magángazda – beosztott	1 361	37
Vezető – magángazda	3 537	56
Vezető – vezető	2 185	171
Vezető – nem mg-i vállalkozó	2 700	30
Beosztott – magángazda	1 665	134
Beosztott – vezető	1 188	51
Beosztott – beosztott	789	302
Nem mezőgazdasági vállalkozó – Nem mezőgazdasági vállalkozó	3 232	46

Forrás: HARCSA–KOVÁCH 1996

3.11. tábla.

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása és a hitelállomány nagysága, %. 1995

<i>A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása 1988–1995</i>	<i>Nincs hitel-állomány</i>	<i>1 millió forint alatt</i>	<i>1 millió forint felett</i>	<i>A mobilitás-típus aránya</i>
Nem besorolható	90,3	6,7	3,0	19,6
Magángazda – magángazda	87,7	6,0	6,3	26,2
Magángazda – beosztott	94,6	2,7	2,7	2,4
Vezető – magángazda	66,1	16,1	17,9	3,7
Vezető – vezető	80,1	12,9	7,0	11,2
Vezető – nem mezőgazdasági vállalkozó	83,3	13,3	3,3	2,0
Beosztott – magángazda	83,6	9,0	7,5	8,8
Beosztott – vezető	96,1	2,0	2,0	3,3
Beosztott – beosztott	95,4	4,0	0,7	19,8
Nem mezőgazdasági vállalkozó – nem mezőgazdasági vállalkozó	97,8	2,2	–	3,0
Együtt	88,4	7,0	4,7	100,0

Forrás: HARCSA–KOVÁCH 1996

3.4. Kistermelés, részidős üzemek, élelmiszer-önellátás – továbbélő rendi keretek

A kárpótlás, a szövetkezeti átalakulás és privatizáció új tulajdoni és termelési struktúrák létrehozásával felbontotta a mezőgazdasági nagyüzemi és kisüzemi termelés korábbi, mindkét

üzemforma számára előnyöket is biztosító szimbiózisát, amivel a kisüzemek piaci kapcsolatainak szerkezete is megváltozott. Míg korábban maximum 8–10%-uk értékesített a szabadpiacon, a struktúraváltás következménye azt lett, hogy közvetlenül kerültek kapcsolatba a piaccal.

A kisüzemi termelést ágazatként szervező, termékeiket felvásárló és piacra juttató nagyüzemek felhagytak e közvetítő tevékenységgel, a kereskedelmi cégek nagyobb része is beszüntette a kisüzemi termelés integrálását (VARGA Gy 2004). Az előfinanszírozási lehetőségeknek, a kistermelés csökkenésének, a kapacitás- és szakemberhiánynak a következtében a szövetkezetek az ezredfordulóra nagyrészt felhagytak a kistermelés integrációjával.

A kedvezőtlen gazdasági feltételek ellenére 500 ezer körüli család termelt piaci és saját célra élelmiszert, mintegy 300 ezer család csupán saját fogyasztásra szánta termékeit. A legnagyobb gazdaságok megoszlása a gazdaságok üzemtípusa szerint (3.12. tábla) is azt mutatja, hogy az árutermelő, de vegyes szerkezetű és a (közép)paraszti stratégiák szerint vezetett gazdaságok aránya jelentősen, 69%-ról 38,4%-ra csökkent 1982 (a típusalkotás éve – KOVÁCH 1988) és 1999 között, de még mindig ez volt a legelterjedtebb gazdálkodási stratégia.

A két adat arra utal, hogy a gazdálkodás paraszti, utóparaszti rendies keretei az ezredforduló környékén is fennmaradtak.

3.12. tábla. A mezőgazdasági magángazdaságok üzemtípusai (1982, 1995, 1999)

Üzemtípus	1982-ben	1995-ben	1999-ben
Árutermelő parasztgazdaság	69,5	52,6	38,4
Integrált félüzem	9,3	10,0	22,9
Integrált vállalkozás	11,3	16,0	13,5
Szabadpiaci vállalkozás	9,6	21,4	23,0
Együtt	100,0	100,0	100,0
	2464 gazdaság	1565 gazdaság	945 gazdaság

Forrás: CSITE és társai 2002

Mindennek a továbbéléséről számos híradás tudósít. BALI János (2005) a nógrádi málnatermelők specializált kisüzemeinek működtetésében is a hagyományos (paraszti) és a modern (vállalkozói) típusjegyek együttélését találta meg. Egy nagykörösi vizsgálat (KOVÁCS K.–VÁRADI 2005) szintén a paraszti hagyomány továbbélését írta le. SÁRKÁNY Mihály (2005) varsányi esettanulmánya arra utal, hogy a rendszerváltás előtt megszerzett gazdasági tudás és kapcsolati tőkék a piaczgazdasági váltást követően is jól használhatók maradtak.

3.5. A földhasználat és a termelés koncentrációja. Egy új agrárstruktúra kialakulásának kezdetei

A '90-es évek második felében a társas vállalkozások és a nagyobb egyéni gazdaságok jelentős része a termelés és a használt földterület növelésébe kezdett. Az átalakult szövetkezetek egy részét a menedzsment privatizálta és társas vállalkozássá alakította. A továbbra is az együttes gazdálkodást vállalók szintén valamilyen típusú társas vállalkozássá (általában korlátolt felelősségű társasággá, vagy részvénytársasággá, betéti társasággá) alakították a ko-

rábbi szövetkezeteket, de esetenként a szövetkezési forma is fennmaradt. Az agrárvállalkozások és a nagyobb családi gazdaságok földhasználatának aránya és szektoron belüli súlya folyamatosan növekedett a 21. évezred első évtizedében (KOVÁCS K.–BIHARI 1998 és 2000). Az elemzők új mezőgazdasági szerkezet kialakulásáról írnak, amelyben gyorsan nő a társas vállalkozások száma és az összes gazdasághoz viszonyított aránya, míg a kisebb gazdaságok és a csak önellátásra berendezkedett termelők aránya radikálisan csökken; a nagyobb családi gazdaságokban számottevő árutermelés történik (ROMÁNY 2002). A gazdaságok jövedelmi helyzetének elemzése szerint az évtized közepén csak a 100 hektár feletti gazdaságok nyeresége nőtt, az 50–100 hektár közötti gazdaságok között a nullszaldósok, míg az 50 hektárnál kisebb területen gazdálkodók között a veszteséges gazdálkodók voltak többségben (BURGERNÉ 2006). Az agrártermelés szerkezete a '90-es évek átmeneti kisüzemi túlsúlyát követően a nagyüzemi és kisüzemi megosztottság irányába mozdult el. A piacra termelő nagyobb (100 hektárnál több termőföldet használó vagy ennek megfelelő nagyságú állattartással rendelkező) gazdaságok mellett a részidős, az önellátásra termelő és a szabadidős kisüzemek adják az új agrárszerkezet két üzemtípusát. A szakosodott piaci gazdaságok aránya fokozatosan növekszik, míg a kisebb gazdaságoké gyors ütemben csökkent 2000 és az uniós tagságot követő időszakban (LACZKA 2007).

Az új szerkezet kialakulása az EU-tagság előtt kezdődött meg (3.13. tábla). A '90-es években háromszorosára nőtt a gazdasági szervezetek száma, és négyszázezerrel csökkent az egyéni gazdaságoké. 2000 után mindkét kategóriához tartozók száma csökkent, de az egyéni gazdaságok vesztesége különösen nagyarányú volt. Három év alatt kétszázezer körüli kisebb gazdaságban szüntették meg a mezőgazdasági termelést. Ebből két évig a kistermelőket (legalábbis elvben) támogató kormány működött. Az egyéni gazdaságok számának gyors csökkenése még akkor is radikális átrendeződésre utal, ha feltételezzük, hogy a fogalmi viták miatt a statisztikai adatfelvételek nem értek el minden kisebb termelőt, akik a megszokottnál nagyobb arányban maradtak ki a felvételekből. A mezőgazdaságban főfoglalkozásban foglalkoztatottak száma is közel ötödével esett vissza 2000 és 2003 között.

3.13. tábla. A mezőgazdasági tevékenységet folytatók száma

	<i>Az egyéni gazdaságok száma (ezer darab)</i>	<i>A gazdasági szervezetek száma (ezer darab)</i>	<i>Az összes gazdaság száma (ezer darab)</i>	<i>A foglalkoztatottak száma (ezer fő)</i>
1972	1 842	6,1	1 848	1 167
1981	1 530	1,4	1 531	984
1989	1 435	1,5	1 437	840
1991	1 396	2,6	1 398	710
2000	959	8,4	967	252
2003	766	7,8	773	215

Forrás: TAKÁCS 2005

A csökkenés és a belső szerkezetváltás tendenciája az uniós csatlakozást követően is folyamatos volt (3.14. tábla). 2007-ben 90 ezerrel volt kevesebb a mezőgazdasági tevékenységet folytatók száma, mint 2005-ben. Az új agrárszerkezet kialakulásának szempontjából az uniós tagság nem hozott érdemben változást (SÍPOS 2006).

3.14. tábla. Mezőgazdasági tevékenységet folytatók száma

Év	Gazdasági szervezetek	Egyéni gazdaságok	Összes gazdaság
1972	6,1	1 841,50	1 847,60
1981	1,4	1 529,60	1 531,00
1991	2,6	1 395,80	1 398,30
2000	8,4	958,5	966,9
2003	7,8	765,6	773,4
2005	7,9	706,9	714,8
2007	7,4	618,7	626,1

Forrás: KSH, Gazdaságszerkezeti Összeírás, KSH honlap, 2010. febr. 2.

Az agrártermelés belső szerkezetváltása talán még a résztvevők számának csökkenésénél is erőteljesebben mutatta egy új agrárszerkezet kialakulásának jeleit. A termelés specializálódási folyamata felerősödött: a kizárólag növénytermeléssel foglalkozó gazdasági szervezetek száma 30%-kal nőtt és egyharmadával csökkent azoknak a gazdasági szervezetek a száma, amelyek korábban vegyes gazdálkodást folytattak (LACZKA 2007). A mezőgazdaság egyre inkább az intenzív gabonatermelésre állt át, és ez számos szerkezeti (piaci és környezeti) kockázatot vonhat maga után. A növénytermelés irányába elmozduló agrártermelés elsősorban a gazdasági szervezetek váltásának az eredménye volt 2003 után. Az egyéni gazdaságok termékszerkezete gyakorlatilag állandó maradt. 2005-ben a gazdasági szervezetek 73%-a kizárólag növénytermesztéssel foglalkozott, míg 10% volt a csak állattartással foglalkozó gazdasági szervezetek aránya. A vegyes gazdálkodást folytató gazdasági szervezetek részesedése 17% volt.

Az egyéni gazdaságok esetében a specializáció a növénytermelésben sokkal erősebb, mint a csak állattartó, illetve a vegyes termékszerkezetű gazdaságoknál (3.15. tábla).

3.15. tábla. A mezőgazdasági tevékenységet folytató egyéni gazdaságok megoszlása a gazdálkodás célja szerint, termelési típusonként, 2007

A gazdálkodás célja	Növénytermesztő	Állattartó	Vegyes	Összesen
	Gazdaságok aránya, %			
Csak saját fogyasztásra termel	49,33	73,15	37,28	52,06
Saját fogyasztáson felüli felesleget értékesít	27,8	24,01	47,25	32,41
Elsősorban értékesítésre termel	22,82	2,73	15,37	15,45
Főként mezőgazdasági szolgáltatást végez	0,05	0,12	0,1	0,08
Összesen	100	100	100	100

Forrás: KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás

A gazdaságok földhasználata is a kettős szerkezet és a polarizáció előrehaladásának irányába mutat (3.16. tábla). Az összes termelő 0,32%-ának használatában volt a termőföld 56,7%-a. Az ötven hektárt vagy többet használó gazdaságok (az összes gazdaság 2%-a) a termőföld

78%-át művelik. A gazdaságok közel kétharmada egy hektárnál kevesebb földet használ. Ez nem sokban különbözik az 1935-ös földbirtokmegoszlás adataitól (3.17. tábla).

A 2007-es tényleges földhasználat adatainak a 3.6. és 3.7. táblákkal történő összevetése világosan rajzolja ki, hogy egy évtized alatt megtörtént a földhasználat és ezzel együtt a termelés nagyon gyors koncentrációja. Az új uniós államok többségében a magyarhoz hasonló koncentrálódás történt az elmúlt évtizedben, annak ellenére, hogy a földprivatizációt különböző technikákkal hajtották végre (KOVÁCH 1994/1 és 2). A cseh, a szlovák agrártermelés és földhasználat talán a magyarénál is nagyobb termeléskoncentrációt mutat (RATINGER–RABINOWIC 1997, SKLENIČKA és társai 2009, KOVÁCS K. 2007/1). Az alapvetően kisüzemi román és lengyel mezőgazdaságban is megjelentek a külföldi vagy hazai kézben levő nagyvállalkozások (PILICHOWSKI 2008, NEMÉNYI 2009).

3.16. tábla. A gazdaságok számának és termőterületének megoszlása
a használt termőterület nagyságkategóriái szerint, gazdaságcsoportonként, 2007

Termőterület nagyságcsoport, hektár	A gazdasági szervezetek		Az egyéni gazdaságok		Az összes gazdaság	
	számának	területének	számának	területének	számának	területének
	megoszlása, %					
0 (nem használ)	10,77	–	8,74	–	8,77	–
0 < 0,2	1,16	0	38,38	1,07	37,94	0,42
0,2 – < 0,5	1,16	0	19,79	1,65	19,57	0,64
0,5 – < 1,0	0,82	0	7,32	1,38	7,24	0,53
1,0 – < 5,0	5,94	0,03	15,17	9,54	15,06	3,7
5,0 – < 10,0	4,88	0,07	4,18	8,1	4,19	3,17
10,0 – < 50,0	21,44	1,2	4,9	28,76	5,09	11,84
50,0 – < 100,0	11,18	1,71	0,87	17,03	0,99	7,63
100,0 – < 300,0	19,23	7,69	0,61	27,49	0,83	15,33
300,0 és több	23,42	89,3	0,04	4,98	0,32	56,74
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: KSH Gazdaságstruktúra Összeírás, 2007

3.17. tábla. A földbirtok megoszlás 1935-ben kh-ban

Csoport (kh)	Létszám (%)	Terület (%)	Átlagterület (kh)
0–5	72,5	10,1	1,38
5–10	12,5	9,2	7,23
10–20	8,8	12,6	14,05
20–50	4,5	13,5	29,39
50–100	0,9	6,5	67,99
100–200	0,4	5,0	139,01
200–1 000	0,3	13,2	408,46
1 000–	0,1	29,9	4 307,20
Összesen	100,0	100,0	9,84

A koncentrálódó és polarizálódó mezőgazdaság-szerkezet és az uniós támogatási rendszer bevezetése a termelés piaci szegmensének konszolidációjával együtt történt meg. A konszolidációt a nagyobb agrárpiaci szereplők termelésének stabilizálódása eredményezte.

A stabilizálódás több okra vezethető vissza. 2000 kivételével kedvező volt az agrárrolló (3.18. tábla). A gabonatermelés 2006-ig nagyon jó eredményeket adott (LACZKA 2007), éppen abban az időszakban, amikor a társas vállalkozások és a nagyobb egyéni gazdaságok egyre inkább a monokultúrás gabonatermesztésre álltak át. A nettó hozzáadott érték 2006-ban 21%-kal volt magasabb, mint az előző évben. Az egyéni gazdaságok 45%-kal magasabb jövedelmet értek el 2006-ban. Egy hektárra számítva 60 ezer forint üzemi eredményt és 55,9 ezer forint adózás előtti eredményt értek el. A társas gazdaságok 1 hektárra jutó jövedelme 33%-kal haladta meg az egy évvel korábbit (KESZTHELYI 2007). A stabilizációt az uniós mezőgazdasági támogatások is jelentős mértékben elősegítették, amelyek nélkül a nagyobb gazdaságoknak is likviditási gondjai lehettek volna (SZABÓ P. 2007, KAPRONCZAI és társai 2006, KOVÁCS–UDOVECZ 2006). A konszolidálódás jele, hogy az Agrárgazdasági Kutatóintézet által megkérdezett gazdaságok 89%-ában nem változott a 2002 és 2004 közötti időszakban a foglalkoztatottak száma (KAPRONCZAI és társai 2006). Az uniós tagság a családi gazdaságok számára is jelentős új kihívásokat hozott. Az agrártermelés koncentrálódása tovább folytatódott (CSÁKI 2004 KOVÁCS K. 2007/1.). A családi gazdaságok mintegy harmadának-felének a további termelésnövekedése várható, de a földpiac megnyitásának a következményei újabb koncentrációt hozhatnak a termelés és a földhasználat területén.

3.18. tábla. Az agrárrolló 1991–2006. (Előző év =100)

1991	75,7
1992	104,4
1993	99,5
1994	102,3
1995	102,3
1996	99,5
1997	93,7
1998	95,3
1999	93,7
2000	105,5
2001	94,8
2002	97,4
2003	99,9
2004	87,6
2005	100,7
2006	104,6

Forrás: KSH stADAT

A mezőgazdasági foglalkoztatottság az 1990-es 700 ezer főről 2001-re 203 ezerre esett vissza (FÓTI–LAKATOS 2006). A mezőgazdaságban alkalmazottak között egyre inkább a szak-képzettséget igénylő foglalkozások vannak jelen. Csökkent a mezőgazdasági fizikai munkások és az építőipari foglalkozásúak aránya, és jelentősen nőtt a mezőgazdasági és erdészeti szakképzettek száma (3.19. tábla).

A mezőgazdaság a teljes idejű foglalkoztatás mellett hosszabb-rövidebb ideig a főfoglalkozású foglalkoztatottnál sokkal nagyobb létszámú munkaerőnek kínál elfoglaltságot. A 2001. évi népszámlálás 673 ezer 15 éven felüli foglalkoztatottat talált, akik rövidebb vagy hosszabb ideig kiegészítő jelleggel dolgoztak a mezőgazdaságban (beleértve ebbe a családi gazdaságban végzett munkát is). A legalább 90 munkanapon, vagy annál hosszabb időn keresztül mezőgazdasági munkát végzők megoszlása a következő volt: 90–179 napot 66 ezer fő, a foglalkoztatottak 1,9%-a, 180 vagy annál több napot 88 ezer fő, a foglalkoztatottak 2,5%-a töltött mezőgazdasági munkával.

2005-ben 521 ezer dolgozó éves munkájának megfelelő munkamennyiséggel hozták létre az év folyamán megtermelt mezőgazdasági termékeket. Mindez nem a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát jelzi, hanem az ott lekötött munkamennyiséget. 2007-ig az így lekötött munkaerő nagysága is csökkent, de a főfoglalkozású és ideiglenesen munkát végzők aránya még mindig félmillió körüli (3.20. tábla).

3.19. tábla.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak összevont foglalkozási főcsoportok szerint

<i>Összevont foglalkozási főcsoport</i>	<i>1980</i>	<i>1990</i>	<i>2001</i>
Törvényhozók, igazgatási, érdekképviselői vezetők, gazdasági vezetők	5,7	7,1	6,6
Egyéb szellemi foglalkozásúak	8,1	10,5	9,0
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	1,6	2,2	1,8
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	27,1	24,1	50,2
Ipari és építőipari foglalkozásúak	17,6	23,3	11,4
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	15,7	18,8	12,5
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	24,2	14,0	8,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: FÓTI–LAKATOS 2006

3.20. tábla. *Mezőgazdasági munkaerő-felhasználás (1998–2007)*

<i>Év</i>	<i>Nem fizetett</i>	<i>Fizetett</i>	<i>Összesen</i>
1998	580 871	163 645	744 516
1999	573 415	150 073	723 488
2000	532 634	143 416	676 049
2001	507 762	135 175	642 937
2002	521 151	125 590	646 741
2003	458 037	123 870	581 907
2004	426 634	127 151	553 785
2005	407 682	114 566	522 248
2006	390 903	113 500	504 403
2007	348 046	111 245	459 291
2008	324 136	112 931	437 067

Forrás: KSH, stADAT

A mezőgazdaság 2008 és 2011 között a korábbi évekhez hasonlítva a szerkezeti problémák ellenére termelési sikereket ért el. Az agrárszerkezet ezredfordulón elinduló szerkezetváltási folyamatai 2004 és 2010 között a korábbi irányban folytatódtak. Az egyéni gazdaságok száma 2000 és 2010 között közel 40%-kal 958534-ről 567446-ra csökkent. A koncentráció biztos jeleként ugyanabban az időszakban a mezőgazdasági szervezetek száma 6954-ről 8606-ra nőtt (3.21. tábla). A termelés koncentrációja, legalábbis a földhasználatot illetően, a gazdasági szervezetekben történt meg (3.22. tábla). Az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek közel azonos arányban használják az összes mezőgazdasági területet, de nagyon kevés egyéni gazdaság termel száz hektár fölött, míg a gazdasági szervezetek egyharmada száznál több hektárt használ. (3.22. és 3.23. táblák). A mezőgazdaságban tartósan vagy ideiglenesen dolgozók aránya két évtized alatt kevesebb mint felére csökkent, és az állandó alkalmazottak száma 100 000-nél kevesebbre esett 2010-re. (3.24. tábla). Az egyénileg gazdálkodók száma 1990–2010 között alig több mint harmadára csökkent. A gazdálkodók 60%-a 55 év feletti. Az 566448 gazdálkodóból csak mintegy negyvenezer a 35 év alatti, ami a családi gazdaságok számának gyors csökkenését valószínűsíti. A gazdák mezőgazdasági szakképzettsége sem jelzi azt, hogy gyors és tartós termés- és területnövekedés várható az agráriumnak ebben a szektorában. A gazdák alig 10%-a rendelkezik legalább középfokú mezőgazdasági szakképzettséggel (3.26. tábla). Az állami földek 2011-ben és 2012-ben politikai viharokhoz is vezető tartós bérletbe adásáról nincsenek pontos adatok, de az ismert részletek arra utalnak, hogy az a földhasználat és a termelés koncentrációjának a folyamatát gyorsíthatja meg.

3.21. tábla. A gazdaságok száma 2000, 2010

	Gazdasági szervezetek		Egyéni gazdaságok	
	2000	2010	2000	2010
Budapest	157	345	4 424	1 215
Pest	458	593	76 688	45 740
Közép-Magyarország	615	938	81 112	46 955
Fejér	287	337	40 906	23 486
Komárom-Esztergom	179	202	18 990	10 597
Veszprém	399	460	29 907	16 859
Közép-Dunántúl	865	999	89 803	50 942
Győr-Moson-Sopron	332	414	35 083	17 384
Vas	269	325	28 076	16 919
Zala	314	352	37 647	25 643
Nyugat-Dunántúl	915	1 091	100 806	59 946
Baranya	407	492	37 714	20 683
Somogy	552	536	52 389	32 602
Tolna	274	312	32 721	19 993
Dél-Dunántúl	1 233	1 340	122 824	73 278
Dunántúl	3 013	3 430	313 433	184 166
Borsod-Abaúj-Zemplén	435	614	71 697	43 748
Heves	253	347	36 479	17 461
Nógrád	133	167	26 479	10 611

	Gazdasági szervezetek		Egyéni gazdaságok	
	2000	2010	2000	2010
Észak-Magyarország	821	1 128	134 655	71 820
Hajdú-Bihar	544	596	72 410	45 154
Jász-Nagykun-Szolnok	317	448	48 599	25 967
Szabolcs-Szatmár-Bereg	425	554	99 182	70 921
Észak-Alföld	1 286	1 598	220 191	142 042
Bács-Kiskun	482	714	95 139	53 785
Békés	406	469	62 604	36 808
Csongrád	331	329	51 400	31 870
Dél-Alföld	1 219	1 512	209 143	122 463
Alföld és Észak	3 326	4 238	563 989	336 325
Összesen	6 954	8 606	958 534	567 446

Forrás: KSH

3.22. tábla. Az egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek száma a mezőgazdasági terület nagyságkategóriái szerint 2010, darab

Mezőgazdasági terület nagyság-kategóriája, hektár	Gazdasági szervezetek				Egyéni gazdaságok			
	Állattartó gazdaságok	Növény-termesztő gazdaságok	Vegyes gazdaságok	Összesen	Állattartó gazdaságok	Növény-termesztő gazdaságok	Vegyes gazdaságok	Összesen
< 0,10	515	1 215	135	1 865	107 858	28 757	6 885	143 500
0,10–0,14	–	21	2	23	16 773	17 679	4 131	38 583
0,15–0,19	–	11	2	13	–	52 200	19 714	71 914
0,20–0,49	–	80	8	88	–	81 176	36 186	117 362
0,50–0,99	–	77	12	89	–	24 978	16 804	41 782
1,00–1,99	–	173	46	219	–	20 407	18 959	39 366
2,00–2,99	–	145	43	188	–	10 361	11 403	21 764
3,00–3,99	–	135	33	168	–	6 507	7 585	14 092
4,00–4,99	–	127	31	158	–	4 374	5 309	9 683
5,00–9,99	–	432	129	561	–	11 515	14 466	25 981
10,00–19,99	–	497	207	704	–	8 383	10 344	18 727
20,00–49,99	–	594	370	964	–	6 399	8 025	14 424
50,00–99,99	–	372	330	702	–	2 337	3 364	5 701
100,00–199,99	–	331	414	745	–	1 175	1 829	3 004
200,00–299,99	–	163	305	468	–	399	782	1 181
300,00–499,99	–	117	354	471	–	85	223	308
500,00–999,99	–	100	462	562	–	16	53	69
1000,00–2 499,99	–	62	427	489	–	–	5	5
2500 ≤	–	2	127	129	–	–	–	–
Összesen	515	4 654	3 437	8 606	124 631	276 748	166 067	567 446

Forrás: KSH

3.23. tábla. A gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok
a mezőgazdasági terület szerint 2010, hektár

		Mezőgazdasági szervezetek	Egyéni gazdaságok
Méretkategória	< 0,10	3	4 888
	0,10–0,14	3	4 627
	0,15–0,19	2	12 136
	0,20–0,49	28	34 835
	0,50–0,99	60	27 984
	1,00–1,99	304	53 099
	2,00–2,99	448	51 301
	3,00–3,99	559	47 311
	4,00–4,99	691	42 330
	5,00–9,99	3 958	179 940
	10,00–19,99	10 040	258 784
	20,00–49,99	31 347	441 589
	50,00–99,99	50 798	394 925
	100,00–199,99	107 243	412 273
	200,00–299,99	115 684	291 943
	300,00–499,99	180 091	112 264
	500,00–999,99	400 170	43 179
	1000,00–2 499,99	761 351	6 645
	2500 ≤	528 775	–
	Összesen	2 191 552	2 420 053

Forrás: KSH

3.24. tábla. A gazdaság munkaereje, 1000 fő

	Gazdasági szervezetek	Egyéni gazdaságok
Családi munkaerő		1 076 618
Állandó alkalmazottak	79 269	9 147
Időszaki alkalmazottak	27 838	55 903

Forrás: KSH

3.25. tábla. A gazdálkodók száma az egyéni gazdaságokban
a mezőgazdasági végzettség szerint, 2010, fő

A legmagasabb mezőgazdasági végzettség					
nincs	gyakorlati tapasztalatok	alapfok	középfok	felsőfok	összesen
44 632	445 340	28 356	34 087	15 031	567 446

Forrás: KSH

3.26. tábla. A gazdálkodók száma az egyéni gazdaságokban, korcsoportok szerint, 2010, fő

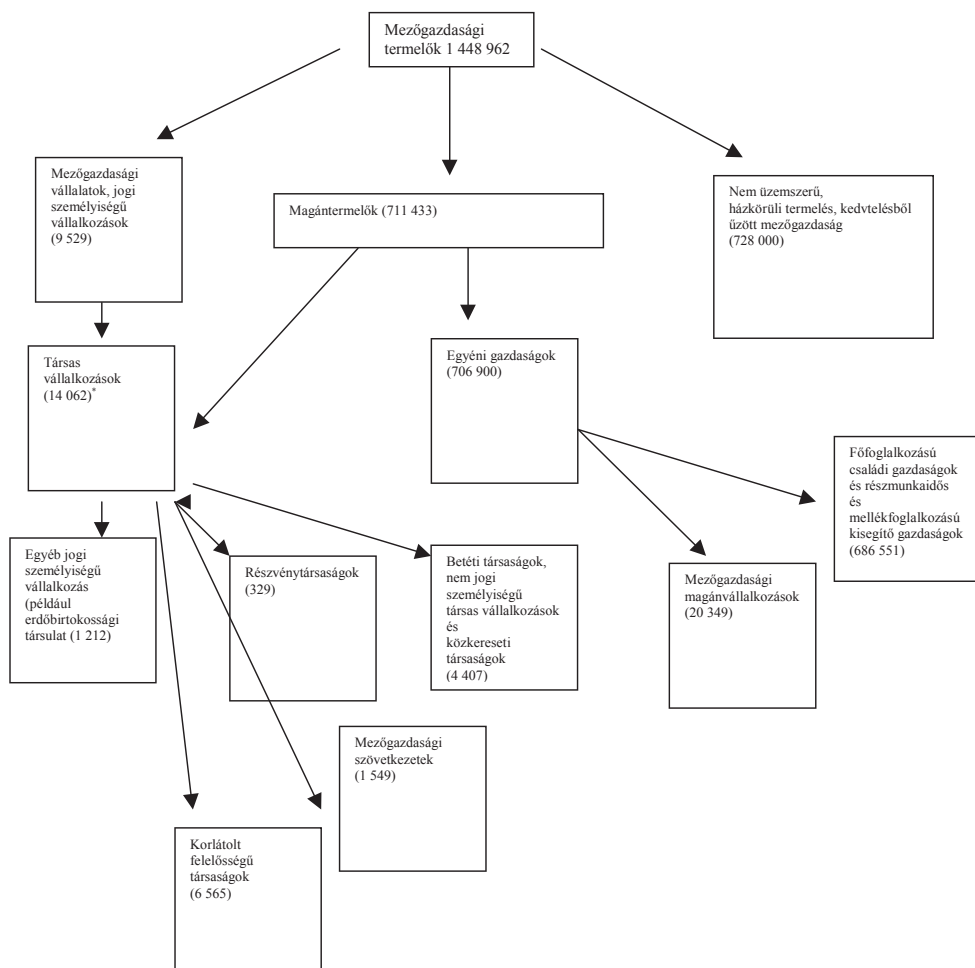
	Életkor korcsoport, év						
	14–24	25–34	35–44	45–54	55–64	65 felett	együtt
Budapest	7	90	144	189	314	471	1 215
Pest	289	2 702	6 450	9 314	13 409	13 576	45 740
Közép-Magyarország	296	2 792	6 594	9 503	13 723	14 047	46 955
Fejér	142	1 402	3 339	4 884	6 677	7 042	23 486
Komárom-Esztergom	57	602	1 431	2 117	3 165	3 225	10 597
Veszprém	78	853	2 161	3 461	5 016	5 290	16 859
Közép-Dunántúl	277	2 857	6 931	10 462	14 858	15 557	50 942
Győr-Moson-Sopron	103	962	2 255	3 609	5 133	5 322	17 384
Vas	86	850	2 190	3 545	4 793	5 455	16 919
Zala	107	1 094	2 862	5 525	7 451	8 604	25 643
Nyugat-Dunántúl	296	2 906	7 307	12 679	17 377	19 381	59 946
Baranya	133	1 262	2 958	4 678	6 031	5 621	20 683
Somogy	260	2 090	4 565	6 783	9 422	9 482	32 602
Tolna	136	1 198	2 671	4 031	5 897	6 060	19 993
Dél-Dunántúl	529	4 550	10 194	15 492	21 350	21 163	73 278
Dunántúl	1 102	10 313	24 432	38 633	53 585	56 101	184 166
Borsod-Abaúj-Zemplén	331	2 724	6 312	9 479	12 146	12 756	43 748
Heves	75	972	2 270	3 402	4 974	5 768	17 461
Nógrád	85	579	1 166	2 082	3 004	3 695	10 611
Észak-Magyarország	491	4 275	9 748	14 963	20 124	22 219	71 820
Hajdú-Bihar	376	3 119	7 054	9 861	11 859	12 885	45 154
Jász-Nagykun-Szolnok	185	1 752	3 581	5 082	7 320	8 047	25 967
Szabolcs-Szatmár-Bereg	505	5 370	12 019	15 484	18 222	19 321	70 921
Észak-Alföld	1 066	10 241	22 654	30 427	37 401	40 253	142 042
Bács-Kiskun	391	3 821	8 217	11 561	14 294	15 501	53 785
Békés	249	2 467	5 439	7 131	10 402	11 120	36 808
Csongrád	233	1 959	4 834	6 646	8 554	9 644	31 870
Dél-Alföld	873	8 247	18 490	25 338	33 250	36 265	122 463
Alföld és Észak	2 430	22 763	50 892	70 728	90 775	98 737	336 325
Összesen	3 828	35 868	81 918	118 864	158 083	168 895	567 446

Forrás: KSH

A Vidék 2005 vizsgálat (KOVÁCH–KELEMEN 2007) igyekezett azok legszélesebb körét megtalálni, akik bármely módon kapcsolódtak az agrártermeléshez. Eredményeink alapján a magyar felnőtt lakosság 21–22%-a vesz részt valamilyen intenzívebb módon az élelmiszer-termelésben, vagy kap mezőgazdasági munkavégzése nyomán nyugdíjat, és a felnőtt lakosság

további 30%-a is végez kisebb mértékű élelmiszer-termelést. Ugyanezen vizsgálat szerint a felnőtt lakosság megközelítően 7–8%-ának egyik fő gazdasági tevékenysége az élelmiszer-alapanyag termelése. Ha ehhez hozzászámítjuk az élelmiszeriparban dolgozókat, a magyar felnőtt lakosság megközelítően 10%-a foglalkozik főállásban vagy részdíben élelmiszer-termeléssel. Az agrárium szereplőstruktúráját a 3.1. ábra szemlélteti.

3.1. ábra. A mezőgazdasági szereplők 2005-ben

Forrás: KAPRONCZAI, 2007 alapján

A mezőgazdaságban főállásban foglalkoztatottak száma és az összes keresőkön belüli aránya folyamatosan csökken 1988 óta (CSITE és társai 2002, VARGA Gy 2004, FEHÉR 2005). A magyar mezőgazdaság vegyes üzemstruktúrában működik. A három nagyobb termelési üzemmód a részdíós, elsősorban saját fogyasztásra termelő mini-üzem, az árutermelő családi gazdaság és a mezőgazdasági nagyüzem együttesen adják a magyar mezőgazdaság vegyes üzemi jellegét.

A saját fogyasztásra termelő gazdálkodás a mezőgazdasági termelés piacositása ellenére fennmaradó formája az élelmiszer-termelésnek. *Az elsősorban saját fogyasztásra élelmiszert termelő háztartások számára vonatkozóan nagyon nehéz pontos adatokat megadni.* A KSH mezőgazdasági felvételei arra engednek következtetni, hogy mintegy nyolc-kilencszázezer olyan háztartás van, ahol elsősorban nem értékesítési céllal állítanak elő élelmiszert. A Vidék 2005 felvétel adatai szerint 3 millióan végezhetnek ilyen tevékenységet. A nem értékesítési céllal termelők motivációi és társadalmi összetétele nagyon összetettek. Egyes családok számára a megtermelt élelmiszer valóban a háztartás költségvetésének egy nagyobb részét tehermentesíti, ami nélkül a család létfenntartása nehezen lenne biztosítható (LAKI 2004). Más esetekben mindez csak szabadidős, rekreációt szolgáló hobbitevékenység.

A Vidék 2005 felvétel szerint az önellátásra termelők egyik nagy csoportjához elsősorban *falun élők és vidéki városok lakói tartoznak*, és a csoporton belül felülreprezentáltak a nők. Iskolai végzettségük általában alacsony, átlagos havi jövedelmük közepes, elmarad a gyengén agrárérintettek és a nem agrárérintettek jövedelmétől. A másik csoportban viszonylag *magas az inaktívak, ezen belül a leszázalékoltak, a munkanélküliek, a háztartásbeliek és az özvegyi nyugdíjasok aránya.* Az első inkább marginalizálódó társadalmi csoport, amelynek tagjai gazdasági kényszerből vagy megszokásból, minimális volumenben gazdálkodnak, a mezőgazdasági termelés kiegészítő jövedelmet biztosít számukra, részben pótolja a szociális ellátórendszer hiányosságait. A másik csoporthoz tartoznak viszont a *magasabb jövedelemmel és végzettséggel rendelkezők, akik földtulajdonnal rendelkeznek, vagy a mezőgazdasági termelést hobbi és szabadidős tevékenységként végzik.*

A '90-es évek elején úgy látszott, hogy a szövetkezetek eltűnnek a mezőgazdasági termelésből és helyüket a családi gazdaságok veszik át. A szövetkezetek felszámolása azokban a régiókban volt a leggyorsabb, ahol a mezőgazdaság súlya meglehetősen csekély volt, illetve más ágazatok relatíve gazdag munkalehetőség-kínálattal rendelkeztek. A kialakuló struktúra markáns regionális különbségeket mutat: kisebb szövetkezetek és gazdasági társaságok főleg a Dunától keletre jöttek létre, míg a Dunántúlon megmaradtak a szövetkezeti vagy részvénytársasági formában működő nagy és középüzemek (KOVÁCS-VÁRADI 1995, Kovács-Bihari 1999). *A Dunántúlon később is megmaradt a nagyobb gazdasági szervezetek túlsúlya, 2000-ben a térségben az összes földterület 67,13%-a gazdasági szervezetek használatában volt, míg a Dunától keletre a földhasználat sokkal kiegyenlítettebb a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok között.*

A földhasználat és termelés koncentrációjának eredménye a statisztikai felvételek és az empirikus vidéktudományok előtt javarészt rejtve maradó *mezőgazdasági nagygazdaságok létrejötte.* Szakértői becslések szerint minden *negyven-hatvanezres lélekszámú kiskörzethez tartozik egy néhány ezer hektáros nagygazdaság*, amely nem csupán a saját földterületén valósít meg intenzív mezőgazdasági termelést, hanem kereskedelmi és egyéb tevékenységein keresztül integrálja a körzet kisebb családi gazdaságainak a termelését. Ezeknek a nagygazdaságoknak a működéséről, a lekötött munkaerő nagyságáról kevés általánosíthatót tudunk és csak részismereteink vannak.

A magyar mezőgazdaság hanyatlása lassult a '90-es évek közepétől (JUHÁSZ-MOHÁCSI 1996). Az élelmiszer-feldolgozók és nagykereskedők ismét képesek voltak befektetni a mezőgazdasági termeltetésbe és az integrációba. A termelés integrálásának komoly hagyományai voltak korábban is. *Az integrátorok hatása mintaközvetítő, modernizációs és a termelési-forgalmasági fegyelem javulását eredményezte.* A gazdáknak hitelt, biztosabb piacot, a kiemelkedés lehetőségét biztosították. A biztos piac, a technológiai transzfer kellő versenyelőnyt

biztosított, míg a kisebb gazdálkodók nem tudtak hitelhez jutni. A föld volt a gazdálkodóknak szinte az egyetlen hitelbiztosítékként kínálható vagyontárgya, de mivel a földtörvény korlátozta a föld áruvá válását (1994/LV.), az a bankok számára nem jelentett megfelelő biztosítékot. Az *integrátorok megfelelő partnerré váltak a bankok számára, de a mezőgazdasági gépkereskedő és gépgyártó cégekkel, a vetőmag-, növényvédőszer- és műtrágya-forgalmazókkal szemben is kedvezőbb tárgyalási pozícióba kerültek, mint az önálló, kis tőkeerejű gazdálkodók* (KELEMEN–MEGYESI 2007).

A COFAMI nemzetközi kutatás számára készített összefoglaló (KELEMEN és társai 2006), és egy 2012 őszén Hajdúnánáson készített interjúsorozat szerint jelenleg a *magyar mezőgazdaságban a következő társulási, integrálási formák* léteznek:

- olyan új szerveződések, új típusú szövetkezetek, amelyeket jobbra az EU-konform szabályozás és a különböző támogatások lehetősége hívott életre (TÉSZ, BÉSZ, termelői csoportok), például a Mórahalom Szövetkezet és az izsáki Arany Sárfehér Szövetkezet.
- nagy integrátor szervezetek, amelyek általában korábbi állami gazdaságokból átalakult társaságokat irányítanak; például a KITE vagy Bóly Rt.
- egyéb, alulról építkező alternatív kezdeményezések, amelyeknek célja a közös gazdálkodás és piaci jelenlét. Példa erre a Nyitott Kert Alapítvány vagy a Biokultura Egyesület helyi csoportjai.
- Az utóbbi évek fejleménye az alulról kezdeményezett, helyi integrációk gyors szaporodása. A szövetkezésnek ez a formája önkéntes, évente megújított szerződések alapján értékesítési, beszerzési és szaktanácsadási együttműködést foglal magában. Egy integrátor gazdaság fogja össze az értékesítés ügyeit, képviseli az integrált gazdaságokat az ártárgyaláson, a szállítás és minőség feltételeinek meghatározásakor. Az integrátor gazdaság gyűjti össze az értékesítésre kerülő terményt, esetenként a szárítást is vállalja, majd szállít a vásárlónak. Ez nem feltétlenül nagygazdaság-kisgazdaság típusú együttműködés. A nagyobb gazdaságok is integrációs szerződéssel értékesíthetik a gazdálkodásuk fő profiljába nem tartozó, termőföldjük kisebb hányadán előállított termékeket. Hajdúnánáson a 10–11 termelési/értékesítési, szárítási együttműködés a 800–900 helyi gazdaság nagy részét integrálja. A gazdaságok egy része több integrációnak is a tagja.

A Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium szerint 2005-ben 93 termelői, értékesítési szövetkezet és 252 termelői csoport működött az országban, amely szervezeteket (jobbára szövetkezeteket) az EU elfogadja és támogatja. 2003-ban 662 beszerzési és értékesítési szövetkezet működött (DORGAI 2005). A termelői csoportok és az új típusú szövetkezetek bármilyen termékcsoporthoz szakosodhatnak (kukorica, zöldség, gyümölcs, szőlő, takarmánytermelés, állattartás stb.), míg a Termelői Értékesítő Szervezetek csak zöldség- és gyümölcstermelésre jöhetnek létre. *Mindhárom együttműködési forma horizontális kapcsolatot létesít a kis és közepes méretű gazdaságok között* általában egy adott kistérségen, tájegységen belül, annak érdekében, hogy jobb alkupozícióba és kedvezőbb piaci helyzetbe kerülhessenek a gazdálkodók, továbbá, hogy az összetettebb termékinálat révén csökkentsék kockázataikat, megoszassák a feladatokat, és összeegyeztessék gazdálkodásukat. A tagok a saját földjeiken önállóan gazdálkodnak, bár a szervezetben korábban közösen meghozott döntéseknek megfelelően bizonyos termékek előállítása kötelező jelleggel történik.

A TÉSZ-ek az ország zöldség- és gyümölcstermelésének mintegy 21%-át adják, a termelői csoportokban pedig a mezőgazdasági termelés 8–9%-át állítják elő (becsült adat) (DORGAI 2005).

A mezőgazdasági integrátorok az Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal megyei irodáiban regisztrálhatják magukat, ha állami támogatáshoz kívánnak jutni. Bár számuk kevesebb,

mint az előző csoportba tartozó szervezeteké, de piaci jelentőségük nem kisebb. Az *integrátorok képviselik a piac legnagyobb részét*, termelők százaival állnak szerződéses viszonyban, és így több ezer hektár föld termését forgalmazzák, köszönhetően tökeellátottságuknak, politikai lobbijuknak és a kül- és belpiacokon kialakult hagyományosan jó kapcsolataiknak. 2002-ben a magyar élelmiszer- és zöldségtermelés 35%-ának előállítása integrált formában történt (TÁTRAI 2003). A gyakorlatban az integrátorok általában a teljes termelést felügyelik: gyakran meghatározzák, hogy mit termeljen a gazda, biztosítják a termeléshez szükséges nyersanyagokat (esetleg saját maguk állítják elő azokat), majd értékesítik a megtermelt árukat. Az integrációban részt vevő gazdaságoknak általában csekély lehetősége nyílik arra, hogy beleszóljanak a döntéshozatali folyamatba; ugyanakkor az integráció révén naprakész piaci információkhoz jutnak (OLÁH 2002), bevételük kiszámíthatóbbá válik, a partnerek, az árak és a piac okozta kockázataik pedig csökkennek (TÁTRAI 2003). *Az integrátor szervezetek jórészt a '70-es években jöttek létre mint a szövetkezeti termelés integrátorai*, és már a szocializmus idején is a legmodernebb technológiákat alkalmazták. A '90-es években sikeresen alakultak át kapitalista nagyvállalattá (KELEMEN és társai 2008:14).

Egy összehasonlító tanulmány szerint (TISENKOPF és társai 2009) *az unió új tagállamaiban növekszik a gazdasági kooperáció a mezőgazdasági szereplők között*. Még a mezőgazdaságát sohasem kollektivizáló Lengyelországban is több mint 8000 új típusú szövetkezet működik. Az együttműködés és a termelési vagy értékesítési kooperációk újjáépítése különböző gazdasági és társadalmi feltételek szerint történhet. *A piaci együttműködés az összekötő és a gazdasági együttműködés nehézségeit áthidalni segítő társadalmi tőkék, a bizalom újraépítése*, az egyéni és kollektív gazdasági, kulturális és társadalmi tőkék megléte esetében volt lehetséges a vizsgált országokban (TISENKOPF és társai 2009). A szövetkezésekkel a szereplők új értékesítési lehetőségeket építettek ki, sikerrel jutottak túl a gazdasági nehézségeken és a poszt-szocialista országokban általános bizalmatlanságon.

4. A VIDÉKI TÁRSADALOM. VÁLTOZÁS ÉS ÁLLANDÓSÁG

4.1. A foglalkozási szerkezet

A negyedik fejezet első része a *vidéki foglalkozásszerkezet* változásainak összefoglalása a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján. A statisztikai gyakorlatot követve a *községek adatait* mutatom be, annak tudatában, hogy a vidéki és a községi egymást átfedő, de nem teljesen azonos kategóriák.

A községi foglalkozásstruktúra elsődleges jellegzetessége az inaktívak magas jelenléte (4.1.1. tábla). A községekben mindössze 30,9% az aktívak aránya 1996-ban, ami közel 10%-kal alacsonyabb a főváros hasonló mutatójánál, és jóval elmarad a többi város átlagától is. 2005-ben is a vidékieknek csak mintegy harmada aktív munkavállaló. Az eltartottak aránya nagyjából azonos a településkategóriák között. A munkanélküliségi ráta a községekben csökkent ugyan a '90-es évek közepe és 2001 között, de lényegesen magasabb, 13,2%, mint a városokban (4.1.5. tábla). Az uniós csatlakozást követő évre viszont nőtt a vidéki munkanélküliek száma és a munkanélküliségi ráta is. A 116 6415 foglalkoztatottra 193 168 munkanélküli jut a községekben 2005-ben, míg a hasonló mutatók a városok esetében 267–9971 foglalkoztatott és 274 045 munkanélküli.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a községekben is jelentős mértékben visszaesett, és alig haladja meg a 10%-ot (4.1.2. tábla). A mezőgazdasági foglalkoztatottak szinte teljesen visszaszorultak a községekbe, pedig korábban a különböző városkategóriákban is jelentősebb volt az arányuk. A községi foglalkozásszerkezet abból a szempontból hasonló a teljes foglalkozásstruktúra változásaihoz, hogy a szolgáltatásokban dolgozók adják a legnagyobb foglalkozási csoportot, és az ipar is megelőzi a mezőgazdaságot a foglalkoztatottak számát tekintve. Az ipari foglalkoztatottságuk száma 2001-ig alig változott a községekben, a mezőgazdasági keresőké esett vissza jelentősen és csak néhány tucat községben magasabb, mint 10% (BELUSZKY–SIPOS 2007). A községek keresőinek fele dolgozik a szolgáltató szektorban.

A foglalkoztatottak iskolai végzettsége követi a településlejtőt (4.1.3. tábla). A községi foglalkoztatottak közel egyharmada csak nyolc általánost vagy kevesebbet végzett. A foglalkoztatottak társadalmi rétegződése is a települési lejtőt követi: a községek foglalkoztatottjai az alacsonyabb presztízsű rétegekben felülreprezentáltak.

A vidéki munkaerőpiac jellegzetessége az ingázóknak a városiakhoz hasonlított sokkal magasabb száma. A vidéki aktív munkavállalók közül 713 768 fő (62%), míg a városi aktív keresőkből 507 556 fő (19%) a naponta ingázó 2005-ben.

A településlejtő alján található kistelepülések lakosságának foglalkoztatottsági szerkezete

még nagyobb problémákat mutat. A munkanélküliségi ráta a községek átlagának a két-három-szorosa is lehet (KOVÁCS 2008). Például Virág Tünde elemzése szerint az encsi kistérségben 2001-ben 9,0% volt a munkanélküliek aránya, míg az országos adatok szerint a teljes munkaerőpiacon 4,1%, a községekben 5,6%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 6,9%-os (VIRÁG 2010). Az ingázók száma is a hátrányokat halmozó kistérségekben csökken a leggyorsabban (BIHARI–KOVÁCS 2004). A kisfalvak cigány lakosságát sújtó munkaerőpiaci diszkrimináció (KERTESI 2000) az egyik oka a hátrányok összegződésének.

4.1.1. tábla. A gazdasági aktivitás településkategóriák szerint, KSH, Népszámlálás 2001, %

Gazdasági aktivitás	Összesen	Budapest	Megye- székhely	Többi város	Község
<i>Gazdaságilag aktív népesség</i>					
Aktív kereső	35,2	40,2	38,1	35,5	30,9
Gyermekgondozási ellátás mellett dolgozó	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Nyugdíj, járadék mellett dolgozó	0,9	1,6	1,2	0,8	0,6
Foglalkoztatott együtt	36,2	42,0	39,4	36,4	31,6
Munkanélküli	4,1	2,8	3,7	4,2	4,8
Gazdaságilag aktív népesség együtt	40,3	44,8	43,1	40,6	36,4
<i>Gazdaságilag nem aktív népesség</i>					
Gyermekgondozási ellátásban részesülő	2,9	2,1	2,4	2,9	3,4
Saját jogú öregségi nyugdíjas, járadékos	19,8	23,3	18,9	18,9	19,4
Rokkantsági nyugdíjas, járadékos	5,7	3,6	4,8	5,7	7,1
Hozzá tartozói jogú nyugdíjas, járadékos	1,6	0,6	1,1	1,6	2,4
Egyéb inaktív kereső	2,4	1,6	1,8	2,3	3,1
Inaktív kereső együtt	32,4	31,3	28,9	31,5	35,5
Nappali tagozatos tanuló	16,9	15,5	18,9	17,4	16,1
Egyéb eltartott	10,5	8,5	9,2	10,5	12,1
Eltartott együtt	27,3	23,9	28,0	27,9	28,2
Gazdaságilag nem aktív népesség együtt	59,7	55,2	56,9	59,4	63,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	10 198 315	1 777 921	1 820 947	2 974 012	3 625

4.1.2. tábla. A településkategóriák népességének megoszlása a gazdasági ágazatok szerint
KSH Népszámlálás 2001, %

Településtípus	Összesen	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Ipar, építőipar	Szolgáltatási jellegű ágazatok
		az összesen %-ában		
1980				
Budapest	1 028 877	4,0	42,6	53,4
Megyeszékhely	875 370	5,4	45,9	48,6
Többi város	1 413 258	16,9	46,7	36,4
Község	1 748 150	36,1	35,7	28,2
Ország összesen	5 065 655	18,9	41,9	39,1
1990				
Budapest	917 438	3,2	34,3	62,6
Megyeszékhely	833 039	5,2	39,8	55,0
Többi város	1 310 014	14,6	42,6	42,9
Község	1 464 481	29,8	34,8	35,4
Ország összesen	4 524 972	15,5	37,9	46,7
2001				
Budapest	746 018	0,5	21,3	78,2
Megyeszékhely	717 212	1,7	30,4	67,8
Többi város	1 082 403	5,5	36,9	57,6
Község	1 144 636	11,1	38,1	50,8
Ország összesen	3 690 269	5,5	32,9	61,6

4.1.3. tábla. A foglalkoztatottak a legmagasabb befejezett iskolai végzettség
és településtípus szerint, Népszámlálás 2001, %

Településtípus	Összesen	Általános iskola		Középiskola		Egyetem, főiskola stb.
		8. év- folyamnál alacso- nyabb	8. év- folyam	Érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	Érettségivel	
Budapest	20,2	16,5	14,0	11,3	24,8	32,9
Megyeszékhely	19,4	9,6	14,1	17,1	21,4	25,7
Többi város	29,3	25,7	29,4	32,2	29,1	25,4
Község	31,0	48,2	42,5	39,4	24,7	16,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Budapest	100,0	0,7	13,6	16,1	39,8	29,8
Megyeszékhely	100,0	0,4	14,2	25,4	35,8	24,2
Többi város	100,0	0,7	19,6	31,7	32,1	15,9
Község	100,0	1,2	26,9	36,6	25,8	9,4
Összesen	100,0	0,8	19,6	28,8	32,5	18,3

4.1.4. tábla. A foglalkoztatottak társadalmi rétegek és a lakóhely településtípusa szerint, KSH Népszámlálás 2001, %

Társadalmi réteg	Összesen	Budapest	Megyeszékhely, megyei jogú város	Többi város	Városok együtt	Községek, nagyközségek
1. Felső és középszintű vezetők, nagy- és közép vállalkozók	100,0	28,3	26,2	26,1	80,6	19,4
2. Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok, szakértők	100,0	38,1	29,6	20,7	88,4	11,6
3. Alsó vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikai, irányítói foglalkozásúak	100,0	28,0	25,2	25,5	78,6	21,4
4. Egyéb technikai, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	100,0	23,8	24,1	26,4	74,3	25,7
5. Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatottak, önálló vállalkozók	100,0	22,2	21,9	27,9	72,0	28,0
6. Mezőgazdasági kisfoglalkoztatottak, önálló vállalkozók	100,0	2,6	7,4	28,8	38,7	61,3
7. Közvetlen termelés-irányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	100,0	14,3	19,8	29,1	63,3	36,7
8. Betanított munkát végzők	100,0	10,8	18,0	28,3	57,0	43,0
9. Egyszerű – szakképzetlen – munkát végzők	100,0	14,0	17,8	27,2	59,1	40,9
Összesen	100,0	20,2	21,8	26,9	69,0	31,0

4.1.5. tábla. A gazdaságilag aktív és a gazdaságilag nem aktív népesség megoszlása és a munkanélküliségi ráta településtípusonként, 1996–2005.
KSH Népszámlálás 2001, Mikrocenzus 2005, %

Településtípus	Összesen	Gazdaságilag aktív népesség			Gazdaságilag nem aktív népesség	Munka-nélküliségi ráta
		együtt	foglal-koztatott	munka-nélküli		
1996						
Budapest	1 900 732	40,7	37,3	3,4	59,3	8,3
Megyeszékhely	1 803 909	41,5	37,5	4,0	58,5	9,7
Többi város	2 705 320	39,9	35,0	4,9	60,1	12,3
Községek	3 788 206	36,1	30,4	5,7	63,9	15,7
Ország összesen	10 198 167	38,9	34,2	4,7	61,1	12,2
2001						
Budapest	1 777 921	44,8	42,0	2,8	55,2	6,3
Megyeszékhely	1 820 947	43,1	39,4	3,7	56,9	8,6
Többi város	2 974 012	40,6	36,4	4,2	59,4	10,4
Községek	3 625 435	36,4	31,6	4,8	63,6	13,2
Ország összesen	10 198 315	40,3	36,2	4,1	59,7	10,1
2005						
Budapest	1 695 814	47,1	44,5	2,5	52,9	5,4
Megyeszékhely	1 788 651	44,8	40,5	4,3	55,2	9,6
Többi város	3 178 702	42,6	37,8	4,8	57,4	11,4
Községek	3 427 163	39,7	34,0	5,6	60,3	14,2
Ország összesen	10 090 330	42,7	38,1	4,6	57,3	10,8

4.1.6. tábla. A gazdasági aktivitás településkategóriák szerint, KSH, Mikrocenzus 2005, fő

Terület, igazgatási rang	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
Budapest	1 695 814	754 957	42 982	514 648	383 227
Megyeszékhely (m.j.v.)	1 788 651	723 581	76 981	502 837	485 252
Többi megyei jogú város (m.j.v.)	202 064	83 611	8 779	57 825	51 849
Többi város	2 976 638	1 117 822	145 303	905 157	808 356
Városok Budapest nélkül	4 967 353	1 925 014	231 063	1 465 819	1 345 457
Városok Budapesttel	6 663 167	2 679 971	274 045	1 980 467	1 728 684
Községek	3 427 163	1 166 415	193 168	1 097 207	970 373

4.2. A vidéki szegénység

4.2.1. Értelmezések

A *mélyszegénység*, az *underclass* nagysága, a *vidéki romák* társadalmon kívülre rekedtsége, a roma és nem roma nincstelenség és alávetettség jelenségei, a *gyermekszegénység*, a nyomor új formái és mindezek tragikus következményei, a kiszolgáltatottságot kihasználó bűnözés, a reménytelenség, a véres konfliktusokhoz és gyilkosságokhoz vezető *etnikai konfliktusok*, a felelőtlen politikai beavatkozás és az erőszak miatt a *vidéki szegénység* a magyar társadalom legdrámaibb problémájává vált.

A *vidéki szegénység* növekedése, más okok miatt és következtében, eltérő formákban és nagyságban, de Európa sok régiójában regisztrált jelenség. A világ szegénységének többsége rurális régiókban él, de a kérdéskörrel foglalkozó szociálpolitikusok és társadalomtudósok hajlamosak a vidéki szegénység jellegzetességeiről megfeledkezni, és a szegénységet a városi társadalmakhoz kapcsolódó jelenségnek tekintik (TICKMAYER 2006). Ennek részint az az oka, hogy a globalizáció korszakában a *helyi szegénység* változatos formái, a *depressziós térségek és települések* létrejötté a nemzeti és nemzetközi gazdasági, munkaerőpiaci folyamatok következménye. A hazai szegénységről író szerzők is a gazdasági átrendeződés és a globalizálódás során a nemzetközi munkaerőpiaci és gazdasági rend „félperifériájára” történő besorolódásban és a poszt-szocialista változás félsikerű politikai menedzselésében látják a *vidéki szegénység*, a *mélyszegénység* megdöbbentő nagyságának okát (például LAKI 2006, 2009). TICKMAYER (2006) elemzése szerint a vidéki szegénység értelmezésének *egyéni, strukturális és középszintű* változatai léteznek a szakirodalomban. Az egyéni értelmezések olyan demográfiai jellemzőkkel magyarázzák a szegénységet, amelyek együtt járnak a *mélyszegénységgel*, mint például az *etnikai különbségek*, a *nemi különbségek*, az *alacsony iskolai végzettség*, a *kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet* vagy a *családi állapot*. A strukturális értelmezés a modernizáció, az osztály, a piacok, a politikai folyamatok elemzésén keresztül megközelített *fejlődési paradigma*, a gazdasági változás, a *globalizáció* és az átrendeződés folyamatának a viszonylataiban értelmezi a vidéki szegénység növekedését. A középszintű elméletek a nemi különbségek és a *patriarchális családi viszonyok*, a *faji és etnikai kérdések*, a *politikai hatalom* és a *társadalmi tőke*, a *falú-város kapcsolat*, a *migráció*, a *globalizáció* és a *fejlesztési diskurzusok* szerepét értelmezik a vidéki szegénység kialakulásában, fennmaradásában és terjedésében. MILBOURNE (2004) elemzése és más munkák (például CLOKE és társai 2003) arra hívják fel a figyelmet, hogy a *rurális szegénységnek* nemcsak a nagysága mélyül, hanem korábban ritkábban tapasztalt formái is tömegessé váltak, így a *hajléktalanság* is. SHUCKSMITH és CHAPMAN (1998) azt írja le, ahogy a fejlesztési projektek hozzájárulnak a projektekből kimaradó helyiek további *kirekesztődéséhez*, míg SIBLEY (2006) a *kirekesztés/befogadás* helyi társadalomban működő formáinak és a szegénység növekedésének a kapcsolatát hangsúlyozza.

Az új uniós államokban a szegénység (LADÁNYI–SZELÉNYI 2002) és különösen a rurális szegénység gyors növekedését regisztrálták 1990 után (MACOURS–SWINNEN 2008, MAJEROVÁ 2007, TARKOVSKA 2005). Lengyelországban például a '90-es évek közepén 12–15% volt a szegénynek tartott vidéki háztartások aránya, de az ezredfordulón a vidékieknek már 42%-a élt a *szubjektív szegénységi küszöb* alatt (GORLACH–FORYS 2002). Romániában a vidékiek 20–25%-a számít szegénynek (FLORIAN–SERBANESCU 2001). A szegénység meghatározása nagyon sok módon történhet (FERGE 2001), de az előbbieken felsorolt adatok szerint a vidéki szegénység a poszt-szocialista régió egészének *válságjelensége*.

A magyar vidéki szegénységről szóló irodalomban, ha nem is egyenlő súllyal, de megtalálható a fenti közelítések többsége. Laki László (LAKI és társai 2008) kutatásai írják le, hogy a *halmozottan hátrányos helyzetű vidéki kistérségekben* a vizsgált fiatal korosztályok szüleinek legfontosabb társadalmi jellemzője, hogy a társadalmilag szervezett munkaerőpiacokról nagyon magas arányban szorultak ki. A 35–55 éves korosztályhoz tartozó apák alig több mint fele, az anyák 45%-a rendelkezett munkaviszonnyal a vizsgálat időpontjában. Az egyes régiók között folyamatosan növekednek a jövedelmi, munkaerőpiaci és egyéb különbségek. A hátrányos helyzetű körzetek, a vidéki szociális problémák Laki értelmezésében a „félperifériális” kapitalizmus következményei (LAKI 2007). KOVÁCS Katalin (2005) szerint hatszázezer körüli népesség él a legrosszabb helyzetű *gettósodó falvakban*. További mintegy háromszázezer fő lakik a már előregedett vagy rövidesen előregedő településeken. CSATÁRI Bálint (2007) arra mutatott rá, hogy míg az EU 27 tagállamában az erőteljesen vidékies térségek életszínvonala az uniós átlag 61,7%-át éri el, magyar viszonylatban ez az érték 38,7%. Az Unióban (beleszámítva Romániát és Bulgáriát is) Magyarországon a legnagyobb a különbség a legfejlettebb városok és a legszegényebb vidékies megyék között. KOVÁCS Katalin (2007/1) 35 hátrányos helyzetű kistérségre kiterjedő kutatása szerint a vidéki települések helyzetét a folyamatos *polarizálódás* jellemzi. Csökken az átlaghoz közeli, és nő az alsó és felső szegmenshez tartozó települések száma. Míg 1990 és 1995 között 130, 2001 és 2005 között 442 település tartozott a szegénységbe süllyedt kategóriába. A polarizálódás regionális vonatkozásban is új különbségek forrása. 1993 és 2007 között a közép-dunántúli, a nyugat-dunántúli és a dél-alföldi régióban csökkent az alsó decilisbe tartozó települések száma, ahová korábban még ezekből a régiókból is nagyobb számú település tartozott. A leghátrányosabb helyzetű települések koncentrációja és a *leszakadás* az észak-alföldi, észak-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban számottevő (VIRÁG 2010). A területi hátrányok állandósulnak is Virág Tünde szerint, mert amíg 1993 és 2001 között a legszűkebb decilisbe került települések 40%-a, 2001 és 2007 között már csak a negyede változott. A gettósodó területek kialakulását Virág több tényezőre vezeti vissza. A hátrányokat halmozó területek kimaradtak a modernizációból, a legtöbb esetben különböző határok mellett meghúzódo periférikus területek marginalizálódnak, a szocialista területfejlesztési politikából ezek a területek kimaradtak, a '90-es évek munkahelyteremtő programjai, az újrakörzetesítés és a központosítás fokozták az amúgy is leszakadó régiók hátrányait. BELUSZKY és SIPOS (2007) számításai szerint 911 község (az összes közel harmada) tartozik a rossz munkaerőpiaci helyzetű, fogyó népességű, hátrányos helyzetű, torzult demográfiai-társadalmi szerkezetű falvak közé, ahol 440 000 volt a lakosság összlétszáma.

4.2.2. Etnicizálódás

Ladányi és Szelényi (LADÁNYI 1999, LADÁNYI–SZELÉNYI 1997, 2004) a *falusi szegénység etnicizálódását*, a nagy tömegű, képzetlen, munkanélküli roma népesség *falusi gettókba* záródását mutatták ki. KEMÉNY és JANKY adatai szerint (2003) a magyarországi roma népesség valamivel több mint fele él falvakban, többnyire rendkívül hátrányos körülmények között. Virág Tünde mutatta ki a leghátrányosabb helyzetű települések társadalmi jellemzőit elemezve, hogy ezekben a falvakban a foglalkoztatottság az országos átlag alig fele, az országos átlagnál nyolcszor többen tartják magukat cigánynak (VIRÁG 2010). A három leghátrányosabb régió közül a dél-dunántúli, az észak-magyarországi, tehát az aprófalvas területeken sokkal magasabb a magukra romaként tekintők aránya, mint az észak-alföldi régióban. A romák

koncentrációja még a leszakadt régiókban is követi a településlejtőt és ott magasabb, ahol a szelektív migráció a legnagyobb arányú volt, és a legtöbb települési hátrány is összpontosultan jelentkezik. LADÁNYI és SZELÉNYI (2004) sok éven keresztül Csenyétén végzett kutatásai pontos látteletét adják a romák kistelepüléseken történő letelepedésének és többségbe kerülésének. A helyi anyakönyvek adatai világították rá arra, hogy a cigány népesség a gazdasági és társadalmi körülményekre válaszul a 19. század második felétől több hullámban költözött el, majd vissza a faluba. Csenyéte a 20. század végén vált szinte teljes mértékben romák által lakott községgé. Az *etnikai gettó* a poszt-szocialista kor „terméke”. A csenyétei kutatás a gettósodás fékezésének és a *szociálpolitikai eszközök* korlátjainak szempontjából is fontos tanúságokkal szolgált. A kutatók alapítvány létrehozásával, külföldi és hazai pénzforrások mozgósításával, szakemberek alkalmazásával a szociálpolitika különleges eszközrendszerét hozták létre. A „beavatkozás” ennek ellenére nagyon nehezen vezetett eredményhez. Az „underclass” kitaszíttottságán végül is a gyerekek iskoláztatása és a „parasztosítás”, a részleges önellátásra termeléshez szükséges tőkék, eszközök és készségek elterjesztése változtatott valamelyest. Ez a magyarországi körülmények között különlegesen koncentrált szegénység enyhítését célzó, hosszabb időtartamú akció is csak korlátozott sikerhez vezetett. Az ország más településein bezáruló etnikai szegénységi gettó és annak összes következménye, a szociálpolitika jelenlegi eszközeivel még kevésbé feloldható. VIRÁG (2007) alsószentmártoni beszámolója a *munkanélküliség* szerepét mutatja be az etnikai gettók kialakulásában. Alsószentmárton roma társadalma gazdasági és iskolázottsági szempontok szerint is rétegzett, de az etnikai gettóba záródás ettől függetlenül egységesen sújtja őket. KOVÁCS Éva (2008) a vidéki ipar leromlásával, a drávaszabolcsi volt lengyári lakótelep helyén létrejövő romák és nem romák által lakott *szegénységi gettó* példájával illusztrálja a vidéki szegénység egy másik formáját. A gyárban elsősorban betelepülők dolgoztak, számukra építették a telepet. A lengyár bezárását követően a telepieknek semmilyen tőkéje sem volt az új helyzetből adódó hátrányok ellensúlyozására. A drávaszabolcsi munkások inkább rendelkeztek az alternatív stratégiákhoz szükséges készségekkel és helyi kapcsolati tőkével. A telepieket korábban sem nagyon fogadta be a helyi társadalom, de a munkanélküliség és a nincstelen romák kezdődő letelepedése a szociális gettósodást teljessé változtatta. DURTS Judit (2008) azt mutatta be, ahogy a '80-as évek végétől a helyi társadalmak roma és nem roma része között *elmélyülő társadalmi különbségek a térbeli szegregációt* is előidéznek, amivel az etnikumok közötti szimbolikus határvonalak is végleg átjárhatatlanná váltak. A térben és szociálisan bezáródó cigánytelep lakói, külső támasz hiányában, a roma uzsorások és maffiák hálójába kerülnek, ami tovább növeli elszigeteltségüket. Ebben a tanulmányban szerepel a bordói pozitív példa, ahol a 20%-ot kitevő cigányság integráns része a helyi társadalomnak. Az '50-es és '60-as években néhány karizmatikus helyi vezető tevékenységének hála, a helyi cigány férfiak legalább a nyolc osztályt elvégezték és a végzettség birtokában el tudtak helyezkedni a bányákban és az iparban. A legalább alapfokú iskolai végzettség megszerzése a cigány családokban erős hagyománnyá vált. Az önkormányzat megakadályozta a cigánytelep létrejöttét és a rászoruló romáknak a nem roma házak között vásárolt, biztosított lakóházat. A helyi romák maguk lépnek fel a másik településről történő „szegény” és megbízhatatlannak tartott romák faluba költözése ellen. Ezt a sikertörténetet, amelynek a forrása a helyi intézmények, az iskola és az önkormányzat megfelelő működése, 2007-ben egy kormányzati szintű elhatározás, az iskolai körzetesítés, az általános iskola más településre helyezése sodorta veszélybe.

A vidéki szegénység mértéke és mai formái folyamatosan, a politikai rendszerváltás kez-

detétől alakultak ki és nem vezethetők vissza egyetlen forrásra. Az okokat az etnicizálódás mellett a munkaerőpiaci folyamatokban, a mezőgazdasági privatizáció következményében és a szociális és az iskolarendszer elégtelen működésében, és részben, a nemi különbségek sajátos alakulásában adja meg a nagyszámú elemzés.

Az etnikai és nem etnikai alapú *zárványosodás*, gettósodás hátterét az elemzések leginkább a *munkaerőpiac fragmentáltságában* és fragmentáló hatásában látják (LAKI és társai 2008, VIRÁG 2006, VÁRADI 2004). A falusi származású, városi gazdaságban alkalmazott szakképzetlen és betanított munkások nagyrészt kiszorultak a munkaerőpiacról és a kistelepülésekre „torlódtak” vissza. LAKI (2007) észak–alföldi hátrányos kistérségekben végzett kutatása a háztartások 32%-ában talált kétkeresős háztartásokat. A családok 25%-ában nem volt egyetlen aktív kereső, további 38%-ban is csupán az egyik felnőtt dolgozott. A 14–17 éves korosztály negyede olyan családokban nő fel, ahol a szülők hosszabb ideje munkanélküliek, a fiatalok nem szocializálódnak a munka világára.

LAKI László (2002) korábbi alföldi vizsgálatai szerint a megkérdezettek háztartásainak valamivel több mint 40%-ában fordult elő, hogy a felnőtt keresők munka nélkül maradtak. A legkisebb lélekszámú falvak háztartásainak a kétharmadában nincs kereső (KOVÁCS K. 2005). 1998-ban a regisztrált városi munkanélküliség 6,7%, a községi 8,3%, az 500 fő alatti falvakban 10,5% volt (BÓDI 2003). A tartósan magas munkanélküliség indítja meg az elvándorlást és egyes régiók elnéptelenedhetnek (CSATÁRI 1999). A 141 vidéki kistérség közül 33 fokozottan veszélyeztetett a tartós munkanélküliség és az elvándorlás együttes veszélye miatt (OBÁDOVICS–KULCSÁR 2003).

4.2.3. A mezőgazdasági szerkezetváltás hatásai

A vidéki szegénység egyik oka a *mezőgazdasági szerkezetváltás* módjában és időzítésében adható meg. Ez azért okozott nehezen feldolgozható *társadalmi traumát*, mert a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságának a legkeményebb korszakával és a korábban hatékony *lokális redistribúció átalakításával* egy időben történt meg (erről HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994). A rurális munkanélküliség sokkal magasabb a városinál. A mezőgazdasági létszámcsökkenés a falusi, bejáró, szakképzetlen munkásokat az átlagosnál nagyobb mértékben sújtotta (KÖLLŐ 1997). A vidéki munkanélküliség és a munkaerőpiac átrendeződése sokkolta a vidéki lakosságot, és a *kényszerpályák* és új gazdasági magatartásformák sokaságát hívta életre (erről lásd LAKI L. 1997, TARDOS K. 1992, SIMONYI Á. 1995).

A politikai rendszerváltás és a gazdasági átalakulás nagyon gyors társadalmi változásokat és átrétegződési folyamatokat indított el. 1989 után nemcsak az új tulajdoni szerkezet és a piacgazdaságban jobban értékesíthető egyéb tőkefajták (kapcsolat, vagyon, információ) birtoklása szerint rendeződött át a rurális társadalom, hanem folyamatosan nő a különbség a nagyvárosi és rurális települések lakosságának életfeltételei között, és eltűnt a '80-as évek társadalmi újratermelési rendje is. A '90-es évek első felében gyorsan növekedtek a társadalmi különbségek (ANDORKA 1996). A vidéki települések lakosságának leszakadása meghaladta a teljes lakosság differenciálódásának mértékét is. Az egyes munkajelleg kategóriák közül 1996-ban már az aktív keresők között a mezőgazdasági fizikaiak és önállók egy háztartástagra jutó jövedelme volt a legalacsonyabb (ANDORKA 1996).

A *társadalmi differenciálódás* nem csupán a falvak és városok lakossága közötti különbségeket növelte meg régióként és kistérségenként eltérő arányokban, hanem a rurális

társadalmakban is egyre nagyobb különbségeket hozott létre. A '90-es évek második felére a vidékiek legalább harmadának reménytelenül vált a helyzete, nagy részük munkával, megfelelő képzettséggel és mobilizálható vagyonnal sem rendelkezett. Nemzetközi összehasonlítás szerint (CSITE–KOVÁCH, 1995) hat poszt-szocialista ország rurális társadalmi közül (Lengyelország, Bulgária, Oroszország, Szlovákia, Cseh Köztársaság és Magyarország) a magyart jellemezték a legnagyobb különbségek. A szociális ellátásoknak, segélyeknek sem alakították ki a speciális falusi körülményekre adaptált változatait. A szociális munka és a szociálpolitika sokkal kevésbé volt hatékony a vidéki kistelepüléseken, mint a városokban.

A nemzetgazdasági ágazatok közül a mezőgazdaságban volt a leggyorsabb a privatizáció, amelynek több oka is van, de közülük a legfontosabb, hogy a politikai érdekek legyőzték az egyébként meglehetősen gyengén és hatástalanul megfogalmazott gazdasági és szociális átalakítási programokat.

A mezőgazdaság abban az időben is *csak az egyik legnagyobb ágazata volt a rurális gazdaságnak*, amikor 1 milliónál több embert alkalmazott. Leépülése mégis a teljes rurális lakosság kereseti lehetőségeire hatással volt. A szövetkezetekből és állami gazdaságokból mintegy 8–900 ezer fő távozott más ágazatokba vagy vált munkanélkülivé, és ez önmagában azt jelenti, hogy kevés az olyan vidéki háztartás, amelynek ne kellett volna átalakítania kereseti és fogyasztási stratégiáját a háztartás csökkenő erőforrásaival szembeállítva. A mezőgazdasági kisüzemi termelés rendszerének változásai pedig valószínűleg szinte minden rurális háztartás kereseti esélyeit gyengítették. Az ilyen méretű változás, még ha voltak nyertesei is, *tömegek számára feldolgozhatatlan stressz-helyzetet okozott*. ANDORKA Rudolf (1996) kutatási eredményei szerint ez mérhető is volt: a falusiak között nagyobb arányban lehetett megtalálni a *stresszre* visszavezethető és egyéb betegségek következményeit, mint a városiak között.

1993-ben több százezer falusi háztartás három, következményeit tekintve *drámai veszteséget* is elkönyvelhetett. A törvényhozásban olyan szabályokat fogadtak el, amelynek nem lehetett más következménye, mint a *tömeges elszegényedés*. 1992 végéig lehetett kivinni a szövetkezetből a nevesített szövetkezeti tulajdon részaránynak megfelelő értékű gépet, állatot, ami elvileg az egyéni gazdálkodás alapja lehetett. A szövetkezeti vagyonnak 1992 végéig csak 7,5%-át privatizálták ilyen módon (VARGA 2004), mert a tagok nem bíztak az egyéni gazdálkodás eredményességében, és fenn akarták tartani a szövetkezetben a tagi viszonyukat, az abból származó jövedelmeiket és járulékaikat. A tömeges létbizonytalansághoz vezető *csapdahelyzet* abból keletkezett, hogy az országgyűlés gyors egymásutánban fogadott el 1992-ben három nagyon lényeges szabályozót, akkor, amikor a vagyontárgyak és állatok privatizálására lényegében már nem volt mód. 1993 elejétől megszűnt a szövetkezeti tagok alkalmazásának a kötelezettsége és a menedzsment néhány hónap alatt háromszázezer embert távolított el a szövetkezetekből. 1996-ig 640 ezer fő szorult ki a szövetkezeti munkahelyekről. Ráadásul úgy vették el munkájukat, hogy holt, immobil vagyontárgy tulajdonosává váltak, mert egy másik rendelkezés előírta ugyan, hogy a szövetkezeteknek ki kell fizetnie a vagyontárgy névértékét, de a végrehajtás ütemezését a szövetkezetekre bízta. A súlyos gazdasági bajokkal szembeálló szövetkezeti vezetés nem sietett a vagyontárgyak értékének kifizetésével. A részvagyontárgy-tulajdonosok gyorsan szabadulni akartak a bizonytalan értékű részvagyontárgytól és áron alul adták el azokat (a legtöbb esetben a névérték 20%-a alatt). A vagyontárgyokat a szövetkezeti vezetők, agrármérnökök, tetterősebb vállalkozók és nem helyi befektetők vásárolták fel, megteremtve az alapot a nagyobb arányú egyéni gazdálkodás megkezdéséhez. A '90-es évek második felében a szövetkezetek jelentős részének

instabil helyzete miatt a részvagyonjegy új tulajdonosai kedvező áron jutottak a szövetkezeti vagyonhoz. Ez volt a termelés- és földhasználat-koncentráció kezdetének egyik gazdasági/politikai háttere. A szövetkezeti tagság egy másik vesztesége a háztáji intézményének eltörlése volt szintén 1993-ban. Néhány szövetkezet megtartotta a háztájit, de ezt törvény már nem írta elő. A *szociális csapda* bezárult: több százezer ember egy év alatt veszítette el munkáját, szövetkezetbe bevitt vagy a munkája után számára nevesített vagyonát és a mellékjövedelem szerzésének lehetőségét. A mezőgazdasági alaptevékenységben korábban alkalmazott szövetkezeti tagság körülbelül fele veszítette el azonos évben a föld és vagyon feletti rendelkezés lehetőségét és mezőgazdasági munkahelyét. A kárpótlás nyomán kialakult, szétaprózott föld-birtokstruktúra nem volt alkalmas nagyobb számú, működésképes családi üzem kialakításához. Az erőteljes koncentrációt követően 50–120 ezer piacképes egyéni gazdaság és közel tízezer társas vállalkozás működik az országban (VARGA 2004, KAPRONCZAI 2007). A falusi szegénység növekedése 1993-tól gyorsult fel. Az 1992–93-ban történtek következményeit tekintve nagyobb hatékonysággal választották el a mezőgazdasági termelőt a földtől és a termelési eszközöktől, mint a kollektivizáció. Például csak 2000 és 2007 között közel 350 ezer család hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel (LACZKA 2007).

4.2.4. Jólét nélküli jóléti rendszer a lokális redisztribúció helyén

A vidéki szegénység harmadik okaként a *szociális rendszerek* valójában elmaradt átalakítását nevezhetjük meg. A magas vidéki foglalkoztatottság ára a szocialista korszakban az alacsony termelékenység volt, ami addig bizonyult fenntarthatónak, amíg az állami redisztribúció megfelelő forrásokat biztosított az agrárszektornak és a vidékieket foglalkoztató iparnak. Az állami redisztribúció részint a gazdaság más szektoraitól elvont és közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatott forrásokat, részint a piaci melléküzemágak jövedelmének *lokális redisztribúcióval* a mezőgazdasági alapanyag termelésbe (és a helyi intézmények támogatására) történő átcsoportosítását jelentette. Ennek a rendszernek eredménye volt a magas mezőgazdasági (és vidéki) foglalkoztatottság. 1993-ban ez a redisztribúció teljességgel eltűnt. A központi redisztribúciós forrásokat kivonták a gazdaságból és az önkormányzatokhoz irányították a szociális támogatások és a segélyek fedezésére. A gazdasági redisztribúciót technikai értelemben *jóléti jellegű redisztribúcióvá* alakították át, de az újraelosztás valóságos jóléti rendszerének finanszírozásához sohasem volt megközelítően sem elegendő forrás.

A redisztribúció változása az *önkormányzatok* szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-től a *vállalkozói önkormányzat* modelljének bevezetésével kívánták a helyi szociális problémák megoldását elősegíteni. Az önkormányzatoknak, különösen a kisebb vidéki településeken, nem voltak forrásaik a szociális feladatok ellátásához. A rendelkezésükbe adott, jelentős vagyon értékesítésével, vállalkozásokkal próbáltak feladataiknak eleget tenni, de ez csak töredékesen sikerült. A gazdasági redisztribúció csökkentésével sokszorosára nőttek az önkormányzatok szociális feladatai, és az ehhez szükséges anyagi háttér nem állt rendelkezésre. A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségei rendkívül korlátozottak, azoknak megoldásához állami pénz szükséges, ami a helyi vezetést politikailag kiszolgáltatottá teszi, másrészt a szociális ellátottakat a helyi hatalmi eliteknek rendeli alá (CSITE–KOVÁCH 2002). Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet kap a rurális településeket a városoknál nagyobb arányban sújtó

munkanélküliség, amelynek a mezőgazdaság mellett az ipar is meghatározó forrása (LAKI 1997). A munkanélküliség kezelésében, a segélyek szétosztásában, ellenőrzésében, vagy új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatásnak vannak meghatározó feladatai. Ez a hatalom azért rendkívüli jelentőségű, mert a lokális társadalmakban a gazdaság állapota és a munkanélküliség gyors emelkedése miatt folyamatosan nőnek a *társadalmi különbségek*.

A gazdasági redisztribúció jóléti jellegű redisztribúcióvá alakítása racionalizálhatja a gazdaság működését, de az infláció gyengíti a jóléti redisztribúció eredményességét, amely nem képes ellensúlyozni az árak növekedését. Erre a gazdasági redisztribúció rendszere talán alkalmasabb, mert a gazdasági vezetőknek jobbak a politikai pozíciói az infláció hatásainak kivédéséhez és a megkapott redisztributív források értékének gazdasági akciókkal, vállalkozásokkal történő megőrzéséhez. A mezőgazdasági, ipari, szolgáltatási szereplők viszont minden lehetőségüket elvesztették az infláció ellensúlyozásához és a helyi szociálpolitika támogatásához.

A '90-es évek közepére a mezőgazdasági kistermelés korábbi rendszere is teljesen átalakult. 1993 januárjától a szövetkezetek korábbi háztáji ágazatai is az átalakulás veszteséglistájára kerültek. A '90-es években még mindig milliónál több háztartás végzett mezőgazdasági kistermelést, de az időmérleg-adatok szerint a kistermelés intenzitása visszaesett, míg 1986–1987-ben a férfiak 75, a nők 41 percet fordítottak naponta mezőgazdasági kistermelésre, ez 1993-ra 73, illetve 34 percre csökkent (CSITE–KOVÁCH 2002). Az ezredfordulón további erőteljesebb csökkenés volt tapasztalható (HARCSA 2000). Általában is nőtt a lakosság *aktivitátszerkezetében* a nem keresőtevékenységre fordított idő, ami nem annyira a lakosság aktív pihenésének a tudatos növelését, hanem a többletjövedelem-szerzés lehetőségeinek csökkenését jelenti. A '60-as évek végétől 1992-ig a *mezőgazdasági kistermelésbe* viszonylag szabadon lehetett belépni, mert a szövetkezetek vagy az integrálásra vállalkozó más szervezetek a termelés kezdetén szükség esetén biztosították a felszerelést, állatot, növényeket. A kistermelők *biztosított piacra* termeltek, ahol az állam garantálta a felvásárlói árakat és termékeiket mindig felvásárolták. A kistermelésnek gyakorlatilag nem volt gazdasági kockázata. Nagyobb kezdőtőke nélkül is el lehetett kezdeni, és az előállított termékek fajtáját is különösebb *piaci kockázat nélkül* lehetett megváltoztatni. Olyan társadalmi csoportok is vállalkoztak a kistermelésre, akik nem a mezőgazdaságban voltak alkalmazva, és akiknek soha nem volt kapcsolata a mezőgazdasággal. A '70-es évek közepére már többségben voltak a nem a mezőgazdaságban foglalkoztatott kistermelők, a résztvevő háztartások száma pedig jóval meghaladta a falusi háztartások számát (62 illetve 37–40% az összes háztartáson belül). A *háztájízás* nem igényelt különösen nehezen megszerezhető szakismereteket sem, az *integráló szervezetek* megtanították a megfelelő termelési technikákat. A '90-es évekre a kistermelés gazdasági kockázatának limitálása megszűnt. Mindenki saját tőkéjét kockáztatja *piaci körülmények* között, nem lehet tőke nélkül kisüzemi termelésbe kezdeni, illetve *kockázatvállalás* nélkül váltani egyik termék előállításáról a másikra. A háztáji eltörlésével eltűnt az ingyen hozzájutható termék is, ami elég volt korábban a saját fogyasztásra tartott átlatok egész évi takarmányozásához.

Egyre inkább kiszorultak a *mezőgazdasági családi termelésből* a befektethető tőke, megfelelő ingatlan, szakismeret és kapcsolati tőke nélküli csoportok, akiknek a családjában az esetek többségében a *munkanélküliség* is megjelent. A mezőgazdasági családi termelésnek megszűnt a társadalmi egyenlőtlenségeket ellensúlyozó funkciója és Laki László kutatásai szerint (LAKI 1997) a mezőgazdasági kistermelés egyre kevésbé lehet eszköze a vidéki munkanélküliek túlélési stratégiáinak. A megkérdezett munkanélküliek negyedének semmilyen

mezőgazdasági kistermelése sem volt, még tyúkot sem tartottak. A többiek is leginkább saját fogyasztásra és nem piaci értékesítésre termeltek. Laki falusi munkanélküliek körében végzett vizsgálatait szerint a *háztáji felszámolása* is jelentős mértékben járult hozzá egy vidéki társadalom alatti csoport kialakulásához, amely a *társadalmi perifériára* szorulva lassan elvesztette képességét és lehetőségét az integrálódásra.

Az ezredfordulóra a *vidéki szegénység* állandósult, a kitörés lehetőségei gyakorlatilag megszűntek. Egy 1998-as ILO-vizsgálat szerint a szegények 43%-a volt falusi. Más kutatások azt mutatták ki, hogy az alsó jövedelmi ötödben élő háztartások 50,7, az alsó jövedelmi tizedben élő háztartások 54,5%-a falusi (KSH, 2000). A nyugdíjminimum alatt élő háztartások 54,5, a segélyezett háztartások 47,2%-a élt falun 2000-ben (KSH, 2000). Az egy főre jutó GDP az *aprófalvas* megyékben az országos átlag 60–70%-a, a budapesti adat negyede-harmada (KSH, 2000). A 15–29 éves falusi fiatalok 39%-a munkanélküli (az országos átlag 34%), a 25–29 éves falusi korosztály 27%-a inaktív, míg a budapestieké 14%. Nagy a valószínűsége annak, hogy ez áll a vidéki *szegénység bővített újratermelődése* mögött. A magyar társadalomban – más közép-európai társadalmakhoz hasonlóan – a *szegénység gettói* nem a városokban, hanem a falvakban jöttek létre. A *rurális szegénység* különösen észak-keleten és dél-nyugaton záródhat be hosszú időre az aprófalvas övezetekbe. A KSH 2001-es adatokon végzett számításokat a szegénység arányának megállapítására. Az öt mutató alapján mért adat szerint az összes magyar háztartás (3 758 630) 8,6%-a, 321 378 háztartás tekinthető úgynevezett *mély szegénységben* élőknek, amelyeknek 52,3%-a, 168 104 községi háztartás. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a teljes lakosságból 920 582 fő a mély szegénységben él, míg a községek népességéből 488 341 fő. Az adatok értékelésénél érdemes figyelembe venni, hogy a kutatók véleménye szerint a szegénység-számítások módszereitől erőteljesen függhet a szegények számának megállapítása. A 2000. évi adatokon az előbbiben bemutatotthoz hasonló módszerrel számított szegénységi adatok szerint például mintegy 300 000-rel volt több a szegények száma, mint 2001-ben. A különbség abból adódik, hogy a 2000-es év gazdasági konjunktúrája következtében sok háztartásban vásároltak tartós fogyasztási cikkeket és ez a használt módszerek miatt elég volt a szegénység kimutatott számának radikális csökkenéséhez, holott egy mosógép vásárlása a szegénység okain és természetén valójában nem sokat változtat. A „község” településkategória szélsőségesen különböző gazdasági és társadalmi helyzetű településeket foglal magába a gazdag, agglomerációs községektől a halmozottan hátrányos helyzetű falvakig, és mivel a bemutatott adatok a községi átlagra vonatkoznak, a szegénység aránya az igazán *lemaradó régiókban* sokkal súlyosabb. A KSH uniós módszerekkel is méri a szegénységet. A mérés alapja ebben az esetben a jövedelem, tehát öt mérőszám helyett csak egy fejezi ki a társadalmi különbségeket. Az így kapott adatoknál ezért a szegénység száma lényegesen magasabb, mert a szegénység nem csak a jövedelem, hanem egy sor más tényező (például képzettség, munkaerőpiaci helyzet) szerint is értelmezhető. Az európai gyakorlatnak megfelelő számítás szerint az összes magyar háztartás 9,2%-a tekinthető *jövedelmileg szegénynek* (343 813 háztartás, 1 037 017 fő). A falusiak aránya az összes jövedelmi szegény között 47,2% 532 680 fő. A dolgozat korábbi részeiben hangsúlyoztuk, hogy a „vidék” szélesebb kategória a „községnél”, és érdemesebb a kisvárosok jelentős részét is a vidék kategóriájához sorolni. A valóságos helyzet ezért a „vidék” és a „szegénység” tekintetében inkább az, hogy a *nagyon szegény magyar lakosság* megközelítőleg kétharmada a vidékinek tartható településeken él. Az előbbi adatok szerint, amelyekhez hozzá lehet adni azoknak a számát is, akik egy vagy két mutató szerint tekinthetők szegénynek, a községek lakosságának legalább 20–30%-a él a *felzárkózás esélye nélkül*. Az ezredfordulóra stabilizá-

lódó *szegénység újrateermődése* minden, a társadalmi státusz megszerzése szempontjából fontos dimenzióban megtörtént.

1990 után jelentős infrastrukturális beruházások történtek az egész településhálózatban, de az *egyenlőtlenségek kumulálódása* miatt a kistelepülések hátrányai újrateermődtek. Például a gépkocsik száma azokban a körzetekben a legalacsonyabb, ahol a tömegközlekedés a legrosszabb (FEKETE 2008).

A *szociális ellátás rendszere*, a szociálpolitika ennek a folyamatnak a kezelésére sem, és az ellensúlyozására sem képes a szerkezeti, funkcionális problémák és a forráshiány miatt (BÓDI 2008). A szociális ellátórendszer a szocialista korszakból örökölt egyenlőtlenségekkel működik, és kevés az eszköze a városinál nagyobb arányú vidéki szegénység ellátásához. A szociális célú redistribúció (a jóléti politika eszközeinek az önkormányzatokhoz telepítése) a *forráshiányon* túl azért sem lehet hatékony, mert nem fogja össze a munkanélküliség, lakhatás- és lakásproblémák kezelését egyetlen rendszerre (BÓDI 2008).

4.2.5. Az iskolarendszer

Az oktatási rendszer és a regionális változások összefüggéseivel foglalkozó elemzések szerint *1990-et követően lényegében megszűnt az oktatás társadalmi különbségeket részlegesen kiegyenlítő funkciója* (például KOZMA 2002, FORRAY–KOZMA 2011). A korábbi időszakban a települések és iskolák kapcsolatát az elemzések egyfajta egyensúlyként értelmezték, ami a településszerkezet és az iskolarendszer változásai következtében időről időre felbomlott, de az iskola a társadalmi mobilitás elsődleges csatornájaként és művelődési intézményként mégis rendelkezett a társadalmi hátrányokat részint kiegyenlítő, ugyanakkor konzerváló funkcióval is. A gazdaság térszerveződésének jelentős átalakulása, nagyobb számú kistérség fejlődésének leszakadása az országos átlagtól, az oktatásdemográfiai változások, az új közigazgatási rendszer és a települési önkormányzatok megjelenése az iskolarendszer fenntartásában megváltoztatták mind a település és az iskola korábbi kapcsolatát, mind az iskolarendszer hatását a társadalmi egyenlőtlenségek növelésére/mérséklésére (KOZMA 2002). Az iskolák fenntartása a települési önkormányzatokra hárult. Az ismét önállóvá váló települések visszakövetelték iskoláikat, amelyek száma nőtt a '90-es években. A körzetesített iskolákra szervezett ellátások rendszere felbomlott. A megyék és a városközpontok szerepe meggyengült, az önkormányzatok horizontális együttműködésekkel kísérelték meg a közellátás fenntartását és finanszírozását (GYÖRGYI–IMRE 1999, IMRE 2003). Kozma Tamás szerint felbomlott az iskolarendszer és a településhálózat korábbi összhangja, és az oktatási rendszer az ezredfordulóra vált képessé a változásokra történő válaszra.

Az egyik válasz az oktatáspolitikai részéről a kistelepülési iskolák bezárása volt. 406 olyan kistelepülés volt, ahol a lakosság száma 1000 fő alatt maradt és ahol 8 osztályos iskolát működtettek. LISKÓ Ilona (2006) szerint a rosszul felszerelt kistelepülési iskolák, ahol hiány van a szakképzett pedagógusokból is, nem alkalmasak a többszörösen hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatására. A korszerű és jó minőségű tananyag továbbadása és a családok hátrányos helyzetének az iskolában történő kompenzálása a kistelepülések iskoláiban megoldhatatlan. A '90-es években a községi iskolákban nőtt leginkább a tanulólétszám (IMRE 2002). Az iskolai bukások száma a községekben lényegesen magasabb, mint a városokban, és különösen nagyarányú volt a kistelepülések körzeteiben (IMRE 2002). A kormányzat hatékonysági és finanszírozhatósági indokok alapján 2006-ban és 2007-ben összesen 167 alapfokú

oktatási intézményt záratott be. A legtöbb iskolabezárásra (az összes 67%-a) az 500–1999 fő lakosságszámú településen került sor. Az iskolabezárások harmada a kisközségekben történt (BALÁZSI és társai 2008). Az iskolabezárásokat és az iskolák körzetesítését az oktatási eredmények és az iskolák állaga nem indokolta. Az 1074 darab, ötszáz fő alatti kistelepülés közül 2009-ben már 800 kisközségben nem volt közoktatási intézmény (4.2.5.1. tábla). Az iskolák megszűnése gyakorlatilag ebben a településkategóriában történt meg. Mintegy hatodára csökkent a kevesebb mint nyolc évfolyammal működő kisiskolák száma is 1999 és 2009 között. Az 500–1999 közötti lakosságszámú településeken az iskolatársulások száma nőtt meg, aminek feltétele 326 önállóan működő kistelepülési iskola megszüntetése, átszervezése volt. Ezek helyén 109, települések közötti társulásban fenntartott iskolában folyik oktatás, ami számos helyi konfliktus forrása (IMRE 1995), és az önkormányzatok keresték is a lehetőséget az önálló, helyi iskola fenntartásának. Mindösszesen 1000 körül van azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol nincs helyi iskola. Ez a községek egyharmada. Az 1100 fő alatti kistelepülések száma csökken a társulások által fenntartott intézmények székhelyei között. Ez az egyetlen településkategória, amely lassan kiszorulhat a társulásban fenntartott iskolák helyszínei közül (4.2.5.2. tábla).

4.2.5.1. táblázat. Az önkormányzatok száma közoktatási feladatellátás és településméret szerint, 1999/2000 és 2009/10 (db)

Lakosság száma (fő)*	Települési önkormá- nyzatok száma		Önkormányzatok száma, amelyek									
			nem tartanak fenn közoktatási intézményt		közoktatási tagintéz- ménynek adnak helyet		kevesebb mint nyolc év- folyammal működő általános iskolát (is) fenn- tartanak		legalább nyolc évfolyam- mal működő általános iskolát tartanak fenn		középfokú oktatási intézményt tartanak fenn***	
	1999 /2000	2009 /10	1999 /00	2009 /10	1999 /00	2009 /10	1999 /00**	2009 /10	1999 /00	2009 /10	1999 /00	2009 /10
500 alatt	985	1074	724	800	40	92	123	18	32	17	2	–
500–999	689	677	67	59	27	136	221	33	328	190	6	–
1000–1999	663	634	2	4	2	41	27	10	625	515	5	–
2000–4 999	517	490	–	–	–	9	10	5	513	501	28	3
5000–9 999	136	133	–	–	–	–	22	6	136	138	47	4
10 000–19 999	77	83	–	–	–	–	36	15	78	80	62	21
20 000–49 999	45	45	–	–	–	–	35	11	45	42	42	29
50 000–99 999	28	26	–	–	–	–	25	8	28	12	28	11
100 000–199 999	12	11	–	–	–	–	12	6	12	7	12	7
200 000 felett	1	2	–	–	–	–	1	1	1	2	1	2
Összesen	3153	3175	793 ****	863	69	278	512	113	1798	1504	233	77

Forrás: Educatio Nonprofit Kft. Adatszolgáltatása.

Idézi: Jelentés a magyar közoktatásról 2010. szerk. BALÁZS É, KOC SIS M, VÁGÓ I.

4.2.5.2. tábla.

A fenntartói társulások száma a társulás székhelyének településmérete szerint, valamint a fenntartói társulások által fenntartott intézmények száma, 2003 és 2009 között (db)

<i>A település lélekszáma</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2009</i>
1 100 fő alatt	206	209	216	188
1 100–1 999	105	109	135	173
2 000–2 999 fő	32	32	41	89
3 000–3 499 fő	8	8	9	23
3 500 fő fölött	28	27	47	140
Fenntartói társulások száma összesen	379	385	448	613
Fenntartói társulások által fenntartott közoktatási intézmények száma	510	511	561	678
Közoktatási intézmények összesen	7 839	7 817	7 391	5 594

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 2010, szerk. BALÁZS É, KOCIS M, VÁGÓ I.

Az iskolarendszer jelenleg inkább a hátrányok növeléséhez és nem a csökkentéséhez járul hozzá (GAZSÓ 2008). Egy másik tanulmányban GAZSÓ (2006) az iskolai továbbtanulás esélyegyenlőtlenségeinek a településhierarchia mentén történő akkumulációjával szemlélteti a falusi humánerőforrás leértékelődését. A falvakban a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végző szülők gyerekeinek egyharmada az iskolai kudarcok sorozatát éli meg. A településlejtővel fordított arányban növekvő számú alacsony iskolázottságú csoportok gyerekeinek a 15–30%-a, kisfalvak gettóiban élő cigánygyerekek akár több mint 50%-a olyan kudarcot él meg az iskolarendszerben, amely a marginalizált, munkanélküli, eltartott állapotot stabilizálhatja akár élethossziglan is. A falusi oktatási kínálat szerény és nem ad arra alkalmat, hogy a hátrányokat intenzív módszerek alkalmazásával enyhítsék. Az alapiskolai oktatásban részesülők 60%-a vesz részt valamilyen különórai képzésben, amely alkalmas arra, hogy részben kompenzálja az iskolai oktatás hiányosságait. A falusi kisiskolák a fenntartó önkormányzat és nem utolsósorban a családok véges anyagi lehetőségei miatt csekélyebb mértékben tudnak tanórákon túli oktatási/szakköri/felzárkóztatási lehetőségeket biztosítani. A falusiak számára leginkább hozzáférhető alapiskola nem tudja az iskolázási esélyek szempontjából is meghatározó kedvezőtlen társadalmi jelenségeket pedagógiai eszközökkel mérsékelni. Az iskolai hátrányok összegződésének jele a többszörösen hátrányos helyzetű roma gyerekek becsült aránya a nyolcadik osztályosok között (4.2.5.3. tábla), ami lényegesen magasabb a községekben (13,4%), mint a városokban. Több mint háromszorosa a budapesti adatnak (3,8%), és több mint kétszerese a megyeszékhelyének (4,6%). Az észak-magyarországi, illetve a dél-dunántúli régióban, az ország legelmaradottabb területein a roma gyerekek becsült aránya a nyolcadikosok között a tanulók egynegyedét, illetve egyötödét teszi ki, az Észak-Alföldön is 20% közeli (4.2.5.3. tábla). A továbbtanulás irányait tekintve is számottevő a községekben élő fiatalok lemaradása. A gimnáziumokban továbbtanulók aránya jelentősen kisebb az országos átlagénál, míg a továbbtanulásra csekélyke esélyt adó szakiskolákba kerül a továbbtanuló falusiak harmada (ez az arány például Budapest esetében 10% körüli – 4.2.5.4. táblázat). Az iskolai és társadalmi hátrányok kumulálódása egyre erőteljesebb a kisiskolákban Imre Anna adatgyűjtése szerint (IMRE 2009). A kisebb településeken iskolába járók szüleinek iskolai végzettsége kétszer-háromszor alacsonyabb a városiaknál, és a munkanélküli szülők aránya

is ehhez hasonlatos (4.2.5.5. táblázat). A kistelepülési iskolák oktatási színvonalát érzékelteti, hogy pedagógusainak csak mintegy 3,9, míg az összes tiszta általános iskolák tanerőinek 16%-a vesz részt továbbképzésben (4.2.5.6. táblázat). Az iskolai hátrányok csökkentésére szervezett oktatási programok száma tendenciaszerűen alacsonyabb a kisiskolákban, annak ellenére, hogy a résztvevő iskolások száma ezekben az iskolákban magasabb (4.2.5.7. táblázat).

Laki a falusi fiatalok *iskolázási és általános életesélyeinek* radikális beszűküléséről tudósít (LAKI 2006). A 15–19 éves városi fiatalok 87–93, a megfelelő korosztályhoz tartozó falusiaknak csupán 78%-a tanul. Egyötödük válik munkanélkülivé. A 20–24 év közötti fiataloknál még nagyobb a különbség a városiak és falusiak iskolázási arányai között. A fővárosiak kétötöde még tanul ebben az életkorban, míg a megfelelő mutató a közösségekben élő fiatalok körében mindössze 14%. Laki összegzésében: „Mindent egybevéve már a 15–19 évesek között kirajzolódnak azok a társadalmi rétegek és csoportok, amelyekről nagy biztonsággal állítható a társadalom általános mozgásirányairól való leszakadás és a marginalizálódás esélye (ténye) és ők döntően a falvak, a kisvárosok és a „krízishelyzetben levő” kistérségek fiataljai közül kerülnek ki.” (2006 *i. m.*, 196 o.). A leszakadó térségekben élő fiatalok között nagyobb arányú az iskolai kudarcok okozta stressz. A viszonylag rövid iskolai pályafutás (15–17 éves korig, általános iskola, esetleg szakiskola) és a családban szerzett felemás munkaerőpiaci szocializáció miatt nincsenek felkészülve a piacgazdasági munkavállalásra/integrációra. GAZSÓ és LAKI könyve (2004) a falusi fiatalok esélyegyenlőtlenségének regionális különbségeit is illusztrálja.

A '90-es évek második felére vált egyértelművé a társadalmi különbségek közvetlen megjelenése az iskolába kerülés és az iskolai előremenetel családonkénti különbségeiben (KOZMA 2002). Egy korosztály 96–99%-a lép be az iskolarendszerbe. Az iskolába nem lépés/nem járás mögött a szegénység növekedése áll. Az iskolába járók teljesítménye és szülei iskolázottsága közötti összefüggés is erősödött az ezredforduló közeli két évtizedben (KOZMA 2002, GAZSÓ 2008), amelyet tovább növel a fiataloknak a verbálistól a vizuális felé eltolódó kultúrája és a számítógép-használat terjedése. Az iskolai teljesítménnyel és pályafutással kapcsolatban Kozma állapítja meg, hogy azok a falusi fiúk vannak a leghátrányosabb helyzetben, akiknek a szülei alacsony iskolázottságúak, akik nem a szüleikkel vagy csak egy szülővel élnek, és akiknek a könyvek és számítógépek számával kifejezett családi kulturális tőkéje gyenge. Az iskolások harmada falusi, akik többségének iskolai előremenetelét a kulturális hátrányok és a családok megélhetési nehézségeiből fakadó konfliktusai gátolják. A falusi és részben a kisebb városok fiataljainak továbbtanulási esélyeit regionális eltérésekkel ugyan, de a településhierarchia szintjein keletkező társadalmi egyenlőtlenségek szabják meg. Az oktatáspolitikai a középszintű és a felsőfokú képzés kibővítését hirdette meg, illetve folytatta a '90-es évektől. Nem került azonban sor középszinten jelentősebb kapacitásbővítésre, az oktatás csökkenő forrásokhoz jut, ezért a szegény és hátrányokat halmozó településen élő családok gyerekei számára a középiskola is egyre nehezebben elérhető. Az alsóbb társadalmi rétegek számára, akik között okkal feltételezhetjük a falusi és kevésbé fejlett kisvárosiak tömegeit, harmadával, ötödével kisebb volt az egyetemekre és főiskolákra kerülés esélye az ezredfordulón (KOZMA 2002).

FORRAY R Katalin szerint (1995) a *hátrányos helyzetű gyerekek* oktatása és a helyi társadalom (kulturális) szerveződése miatt a kistelepülési iskolák fennmaradása egyaránt nélkülözhetetlen. VIRÁG Tünde (2010) arra mutat rá, hogy a szabad iskolaválasztás következtében kétirányú iskoláztatási folyamat indult. A tehetőbb szülők a rosszabbnak tartott helyi

kisiskola helyett a korábbi iskolaközpont magasabb státuszú iskolába íratják gyerekeiket, ahol ennek ellenére nem mindig van megfelelő számú iskola. A helyi, szegényes iskolák maradnak meg a lakosság szegényebb csoportjainak, akiknek a családjában több a gyerek, ezért az iskola is túlnépesedik. A Belső-Csereháton vizsgált 11 településen a tanulók 80–100%-a halmozottan hátrányos helyzetű, jelentős részben roma. Az iskolai szegregáció következménye a gettóiskolák kialakulása, ahonnan végképp nehéz a kitörés (HIVES 2006). A kisiskolák bezárása azonban még a meglévő iskolázási lehetőségeket is megszüntetheti, és még nagyobb társadalmi leszakadáshoz vezethet ott is, ahol az iskola részben betölti társadalmi funkcióit.

Más elemzések és esettanulmányok arról is szólnak, hogy a kistelepülések iskoláinak az oktatási mellett egyéb társadalmi funkcióik is vannak. A helyi társadalomnak traumát okoz az iskolabezárás és mindenképpen hozzájárul az amúgy is hátrányos helyzet további romlásához (VÁRADI 2008, BAUMANN 2008, IMRE 2004).

4.2.5.3. táblázat. A roma tanulók becsült aránya a nyolcadikosok között, 2006 (%)

Régió	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb város	Község	Összesen (átlag)
Közép-Magyarország	3,8	–	2,8	3,4	3,4
Nyugat-Dunántúl	–	4,0	4,0	5,9	4,8
Közép-Dunántúl	–	3,0	6,1	4,2	4,7
Dél-Dunántúl	–	6,1	14,7	20,6	15,7
Észak-Magyarország	–	12,8	18,8	26,5	22,0
Észak-Alföld	–	1,4	10,4	17,3	11,3
Dél-Alföld	–	2,5	6,2	4,7	5,0
Összesen (átlag)	3,8	4,6	8,5	13,4	9,1

Forrás: KERTESI–KÉZDI, 2009

4.2.5.4. táblázat. Középfokú továbbtanulás az általános iskola településtípusa és a középfokú intézmény típusa szerint, 2007 (%) N=90713

Településtípus	Gimnáziumba	Szakközépiskolába	Szakiskolába	Gimnáziumba	Szakközépiskolába	Szakiskolába
	jelentkezett első helyen			vették fel		
Község	30,5	40,2	29,3	28,2	39,5	32,3
Város	40,4	37,8	22,9	36,7	38,6	24,8
Megyei jogú város	48,2	38,2	13,7	42,9	39,9	17,3
Főváros	55,9	34,4	9,7	51,4	36,7	11,8
Összesen	41,2	38,1	20,7	37,3	38,9	23,7

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról, 2010

4.2.5.5. táblázat. Az általános iskolai tanulók szüleinek iskolázottsága a települések lélekszáma szerint, az igazgatói vélemények alapján (%) 2001

<i>A szülők végzettsége</i>	<i>Buda- pest</i>	<i>Megyei jogú város</i>	<i>Város 10000 felett</i>	<i>5 000– 10 000</i>	<i>1 000– 5 000</i>	<i>1 000 alatt</i>	<i>Tiszta általános iskolák átlaga</i>
Felsőfokú végzettségű	31,3	22,9	18,5	10,7	7,9	6,5	13,1
Érettségivel nem rendelkezik	23,4	39,0	40,2	44,6	55,5	64,3	49,1
Általános iskolai végzettséggel nem rendelkezik	3,6	9,3	9,4	9,5	11,2	12,5	10,4
Munkanélküli	12,9	17,9	17,6	18,9	30,0	38,4	25,6
Súlyos családi problémával küzdők	11,3	12,5	9,5	14,9	15,2	14,2	13,5

Forrás: IMRE 2009

4.2.5.6. táblázat. A tiszta általános iskolák és a kistéleplési iskolák pedagógusainak továbbképzési részvétele, 2001

	<i>Összes pedagógus</i>	<i>A pedagógus-továbbképzésben résztevők</i>	
		<i>N</i>	<i>Az összes %-ában</i>
1000 fő alatti település	4 810	191	3,97
Tiszta általános iskolák	22 726	3 683	16,20

Forrás: IMRE 2009

4.2.5.7. Különböző oktatási formák előfordulásának gyakorisága és az ezeken részt vevő tanulók aránya a tiszta általános és a kistéleplési iskolákban (említések %-a, átlagok)

<i>Oktatási forma</i>	<i>Előfordulási arány</i>		<i>A részt vevő tanulók aránya</i>	
	<i>1000 fő alatti település</i>	<i>Tiszta általános iskolák átlaga</i>	<i>1000 fő alatti település</i>	<i>Tiszta általános iskolák átlaga</i>
Korrektációs osztály	0,9	6,8	5,0	6,5
Fogyatékosok integrált oktatása	16,4	29,1	5,9	6,8
Csoportos korrepetálás	65,5	78,2	35,5	27,9
Tehetséggondozás	44,8	68,0	26,9	25,2
Felzárkóztató foglalkozás	42,2	58,3	28,8	20,6
Felzárkóztató osztály	—	5,6	40,0	10,3
Cigány kisebbségi program	14,7	15,2	51,0	39,0
Nemzetiségi program*	9,5	9,2	89,0	62,9

Forrás: IMRE 2009

Jelentés a magyar közoktatásról, 2010, szerk. BALÁZS É, KOCIS M, VÁGÓ I., Országos Közoktatási Intézet.

4.2.6. A nemek közötti különbségek a szegénységben

A *nemek közötti különbségek* a vidéki szegénység kapcsán kevesebb figyelmet kaptak, mint a munkanélküliség vagy az iskolarendszer. FODOR (1997, 2001, 2006) és GÁL (2000) szerint a szegénység nemcsak etnicizálódik Kelet- és Közép-Európa poszt-szocialista társadalmában, hanem *feminizálódik* is. A szegények között releváns módon magasabb a nők aránya, és nagyobb szegénységi szakadék jön létre a nemek között. A szocialista jóléti rendszer összeomlása a nőket nagy valószínűséggel nagyobb hátrányokkal sújtja, mint a férfiakat, és a piacosodással a nők rosszabb munkahelyi pozícióba kerülnek, mint a férfiak. Fodor empirikus kutatási eredménye, hogy a vizsgálatába vont hat poszt-szocialista ország közül Magyarország azok közé tartozik, ahol a *nemek közti különbségek* csökkentek, vagy legalábbis nem nőttek a piaczgazdaságra történt váltás első tíz évében (FODOR 2001). Más elemzések arra utalnak, hogy a nők nagyobb arányát nem lehet kimutatni a szegények között (GÁBOS–SZÍVÓS 2009). SPÉDER Zsolt (1997) sem lát egyrészt különbséget a nemek szegénységi kockázatában, másrészt azt is leírja, hogy a nők nagyobb arányban válaszolnak a szegényedésre személyes fogyasztásuk visszaszorításával. A női és férfi szegénységnek eltérő jellemzői vannak. A nők között az egyedül maradó özvegyi nyugdíjasok szegénységbe süllyedésének az esélye a legmagasabb. A GYES és a GYED jelent még szegénységi rizikót, illetve a háztartásbeli státusz. A szegénysorsra jutott nők között a háztartásbeliek körében a legmagasabb a szegények aránya, 40%. A háztartásbeli szegény nők középkorúak és jellegzetesen kistelepülésen élnek (SPÉDER 1997). A férfiak számára inkább a munkanélküliség és a rokkantnyugdíjas státusz járul hozzá a szegénységbe jutás kockázatának kialakulásához.

A különbség inkább abban mutatkozik meg, ahogy a férfiak és a nők megélik a szegénnyé válást. Czibere Ibolya a női szegénység rejtett dimenzióiról szóló könyvében a *mélyszegénységben élő nők* társadalmi hátrányait nem a szegények közötti nagyobb arányuk következményének tartja. Az igazi hátrányok a nemek közötti *munka- és hatalommegosztás* során, a különböző, és a nőkre hátrányos napi időbeosztásban, a pénzgazdálkodási és pénzkezelési egyenlőtlenségekben és a konfliktusok kezelésében keletkeznek (CZIBERE 2012). A könyvben elemzett mélyinterjúk szerint a mélyszegénységben élő nők jellegadó többsége súlyos hátrányokat szenved el a férfakkal összehasonlításban. Az életkezdési lehetőségek, a párválasztás és az érzelmi kötődések területén, a családi munka- és hatalommegosztásban, az idő kezelésében és felhasználásában, a pénzkezelésben és a személyes fogyasztás visszafogásában jelentős, a nőkre hátrányos különbségek keletkeznek a nemek között. A szegénységre visszavezethető családokon belüli konfliktusok és erőszak a nők alávetettségét erősíti és ezen keresztül szegénységük a férfiakhoz hasonlítva külön tényezőkkel súlyosbodik. Egy kötet esettanulmányai szintén azt bizonyítják, hogy a férfiak sokkal nehezebben kezelik a szegénysorba, munkanélküliségbe kerülés állapotát (SIMONYI 2001). A nők tartják össze a *mélyszegénységben élő családokat*, a férfiak nagyon gyakran mentálisan is *marginalizálódnak*, erőszakossá válnak, kiesnek korábbi szerepeikből, és ez újabb nemi egyenlőtlenségekhez vezet. A szegénység és a nemek közti különbség összefüggése Magyarországon nem a szegénységben élő férfiak és nők eltérő arányában mutatkozik meg, hanem abban, ahogy a nőkre hárul a szegénység *kezelésének* a feladata.

FODOR (2005) szerint négy családi (női) stratégia segíti a család (a férfi) szegénységbe süllyedésének feldolgozását. A nő viseli inkább a nyilvánosság előtt a szegénység szégyenét, egyensúlyozás a tradicionális férfi-dominancia és a szegénységgel, munkanélküliséggel létrejövő új családi munkamegosztás között, a férfiak tudatlanok a háztartás pénzügyeinek kezelésében (ezért kevésbé felelősek a nyomor látható jelei miatt), a férfi nagyvonalúságát

hangsúlyozzák a pénzügyek területén. Nem véletlen, hogy a szegénységben élő nők 74%-a érzi úgy, hogy ő viseli a mindennapok terhét (ALBERT és társai 2011). A nők egyes területeken, mint például a karbantartási, ház körüli munkák, nagyobb segítséget kapnak, mint korábban. A hagyományos férfiszerepek a megváltozott családon/háztartáson belüli tényleges munkamegosztás és a döntéshozás átalakulásának ellenére is fennmaradnak.

4.2.7. Szociális földprogram, szociális szövetkezet

A vidéki szegénység kezelésére Magyarországon a szociálpolitika általános eszközein túl a *szociális földprogramok* és az újonnan életre hívott *szociális szövetkezetek* vállalkoztak. Egyedi programokat szerveztek az országban, amelyek a szegénység enyhítését célozták vagy *közösségépítési akciókkal*, oktatással próbáltak hozzájárulni a szegénység kezeléséhez, de ezek jobbára az adott projekt kifizetésével be is fejeződtek. A LEADER-program elsősorban munkahelyteremtéssel foglalkozik és nincsenek megbízható és hozzáférhető információk a résztvevők társadalmi helyzetéről vagy a programok sikerességéről.

Szociális földprogramokat 1992-ben a Népjóléti Minisztérium indított el hat településen. 1992 és 2007 között az ország megyéinek 52,3%-a, a 3152 település 15,01%-a, 179 település kapott a program pénzeiből. 2003-ban 45370 fő résztvevővel működött, akiknek 39,7% volt roma. A gazdálkodás az esetek kétharmadában *önellátási célú*, de fokozatosan nő a piaci értékesítésre történő termelés is (*Szociális földprogramok Magyarországon*, 2008). Az érintett települések közel kétharmadában stabilizálódott a program, és a helyi szociálpolitika részévé vált. A *szociális földhasználat* a romák felzárkóztatásában is sikeresnek bizonyult (SZOBOSZLAI 2003). A programban történő részvétellel pályázni kell. A részvétel feltétele a szociális rászorultság. A résztvevők pénztámogatást is kapnak földjeik megműveléséhez (SZOBOSZLAI 2001). A programokat a helyi önkormányzatok szervezik.

1992 és 1994 a kísérletezés korszaka, 1994–1998 az extenzív növekedés időszaka volt. 1998-ban a csúcsponton 240 településen 140 ezren vettek részt a programban (BARTAL 2001). 1998 után és különösen 2003-at követően a program megtorpant, kevesebb támogatást kapott, és visszaesett a résztvevők száma is. 2004-ben és 2005-ben az állami támogatás a 2003-as évi szint felére esett vissza (BARTAL–SZIKLAI 2006). Az önkormányzatok a közcélú munkák bevezetésével kevésbé érdekeltek a földprogramok szervezésében. A programban résztvevők társadalmi és szociális összetétele egyre összetettebb. A földprogram az alacsony jövedelmi helyzetű, szociális ellátásban részesülők *naturális segélyezésének forrásává* vált.

A 2006. évi X. törvény teremtett lehetőséget a *szociális szövetkezetek* létrehozására. A szociális szövetkezet munkanélküli, hallgató vagy tanuló tagjainak szerezhethet és biztosíthat munkát és részt vehet *közmunka-programok* bonyolításában is, így a működő szövetkezetek részt vállalnak például a *gyereksegély programok* bonyolításában. Szociális szövetkezeteket legnagyobb számban az észak-magyarországi, a dél-dunántúli és az észak-alföldi régiókban, a legtöbb társadalmi hátrányt felhalmozó, kisfalvas régiókban alapítottak. 2010-ben 110 bejegyzett szociális szövetkezet volt, 2011-ben 259. A szövetkezetek legjellemzőbb taglétszáma 7–10 fő, az átlagos bevétel 2009-ben a 7–10 millió forint volt (dr NAGYNÉ 2010). A szociális szövetkezetek a legkülönbözőbb gazdasági területeken aktívak, a mezőgazdaságtól kezdve a kézművességig, de leginkább a szolgáltatási szektorban sikeresek (dr PETHEŐ és társai 2010). A szociális szövetkezeti mozgalom, a kezdeti lendületet látva, egy formája lehet az induló *aktív szociálpolitikának*.

4.3. A vidéki elitek

A *vidéki társadalom elit státusza* Kiss Dénes megjegyzése szerint (2004) a teljes társadalom rétegződésének a szempontjából nem jelent a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. A *helyi társadalom felső szintjei*, a hatalmi pozíciók a közigazgatásban, a gazdaságban és a kulturális élet területén azonban egy közösség szempontjából mégiscsak elit pozíciónak számítanak.

A '90-es években a vidéki településeken is gyorsabb változások mentek végbe a korábbi korszakokhoz hasonlóan. 1990-ben a volt tanácselnökök közül sokat választottak polgármesterré (BOCZ J. 1995 és 1996, TÁLL 2000, KOVÁCH–CSITE 2002). Esettanulmányok arról is tanúskodnak, hogy az *elitcsere* részleges volt és a szocialista korszak vezetői közül a vártnál többen maradtak meg a helyi adminisztráció egyes hatalmi pozícióiban (MEDGYESI 2005). A *lokális gazdaság elitjébe* a mezőgazdasági vállalkozásokban, de a melléküzemágak utódvállalatiban is sikeres, volt szövetkezeti vezetők és vezető szakemberek kerültek be jó eséllyel (HARCSA–KOVÁCH 1996). A *vidéki elitek* összetételében és pozíciójában háromszor történt nagyobb változás 1990 után. (CSITE–KOVÁCH 2002)

Az első korszakban, a '90-es évek első kétharmadában, az új és a befolyásukat sikeresen átmentő elitcsoportok elsősorban az *önkormányzatokban* szereztek döntő befolyást. A *területfejlesztés és redistribúció* új rendszerében az önkormányzatoké lett a legfontosabb szerep, mert az önkormányzatok váltak a szociális rendszer, a munkanélküli és más szociális segélyek folyósításának legfontosabb intézményeivé. Az önkormányzatok rendelkeznek a kisebb és közepes nagyságú településeken különösen fontos közintézmények (iskola, óvoda, könyvtár, közművelődés) ellátására szolgáló összegek, valamint a helyi adók felett, s bár a *vállalkozók* egyre nagyobb mértékben jutottak *fejlesztési pénzekhez* a központi és a decentralizált forrásokból, az önkormányzatoknak volt domináns szerepe azok felhasználásában.

Az első időszakban a politikai pártok alig-alig jelentek meg a falusi önkormányzati választásokon (ÖRSZIGETHY 1993). 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a *falusi önkormányzati vezetők és képviselők* túlnyomó többsége függetlenként indult a választásokon. A legtöbb helyen a településen született, a helyi közéletben eddig is formális vagy informális vezetőt választották polgármesterré 1990-ben (FARKAS–VAJDA 1991). BOCZ (1995, 1996) adatai szerint 1994-ben 74%-ban korábbi polgármestert választottak meg, 1990-ben a polgármesterek 30%-a volt korábbi tanácselnök, 53%-a pedig tanácstag; 1990 és 1994 között 63-ról 74%-ra nőtt a független jelöltek aránya, míg a falvak általában független jelölteknek, a városok inkább pártjelölteknek szavaztak bizalmat. A *helyi hálózatok* és a *lokális ismertség* számítottak döntőnek a polgármester és a képviselőtestületi választásokon (BÖHM és társai 2000). A képzettség, illetve párthoz, politikai mozgalomhoz kötöttség jóval kevésbé hatott. A politikai pártok azért nem voltak jelen a kistépüléseken, mert a települések közösségi vonásai, a helyi civil társadalmi jellege helyettesítette az ideológiailag vezérelt pártszervezeteket (KULCSÁR 1996). SZOBOSZLAI (1996) is erre a következtetésre jutott, amikor kiemelte, hogy a pártok helyi szervezetei nagy önállóságnak örvendenek, a pártok közötti ideológiai kapcsolatok alig-alig jelennek meg a társadalomban, a közelség-távolságot a személyes kapcsolatok dominálják (BORSOS és társai 1993).

A nemzeti jövedelemnek 6–8%-át jelentő területfejlesztési pénzek megszerzésében és felhasználásakor a *regionális és lokális elitek* fokozatosan növekvő befolyást szereztek. A területfejlesztési pénzek elosztásakor a politikai elitek választási érdekei és az azonos nagyságú települések egymás ellen feszülő és ezért a források viszonylagosan kiegyensúlyozott

terítéséhez vezető ellenérdekeltsége miatt először az infrastrukturális beruházások élveztek elsőbbséget, ami a pályázati rendszer sajátosságai miatt az önkormányzatokat tette a *terület- és vidékfejlesztés* legerősebb szereplőjévé (CSITE 2005).

1996-ban és 1997-ben egyre növekvő arányban jutott forrás a munkahelyteremtő beruházásokra is, amely megnövelte a vállalkozók lehetőségeit a központi és a decentralizált források elosztásakor, de az önkormányzatok és az *önkormányzati elitek* még mindig a területfejlesztés domináns szereplői maradtak, a politikai kapcsolatháló pedig nélkülözhetetlen a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben (CSITE 2005).

A második szakaszban 1997–1998-tól a gazdasági elitcsoportok már egyértelműen megkezdtek a *politikai erőtér* saját kapcsolatokkal és kapcsolatokon keresztül történő megszerzését. Az 1998-as országgyűlési választások idején több helyen is a *gazdasági-politikai érdekcsoportok* irányították a saját kapcsolathálóhoz tartozó képviselőjelöltek kiválasztását és kampányaik finanszírozását. A *gazdasági elit* és más vállalkozók törekvése a *politikai hatalom* közvetlen megszerzésére, vagy legalább ellenőrzésére lazább vagy szorosabb kapcsolatrendszeren keresztül, különösen erős volt a közepes és kisebb településeken, ahol a területfejlesztési források megszerzése nehezen képzelhető el az önkormányzatok aktív részvétele és közreműködése nélkül. A magyarországi *politikai színtér* gyakorlatilag megkettőződött. A *lokális színtér* a maga érdekcsoportjaival és erőtereivel az országostól külön, bár nem független, politikai arénaként szerveződött meg (CSITE–KOVÁCH 2002).

A fejlesztési források elosztása többszintű rendszerben történt, de a *politikai hatalomgyakorlók* országos, regionális és lokális szinten egyaránt a rendszer domináns szereplői voltak a '90-es évek első felében. Az 1997 után kezdődő decentralizálással a központi hatalom részben és formálisan megosztotta a *döntési hatalmat* a regionális és lokális szint szereplőivel, de a partnerségi kontroll és a visszacsatolás hiányában a politikán kívüli szereplők hierarchikusan alárendeltek maradtak a döntéshozóknak. A *gazdasági elit* éppen ezért ebben a szakaszban kísérelte meg a források elosztásával kapcsolatos döntéshozás feletti (helyi) hatalom ellenőrzését, amelynek az eredménye, hogy a *hierarchizált gazdasági és politikai hálózatok* „egybecsúsztak”, és a gazdasági elit erőfölénybe került a *helyi közigazgatási elitekkel* szemben (CSITE és társai 2002).

A területfejlesztési rendszer átalakítása 1997-et követően, a fejlesztési források felhasználása, egyáltalán a gazdasági erőforrásokból való részesedés a felhasználók és az elosztási rendszerek cserélődésével párhuzamosan változott. A területfejlesztési rendszer bevezetése és működése konfliktusok sorozatát indította el. A lokális gazdasági elitek és általában a *lokális* (és regionális) *elitek* szerepe a területfejlesztésben és a vidékfejlesztésben azért is hatalmi kérdés, mert a területfejlesztésben hatalmas összegek elosztása történik meg. A területfejlesztési pénzek megszerzésében és felhasználásakor nőtt a regionális és lokális elitek befolyása. A lokális elitcsoportok közül azok tudtak igazán hatással lenni a területfejlesztési források redistributív újraosztására, amelyek vagy az országos, vagy a regionális-lokális *politika színterén* megfelelő kapcsolatokkal rendelkeztek. 1996 után egyre növekvő arányban jutott forrás a *munkahelyteremtő beruházásokra* is, amely megnövelte a vállalkozók lehetőségeit a központi és a decentralizált források elosztásakor, de a *területfejlesztés domináns szereplői* még mindig az önkormányzatok, a *politikai kapcsolatháló* pedig nélkülözhetetlen a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben. Ennek az is az egyik oka, hogy fejlesztési pénzhez jutni túlnyomórészt a területfejlesztési rendszerből, vagy más állami, tehát politikához kapcsolt alrendszerből lehet, és a pénzpiac szereplői, bankok stb. a területfejlesztésben saját tőkével alig vesznek részt. A fejlesztési pénzpiac olyan szegmensben rendeződik, amely

a decentralizálás ellenére politikakötött. A gazdasági elitcsoportok 1997–1998-ban már egyértelműen megkezdték a politikai erőter saját kapcsolatokkal és kapcsolatokon keresztül történő megszerzését. Mindez az 1998-as országgyűlési választások során több helyen is a *gazdasági-politikai érdekcsoportok* határozott szerveződéséhez vezetett a kapcsolathálójukhoz tartozó képviselőjelöltek kiválasztása és finanszírozása érdekében. A gazdasági elit és más vállalkozók törekvése a politikai hatalom közvetlen megszerzésére, vagy legalább ellenőrzésére lazább vagy szorosabb kapcsolatrendszeren keresztül, különösen erős a közepes és kisebb településeken, ahol a területfejlesztési források megszerzése nehezen képzelhető el az önkormányzatok aktív részvétele vagy valamilyen egyéb közreműködése nélkül. A 1998. évi önkormányzati választásokat nagyon sok helyen a gazdasági elit új érdekartikulációja befolyásolta és döntötte el. Az 1998-as parlamenti választásokon a *lokális gazdasági elitek* érdekeinek határozott jelentkezése még nem változtatott azon, hogy országgyűlési mandátumokhoz jutni változatlanul a nagy pártok képviselőjelöltjeként lehetett. A választási politikai alkukban a lokális elitek, és különösen a lokális-regionális gazdasági elit, figyelemreméltó szerepet játszott. A magyarországi politikai szintér gyakorlatilag megkettőződött, az országos politika mellett egyre erőteljesebb karakterrel jelenik meg a lokális szintér a maga érdekcsoportjaival és erőtereivel.

A többpárti parlamenti rendszer és a piacgazdaság kevésbé tette lelkét, hogy erőteljesebb lokális vagy individuális autonómiák működjenek és a politikum regionális-lokális szegmensét akár az országos politikai intézményektől és pártoktól függetlenül is megszervezzék és kontrollálják. A helyi-regionális politikai mezőben artikulálódó érdekek ezért egyrészt mindig a *nagypolitika* függvényében strukturálódnak, másrészt viszont minél erősebbek, annál nagyobb – az önálló érdekérvényesítés lehetőségének hiányában – visszahatásuk az országos politika intézményeire és pártjaira. Ebben a sajátos politikai viszonyrendszerben a *politikai háló*k, amelyek felhasználására és mozgatására a lokális-regionális elitek részéről elsősorban a területfejlesztési rendszer kontrollja és a *lobbiképesség* fenntartása miatt kerül sor, egyrészt a hatalom gyakorlásának, másrészt a hatalom befolyásolásának a legfontosabb idegpályái, amelyek a politikai intézményeket is behálózzák.

A magyarországi terület- és vidékfejlesztés szereplőinek hálózata alapvetően különbözik az EU-tagországok hálózatától, amelyet a domináns kötési pont hiánya és a partnerségi kontroll jellemez (CSITE–KOVÁCH 2002). A magyar rendszer elsődleges problémája a vidékfejlesztési célok és stratégia tisztázatlansága, a vidékfejlesztés alárendelése a területfejlesztési rendszernek és az agrárérdekeknek (MEGYESI 2007/2), illetve a regionális és vidékfejlesztési rendszer aktorainak *hierarchikus hálózata*. A helyi gazdasági és *közigazgatási elit* és a *politikai hatalom* viszonya szempontjából a regionális és vidékfejlesztés szereplői hálózatának elemzése a legfontosabb, mint olyan elem, amely magyarázza a gazdasági elit és különösen a lokális gazdasági elit egyre erősödő törekvését a politikai hatalom közvetlen kontrolljára.

A magyar rendszer formálisan decentralizálta a döntési mechanizmusokat. A decentralizálás azonban inkább a döntési ellenőrzési folyamatok kettős szintjét (országos, területi) teremtette meg és a visszacsatolás és ellenőrzés mechanizmusait és intézményeit nem hozta létre. A civil szervezetek részvétele a területfejlesztési rendszerben eseti és formális (BÖHM 1998, KOVÁCH 2005/1). A visszacsatolás, a monitoring és részben a kontrolling intézményeinek hiánya következtében az EU partnerségi kontrollja nálunk gyenge. A kölcsönös kontroll és egymásrautaltság hiányának következtében a magyarországi regionális és vidékfejlesztés aktorainak hálózatában vannak *domináns kötési pontok*, amelyeket a politikai döntéshozók (országos, regionális és lokális szinteken egyaránt) és a minisztériumi szakapparátusok kont-

rollálnak, ezért a rendszer decentralizált ugyan, de hierarchikus (PÁLNÉ 2008). A fejlesztési források elosztása több szinten történik, de a politikai hatalomgyakorlók országos, regionális és lokális szinten egyaránt a rendszer domináns szereplői. A *decentralizálással* a központi hatalom megosztotta a *döntési hatalmat* a regionális és lokális szinttel, de a partnerségi kontroll és visszacsatolás hiányában a politikán kívüli szereplők hierarchikusan alárendeltek a döntéshozóknak. A magyarországi viszonyok között a *civil társadalmi kontroll* alacsony hatékonyságú a fejlesztési pénzek felosztásában. Amíg a régi EU-tagállamok fejlesztéspolitikai rendszereiben a civil és adminisztratív kontroll belső elem, a magyar állapotokat olyan szervezethez hasonlíthatjuk, amely strukturálódása *átláthatatlan, kaotikus* és csekély a kontrollálás lehetősége.

A gazdasági elit partnere a helyi hatalomnak a forrásokért való verseny során a nem kulturális természetű ideológiák (munkahelyteremtés, infrastruktúra) létrehozásában és érvényesítésében. Erős hálózati kapcsolatain keresztül befolyásolja a *helyi társadalom* politikai és egyéb folyamatait. Hozzájárul a *regionális, lokális identitás* és kulturális értékek megfogalmazásához és újraértelmezéséhez, amely a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben előnyöket és legitimizálási lehetőséget jelent.

A gazdasági elit mindezen túlmenően a *lobbizás* magyarországi lehetőségei szerint befolyásolja a regionális és vidékfejlesztési hálózat domináns pontjait kontrolláló döntéshozókat és szakértőket. Abban az esetben, ha a döntéshozás befolyásolása már nem elegendő, vagy a döntéshozó hierarchizált kapcsolathálózatához tartozás túl erős kötöttség, illetve a döntésbefolyásolás nem lehetséges, a gazdasági elit megszervezi a döntéshozás közvetlen kontrollját. Bármely módszerrel élt a lokális és regionális gazdasági érdekcsoport a fejlesztési források megszerzéséért folytatott versenyben, a domináns kötési pontokkal jellemzett szereplői hálózatban maga is *hierarchizált kapcsolatrendszereket* alakított ki, egyrészt azért, mert fejlesztési pénzek újraosztása révén juthat erőforráshoz, másrészt azért, mert így tudta kizárni saját érdekszférájából a versenytársakat. A *helyi hatalom szerkezetének* átalakulása és a gazdasági elit politikai aktivizálódásának és politikai szövetségkeresésének a következménye, hogy 1998-tól a nagyobb politikai pártok egyre aktívabbak az önkormányzati választásokon (PÁLNÉ 2008). Ettől kezdve a polgármesterek megítélését és választási esélyeit a párthovatartozás sokkal inkább befolyásolja, mint az első két önkormányzati választáskor 1990-ben és 1994-ben. A *helyi hatalomért* (és a háttérben a fejlesztési források felosztásáért) folytatott verseny kiéleződésével az elit különböző csoportjai egyre több helyet szereznek meg a képviselőtestületekben (BUGOVICS 2006). A kisebb településeken ezzel szemben nagyobb a *politikai stabilitás*. Az aprófalvas körzetekben a polgármester-választáson gyakran csak egy jelölt indult (ACZÉL 2006). Nőtt az újraválasztott polgármesterek száma a '90-es évek és 2002 között (BOCZ 2004). A közigazgatási elitek viszonylagos stabilitása nem mond ellent a gazdasági elit és az országos pártok fokozódó jelenlétének a helyi politikai színtéren. A *kontroll és befolyás* növelése a sokszálú hatalmi hálózatokban nem feltétlenül közvetlen politikai eszközökkel történik (BÓDI 2000). PÁLNÉ szerint (2008) a polgármesterek politikai „beágyazódása” a hálózatosodó és korporativizmustól átszőtt önkormányzati/politikai rendszerben a sikeres érdekérvényesítés egyik feltétele.

A harmadik szakaszban az ezredforduló utáni években, az uniós tagsághoz közeledve, a terület- a vidékfejlesztési és az agrártámogatási rendszer forrásfelosztási mechanizmusainak a lényegi vonásait felismerve a legbefolyásosabb szereplők három politikahálózatot szerveztek meg. A három *vidéki politikahálózat* „nagyüzemi”, „családi gazdaság” és a „vidékfejlesztők”. (CSITE 2005). A három hálózat létrejöttének, valamint a *projekt osztály* és a *közvetítő*

szereplők megerősödésének következménye a vidéki elitpozíciók szempontjából a hatalmi szereplők és hálózataik megsokszorozódása és a nem helyi elites csoportok befolyásának növekedése volt. A *hatalmi kapcsolatok* hálózatosodásával, az európai integráció előrehaladásával a lokális hatalom sokszereplőssé vált. A vidéki politikai arénában új szereplők jelentek meg. A vidékkel kapcsolatos hatalom újabb átrendeződéséről és az új hatalmi csoportok megjelenésének következményeiről könyvem ötödik fejezete ad elemzést.

4.4. Középrétegek, vállalkozók

A *vidéki felső- és középrétegről* áll rendelkezésre a legföredékesebb információ. A társadalomstatistika egy rétegződési kategóriában tárgyal különböző társadalmi állású csoportokat. A magasán képzett *értelmiségiek* nagymértékben alulreprezentáltak a vidéki foglalkoztatottak között. Az összes magasabban képzett értelmiséginek, szakértőnek mindössze 11,6%-a foglalkoztatott vidéken (4.4. tábla). A vidéken élők között valószínűleg nagyobb ez az arány, mert a városi kitelepülők egy része a magasabban képzett csoportokból kerül ki, akik viszont megtartották városi munkahelyeiket. Az alsó szintű beosztott értelmiség körében már kisebb a községekben alkalmazottak alulreprezentáltsága (4.4. tábla). Az egyetemet, főiskolát végzettek a vidéki foglalkoztatottaknak kevesebb, mint 10%-át teszik ki, ami az országos átlag megközelítőleg fele. Az értelmiség aktívan vett részt a rendszerváltás helyi eseményeiben (MEDGYESI 2005, ŐRSZIGETHY 1995, 2006), de szerepe gyorsan változott, és aki nem vált a helyi közigazgatási vagy gazdasági elit tagjává, annak a társadalmi helyzete gyorsan romlani kezdett. Az *agrárértelmiség* már a '90-es évek közepén az egyéni gazdálkodást választotta, vagy elhagyta a falvakat (BÁNLAKY 1997). A szövetkezetekben alig néhány ezer diplomás maradt. A *pedagógusok* a vidéki értelmiség legnagyobb csoportja. Az intézménybezárások, az oktatási rendszer folyamatos átalakítása, az iskola funkcionális problémái, a romló jövedelmi helyzet, az önkormányzatoktól való függés miatt a felső középréteghez tartozásuk egyre nagyobb nehézségekkel biztosítható (BÓDI és társai 2002, BALÁZSI és társai 2008). A hátrányos helyzetű térségekből jelentős *értelmiségi elvándorlás* történt. Az értelmiségi funkciókat a helyi intézményekben és a projektekben egyre nagyobb mértékben a nem helyben lakó és az adott társadalomhoz kevésbé és ideiglenesen kötődő diplomások és szakértők látják el.

A vidéki szolgáltatás és ipar, valamint a mezőgazdaság vállalkozásai is ellentmondásokat hordozó gazdasági és társadalmi térben léteznek. 1993-ban a 659 749-re becsült, valóságosan működő nem mezőgazdasági vállalkozásból 148 920 volt rurális településen bejegyezve. Ez az arány megközelítőleg állandó maradt. A *vidéki kisvállalkozók* származásukat, társadalmi kapcsolataikat tekintve mélyen a helyi társadalmakba ágyazottak (KUCZI–VAJDA 1996, TÓTH L. 1997, 1999). A használt erőforrások sokszínűsége (KUCZI 1996), a mezőgazdasági családi üzemek gyakran nagyon vegyes termékszerkezete, a falusi háztartások *pluriaktív jövedelemszerzése* a hagyományos rurális tevékenységstruktúra újraeledésére és folytonosságára utalnak a vállalkozók esetében is. A mezőgazdasági családi üzemek többsége nem specializált termelésű, az ipar és a szolgáltatások vállalkozói sem tudnak egy szektorból megfelelő profithoz jutni. Az üzlet, a bolt és a vállalkozás jövedelmét nagyon sok esetben egészíti ki vagy pótolja a kert és a föld. KUCZI Tibor (1993, 2000) kutatásai mutatták ki, hogy a vidéki kisvállalkozások szervezésében nagy szerepet kapnak a helyi társadalmi és kulturális kapcsolatok. A kisvállalkozók átveszik és felhasználják a hagyományos kapcsolatrendszereket és

alkalmazkodnak a társadalmi környezet értékeihez. A család, a rokonság, a kialakult szíves-ségi kapcsolatok rendszerén belül lehet megszervezni a vállalkozást. A vidéki kisvállalkozók nagyobb része egyrészt elfogadja a hagyományos kapcsolatokat és értékeket, másrészt egy idő után a vállalkozás érdekében át is alakítja azokat. A hagyományos kapcsolatok és értékek átvétele és átalakítása segít a vidéki kisvállalkozások „makacs” fennmaradásában.

Az 1990 utáni privatizáció nemcsak a vállalkozás, hanem a paraszti típusú gazdálkodási formák és kényszervállalkozások újraéledését is magával hozta. A '80-as évek második gazdaságának főszereplői elvesztették az átalakulás korának társadalmi és hatalmi pozícióharcait, vagy az akkor sikerrel felhalmozott gazdasági és társadalmi tőkéjüket más területeken fektették be, mint ahogy erről KUCZI Tibor írásában beszámol (1996).

A mezőgazdasági családi gazdálkodók, társas vállalkozók, a részidős termelők összességében másfél milliós tömeget képviseltek az uniós csatlakozás időszakában. (KAPRONCZAI 2007). Ez a összlétszám jelentősen csökkent 2011-re. Más elemzések szerint a felnőtt lakosság 20–22%-a intenzíven vesz részt az élelmiszer-termelésben vagy járadékot húz a mezőgazdasági termelés kapcsán (KOVÁCH–KELEMEN 2005). További 30% termel elsősorban saját fogyasztására élelmiszert. A mezőgazdasági termelésben történő részvétel jelentős mértékben csökkent az utóbbi években, de még mindig nagy társadalmi csoportokat érint, amelyek társadalmi összetétele és az agráriumhoz kapcsolódása rendkívül széles skálán mozog. A vidéki társadalom felső és középső rétegei, az alsó-középosztályok és a szegények egyaránt részt vállalnak a mezőgazdasági termelés különféle formáiban. A helyi társadalmak középrétegeinek felső csoportjaihoz sorolható *agrár-vállalkozók* és nagyobb családi gazdálkodók társadalmi helyzetének elemzéséhez az agrártársadalom belső szerkezeti változásainak megértése szükséges. Az agrártársadalom olyan mélységű változásokon ment keresztül, aminek az eredménye ROMÁNY Pál (2002) szerint új agrártársadalom kialakulása. Romány a következőkben adja meg az új *agrártársadalom* sajátosságait:

- tíz év alatt (1990 és 2000 között) felére esett vissza az egy hektárnál kisebb földterülettel rendelkezők aránya;
- a társas vállalkozások száma ugyanebben az időszakban ötszörösére nőtt;
- a számottevő árutermelést végző gazdaságok száma 50 000 körüli az ezredforduló idején;
- a nagyobb családi gazdaságok termelése számottevő szerkezeti változást mutat;
- a harminc évvel korábbi állapotokhoz képest 50%-os a gazdaságok, a résztvevő háztartások és az agrárnépsűrűség csökkenése.

A Romány által leírt tendenciák a *föld és termelés-koncentráció*, az európai integráció és az agrárpiazi változások következtében 2000 után még nagyobb erővel érvényesülnek, ennek következtében felgyorsult az új agrártársadalom kifformálódása.

A vidéki felső- és középosztályokban az értékesítésre termelő egyéni/családi gazdáké a legnagyobb csoport. A társas vállalkozók sokkal kevesebben vannak és nagyobb közöttük azoknak az aránya, akik nem laknak azon a településen, amelyhez mezőgazdasági üzemik tartoznak.

A tulajdonszerkezet átalakítását követően, már a '90-es évek közepén elindult az új agrártársadalom szerkezeti sajátosságainak kialakulása. 1992 és 1995 között a termelés koncentrációjának kezdeteivel párhuzamosan nőtt meg a magasabb szakképzettségűek aránya a legnagyobb gazdák között (HARCSA–KOVÁCH 1996), amikor az agrártársadalom egészének foglalkozási összetétele alig változott (4.4.1. tábla). A nagy, specializált gazdaságok tulajdonosai jellegzetesen a volt szövetkezeti vezetők és szakértelmiségiek voltak,

akik nagyobb arányban jutottak hitelhez, állami támogatáshoz. A kevésbé specializált, bár esetenként nagy termelési értéket elérő vegyes termékszerkezetű gazdaságok tulajdonosai legnagyobb arányban régebben is a mezőgazdaságban dolgozó, fizikai munkásokból kerülnek ki.

A főfoglalkozású gazdák között jóval magasabb (34%) volt 1995-ben a nagyobb – 20 hektár feletti – földterülettel rendelkezők aránya, mint a részidős gazdák csoportjában (4.4.2. tábla). A részidős termelők közé tartozó, mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó szellemi foglalkozásúak 25%-a rendelkezett 20 hektár feletti gazdasággal, míg a többi foglalkozáskategóriában 6–15% közötti ez az érték. A 100 hektár feletti gazdaságot fenntartók aránya a mezőgazdaságban a szellemi foglalkozásúak között 10%, a főfoglalkozású gazdák csoportjában 6%, míg a többi részidős gazdálkodó esetében még ennél is alacsonyabb volt. A 100 hektár alatti kategóriákban 20–30% közötti a középfiskolai és ennél magasabb végzettségűek hányada, a 100 hektár felettiek esetében 47% a megfelelő érték (4.4.3. tábla).

Az életkor viszonylag lazább kapcsolatot mutat a földterület nagyságával. Szorosabb összefüggést lehet viszont kimutatni a szülők és a nagyszülők korábbi (1938. évi) földterületével. Abban a gazdálkodó csoportban, ahol korábban a szülők, nagyszülők nem rendelkeztek földterülettel, illetve a gazdaság nagysága 10 hektár alatti volt, ott számottevően alacsonyabb (15–17% körüli) a jelenleg nagyobb, 20 hektár feletti gazdaságot fenntartók aránya, mint ahol a szülőknek nagyobb méretű (20 hektár feletti) gazdasága volt (36% a megfelelő érték).

4.4.1. tábla. A megfigyelt mezőgazdasági magántermelők társadalmi csoportok szerinti megoszlása, 1992, 1995, %

Társadalmi csoport	1992	1995	Az 1992–1995 között megszűnt gazdaságok
Mezőgazdasági önálló	46,2	45,1	38,6
Önálló iparos, kereskedő	3,2	5,6	5,7
<i>Mezőgazdaságban</i>			
Szellemi foglalkozású	6,2	5,2	5,7
Szaktmunkás	9	7,7	3,6
Betanított és segédmtunkás	10,2	8,6	5
<i>Mezőgazdaságon kívül</i>			
Szellemi foglalkozású	6,3	6,2	12,1
Szaktmunkás	10,4	10,7	16,4
Betanított és segédmtunkás	4,7	4,8	5,7
Egyéb	3,8	6,1	7,1
Összesen	100	100	100

Forrás: HARCSA 1995

4.4.2. tábla. A gazdaságok megoszlása a földterület nagysága szerint, 1995

Társadalmi csoport	A földterület nagysága							
	1 ha alatt	1–5	6–10	11–20	21–50	51 –100	100 ha felett	Össze- sen
	Hektár							
Mezőgazdasági önálló	18,4	15,5	13,3	19,4	19,7	8,1	5,9	100
Önálló iparos, kereskedő	44,7	27,1	15,3	3,5	5,9	–	3,5	100
Mezőgazdaságban								
Szellemi foglalkozású	25,3	24,1	12,7	12,7	8,9	6,3	10,1	100
Szaktmunkás	26,3	33,9	21,2	9,3	6,8	2,5	–	100
Betanított és segédmtmkás	23,7	31,3	20,6	12,2	7,6	3,1	1,5	100
Mezőgazdaságon kívül								
Szellemi foglalkozású	40,0	27,4	7,4	9,5	8,4	4,2	3,2	100
Szaktmunkás	46,0	27,0	8,0	8,6	6,7	2,5	1,2	100
Betanított és segédmtmkás	45,9	29,7	13,5	6,8	1,4	2,7	–	100
Egyéb kereső	40,4	30,9	12,8	5,3	8,5	1,1	1,1	100
Összesen	28,3	23,0	13,7	13,5	12,7	5,2	3,7	100
Korcsopott								
29 éves és fiatalabb	46,9	18,8	6,3	9,4	12,5	3,1	3,1	100
30–39 éves	34,6	14,6	14,6	9,6	16,4	6,4	3,6	100
40–49 éves	29,7	20,9	12	14,8	12,2	6,1	4,3	100
50–59 éves	24,3	30,3	12,5	12,8	11,5	3,9	4,7	100
60 éves és idősebb	23,7	24,9	17,3	16,1	11,7	4,4	2,0	100
A szülők és nagyszülők földterülete 1938-ban								
Nem volt	37,1	23,5	14,7	8,4	9,6	3,8	2,9	100
5 hektár alatt	39,2	25,7	7,5	12,1	9,2	3,7	1,7	100
5–10 hektár	26,2	24,9	16,3	14,2	9,4	5,2	3,9	100
10–20 hektár	21,3	25,8	15,6	15,2	12,7	7,0	2,5	100
20 hektár felett	14,3	16,1	13,4	20,3	21,8	6,9	7,2	100

Forrás: HARCSA 1995

4.4.3. tábla.

A középiskolával, illetve ennél magasabb végzettséggel rendelkező gazdálkodók aránya, a földterület nagysága szerint, 1995

A földterület nagysága	A középiskolával, illetve ennél magasabb végzettséggel rendelkező gazdálkodók, %
1 hektár alatt	29,1
1–5 hektár	21,3
6–10 hektár	19,1
11–20 hektár	20,7
21–50 hektár	29,9

<i>A földterület nagysága</i>	<i>A középiskolával, illetve ennél magasabb végzettséggel rendelkező gazdálkodók, %</i>
51–100 hektár	27,9
100 hektár felett	47,4
Összesen	25,6

Forrás: HARCZA–KOVÁCH 1996

A *koncentráció* kezdeteinek egyik magyarázata az volt, hogy a mezőgazdasági hitelek felvételében jelentős különbség mutatkozott a gazdálkodók különböző társadalmi csoportjai között. A szellemi foglalkozású részdíds gazdák körében jóval magasabb a *hitelt felvevők* aránya (18–22%), mint a fizikai foglalkozásúak csoportjaiban (4–8%). Viszonylag magas érték (17%) jellemzi a mezőgazdasági önállókat is. E tendenciák tartós fennmaradása jelentősen differenciálta a gazdálkodókat, hiszen a modernizálást – a gazdaságból származó nyereség mellett – alapvetően a mezőgazdasági hitelekre vagy a hitelekhez hasonló módon megszerezhető állam/uniók támogatásokra lehet alapozni.

A magasabb iskolai végzettségűek társadalmi és kulturális tőkék hatékonyabbnak bizonyultak a hitelhez jutás szempontjából. A különbségeket jól érzékelteti az a tény, hogy a 8 általános végzettséggel rendelkezők körében 9%-ot tett ki a hitelt felvevők aránya, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében viszont 23%-ot; ebben valószínűleg szerepet játszott az oktatási rendszerben elsajátított *szakmai és menedzseri tudás* is.

1999 után nem készült a legnagyobb egyéni gazdálkodókkal az 1992-es, 1995-ös és 1999-es felvételekhez hasonló részletességgel foglalkozó adatfelvétel, de az általános mezőgazdasági összeírásokból, a 2001-es népszámlás Gazdaságszerkezeti Összeírások alapján felvázolható a mezőgazdasági termelés- földhasználat társadalmi hátterének néhány összetevője. 2000-ben a teljes agrárnépesség 33%-a volt foglalkoztatott, 4%-a munkanélküli és 32%-a nyugdíjas (KASZA–LAKATOS 2006). Az agrárnépesség iskolázottsága alacsonyabb, mint a községi társadalomé. 153 804 gazdaság folytatott kizárólag árutermelés céllal mezőgazdasági termelést. A legnagyobb gazdálkodók társadalmi összetételéről a látszólagos adatgazdagság ellenére sem lehet többváltozós elemzést végezni. Az egyéni gazdaságokhoz tartozók közel negyede volt 60 évnél idősebb. Az értékesítésre termelő gazdaságban élők korstruktúrája kedvezőbb az átlagosnál, köztük a legmagasabb a 40–59 évesek aránya. Az állattartásra specializálódott gazdaságokban a fiatalabbak (15–39 évesek) aránya a legmagasabb. A saját fogyasztásra termelők között az időskorúak vannak többségben. Az egyéni gazdaságokhoz tartozók kormegoszlása alapján (KAPOSI–LAKATOS 2005) is a *termelés koncentráció* további erősödése valószínűsíthető. A kizárólag saját fogyasztásra termelő egyéni gazdaságok 2000., illetve 2003. évi 60%-os részaránya 2005-re 51%-ra csökkent, ami szinte változatlan (52%) maradt 2007-ben. A kifejezetten piacra termelő egyéni gazdaságok aránya 8%-ról 15%-ra nőtt 2000 és 2005 között (KASZA–LAKATOS 2007). A nagyobb egyéni gazdálkodók és a társas vállalkozók gyors termelés-koncentrációhoz vezető gazdasági eredményességének társadalmi okait további szociológiai vizsgálatok mutathatják ki.

4.5. Az ingázás és a (városi) betelepülés

A vidékiek közül egymillión ingáztak a kései szocializmus korszakában (BÖHM–PÁL 1985). A falusi ingázók száma változatlanul magas. A 2001-es népszámlálás szerint a községi lakosság

58,3%-a ingázik naponta, hetente vagy más időszakaszban a munkahelyére (KSH Népszámlálási adatok 2001). 1 144 636 községben élő foglalkoztatottból 667 800 fő ingázik naponta, míg ez a két adat a városok esetében: 2 545 663 foglalkoztatotti létszám és 434 204 fő a naponta ingázó (4.5.2) tábla). A községek munkahelyein dolgozók 30,2%-a bejáró. A 2005. évi mikrocenzus szerint minden településkategóriában nőtt az ingázók száma, de a városokból (507 556 fő) és a községekből (713 768 fő) naponta ingázók közötti arány nem változott (4.5.3. tábla). A községekben élő foglalkoztatottak közel kétharmada ingázik. Az ingázás minden korosztály- és foglalkozáscsoportot érint.

A népesség belső vándorlása számottevő az ezredfordulón. Évente 188 000–250 000 fő változtat lakhelyet és ilyen nagyságú az ideiglenes migránsok és visszaköltözők száma is (4.5.1. táblázat). Az '80-as években, majd az 1990 utáni első néhány évben a hobbikerteknek, hétvégi házaknak a komfortosítása és részleges benépesítése indult, illetve a felsőbb társadalmi rétegek kezdték meg a városkörnyéki településeken a jobb állapotban levő, hagyományos parasztházak, a jobb fekvésű ingatlanok felvásárlását. A városi munkaerőpiacról kiszorulóak falvakba történő visszaáramlása is ebben az időszakban kezdődött. 1995 után a városi lakásprivatizáció és a felgyorsuló átrétegződés következtében nagyobb városi kiköltözés zajlott. Budapest agglomerációjának a népessége például 10–15%-kal nőtt (DÖVÉNYI–KOVÁCS 1999). 2000 és 2007 között újabb kiköltözési, illetve visszaköltözési hullám, és az agglomerációs települések közötti népességcsere változtatta meg a helyi társadalmak összetételét (CSANÁDY–CSIZMADY 2002). 2008-at követően a városkörnyéki falvak feltöltődése miatt a távolabbi települések is mindinkább migrációs célokká váltak a középrétegek számára. A hátrányos csoportok migrációjának iránya a kezdetektől megoszlott a városközei és a távoli, nehezebben megközelíthető kistépülések között (KOVÁCS 1999). A '90-es évek közepétől százezret is meghaladó nagyságrendben vándoroltak városokból falvakba (KOÓS 2007). Egyedül a budapesti agglomeráció községeibe közel ötvenezren költöztek 2001 és 2007 között (BAKOS és társai 2008). Az intenzív népességcsere folyamatos a városok és falvak között, és a községek közötti népmozgás is jelentős.

Az ingázás és a szuburbanizáció/ellenurbanizáció, vidékre irányuló turizmus együttesen a városi és falusi gazdasági és társadalmi szerkezetek fokozott „egymásba csúszását” eredményezi, ami a vidék sajátosságainak fokozódó hibridizálódásával jár. Az ingázásnak számos hátrányos és előnyös következménye van az életmód szempontjából, amelynek lényege az erről szóló alpművek megírása óta nem sokat változott (LOSONCZI 1977, BÖHM–PÁL 1985). A jelenkori vidéki társadalom változásainak az értelmezése kapcsán a kiterjedt ingázás továbbélése a jelentős. Egyes körzetekben a helyi munkahely megszűnésével az ingázás kényszere még nagyobb, mint a szocialista időszakban. Az ingázás technikai/közlekedési feltételeihez való hozzáférés a társadalmi egyenlőtlenségeket növelő vagy csökkentő tényező. A vidéki társadalmi változások szempontjából mégis az a legfontosabb, hogy fenntartja a város és vidék közötti intenzív gazdasági és nem gazdasági csere-folyamatokat.

A városiak falvakba/kisvárosokba településének következményeivel a 2. fejezet foglalkozik részletesebben. A városi bevándorlás a városi és falusi szerkezetek egymáshoz közelítését eredményezi. A leteleplő városiak és a városi fogyasztók kereslete átalakítja a vidéki termelés és szolgáltatások rendszerét. Megváltoztatja a helyi társadalom szerkezetét és demográfiai összetételét, a helyi politikai kapcsolatokat és a helyi érdekérvényesítést. Alapjaiban járul hozzá a vidékfelfogások megváltozáshoz és a helyi kulturális folyamatok megújulásához (pl. CSURGÓ 2010, VÁRADI 1999, SZIRMAI 2011). Forrás: KSH

4.5.1. tábla. Belföldi vándorlás

Év	A vándorlók száma összesen	A népesség növekedése vagy csökkenése a vándorlások következtében		
		Budapest	többi város	község
Állandó vándorlás				
1990	213 625	3 624	-7 318	3 694
1991	188 381	-1 070	-2 195	3 265
1992	204 641	-3 602	-1 758	5 360
1993	207 839	-6 634	-3 168	9 802
1994	209 075	-11 192	-4 948	16 140
1995	210 909	-10 138	-7 950	18 088
1996	208 971	-11 083	-4 546	15 629
1997	219 837	-10 133	-3 528	13 661
1998	224 208	-11 583	-3 898	15 481
1999	220 185	-14 054	-2 648	16 702
2000	229 007	-17 835	-5 762	23 597
2001	216 853	-13 987	-5 829	19 816
2002	232 717	-11 068	-6 214	17 282
2003	242 537	-11 738	-6 708	18 446
2004	218 567	-10 685	-4 423	15 108
2005	222 275	-6 264	-2 125	8 389
2006	253 562	-4 805	-187	4 992
2007	255 221	-1 616	211	1 405
2008	242 191	-2 782	2 433	349
2009	213 159	40	-1 051	1 011
2010	202 158	2 225	-2 221	-4
2011	200 640	2 046	-2 007	-39
Ideiglenes vándorlás és visszavándorlás együtt				
1990	261 006	8 127	2 429	-10 556
1991	210 445	8 137	3 768	-11 905
1992	199 467	6 904	4 513	-11 417
1993	185 031	5 155	4 803	-10 318
1994	150 345	2 612	8 842	-11 454
1995	195 714	-1 066	2 032	-966
1996	216 903	3 103	-556	-2 547
1997	198 978	-2 215	-4 731	6 946
1998	195 696	1 030	-2 808	1 778
1999	178 869	-355	-1 244	1 599
2000	175 972	-541	-997	1 518
2001	183 024	-213	-1 192	1 405
2002	187 002	10	-51	41
2003	192 834	1 459	1 637	-3 096
2004	200 897	3 446	926	-4 372
2005	210 878	1 814	1 401	-3 215

Év	A vándorlók száma összesen	A népesség növekedése vagy csökkenése a vándorlások következtében		
		Budapest	többi város	község
2006	235 633	2 373	2 000	-4 373
2007	258 953	7 507	397	-7 904
2008	154 953	9 414	7 523	-16 937
2009	165 456	10 641	4 838	-15 479
2010	177 433	12 617	3 982	-16 599
2011	260 161	5 303	-3 144	-2 159

Forrás: KSH

4.5.2. tábla. A foglalkoztatottak napi ingázása az ingázás iránya szerint, településenként, 2001, KSH Népszámlálás

Terület	Helyben lakó									Más településről bejáró
	összesen	helyben lakó és dolgozó	más településre eljáró							együtt
			együtt	kis-térségen belül	szomszédos kistérségekbe	távoli	megyén belül	más megyébe	változó településre vagy külföldre	
Főváros	746 018	681 042	64 976	—	22 518	6 263	—	28 781	36 195	175 151
Megyeszékhely (m.j.v.)	717 212	646 065	71 147	15 736	17 129	12 036	31 623	13 278	26 246	230 302
Többi megyei jogú város (m.j.v.)	88 572	79 335	9 237	2 072	2 181	867	4 029	1 091	4 117	22 849
Többi város	993 831	704 986	288 845	74 805	132 904	33 705	138 799	102 615	47 431	279 297
Városok együtt	2 545 633	2 111 428	434 205	92 613	174 732	52 871	174 451	145 765	113 989	707 599
Községek, nagyközségek	1 144 636	476 836	667 800	350 445	189 916	53 670	460 477	133 554	73 769	206 648
Ország összesen	3 690 269	2 588 264	1 102 005	443 058	364 648	106 541	634 928	279 319	187 758	1 096 821

4.5.3. A foglalkoztatottak napi ingázása korcsoport, legmagasabb befejezett iskolai végzettség, összevont nemzetgazdasági ág, összevont foglalkozási főcsoport és nemek szerint 2005, naponta ingázó KSH mikro-cenzus

Terület, igazgatási rang	Összesen	15–29	30–39	40–49	50–59	60–X	Általános iskola		Középiskola		Egyetem, főiskola
							8. év-folyamnál alacsonyabb	8. év-folyam	érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	érettségi-vel	
Ország összesen	1 221 324	330 889	358 805	306 953	209 377	15 300	4 115	199 043	419 108	400 072	198 986
Budapest	63 289	16 481	18 024	13 803	12 299	2 682	53	5 368	14 162	24 232	19 474

Terület, igazgatási rang	Összesen	15–29	30–39	40–49	50–59	60–X	Általános iskola		Középiskola		Egyetem, főiskola
							8. év- folyamnál alacsonyabb	8. év- folyam	érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	érettségi- vel	
Megye- székhely (m.j.v.)	71 857	22 466	21 163	15 651	10 822	1 755	63	4 897	17 703	21 486	27 708
Többi megyei jogú város (m.j.v.)	6 872	2 041	2 270	1 405	949	207	–	395	2 014	2 492	1 971
Többi város	365 538	101 863	106 797	86 192	65 723	4 963	1 140	48 300	109 592	132 753	73 753
Városok Budapest nélkül	444 267	126 370	130 230	103 248	77 494	6 925	1 203	53 592	129 309	156 731	103 432
Városok Buda- pesttel	507 556	142 851	148 254	117 051	89 793	9 607	1 256	58 960	143 471	180 963	122 906
Községek	713 768	188 038	210 551	189 902	119 584	5 693	2 859	140 083	275 637	219 109	76 080

Terület, igazgatási rang	Mező- gazdaság és erdő- gazdálkodás	Ipar, épi- tőipar	Szolgál- tatási jellegű ágazatok	Vezető, értelmi- ségi	Egyéb szellemi	Szolgál- tatási	Mező- gazda- sági	Ipari, építő- ipari	Egyéb
Ország összesen	42 265	513 491	665 568	225 067	231 381	156 194	17 855	492 621	98 206
Budapest	851	21 302	41 136	20 752	11 323	7 864	499	19 918	2 933
Megye- székhely (m.j.v.)	3 222	27 781	40 854	27 176	13 234	7 181	1 154	19 308	3 804
Többi megyei jogú város (m.j.v.)	445	2 278	4 149	2 429	822	1 328	177	2 116	–
Többi város	9 412	140 791	215 335	78 776	82 081	45 778	4 027	129 427	25 449
Városok Budapest nélkül	13 079	170 850	260 338	108 381	96 137	54 287	5 358	150 851	29 253
Városok Budapest- tel	13 930	192 152	301 474	129 133	107 460	62 151	5 857	170 769	32 186
Községek	28 335	321 339	364 094	95 934	123 921	94 043	11 998	321 852	66 020

4.6. A vidéki kisebbségek. A vidéki „másság”

A vidéktudományok nemzetközi irodalmának kiterjedt fejezete foglalkozik a vidéki „másság” témáival. A „másság” a legkülönbözőbb témák kutatását jelenti (CLOKE 2006/2, CHALMERS–JOSEPH 2006). Az adott társadalom jellegzetességeitől függően a nemzeti, etnikai, vallási és kulturális kisebbségek, a szegénység különböző megjelenési formái, a homoszexualitás, a drogfogyasztás, a bűnözés, a bevándorlás kérdései mellett még számos más témáról készítettek elemzéseket.

A jelenkori magyar vidéki társadalom kutatásában a nemzeti és etnikai kisebbségek, elsősorban a vidéki cigány népesség vizsgálata a gyakoribb. A roma vizsgálatok többsége a szegénység változó formáira koncentrál. Értékes elemzések olvashatók a cigány értékekről, identitásról és roma–magyar együttélésről is (például SZUHAY 1999 BAKÓ 2007). Viszonylag kevés az olyan munka, amelyik a vidéki és városi romák életfeltételeit hasonlítaná össze. A legalaposabb elemzések is inkább a vidéki és városi romák számának megállapításra és önkormányzataik működésére koncentrálnak (KEMÉNY és társai 2004, KÁLLAI 2005).

A kisebbségi identitásúak, leginkább a szlovákok, románok és a németek aránya erőteljesen csökkent közvetlenül 1990 után a községekben (KOVÁCS–SZARKA 2003). A nagyobb létszámú kisebbségi kötődésű csoportok (németek, szlovákok, románok, cigányok, horvátok) viszont még 2001-ben is, a népszámlás adatai szerint, sokkal nagyobb arányban községlakók, mint a többségi társadalom (TÓTH–VÉKÁS 2006/2). A horvátok közel kétharmada, a magukat romának vallók több mint ötven százaléka, a németek, románok és szlovákok közel fele községekben él (4.6.1. táblázat). A kisvárosokban élők adatainak figyelembe vételével ezek az arányok valószínűleg még magasabbak is. A községben született és községben élő cigányok és szlovákok száma között alig van különbség, de a csökkenés a más, nagyobb nemzetiségek községekben lakó csoportjai körében sem kiugróan magas (4.6.2. táblázat). A kisebbségi identitásúak erős községi kötődése valószínűleg hosszabb időszakra fennmarad. A magukat nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozónak vallók kisebbségi identitása erősödött az utóbbi években (TÓTH–VÉKÁS 2006/1 HOMIŠINOVÁ 2009). A vidéki társadalmi változások szempontjából éppen a vidéki társadalom hibriditását növelő nemzeti és etnikai kisebbségi identitás erősödése bír jelentőséggel, hiszen a falvak lakosságának 7–10 százaléka a kisebbségekhez tartozik.

A nem magyar állampolgárok ingatlanvásárlásai az üdülőkörzetekben (a Balaton és a termálfürdők közelségében) a vidéki másság egy új típusát hozta létre. A Balaton körzetében már 1996 és 2001 között 8200 ingatlant adtak el külföldi állampolgároknak, akik átlagosan 4,6 hónapot töltenek Magyarországon (KOVÁCS E. és társai 2004).

A letelepedés szándékával érkező külföldiek bevándorlása döntő részben Budapestre irányul (GÁRDOS–SÁROSI 2005, Kisfalusi 2012). A községi népességben az egy százalékot sem éri el a bevándorlók aránya (GÁRDOS–SÁROSI 2005).

A „másik” vidék példája a somogyvámosi Krisna-völgy, ahol a kilencvenes évek közepétől elsőként a védikus templom, majd a falu házai épültek fel. A hindu tradíciók szerint szervezik és élik életüket. Az ősi hagyomány jegyében öko-gazdálkodást indítottak és a mindennapjaikhoz szükséges javakat bio-gazdálkodással termelik meg. A völgy kétszázhatvan hektárját ökotudatos életmódjukkal harmonikusan alakították át. A „másság” a tájképben is tetten érhető. Alternatív életformát kínálnak a globalizációval, a szerintük közelítő élelemhiánnyal és a környezeti ártalmakkal szemben. A völgyet nyitva tartják a látogatók előtt, „másságuknak” bárki tanúja lehet.

A somogyvámosi völgy tagja a Magyar Élőfalú Hálózatnak, ahogy Visnyeszéplak is. Itt 1996-ban alapították meg a Visnyeszéplaki Faluvédő és Közművelődési Egyesületet, amely önálló önkormányzat hiányában ellátja a kis közösség mindennapjainak szervezését. Az önfenntartó falu az ideáljuk, ami több családot is letelepedésre ösztönzött. A hagyományos falusi értékek segítségével próbálják elkerülni a fogyasztói társadalom elutasított világát. Gyűrűfű a hetvenes években a falurombolás hazai szimbólumává vált és gyakorlatilag elnéptelenedett. A kilencvenes évek elején zöld, környezetvédő fiatalok alapítottak itt ökofalut. Megvásárolták a falut körülölelő 170 hektárt és megkezdték a falu felépítését. A kicsike falu a bio-gazdálkodás, az élelmiszer-önellátás, a helyi anyagokból épített házak, és helyi megújuló energiaellátás modelljét szeretné továbbadni. Agostyán, Máriahalom, Nagyszékely, Galgahévíz, Drávafok, Gömörszöllős és egy sor másik község az alternatív életmód, a posztmaterialista, környezetvédő és környezettudatos másságot képviselik.

Bódvalenke freskófaluja egy másik alternatívában keresi a koldusszegény helyi roma közösség aktivizálásának lehetőségét. Az alig több mint kétszáz lelkes, gyönyörű környezetben fekvő falucskában néhány éve egy fővárosi pszichológus és egy Miskolcon élő roma festőművész és diplomás szociális munkás arra vállalkozott, hogy közösségi művésztelepet létrehozva, a házak falaira a cigány folklór meséinek és legendáinak, a cigánygyilkosságok iszonyatának a megfestését szervezik/kivitelezik. A freskókészítés közösségszervezéssel társul. Minden évben Sárkányünnepet szerveznek. Ez egynapos kulturális ünnep, programokkal, látogatókkal, helyi pénz használatával.

4.6.1. tábla.

Az összes kisebbségi kötődésű megoszlása a lakott település típusa szerint, 2001

	<i>Főváros</i>	<i>Megyei jogú város</i>	<i>Többi város</i>	<i>Község</i>
Össznépesség	17,43	19,94	27,07	35,55
Bolgár	52,12	17,06	15,93	14,90
Cigány	6,81	9,44	27,42	56,33
Görög	51,52	21,09	13,05	14,34
Horvát	5,93	15,22	16,19	62,66
Lengyel	39,74	21,71	19,83	18,72
Német	15,04	15,64	24,25	45,07
Örmény	56,22	19,14	12,79	11,85
Román	17,84	12,83	25,00	44,33
Ruszin	35,35	20,25	20,78	23,62
Szerb	25,18	23,09	25,07	26,65
Szlovák	12,55	16,68	24,34	46,43
Szlovén	13,31	14,01	27,24	45,45
Ukrán	27,80	22,29	26,67	23,24

Forrás: TÓTH-VÉKÁS, 2006/2

4.6.2. tábla. A községekben született és az azokban lakó kisebbségi kötődésűek arányának összehasonlítása, 2001

Kisebbség	Községben született	Községben lakik		Különbség	
		Mo. szül.	mind	2–3	3–4
1	2	3	4	5	6
Bolgár	24,57	18,22	14,90	6,35	3,33
Cigány	57,10	56,43	56,33	0,67	0,10
Görög	21,92	14,71	14,34	7,21	0,37
Horvát	80,29	65,92	62,66	14,36	3,26
Lengyel	24,75	19,05	18,72	5,70	0,33
Német	56,65	46,47	45,07	10,17	1,40
Örmény	19,15	14,64	11,85	4,51	2,80
Román	70,55	59,75	44,33	10,81	15,41
Ruszin	47,07	35,01	23,62	12,06	11,39
Szerb	43,92	33,73	26,65	10,19	7,08
Szlovák	51,79	47,75	46,43	4,04	1,32
Szlovén	62,34	46,94	45,45	15,40	1,49
Ukrán	37,72	26,66	23,24	11,06	3,42

Forrás: TÓTH–VÉKÁS 2006/2

4.7. A vidéki család

A magyar vidéki családokkal foglalkozó hazai és nemzetközi kutatások két sajátossággal rendelkeznek. Egyrészt a család funkciói közül a *nemek közötti egyenlőtlenség* kérdéseire, a *nemi szerepek* változására és ezen belül is a *nők családon belüli pozíciójára* koncentrálnak (TÍMÁR 2007, KOVÁCS és társai 2003, CZIBERE 2012). Másrészt két társadalmi csoport, a szegények és főként a családi mezőgazdasági vállalkozók családi viszonyait elemzik. A kutatók között egyetértés mutatkozik abban, hogy a *házasság intézménye és a nemek családon belüli viszonya* sem maradt változatlan a társadalom transzformációjának időszakában (CSURGÓ 2002, 2010, ASZTALOS–MORELL–KOVÁCH 1997, ASZTALOS–MORELL 1999 és 2008, HOLZNER 2008). Somlai Péter figyelmeztet rá, hogy a család intézménye nincs válságban, de sok családban válságjelek tapasztalhatók. A házasság és a család nem jelenti ugyanazt, és amíg a család a társadalmi újratermelés legfontosabb intézménye továbbra is, a házasság az, ami a válság jegeit mutatja (SOMLAI 2000). Az ezredforduló utáni évtizedben a nemi szerepek megítélése nagyot változott. A korábban erős gyermek- és családközpontúság valamelyest gyengült, a munka- és sikerorientáció lett erősebb. Elfogadottabb, hogy az anyák munkába állása szükséges a kétkeresős családmódel stabilitásához. A vélemények homogenizálódtak, kevésbé függnnek a társadalmi helyzet mutatóitól (PONGRÁCZ T.-né–S. MOLNÁR 2011). A férfiakkal szemben a közvélemény kettős elvárása a jövedelemszerzés és gyereknevelésben történő részvétel, a hagyományos és a modern férfiszerepek ötvözése, ugyanakkor a hagyományos férfiszerepek továbbélése.

A vidéki család változásainak megítélésben nincs egyetértés ez elemzők között. A társadalmi újratermelés zavarai következtében a család intézményének és a kétkeresős családmódelnek a szükségszerű újraerősödése két, egymástól eltérő értékeléshez vezetett. Az egyik

közéltetés szerint a családnak a *társadalmi újratermelés* alapintézményeként történő újraerősödése a nőket a családon belüli alárendelt helyzetekbe rendeli vissza. Más szóval a válaszok nagy száma és a házastársi kapcsolatok változékonyságának, a férj–feleség szerep változásainak jelei ellenére újraerősödő család intézménye a nők alávetett helyzetét is újratermeli. A gazdálkodó családok szerkezetének és a gazdaságban végzett munkának az elemzésével több kutatásban is a nők (újra)alárendelődését kívánták kimutatni (ASZTALOS-MORELL 1999, 2008, HOLZNER 2008). A kutatások másik irányát képviselők szerint (CSURGÓ 2002, 2005, 2010, CZIBERE 2009) a nők alárendeltsége nem rekonstruálódott a család intézményének (szükségszerű és elkerülhetetlen) funkcióerősödésével. A nők helyzetének változása, és a családi konfliktusok, illetve az együttélési technikák új specifikuma éppen arra vezethető vissza, hogy a nők elfogadják ugyan a család funkcionális újraerősödését, de a nyomasztó alárendeltséget már nem, és hatékony stratégiákat alkalmaznak annak elkerülésére. Erre példa a nők egyre nagyobb részvállalása a családi gazdaság menedzselésében. A családi gazdaságok termelésének növekedése az 1999-es farmerfelvétel szerint a családtagok, elsősorban a feleségek, a nő élettársak intenzívebbé váló részvételének következménye (CSURGÓ 2002). A gazdálkodó családok 11 döntési területe közül kettőben (beruházás, gépvásárlás) a férfié a főszerep, bár az esetek egy részében már ezekről is közösen döntenek. Hét döntési területen a nők akarata érvényesül, négy területen közös döntés születik (CSURGÓ 2002). Az átmeneti gazdasági és az ebből következő családi keresői szerkezetre, helyzetekre a vidéki nők egy része saját vállalkozás indításával válaszolt. A vállalkozók harmada volt nő az országos adatok szerint 1992-ben (SZABÓ 1992). A nyugati és keleti határszél falvaiban készített felvétel szerint a vállalkozásba kezdők közel negyven százaléka volt nő (MOMSEN–SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI 2002). A kisebb üzletek és az étterem nyitása, a szolgáltatások egyéb fajtái számítottak a falusi nők tipikus vállalkozásának. A békési női vállalkozók a munkanélküliség megelőzésében adták meg vállalkozásuk okát. A nyugati határszél falvaiban a vállalkozás inkább a főállást kiegészítő jövedelemszerzés, ami szorosan kapcsolódik a vállalkozó szakmai képzettségéhez (könyvelés, tanácsadás, fogorvos, agro-turizmus). Keleten a nők inkább a férjekkel együtt dolgoznak a vállalkozásban, ami kevésbé kapcsolódik a szakmai képzettségükhöz (MOMSEN és társai 2005). A vállalkozásba kezdő nők viszonylag nagy száma azonban, különösen Békésben, alig változtatott a hagyományos családi értékek továbbélésén és a családi munkamegosztáson.

Az elemzések alapján a család intézményének újraerősödésére adott válaszok három alaptípusa jelent meg a nemek családon belüli kapcsolatában, ami a vidéki társadalom újraerősödésének szempontjából strukturális jelentőséggel bír.

A *konfliktusos együttélés* típusa azokban a családokban alakul ki, ahol a társadalmi helyzet gyors romlását élték meg. A család funkciója az életfeltételek biztosításában hangsúlyosabb, mint bármikor. A nők el is fogadják az új helyzetből eredő szerepeiket, amelyek nem különböznek radikálisan a család társadalmi helyzetének a veszélybe kerülése előtti női pozícióktól. A férfiak azonban nem tudják feldolgozni a munka elvesztésének vagy az egyéb módon megrendült társadalmi helyzet következményeit (SIMONYI 2001). Kiesnek a családfenntartói szerepből, amit a nők vesznek át. A nemi szerepek a hagyományos alá-fölé rendeltséggel ellentétesen alakulnak, amit a férfiak jellemzően nehezen fogadnak el. Ezzel szemben a nők általában készek a hagyományos alárendelt pozíciót is vállalni a család összetartása érdekében. A férfiak azonban képtelenek visszatérni a családfői pozícióba és erre a helyzetre agresszióval válaszolnak, amit viszont a nők nem tűnnek el. A nemek közti konfliktus hosszú távra programozott, ami tovább rontja a család társadalmi állapotát és esélyeit (CZIBERE 2012).

A *konformista együttélési típus* esetében fel- vagy elismerik a család szerepét a társadalmi újratermelés rendjében és elfogadják az ebből eredő, hagyományos, de konszenzussal átértelmezett nemi szerepeket. A nők hatalmi helyzete megerősödik, aminek legbiztosabb jele, hogy olyan döntések meghozatalában is részt kapnak, ami korábban nem tartozott az illetőségükhöz. Aktív szerepet vállalnak például a családi vállalkozás, gazdaság pénzügyeinek kezelésében és a család beruházásainak a tervezésében (CSURGÓ 2002, 2005, CSURGÓ–MEGYESI 2006). A nők családon belüli hatalmi pozíciónövekedésének az ára, hogy konfliktus nélkül elfogadják a hagyományos női szerep elemeit, például a férfiaknál sokkal nagyon arányú háztartási munkavégzést. A férfiak nem kényszerülnek hagyományos nemi szerepkészletük látványos feladására, holott a nemek között megoszlik a döntések hatalma, és a férfiak olyan funkciókat is ellátnak a ház körüli munkában vagy a gyereknevelésben, ami apáiknak még nem volt feladata. Statisztikai felmérés hiányában is valószínűsíthető, hogy ez az együttélési stratégia a legelterjedtebb.

A *neokonzervatív együttélési stratégiát* jellegzetesen a városokból a rurális településre költöző házaspárok alakítják ki. A stratégia olyan helyzetre adott válasz, amely nem felel meg az adott pár elképzeléseinek, és amelyen éppen ezért változtatni akarnak. A vidékre költözés új életszakasz kezdete, amelyet az újraértelmezett értékek szerint alakítanak (CSURGÓ 2010). A vidéki idill vagy annak a megteremtése kiemelt érték, mint ahogy a család, a közösség, a természet és a vallási kötődés vagy más spirituális közösséghez tartozás. A nemi szerepek kiegyensúlyozottak és konszenzussal elfogadottak. A nők vállalják a hagyományos házastársi és anyaszerepet, de ez semmilyen alárendelődéssel sem jár együtt. Aktívan vesznek részt a helyi közösség életében.

A három *együttélési stratégia-típus* minden társadalmi rétegben előfordulhat, de az egyes típusok nagy valószínűséggel a társadalmi hierarchia meghatározott szintjein jelennek meg nagyobb gyakorisággal. Éppen ezért társadalomszervező funkcióval rendelkeznek a vidéki társadalom átrendeződésében.

4.8. Globalizáció és hálózatosodás a vidéki társadalomban, gazdaságban és politikában

Az elemzők szerint a *globalizáció* egyik elsődleges ismérve, hogy a társadalmi (politikai, gazdasági) struktúrák domináns funkciói és folyamatai *hálózatokba* szerveződnek, amelynek következményeként a mindennapi élet kiszakad a hagyományok vonzásából és ellenőrzéséből (BAUMAN 2001, GIDDENS 2000, CASTELLS 2005). A korábban hosszabb ideig kevésbé dinamikus gazdasági és társadalmi struktúrákat a *heterogén összetételű hálózatok* váltják fel vidéken is (MURDOCH 2006). A hálózati és térbeli *összetettség* egyidejűleg terjed és a Castells-féle (2005) *hálózati társadalom* a városokhoz hasonló érvénnyel van jelen a rurális helyi társadalmakban is. Az új gazdasági formációkról szóló tanulmányok következtetése, hogy a vállalatok és partnereik kölcsönös, *hálózati függősége* a feltétele a vidéki innovációnak. Az új, helyi politikai/hatalmi *network*-öket a hatalmi központokból vezérelt hatalomgyakorlást váltó *új kormányzás* legfontosabb elemének tekintik. A hierarchikus döntéshozással szemben a partnerség, a szövetség és az együttműködés egyéb formái és technikái hatékonyabbak a *többszintű kormányzás* rendszerében (RHODES 1997, GOODWIN 2006).

A *vidék komplexitása* gyorsan erősödik, a helyi társadalmak és gazdaság fejlődését egyre inkább a vidéken megjelenő, eltérő összetételű hálózatok határozzák meg (MURDOCH 2006). A vidék hálózatosodása egyidejűleg megy végbe a helyi politikában, gazdaságban és társa-

dalomban. Ennek egyik következménye a vidéki struktúrák jellegzetes *hibriditása* (CLOKE 2006). A gazdasági versenyben történő részvételen túl a vidéki helyek, emberek, javak, eszmék és reprezentációk összekapcsolódása is történik a globalizáció részeként (WOODS 2007). A vidék globalizációja a gazdaság, a kultúra, a politika és ideológia mellett az árucikkek, a természeti erőforrások használatára, a munkaerő-vándorlásra és a tájkép átalakítására terjed ki. Az alapanyagot és az élelmiszert forgalmazó kereskedelmi hálózatok, a vidéki helyekről és vidéki helyekre történő munkaerő-vándorlás, a helyi értékek bekerülése a tömegturizmus kínálatába, a külső ingatlan-befektetések, a természeti javak (tisztá levegő, tájkép) globális áruvá válása a globális vidék létezésének a jelei. A vidék nem kevésbé globalizált mint a város. Woods (2011) a piaci liberalizációnak, a hálózatok kiterjedésének és megerősödésének, a nemzetközi mobilitásnak (turizmus, javak és munkaerő), az információáramlás felgyorsulásának tulajdonítja ezt. A DERREG (Developing Europe's rural regions in the era of globalization) projekt résztvevői hangsúlyozzák a vállalkozók, a menedzserek, kereskedők, befektetők katalizátor szerepét a vidéki régióknak a globális hálózatokhoz kapcsolásában (WOODS 2011). A globális forgalomba kerülő erőforrások, a fióktelepek, leányvállalatok, a nemzetközi érdekességű turista és rekreációs területek, a határmenti együttműködések, a nemzetközi természetvédelmi programok, a helyi részpiacok innovációi, és még a helyi piacok és kultúra újraélesztése is a rurális régiók globalizálásának előrevivői lehetnek.

A magyar helyi társadalom bizonyos fokú hálózatosodását a hazai kutatások is felismerték (CSURGÓ és társai 2009, 2010/1, 2010/2). A *vidék hálózatosodásának* technikai feltételei jelentősen javultak 2006 után. A települési lejtő mentén kialakult korábbi (*digitális*) *egyenlőtlenségek* nem konzerválódtak és a községek kezdik behozni lemaradásukat (Magyar Információs Társadalom 2006). 2004-ben a községi háztartások 22 százalékában volt számítógép, 2006-ban már minden harmadikban. A községi lakosok 46%-a használta az internetet a közigazgatással történő kapcsolattartásban, míg a megfelelő arány a kisebb városokban 48, a megyeszékhelyen 54, a fővárosban 41 százalék volt (Magyar Információs Társadalom 2006). 2004-ben a községi háztartások 62 százalékában volt vezetékes telefon (DESSEWFFY és társai 2004). Az autópályák építése sokat változtatott az érintett kisebb települések földrajzi mobilitási lehetőségein. A vidéki hálózatosodás technikai feltételei szempontjából is nagy területi különbségek léteznek. Az autópályáktól és gyorsforgalmi utaktól távol eső települések *mobilitási és kapcsolattartási esélyei* inkább romlottak, például a kisvasutak megszüntetésével vagy a kisebb posták bezárásával. Az ezredforduló utáni években regisztrált *digitális szakadék* (CSIGÓ 2006) csökkent ugyan általában a falvak és a városok között, de a leszakadó és a dinamikusabb falvak között ebből a szempontból is jelentős különbségek vannak. Az információs technika a vidéki kistérségekben a társadalmi hálózatok révén is terjed, és további hálózatosodást idéz elő (LÁNG és társai 2003, ERANUS és társai 2003). A többszörösen hátrányos kistérségekben az információs technika térhódításával hozzáférhető hálózatok a globalizáció elsődleges csatornái (CSURGÓ–MEGYESI 2006, KOVÁCH–MEGYESI 2012).

A *vidékpolitika hálózatosodása* az agrárpolitika vidéki dominanciájának a csökkenésével együtt következett be, amely az Európai Unióban a hetvenes évek elején kezdődött és a nyolcvanas évek közepétől gyorsult fel (MARSDEN és társai 1993, MURDOCH 2006). A magyarországi *önkormányzati politika hálózatosodását* PÁLNÉ (2008) írta le. A hazai önkormányzatiság az általános felhatalmazású, széles felelősségű rendszerek közé tartozik. A vonatkozó törvényekben az állami és az önkormányzati feladatok között nincsenek tiszta határok megállapítva, és nem került sor a hatáskörök differenciált telepítésére. Az eszközök és a finanszírozási források szűkössége, az állami szabályozás és ellenőrzés bizonytalanságai, a települési önkor-

mányzati rendszer folyamatos átszervezése és a konszolidáció elmaradása miatt az (állami)/ önkormányzati feladatok jelentős részének a megosztása, és a civil, non-profit szféra intézményeibe való kiszervezése történik a hálózati együttműködés logikája szerint.

A kormányzat szerepének gyors átértékelődése történik. BONNANO (2006) szerint a vidéki struktúrák komplexebbé válásának következménye az állami vidékpolitikák folyamatos reformja. A vidék gazdasági és kulturális globalizációja (LYSON 2006), különösen a globális tőke térhódítása, a politikai hálózatok átalakulásához vezető komplexitás gyors és visszavonhatatlan növekedését eredményezi. A nemzeti politikai intézmények vesztenek korábbi befolyásukból, és az egyes szektorokat átszövő (mezőgazdaság, gazdaságfejlesztés, tervezés és környezetvédelem) európai, nemzeti, regionális és lokális helyszíneken működő hálózatok veszik át a helyüket. Az integrált és fenntartható vidékfejlesztés elveinek térhódítása a *vidékfejlesztés* szereplőinek fokozott aktivitásához és hálózatosodásához vezetett. A *politika hálózatok* gyors átrendeződése, a szereplők *partnerségi együttműködés* iránti igénye a hierarchikus, állami, egyközpontú kormányzati forma helyére többszintű, többközpontú rendszert helyező *új kormányzás* formáit hozta létre (DERKZEN 2008). Az „új kormányzás” során a közhatalom képviselői és intézményei a gazdasági és más civil érdekképviselői szereplőkkel változatos összetételű *hatalmi hálózatokban* működnek együtt. A kormányzat által ellátott korábbi funkciókat *projekt* formában szervezik ki az állandó és biztos költségvetés nélkül működő intézményekhez (például alapítványok, vállalkozások), amelyek az egyes projektek kooperációs igényei szerint csatlakoznak a *képlékeny hálózatokhoz*. Az új kormányzás rendszerében a hálózatok a társadalmi koordináció erőforrásai és eszközei. A közhatalmi intézmények csökkenő befolyásuk biztosítása miatt elfogadják az együttműködés új módjait (RHODES 1997 és 2000, KOIMAN 1993). A résztvevő intézményi és magán-szereplők között kölcsönös függés jön létre, és a hatalmi viszonyok hierarchiája a politikai hálózatok kölcsönösségének adja át a helyét. (KLJN és társai 1995, RHODES 2000, MURDOCH 2006). A helyi/önkormányzati döntéshozás is lényegében a politikai hálózatokban történik (CSURGÓ és társai 2012).

RAY (2001) szerint az Európai Unió fejlesztési politikájának koordinált rendszereiben a javak, tőkék, információk, tudásfajták és az egyéb *fejlesztési eszközök* áramoltatása a sokasodó *helyi és regionális hálózatokon* keresztül történik. Az uniós vidékpolitika a hálózatosodás elsődleges forrása (Sociologia Ruralis 2000/2, LEADER különszám, KIS 2006/1). A *vidékfejlesztés decentralizálása* (RAY 2001) a hálózatosodás elősegítésével a helyi hatalmi hálózatok átrendeződéséhez is hozzájárul. A *projektesített fejlesztéspolitika* arra ösztönzi a résztvevőket, köztük a közhatalmat gyakorlókat is, hogy a projekt követelményeinek megfelelően fejlesztési hálózatokat hozzanak létre. A szakértők, a helyi hatalmi elíttek és gazdasági szereplők között a projekt kereteiben történő hálózati együttműködés során *hatalom-megosztás* jön létre, amely újabb politikai network-ök létrehozását indít(hat)ja el. A vidéki javaknak és szolgáltatásoknak az áramoltatásában a közvetítő szereplők szereznek a helyi politikai hálózatokba is konvertálható hatalmi pozíciót (KOVÁCH–KRISTÓF 2009). A közvetítők menedzseri pozíciója és tudáshasználata a vidéki társulásokban és együttműködési hálózatokban a politikai tőke forrása (DERKZEN és BOCK 2007, CSURGÓ és társai 2007 és 2008). A *projekt osztály elmélete* szerint (KOVÁCH–KUČEROVA 2006 és 2009) a projektesített európai fejlesztéspolitikai rendszerekben egy új társadalmi osztály jött létre, amely a hagyományos helyi elitekkel osztozik a fejlesztési és hatalmi hálózatok hatalmi pozíciói fölött. A hazai vidékpolitika előrehaladott hálózatosodását „A hatalom szerkezete” fejezet mutatja be részletesebben.

A politikai keretek változása MURDOCH (2006) szerint közrejátszott a *gazdasági hálózatok* erősödében is. Az agrárium szereplői Magyarországon az ezredfordulóhoz közeli években hozták létre politikai hálózataikat (CSITE 2005, CSITE–KOVÁCH 2002), amelyek segítségével hatékony érdekképviselőre képesek és döntően befolyásolni tudták előbb az európai integráció lépéseit, majd az uniós rendszerek hazai működését. A gazdasági hálózatok sokasodása a vidéki társadalom kapcsolatrendszerét is globalizálta. A mezőgazdasági termelés erős integrációs rendszerek láncolatában működik (FERTŐ–SZABÓ 2002, CSURGÓ társai 2007, KELEMEN–MEGYESI 2007, FEJES 2005). Az élelmiszer nagykereskedelem tíz legnagyobb hazai és multinacionális szervezete koncentrálja a magyarországi élelmiszer-kereskedelmet, meggyengítve ezzel a *helyi élelmiszer láncokat* (KOVÁCH–MEGYESI 2006). A gazdálkodók sokszereplős egyéni gazdasági kapcsolatrendszert hoztak létre (TÖMPE 2007). A mezőtúri liszt vagy az izzási bor előállítás és forgalmazása például több termelési, feldolgozó és értékesítő hálózat részeként történik. A helyi gabonából készített liszt, ami elég lenne a kisváros ellátásához, globális vándorút után talál vevőt, a helyi pékek, cukrászok, bolti vásárlók ismeretlen eredetű liszthez jutnak hozzá. A Magyarországon egyedül eredetvédett szőlőből Izsákon készített bort távol-keleti piacokon adják el, a hazai pezsgőpiac 94–95 százalékát egyetlen multinacionális cég ellenőrzi (KOVÁCH–MEGYESI 2012).

A vidéki gazdaság hálózatosodásának további okai között szerepel az agrárszektor szerkezetének és a földhasználatnak az átalakulása és két különösen erős gazdasági és társadalmi kényszer: a szolgáltatások és a termelés városról vidékre történő részleges áthelyeződése és az ellenurbanizáció (ezek bemutatása a Város és falu, illetve a Mezőgazdaság: privatizáció, koncentráció, a rendies keretek vége fejezetben). E kettős kényszer erőteljesen járult hozzá a huszadik század második felében a korábban stabil európai helyi struktúrák átrendeződéséhez. A mezőgazdaságban és más hagyományos vidéki gazdasági szektorokban történő foglalkoztatottság radikális visszaesése következtében és az olcsóbb munkaerő és ingatlanárak miatt a korábban városi központokban koncentrált ipari és szolgáltatási tevékenységek egy jelentősebb részét vidékre helyezték át. Az újonnan létrehozott kisvállalkozások aránya gyakran magasabb vidéken, mint a városokban (NORTH 1998). A legdinamikusabban fejlődő *vállalkozások* egy része számára a rurális feltételek ideálisnak bizonyultak. Így például Dél-Anglia vagy Északnyugat-Franciaország vidéki körzetei a high-tech befektetések kedvelt célpontjává váltak (KEEBLE és NACHUM 2002). Az új gazdasági szereplőkkel új gazdasági hálózatok érkeztek a vidéki településekre nálunk is. Az egyre nagyobb mértékű globalizálódás, az élelmiszer-feldolgozás és kereskedelem erőteljes multinacionalizációja, a befektetések, a *technológiai- és tudástranszferek* a mezőgazdasági termelést is egyre inkább network-ösítik. A családi birtokon, önerejére támaszkodó paraszt/farmer víziója letűnt korokat idéz.

Az egyre bővülő „agglomerációs gazdaságokban” (MURDOCH 2006) a gazdasági szereplőket, vállalatokat és intézményeket több feltétel is network alapú együttműködésre készíti. A kollektív források, mint például az infrastruktúra felhasználása nagyban kedvez a gazdasági hálózatok kialakulásának. A vállalkozások csökkenthetik a költségeiket a földrajzilag közel eső partnerekkel történő tranzakciók során és a munkaerő gazdálkodás területén. A helyi network-ök kialakítása hatékonyan segíti a tudástranszfert, az innovációt és a tanulás folyamatát. (MALMBERG és MASKELL 2002). A kutatások szerint (LASCHEWSKI és társai 2002) a helyi társadalmakba *kívülről érkező szereplők* különösen aktívak az új hálózatok létrehozásában. A helyi társadalmakban megerősödő gazdasági hálózatok jellegzetességei a következők szerint összegezhetők. Az első: a *rurális hely fizikai környezetének a különlegessége*,

amely vonzza azokat a gazdasági szereplőket, akik a jobb életkörülményeket keresik. A második: azok az *eredményes tevékenységek*, amelyek korábban is jelen voltak az adott helyi gazdaságban és képesek arra, hogy sajátos kölcsönhatásba lépjenek az új ipari hálózatokkal. A hagyományos kézműiparhoz és mezőgazdasághoz kapcsolódó kisvállalkozások gyakran képesek arra, hogy regionális hálózatokat hozzanak létre (OSTI 2000).

A magyar településhálózat is az erős hálózatosodás színtere (erről például BELUSZKY–GYÖRI 1999, RECHNITZER 2002, RECHNITZER–GROSZ–CSIZMADIA 2003, KOVÁCS K. 2005/1). A vidéki gazdasági innováció terjedése a kapcsolati hálózatok erejétől függ (LETENYEI 2002, CSIZMADIA 2000 és 2002).

A helyi *társadalom hálózatosodása* a globalizációval és a médiumok intenzív technikai térnyerésével együtt járó *értékváltozás* és még inkább a városokból Európa-szerte a vidéki településekre irányuló *migráció* következménye. A vidékiek városokba áramlása sem állt meg, de az európai fejlődésközpontokban nagyobb a városokból a vidékre, mint a vidékről a városokba elvándorlók aránya (BOYLE és HALFACREE 1998). Az ellenurbanizáció és el-lentéte, a folyamatos urbanizáció vezet a lokális társadalmak hálózatosodásához (CHAMPION és társai 1998). Az ellenurbanizáció az új uniós tagállamokban is jelen van. A vidéki helyi társadalmak az intenzív ellenurbanizáció kezdete előtt szoros rokonsági kapcsolathálókkal, a térbeli közelséggel és szomszédsággal, az erős kooperációs készséggel és a mezőgazdasági orientációval voltak jellemezhetők (HARPER 1989).

Elsőként PAHL (1966) mutatott rá arra, hogy a középosztálybeliek tömegesebb megjelenése a lokális társadalmakban sokkal összetettebb osztályszerkezet kialakulásához vezetett. Kutatások sora igazolta (pl. HOGGART 1990), hogy a vidékre irányuló városi migráció különböző változatai jelentős mértékben csökkentették a két földrajzi helyszín társadalomszerve-ződése közötti, korábban fennálló különbségeket. Az újonnan érkezettek Magyarországon is hajlamosak arra, hogy saját, középosztályi értékeik szerint alakítsák át a helyi társadalom fejlesztési vízióit, a csendnek és nyugalomnak, a természeti értékeknek és egy sor olyan értéknek tulajdonítva elsőbbséget, ami korábban nem vagy nem olyan érvénnyel számított annak (VÁRADI 1999, KOVÁCH és társai 2004, CSURGÓ 2010). A vidékre költöző középosztály identitásának meghatározó része az újonnan teremtet *vidékkép*, amelyet az irodalom az *esztétikai* vagy a *szociális reflexivitás* részeként azonosít (LASH és URRY 1994). Az elemzők szerint a város és falu kölcsönhatásainak felgyorsulásával, az esztétikai és társadalmi reflexivitással kapcsolatosan a *helyi közösségek* gyökeresen átalakulnak. BAUMAN (2001) szerint a hagyományos közösség nem képes túlélni a középosztályok részéről történő reflexív kisa-játítást. Az *ellenurbanizáció* új társadalmi intézmények és társulások létrehozásán keresztül járul hozzá a hagyományos helyi társadalom kicserélődéséhez. Az új intézmények és társu-lások változatos formákban jelenhetnek meg, amelyek különösen nyitottak az új hálózatok-ban való részvételle (WITTEL 2001). A hagyományos vidéki közösségeket növekvő arányban váltják fel azok a hálózatok, amelyekben az egyének megosztott érdekeik szerint vesznek részt (CSURGÓ 2010, VÁRADI 1997, 1999).

A magyar vidéki társadalom hálózatosodása (és globalizálódása), beleértve a leghátrá-nyosabb helyzetű településeket is, jelentős mértékű. A gazdaság-, a politika- és a társadalom-szerveződés területén ez kimutatható jelenség. A hálózatosodás szerepéről az *értékformálás-ban* kevés vidékre vonatkozó információval rendelkezünk, de a média és a politika a teljes magyar társadalom vonatkozásában megfigyelt hálózati szerepének hatását ezen a területen is valószínűsíthetjük.

5. A HATALOM SZERKEZETE. SZEREPLŐK ÉS ÉRDEKEK

A nemzetközi irodalom a hatalom kérdéskörét, a vidéki közösségek hatalmi viszonyait az *állam*, a *globalizáció*, a *kormányzás* és a *szabályozás* témakörei szerint vizsgálja (GOODWIN 2006, McMICHAEL 1996, BONNANO 1993). A vidéki *közösségek* belső hatalmi viszonyainak, önrendelkezésének, a részvételnak, az élelmiszertermelés és a más rurális gazdasági ágazatok regulációjának, az általános globalizálódásnak, a nemzeti államok és a nemzetek feletti szervezetek szerepváltozásának az elemzései arra a következtetésre jutnak, hogy a *rendelkezési hatalom* egyre távolabb kerül a *helyi közösségektől*. A valódi hatalom mindinkább külsővé válik. LYSON (2006) mindezt az egy évszázada még Európában és Észak-Amerikában is szoros háztartás, helyi közösség és gazdasági egység felbomlásának tulajdonítja. Mind a három szféra ellenőrzése és szabályozása (többnyire külső) nem egymáshoz rendelt intézmények és egymáshoz illeszkedő folyamatok hatása alá került.

Milyen változások mentek végbe az ezredfordulót megelőző és követő évtizedben a vidék köré szerveződő *hatalmi hálózatok* intézményeiben és irányítási struktúráiban, a hatalom szereplőinek érdekviszonyaiban és kapcsolatrendszerében, az önkormányzatiságban és az európai integrációban; és létezik, bevezethető-e olyan *kormányzási modell*, amely növelheti a helyi társadalmak rendelkezését saját ügyeik felett? A fejezet megírásához a szakirodalom mellett az önkormányzati hatalom új szereplőiről és az *európai agrár érdekképviseléről* írt saját elemzéseimet (KOVÁCH 2008 és 2009) és az azokhoz készített interjúkat használom, valamint a helyi kormányzás hálózatairól az *EU GILDED projekt* számára munkatársaimmal készített esettanulmányokat (CSURGÓ és társai 2010).

A hatalom modern teoretikusait (ARENDT 1970, FOUCAULT, 2000, DAHL 1989, CLEGG 1989, GOEHLER 2000) követve GOVERDE és TATENHOVE (2000) *három rétegű* – a hatalom mint *képesség*, a hatalom mint *relációs jelenség* és a *strukturális* hatalom – modell használatát javasolják a konkrét elemzésekben. Elméleti összegzésük szerint a hatalomnak több, egymással nem feltétlenül szorosan összefüggő rétege lehet, és a jelenkori *hatalmi hálózatok* között nem biztos, hogy világosan körvonalazott hierarchia létezik.

A hatalom rétegeiből a strukturális hatalom és a hatalom mint a különböző szereplőket hálózatokba szervező relációs jelenség kap figyelmet a következő oldalakon.

Konkretizálva: a hatalom (poszt)modern teóriáját a vidéki változásokkal kapcsolatban a kormányzás szélesebben értelmezett kategóriájaként használom. STOKER (1998) öt egymást kiegészítő tétel szerint ajánlja a *kormányzás* bonyolult összetevőinek figyelembevételét és vizsgálatát:

- a kormányzás az intézmények és szereplők olyan csoportjaira utal, akik a kormányzathoz tartoznak, vagy kívül vannak azon;

- a kormányzás azonosítja a társadalmi és gazdasági ügyekért való felelősség addig körvonalazatlan határait;
- a kormányzás azonosítja a hatalmi függőséget az intézmények kapcsolataiban és a kollektív cselekvésekben;
- a kormányzás a szereplők autonóm, saját magukat igazgató hálózata is;
- a kormányzás felismeri a dolgok kivitelezésének azt a módját, amely nem a kormányzat utasításain és autoritásán nyugszik. Úgy tekint a kormányzat művére, mint ami képessé tesz az új eszközök és technikák alkalmazására az irányításban és a vezetésben.

Továbbmenve a fejezet témájának pontosabb megnevezésével Alan GREER (2005) az európai agrárpolitikáról írt könyvében használt kategorizálása alapján járok el. Az *agrárpolitika* és vidék vagy *vidékfejlesztési politika* egymást több ponton átfedő, néhány vonatkozásban egymásnak feszülő rendszerek (HALMAI 2004). Greer analitikus szempontjait azonban a vidékhez kapcsolt, a (mezőgazdaságinál szélesebb) hatalmi hálózatok és a kormányzás szükségyszerű fejlesztésének elemzésénél is alkalmazni lehet. Greer az európai agrárpolitikát többszintűnek, különböző tervezési, ellenőrzési, kivitelezési szakaszokban megvalósulónak tartja. *Politika-hálózati közelítést* javasol, amely leírhatja az állam és a szervezett érdekképviselő kapcsolatrendszerét. A kutatási stratégia részeként nemzeti szinten a törvényhozás, a kormányzat, a minisztériumok és ügyosztályaik, valamint a hozzájuk kapcsolódó szervezetek, ügynökségek, tanácsadó szervezetek; a sub-nacionális (regionális) kormányzatok, érdekképviselői szervezetek és politikai pártok működésének elemzését ajánlja.

A *hatalom* változásával foglalkozó fejezet három részből áll. Először a *hatalomgyakorlás jellege* szempontjából a földműveléssel és vidékfejlesztéssel foglalkozó minisztérium működésének korszakait tekintem át. A második rész az *önkormányzatok hatalmi struktúrájában* végbement változásokat írja le. A harmadik rész az érdekcsoportok és az érdekképviselő, *lobbizás* hazai hatalmi hálózatairól és azok európai mozgásteréről szól.

5.1. A kormányzati szint. A „minisztérium”

A magyar agrár- és vidékpolitikáról a vidéki változások más területeinek feldolgozottságához képest viszonylag kevesebb publikáció jelent meg. A néhány alapos és figyelemreméltó elemzés (például FERTŐ 1999/1 és 2, ROMÁNY 2002, ROMÁNY–TAMÁSI 2002, NEMES 2003, CSITE 2005) nem pótolja például az Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium intézményi működésének elemzését. A valós hatalmi viszonyokat leíró szakirodalom hiányainak pótlásához azoknak az interjúknak és beszélgetéseknek az anyagára támaszkodtam, amelyeket 1998 és 2002 között a vidékfejlesztési rendszer kialakításának kezdeti tapasztalatairól, majd 2006 és 2008 között az uniós lobbizás lehetőségeiről és technikáiról készítettem az agrárpolitikát tevékenyen alakító szereplőkkel (CSITE–KOVÁCH 2002, KOVÁCH 2009).

A hatalom működtetése, a hatalomgyakorlás módja és a résztvevők összetétele szerint több jellegzetes szakasza volt 1990 után a kormányzat működésének. Én öt ilyen kormányzati/hatalomgyakorlási korszakot látok. Az első 1990-től 1995 nyaráig tartott és az önkormányzatiság bevezetését, a mezőgazdasági struktúraváltást és az azt követő átmeneti korszakot foglalja magába. A második korszak 1995 nyarától 1997 második feléig tartott. Ez a privatizációt követő tulajdonátrendeződés időszaka, amelynek a végén a korábban kevésbé aktív gazdasági szereplők politikai hatalomra váltják gazdasági tőkájüket. 1997–2004 a következő szakasz. Az uniós tagságra történő felemás felkészülés ideje ez, amelynek a végén mind a nagytulaj-

donosok, mind a középbirtokosok megszervezik politikai érdekképviselőiket, és az uniós integráció aktív lebonyolítói lesznek. 2004 után a minisztérium (és a kormányzat) egyrészt jelentős területek felett veszti el befolyását, másrészt az uniós rendszerek működtetésén keresztül a legnagyobb érdekcsoportokkal egyfajta korporatív hatalomgyakorlást folytat. 2010-ben új hatalmi koalíció szerez befolyást az agrár- és vidékfejlesztésért felelős minisztériumban. A kis- és középgazdaságok érdekérvényesítési szervezete, a MAGOSZ a kormányzati hatalmat közvetlenül befolyásoló hálózatok része. A kormánypolitika az agrárium legnagyobb tulajdonosaival szemben a családi gazdaságok támogatását hirdette meg. Az agrártárca vezetése követte ezt a politikai irányt, ugyanakkor egy ideig került az agrártársadalmon belüli konfliktus előidézését. A hatalmi küzdelem, kevésbé várt módon, a családi gazdaságok politikai hálózata és az uralkodó elitiek támogatásával felemelkedő nagybirtokos/nagybérlok között vált élessé az állami földek hosszútávú bérbeadása körül. A nyílt konfliktusból a nagybirtokosoknak a 2010-es kormányváltáskor politikai ellenfélnek tekintett csoportjai távol maradtak.

A folyamat egészét tekintve találóak Romány Pál szavai, aki *elveszejtett agrárpolitikáról* beszél (ROMÁNY 2002). A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium jelentős hatalmi mezőkből szorult ki vagy vonult vissza. Az agrárszektor az elmúlt húsz évben többszörösére csökkent. Ez önmagában is befolyásvesztést jelent, még akkor is, ha a 2010 előtti utolsó évek agrárminiszterének erősek voltak a kormányzaton és az Magyar Szocialista Párton belüli pozíciói. Az uniós tagságot követően a FVM vezetői lobbierdekek nyomására lényegében feladták a vidékfejlesztési célok nagyobb részét. A komplex vidékfejlesztési célokat az Unió által tolerált lehetséges mértékig a nagyobb agrártermelők érdekeinek rendelték alá (KOVÁCH 2009). Az európai uniós támogatási összegek felosztását a minisztériumtól csak névlegesen függő ügynökségek és hivatalok ellenőrzik. Az agrárkormányzatban, a regionális és vidékfejlesztési rendszerekben többszintű kormányzás alakult ki, amelynek egyes egységei az FVM alá tartoznak, de irányításuk, hatalmi ellenőrzésük egészen új módokon történik (NEMES 2003). Az agrár-felsőoktatás ellenőrzése elkerült a minisztériumtól. A fejlesztéspolitika projektjesítésével (KISS J. 2003, KOVÁCH 2007/4) jelentősebb fejlesztési és koordinálási feladatokat „szerveztek ki” ügynökségekhez és más ideiglenes szervezetekhez. Torgyán József három- és Gráf József öt éves korszakát leszámítva szinte évenként változott az agrárminiszter személye 2010 előtt. A miniszterváltás minden esetben személycserével és szervezeti átalakításokkal, bizonytalansággal és a stratégiai ügyintézés blokkolásával járt. A nagyobb érdekcsoportok a politikai pártokon keresztül és direkt akciókkal erőteljes nyomásgyakorlásra képesek, és külső szereplőként korlátozzák a minisztérium hatásköreit.

Az első szakasz 1990 és 1995 nyara között. A politikai rendszerváltás azonnali változásokat hoz a minisztérium vezetésében és részben személyi állományában is. A minisztérium befolyásvesztésének kezdete ez a néhány év. Az agrárszerkezetet átalakító törvények (földreprivatizáció, szövetkezeti törvény) politikai döntések következményei, amelyek lényegi előkészítésébe a minisztérium szakapparátusának nincs beleszólása. A törvénykezést a parlamenti pártok irányítják (JUHÁSZ 2006). A mezőgazdasági szektor korábbi főszereplői ellen politikai kampány indul. A nagyobb mezőgazdasági üzemek vezetőinek egy csoportja az önálló politikai érdekképviselő útjait keresi. 1989 decemberében generációváltás történik a Termelőszövetkezet Országos Tanácsában, majd a TOT utódszervezeteként létrehozzák a Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetségét, ami jelenleg is az egyik leg-erősebb agrár-érdekvédelmi szervezet. Az önálló politikai érdekképviselő másik kezdeményezése a politikai pártként működő Agárszövetség létrehozása volt 1989 májusában. A párt

1990-ben egy, majd 1993-ban a pótválasztáson még egy képviselőt juttatott a parlamentbe, de 1994-ben már nem sikerült parlamenti mandátumot szereznie. A volt szövetkezeti vezetők politikai aktivizálódása a minisztériumtól függetlenül történt. A helyi társadalmak érdekközösségei felbontották a helyi politizálás monolit egységét. Az agrárblokk 1990 előtti viszonylagos egysége, politika-közössége (minisztérium, TOT, szövetkezeti, állami gazdasági vezetők – VARGA ZS. 2001, ROMÁNY 1996) felbomlik (CSITE–KOVÁCH 2002). A szaktárca aktív, bár korántsem egyedüli szereplője a földkárpótlásnak, a szövetkezeti törvény végrehajtásának, ami lényegében szembefordítja az 1990 utáni első években még nagyobb országos és helyi befolyással bíró agrárvezetőkkel. A szövetkezeti és állami gazdasági menedzsment egy része politikailag inaktív, visszavonul, elhagyja a mezőgazdaságot, vagy saját magángazdaságának a kiépítését kezdi el (BÁNLAKY 1997, HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994). A földkárpótlásban és a szövetkezeti törvény végrehajtásában az FVM csak részfunkciót kap. A termőföld felletti rendelkezés ezekben az években kicsúszik a tárca irányítása alól. A vagyonnevesítések, a földkijelölések, a földárverések lényegét tekintve társadalmi akciók, amelynek lebonyolításában az állami képviselő technikai jellegű. A földtulajdon szerkezet állandó és gyors átalakulásban marad az első szakasz egészében. A minisztérium elveszti korábbi szövetségeseit, és az új agrár- és birtokszerkezet folyamatos változása miatt az agrár magángazdaságban még nem erősödnek meg azok a szereplők, akik politikai érdekképviselőre is képesek. A minisztérium a hatókörébe tartozó területeken és intézményekben merev, hierarchikus igazgatást tart fent, ami megakadályozza, hogy a nagyon összetett vidéki változásokat irányítani vagy legalább részben ellenőrizni tudja. A kormányzat jelentős infrastrukturális beruházásokat eszközöl (CSITE–KOVÁCH 2002) a munkanélküliség és a strukturális válság egyéb összetevőinek kezelésére. Az új állami programok és az önkormányzatiság lehetővé teszik a többszereplős vidéki érdekérvényesítést az agrárium mellett a területfejlesztési/regionális politikában is, ami a Kádár-korszakban a vidék hierarchizált érdekképviselői csatornája volt (NAVRACSICS 1997, VÁGI 1991).

A második szakasz: 1995 nyarától 1997 második feléig. A két szakaszhatár önmagában jelzi a minisztérium irányítási hatalmának és befolyásának gyengeségét, mert nem politikai vagy szakpolitikai intézkedéshez kapcsolódnak, hanem a társadalmi és gazdasági eseményekhez. Az 1994-es országgyűlési választások a szocialista párt nagyarányú győzelmét hozták. A szövetkezetek utódszervezeteiben még fennmaradtak a kooperatív gazdálkodás formái és azok újraformálása és megerősítése valóságos lehetőség volt (KOVÁCS K.–BIHARI 1999, CSURGÓ és társai 2002). A nagyobb agrárszervezetek vezetői 1994 tavasza után azt várták a szocialista-liberális kormánytól, hogy a „túlélő” szövetkezetek és a társas vállalkozások ismét állami forrásokhoz jutnak. Ez nem történt meg, és az egyben tartott szövetkezeti utódszervezetek vezetői gyors ütemben megkezdtek annak a magántulajdonba vételét, ami a szövetkezeti vagyonból még megmaradt. Teljessé vált az agrárprivatizáció. A rövid két év másik nagyhatású változása, hogy a vidéki régiókban is kiemelkedik egy helyi gazdasági elit, amelynek a tagjai felismerik, hogy az állami fejlesztési forrásokhoz a helyi és a regionális politika ellenőrzésével és befolyásolásával lehet hozzájutni. A minisztérium befolyása a legkisebbre szűkül a húsz év alatt, a vidékpolitika egyetlen hatalommal rendelkező szereplője sem tekinti partnernek. A szövetkezeti háttérű nagy agrártermelők nem kívánnak állami kontrollt privatizálási, terjeszkedési akcióik körül. A családi gazdálkodók nem bíznak a szocialista vezetésű és különösebb szakmai, igazgatási sikereket felmutatni nem tudó minisztériumban. A nem mezőgazdasági vállalkozóknak nincs közös ügyük az FM-mel. Új, gazdasági hatalommal és látens politikai befolyással rendelkező szereplők jelennek meg a vidékpolitikában, de politikai aktivizálódásuk már a harmadik szakaszban történik meg.

1997 második felétől az uniós tagság elnyeréséig. A harmadik szakaszban egyrészt részlegesen újraerősödik a minisztérium, másrészt megjelennek és megerősödnek a jelenleg is legbefolyásosabb agrár- és vidékpolitikai szereplők. 1997 második felétől a helyi vállalkozó csoportok befolyást szereznek előbb a helyi politikai intézmények felett, majd 1998 tavaszára az országgyűlési választásokig sikerrel sorakoznak fel az országos pártok, elsősorban a Fidesz mögött (CSITE–HORVÁTH–KOVÁCS E. 2002). A választásokat követően a regionális politizálás színtereit és fórumait is ellenőrzésük alá vonják, majd megjelennek az országos politikában is (CSITE–KOVÁCH 2002). Politikai térnyerésük folyamatos és független parlamenti ciklusoktól. A vidékpolitika másik erőcsoportját adó agrárnagyüzemek is 1997/1998-at követően erősödnek meg gazdaságilag. Gyors földhasználat- és termeléskoncentráció indul (VARGA Gy. 2004), újraélednek az agrártermelés integrációs formái (CSURGÓ és társai 2008). Az európai uniós csatlakozást elősegítő programok szervezése több éves késsel történik meg (NEMES 2003), de a támogatási összegek nagysága, majd az egyre közeledő csatlakozás és az EU agrár- és vidékfejlesztési rendszereibe történő integráció különösen nagy (fejlesztés) politikai tétet teremt. A nagyobb agrárüzemek és cégek gazdasági ereje akkora, hogy nyíltan szembefordulnak a kormányzattal Torgyán József minisztersége alatt, majd 2002 után a Megyesi-kormány idejében is. Még a Horn-kormány idején indulnak el, majd egyre rendszerezettebbé válnak az agrárdemonstrációk. Interjú információból tudom, hogy a KITE vezetői nem ültek le Torgyánnal tárgyalni háromszori minisztériumi kezdeményezésre sem, és nem engedték a hivatalban levő agrárminisztert területükre lépni. 1998-ban Torgyán József kiskgazda pártja kapta meg az összevont földművelési és vidékfejlesztési tárcát. Az FVM működése számos vonatkozásban balsiker, azonban a funkciók és források összevonásával olyan erőközponttá válik, amely a politikai mező (ismét) befolyásos szereplőjévé teszi. Egyrészt a rendelkezésére álló források, másrészt a szakszerűtlen intézkedések sorozata által kiváltott védekezési kényszer átforgatja a minisztérium és a vidékpolitikai szereplők kapcsolatát. A minisztérium hierarchikus bürokráciaként próbálkozik a hatalom gyakorlásával, ami teljes szereptévesztésnek bizonyul (CSITE 2005). A vidékpolitika végérvényesen sokszereplőssé válik. Útjára indul a MAGOSZ, valódi szervezetté formálódik a Hangya Szövetkezés. A mezőgazdasági nagyüzemi és a családi gazdasági érdekcsoportok szervezeten képesek élni a nyomásgyakorlás eszközeivel. A SAPARD előkészítésének idején emelkedik fel egy újabb, a civil szervezetekre épülő „vidékfejlesztő” vidékpolitikai érdekcsoport. (CSITE–KOVÁCH 2002, CSITE 2005). A sokszereplős és egyre nagyobb tétek (uniós támogatások, koncentráció vagyis) felett rendelkező vidékpolitikai mezőben a minisztériumnak a rugalmasabb hatalomgyakorlás módjaira kellene váltania. Ami nem történik meg, és ez a személyes alkalmasság problémáin túlmenően a kiskgazda minisztérium bukásának (hatalom) strukturális oka. 2002-t követően az FVM elkezd az európai integráció előkészítésének felgyorsítását. Ennek az eredményei nem elégitik ki a vidékpolitikai mező egyetlen szereplőcsoportját sem, akik informálisan átveszik az integráció lényegi irányítását.

A negyedik szakaszban (2014–2010), 2004-et követően az agrár- és vidékpolitika részint az európai szintre kerül át (erre a fejezet egy másik részében térek vissza). A hatalmi mező felosztását tekintve a minisztérium minden meghirdetett elv és program, bevezetett intézményi változás ellenére feladja a komplex vidékfejlesztés megvalósítását. Egy személycserét követően olyan miniszter került a tárca élére, aki képes volt kiegyezni az agrárszektor legnagyobb erőcsoportjaival. Az uniós programokat, a vidékfejlesztés és agrár-környezetvédelem tervezését és kivitelezését az agrárius (nagyüzemi) érdekeknek rendelték alá oly mértékben, hogy az kiváltotta az uniós kritikáját is. A komplex vidékfejlesztési célok másodlagosak ma-

radtak, az alulról kezdeményezett fejlesztés programjai (pédául a LEADER) jelentős késéssel és nehézségekkel indultak. A szakapparátusban generációváltás történt, a forrásfelosztás projektalapúvá vált. A minisztérium egyfajta közvetítő és európai lobbiszervezet, az irányítás, ellenőrzés feladatait ideiglenes ügyosztályokhoz és intézményekhez szervezték ki. A stratégiai vidékpolitikának nincs intézményi háttere és bázisa. Az agrár- és vidékfejlesztési politika nagyobb erőcsoportjaival együttműködve és kiegyezve a minisztérium informálisan korporatív (GREER 2005) politikai gyakorlatot követ. Ennek a következménye, hogy a vidéki társadalom mezőgazdaságon kívüli és tőkehiányos csoportjai politikai képviselő nélkül maradnak.

Az ötödik szakasz 2010-től hatalomváltást és szerkezet-átalakítást hozott a minisztériumban. A miniszter egyensúlyt kereső politikus, meg tudta oldani a szakapparátus cseréjét. Az évtizedben már másodszor képzett, fiatal szakemberek kerültek az adminisztrációba, akiknek viszont kevés a tereptapasztalata és kapcsolata, és ez nehézkessé teszi a gazdacsoportokkal az együttműködést. Az uniós képviselő nagyobb konfliktusok nélkül, kiegyensúlyozottan történik. Az új kormány a kis és közepes gazdálkodók támogatását ígerte azzal a nem titkolt céllal, hogy nagyobb mértékű uniós forrásokat irányít át politikai ellenfeleihez közelebb állónak tudott nagybirtokos/nagyüzemi csoportoktól a vidéki hátszágának tekintett családi gazdálkodókhoz. A minisztériumnak esélye volt arra, hogy elfogadható szakapparátusi tevékenység mellett tömegbázisra találjon a kis- és középzemek tulajdonosai között, akiknek a kormány a jelentős állami földalapból földhaszonbérleti szerződéseket is ígért. A családi üzemek képviselői helyet kaptak az állami intézményekben. A vidékfejlesztés államtitkársággá szerveződött, felújították a Magyar Nemzeti Vidékfejlesztési Hálózat tevékenységét. A vidék politikai befolyásvesztését mutatja, hogy a kedvező koalíciós állapot ellenére az agráriumon kívüli politikai szempontok és érdekek részint ártírták a szakpolitikai intézkedéseket. A tartós földhaszonbérlet-szerződések és az uniós források felhasználása konfliktust okozott a kisüzemtulajdonosok csoportjai és a minisztérium között. Az új nagybirtokos/nagytermelő/nagybefektető réteg földhöz és állami/uniós támogatásokhoz juttatása az uralmon levő pártkoalíció vidéki politikai bázisának a kiszélesítése miatt történt és ellenkezik a családi gazdálkodók érdekeivel. 2012 őszén még nyílt kérdés, hogy a minisztérium sikerrel tud-e egyensúlyt teremteni a gazdacsoportok és a gyorsan felemelkedő befektetői/nagytermelői réteg között, és növelni tudja-e valamelyest az agrártárca politikai súlyát.

5.2. A vidéki önkormányzatok hatalmi viszonyai

A területi és helyi önkormányzatok működésének zavarai miatt az elemzők jelentős demokrácia-deficitet emlegetnek (PÁLNÉ 2008, BÓDI 2005). Az önkormányzatisággal kapcsolatos hatalmi rendszerek és intézmények többször is változtak az elmúlt két évtizedben, és ez mindenképpen hozzájárult a helyi társadalmak kormányzásának instabilitásához. A hatalmi struktúrák állandó változásának egyik következménye, hogy időről időre új szereplők jelennek meg a helyi hatalomban, illetve a kormányzati rendszer különböző szintjein. Az önkormányzatiság bevezetésével járó funkcionális és személyi elitesere, majd a vidékfejlesztési rendszer kiépítése jelentették az önkormányzati hatalom nagyobb változásainak és az új szereplők megjelenésének legfontosabb fázisait (CSITE 2005).

A politikai rendszerváltást követően szinte azonnal elfogadták az önkormányzatiságról szóló törvényt a politikai és emberi szabadságjogok nagyobb körének biztosításával együtt.

3070 települési önkormányzat (166 város és 2904 község) jött létre. A vidékiek szabadon választhatták országos és helyi politikai képviselőiket. A politikai hatalom és lokális társadalom viszonyában kevésbé közvetlenül érvényesül a politika mindenhatósága és primátusa. Az állampolgár és magánember politikai érdekérvényesítési lehetőségei jogi értelemben szabaddabbak, de a közember és a hatalom közötti kapcsolatot nem a magánemberek közösségének polgári nyilvánossága kontrollálja. A polgárosodás „állampolgárosodási” feltétele csak részlegesen teljesül (KOVÁCH 1997).

A politikai hatalom és a civil társadalom kapcsolatában az önkormányzatiság első éveitől a gazdasági természetű kényszerek döntenek (erről PÁLNÉ 1992). Politikai jogaival mindenki szabadon élhet, annak korlátozásáról nincsenek információk (csak esetenkénti manipulálásáról). Az állampolgárok egyenlősége vagy inkább egyenlőtlensége a '90-es évektől elsősorban a gazdasági kényszerekre vezethető vissza, mert az általános szegényedés és az életfeltételek szűkössége miatt nem beszélhetünk az állampolgári autonómiához elengedhetetlen gazdasági autonómiáról. A formális politikai jogok és a valódi állampolgári autonómiahiány kettősségének több oka van: (1) a politikai hatalom agresszivitása a civil társadalommal szemben, amely más és más formában, de végigvonult a 20. századon, és (2) a lokális redistribúció rendszerének felváltásával keletkezett önkormányzati hatalom, amelyért a helyi elitiek folytatnak váltakozó sikeres politikai csatákat. Az önkormányzatok képviselői a lokális választásokon személyükben cserélhetők, és ezért valamelyest kontrollálhatók, de ettől a helyi hatalom, a civil társadalom és a magánember viszonya nem változik (az 1994-ben megválasztott polgármesterek háromnegyede volt az előző ciklusban is polgármester, BOCZ 1995 és 1996). A politikai rendszerváltást követően az önkormányzatok vezetését megszerző elitiek jelentős része az 1990 előtti adminisztrációból és a helyi kulturális elit tagjaiból származott (TÁLL 1993, CSITE–KOVÁCH 2002). 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban is a falusi önkormányzati vezetők és képviselők túlnyomó többsége függetlenként jutott mandátumhoz. A politikai pártok alig-alig jelentek meg a falusi önkormányzati választásokon (BÖHM–SZOBOSZLAI 1992, SZOBOSZLAI 1996), 1998-at követően a pártok egyre inkább bevonulnak a kisebb települések önkormányzati politizálásába is. A politikailag „független” polgármester és képviselőtestület a helyiek értékrendjében előnyt jelent, a politikai gyakorlatban azonban nem (BORBOLY–CSITE 1999).

1989 után a politikai pártok általános törekvése, hogy mindenfajta civil kezdeményezést kisajátítsanak és pártosítsanak. Az önkormányzatok költségvetésének 75%-a származott a '90-es években központi forrásokból, ami Európában egyedülállóan magas aránynak számít (BERKI E.–OROLIN Zs. 1996). Ez az arány 2005-re 45%-ra módosult (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1 és 2), ami még mindig magasabbnak számít az uniós államok átlagánál. A posztszocialista kor politikai pártjai nem különösebben stabil politikai formációk, a szavazópolgárok szimpátiái és pártválasztása az új elit számára meglehetősen nyugtalanító módon változékony és kiszámíthatatlan. A falvak és a kisvárosok a nem szavazók nagyobb csoportjai és a vidéken jobbra kiépítetlen pártszervezetek miatt különlegesen fontos vadászterületei a pártoknak a választás idején (KISS L. 1992, BÖHM A. 1994, PÁLNÉ–KOVÁCS I. 1993). A politikai elit teljesen érthető módon minden eszközzel megpróbálja hatalma alá rendelni a civil szervezeteket és mozgalmakat. A civil szféra szervezetei valójában nem tudják megkerülni a pártokat, mert a transzformációs válság és a történeti előzmények miatt a civil társadalom nem tudja eltartani saját szervezeteit, ezért azok finanszírozásának forrásai a pártok és az önkormányzati elit által kontrollált alapítványok és állami vagy állami kezelésű pénzek (BÖHM 1998). A '90-es évek első felében 50 000 körüli civil szervezet körülbelül 20%-a működött a falvakban vagy

a falvakért. A civil szervezetek 80–85%-a intézményi alapítású volt, mert a lokális társadalom intézményei, az iskolák, kórházak, egyesületek egyre kevesebb pénzhez jutnak a központi forrásokból, és a létrehozott alapítványok, egyesületek, társaságok elsősorban az intézmények finansziális problémáit hivatottak enyhíteni. Mégsem mondható azonban, hogy a polgárosodás autonóm intézményei lennének. Költségvetésük jobbára állami vagy önkormányzati forrásból származik, hatékony intézményei lehetnek például a lokális kultúra ápolásának, de működésükön keresztül a helyi elit szervezi, legitimálja és biztosítja hatalmát és befolyását, ezért nem a helyi autonómia formálódásának segítői. A civil szektor az ezredfordulót követően sokat erősödött, de a civil szervezetek részvétele a területfejlesztésben inkább csak formális. A magyar vidéki kistérségek civil szervezetekkel való „lefedettsége” magasabb volt 2005-ben, mint a lengyel vagy a cseh, de a 60 000 bejegyzett és 47 000 ténylegesen működő kistérségi civil szervezetből csak mintegy 800 vállalt aktív részvételt a területfejlesztési rendszerben (KOVÁCH 2005).

A szocialista redisztribúció a gazdaság szektorai között újraosztott forrásokat és a piaci melléküzemágak jövedelmének lokális redisztribúcióval az agrárgazdaságba történő átcsoportosítását jelentette, amelyek együttesen tették lehetővé a magas vidéki foglalkoztatottságot. 1993-al ez a redisztribúció tűnt el, vagy legalábbis hatása nagyon erőteljesen redukálódott (HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994 és 1998). A központi redisztribúciós forrásokat kivonták a gazdaságból, és egy részüket az önkormányzatokhoz irányították a szociális támogatások és segélyek fedezésére. Az állami költségvetés nem nyert a mezőgazdasági támogatások leépítésével, azokat újraosztották, a gazdasági redisztribúciót jóléti típusú redisztribúcióvá alakítva. A redisztribúció változása az önkormányzatok szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-ben az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani. A gazdasági redisztribúció csökkentésével megnöttek az önkormányzatok szociális feladatai és költségvetése. A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségeinek korlátját mutatja, hogy a városokban többszörös a helyben maradó, egy főre jutó személyi jövedelem- és iparűzési adó. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után, a szövetkezetek hanyatlásával, a helyi hatalom az önkormányzatokhoz került. A posztszocializmus első éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztések történtek, ami az önkormányzatokat (és hatalmi elitjeiket) juttatta meghatározó szerephez a gazdaságban. Az infrastrukturális beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amelyben az önkormányzatok vehettek részt. A pályázatokon elnyert összegekkel az önkormányzati vezetők rendelkeztek, akik megrendeléseikkel erősíteni tudták pozícióikat a helyi társadalmakban.

Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet kap a rurális munkanélküliség, amelynek kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésben vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatás lát el redisztribúciós feladatokat (OLÁH M. 1996).

Az állampolgárosodás és a civil autonómia a vidéki társadalmakban kettősséggel jellemezhető: a rendszerváltással megszűnt az államszocializmus lényegét jelentő kontroll a magánember és a magánszféra fölött, de a rurális települések lakossága, vagy legalább többségük, gazdasági autonómia nélkül csak részben gyakorolhatja állampolgári jogait, amelyek a formális jog szerint a demokratikus berendezkedésű politikai rendszerekhez hasonló módon és mértékben biztosítottak, mégsem vezettek a teljes állampolgárosodáshoz. A lokális

elitek összekapcsolódó gazdasági és politikai befolyása új hierarchiákat hozott létre, amelyet a civil társadalom, intézmények hiányában nem tud ellensúlyozni (PÁLNÉ 2008). A vidéki társadalmak közösség által elfogadott értékrendje és normakontrollja, amely képes volt az egyén és a hatalom helyi képviselői és tulajdonosai között is kommunikációs közösséget fenntartani még a szocialista időszakban is, a globalizáció és a rendszerváltás következtében elvesztette hosszú ideig érvényes funkcióját.

Az agrárgazdaság struktúraváltása a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságával, és a korábban hatékony lokális redisztribúció átalakításával egy időben történt (erről HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994) és radikálisan rendezte át a rurális települések lakosságának életfeltételeit. A mezőgazdasági termelés az 1988-as szint 60%-ára esett vissza, az 1988-ban 1 028 000 mezőgazdasági egységeknél alkalmazottak száma 1996-ig 326 ezerre, az 1988-as létszám 31,8%-ára csökkent. Andorka Rudolf szerint a tárgyalt időszakban gyorsan változtak a társadalmi különbségek (ANDORKA 1996), és a rurális lakosság differenciálódása és a városi lakosságtól történő leszakadása tovább nőtt. Az egyes munkajelleg kategóriák közül az aktív keresők között a mezőgazdasági fizikaiak és önállók egy háztartástagra jutó jövedelme a legalacsonyabb (az átlagos jövedelem 84%-a), alig magasabb, mint a munkanélkülieké (68%), és kevesebb, mint az öregségi nyugdíjasoké (95%). A rurális munkanélküliség sokkal magasabb a városinál a mezőgazdasági létszámcsökkenés és a falusi, bejáró, szakképzetlen munkásokat az átlagosnál nagyobb mértékben sújtó ipari munkanélküliség miatt (KÖLLŐ 1997). A vidéki munkanélküliség egyik következménye a korábban ilyen mennyiségben nem tapasztalt gazdasági kényszerpályák és magatartásformák elterjedése (erről LAKI 1997, TARDOS 1992, SIMONYI 1995).

A '90-es években nagyon rövid idő alatt strukturálódott át a falvak és kisvárosok társadalma. A vidéki szegénység új formái jelentek meg (LAKI 1997, CSITE–KOVÁCH 1997, LADÁNYI–SZELÉNYI 1997). A vidékiek tömegei 1993-ban egyszerre veszítették el munkahelyüket, a vagyonuk feletti rendelkezés tényleges lehetőségét és a háztáji intézményét (HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994 és 1998, CSITE–KOVÁCH 1997). A szegénység kialakulásának szakértői falusi gettóövezetek létrejöttét regisztrálták (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997). A falusi underclass, amely jelentős hányadának helyzetét tovább nehezíti, hogy roma származású, egyre kevesebb eséllyel próbálkozott munkajövedelmének és járulékainak legális kiegészítésével (KERTESI G. 1997, KÖLLŐ J. 1997). Laki László megfigyelései szerint (LAKI 1997) a falusi munkanélküliek negyede már arra sem volt képes, hogy a legalacsonyabb szinten termeljen háztartása számára élelmiszert. A szegények és a rurális társadalom több más csoportja is az illegális gazdaságban keres megélhetési lehetőséget (LAKI 1996).

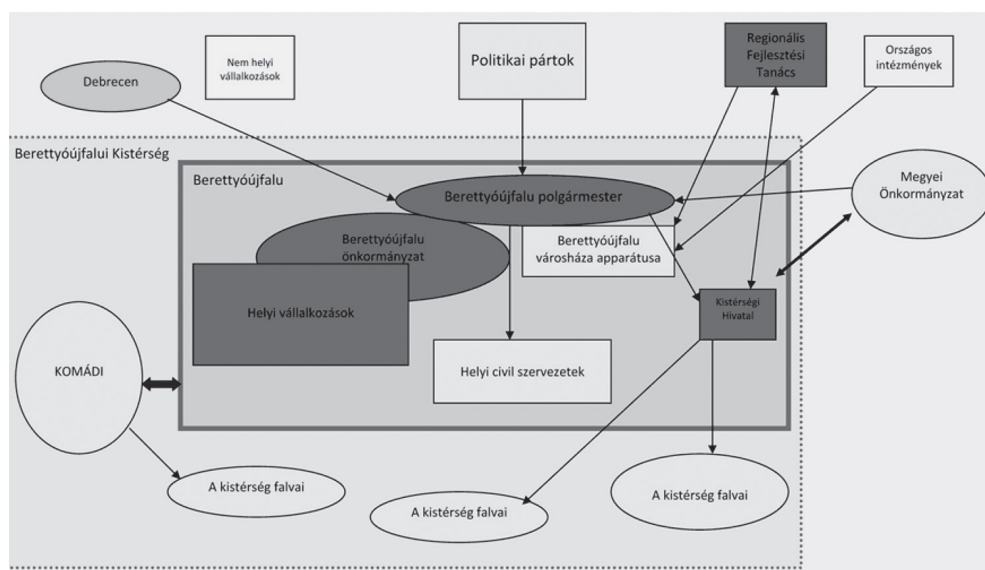
A helyi elitek összetételének és hatalmi kapcsolatainak újrarendeződése a '90-es évek vidéki társadalmi változásának az egyik domináns eleme volt. Az újjászerveződő elitcsoportok először az önkormányzati hatalmat szerezték meg (BÖHM 1999). Az önkormányzati elitek egészen 1998-ig a legfontosabb helyi elitcsoportnak számítottak, mert döntő szerepük volt a szociális segélyek folyósításában és a helyi gazdasági fejlesztésben is. Az állami infrastrukturális és egyéb fejlesztési támogatások elsődleges kedvezményezettjei az önkormányzatok voltak, és az önkormányzati elitek döntöttek a gazdasági megrendelések fölött. A politikai pártok az ezredfordulóig kevéssé voltak jelen a vidéki önkormányzati politikában (BÖHM 1997). A '90-es évek közepétől jelentek meg a gazdasági elit képviselői az önkormányzatok körüli politikai hálózatokban, majd az ezredfordulóra fokozatosan átvették az ellenőrzést a helyi politika fölött (CSITE–KOVÁCH 2002). A 2002-es parlamenti választások kampányában és az azt követő összes választáson a politikai pártok is nagy aktivitással jelentek meg a helyi

hatalom erőterében (BÖHM 2005). A lokális politikai aréna sokszereplős politikai hálózatok működésének terepévé vált. Az eredményes önkormányzatok kutatása szerint (BÓDI–BÖHM 2000) a fejlesztési siker minden esetben egyfajta hatalmi koalíció eredménye volt. A hálózatosodás és a sokszereplőssé vált politikai színtér ellenére az ezredfordulót követően a vidéki politika uralmi pozíciót a helyi politikai és gazdasági elitek oligarchikus koalíciói ellenőrzik (CSURGÓ és társai 2010/1–2).

5.3. A vidékhez és az önkormányzatokhoz kapcsolódó hatalmi hálózatok

Az uniós csatlakozással és az uniós mintára bevezetett pályázati rendszerű forrásfelosztással a helyi hatalom, valamint az önkormányzatok működése körüli hatalmi hálózatok újra átrendeződtek. Az átrendeződés első következménye, hogy az önkormányzatok kapcsolatrendszere sokszereplőssé vált. A helyi hatalom köré szerveződő sokszereplős hálózatokat itt egy uniós kutatási program tanulmányából vett ábrával szemléltetem (CSURGÓ és társai 2010/2). A klímaváltozás kezelésének kormányzati összefüggéseiről készítettünk elemzést a berettyóújfalui vidéki kistérségben és csupán fenti, az energiapolitikával kapcsolatban a következő szereplőhálózatokat azonosítottuk.

5.1 ábra. A berettyóújfalui helyi politika szereplőhálózatai

Forrás: Csurgó B.–Kovács I.–Légmán A.–Megyesi B. (2010)

Éghajlatváltozás és helyi kormányzás, Politikatudományi Tanulmányok, MTA PTI, Budapest

A projekt a szervezés, a menedzselés és a fejlesztési források újraelosztásának elsődleges formájává vált Európát követően a magyar fejlesztési rendszerekben is (VOSZKA 2006, KOVÁCH 2007/3). A terület- és vidékfejlesztést a magyarországi fejlesztéspolitika, az uniós mintákat

és szabályozást követve, elsősorban projekteken keresztül valósítja meg. A projekt alapú fejlesztés jelentős területeken felváltja a normatív elvű támogatási rendszert, amelyben az állami támogatások felosztása alanyi jogon, időről időre rögzített és kiszámítható, kalkulálható részesedés formájában történt. A projekt formájú fejlesztési forrásfelosztás esetében, a normatív forrásfelosztási modellel szemben, a kvázi piaci logika érvényesül. Egyetlen (önkormányzati) szereplő sem részesedik rögzített szabályok szerint felosztott költségvetési forrásokból, azok megszerzéséért pályázni kell a meghirdetett projektek (kvázi) piacán.

A fejlesztéspolitika projektesítése, az ezzel járó hatalommegosztás (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1) és részleges decentralizáció egyik következménye, hogy új szereplők (KOVÁCH–KUČEROVA 2006, KOVÁCH 2007/3) jelentek meg a fejlesztési rendszerekben, és a források megszerzésének új feltételei vannak. A projektesítés átrendezi a fejlesztési források felhasználásában érdekelt intézményi és egyéni szereplők hatalmi kapcsolatait, és összetett változások sorozatát indítja el. A helyi, területi politika keretei és lehetőségei alapjaiban módosulnak. Kevés az ismeretünk az új szereplőcsoportok társadalmi összetételéről, iskolázottságáról, értékeiről, érdekeiről és kapcsolatrendszeréről, a hatalomérvényesítés természetéről és új módjairól, a hatalmi befolyáshoz szükséges társadalmi tőkefajtákról.

A fejlesztési rendszerek feletti kontroll és a változó hatalmi viszonyok következtében egyenlőtlenül elosztott fejlesztési előnyök a nemzetközi kutatás kitüntetett témái. Az uniós fejlesztési rendszerek, amelyekben jelentős összegű fejlesztési forrásokat használnak fel, növekvő számú köztisztviselő és szakértő részvételét igénylik, akiknek a szerepe egyre meghatározóbb a fejlesztési források mozgásában és felhasználásában (PICCHI 2003). Az adminisztráció, a képzés, a tanácsadás és a kutatás szakértői közvetítenek a döntéshozók és a forrásfelhasználók, a globális és a lokális szintek között.

Egy, a vidéki innovációról szóló uniós kutatás szerint például az innováció nagyon sok adminisztratív, gazdasági és társadalmi jelentést hordoz, és a jövő vidékpolitikájának egyik legfontosabb követelménye az „új kormányzás”, amelynek feladata, hogy lehetővé tegye a sokféle európai vidéki régió fejlesztését (*The Budapest Declaration* 2002). A kutatást lezáró Nyilatkozat kijelenti, hogy a közvetítőknek különlegesen fontos funkciója van a szereplők és az események közötti kapcsolat kialakításában, a vidéki Európát megjelenítő víziók megteremtésében, az innováció menedzselésében. A tervezők, a szakértők és az ügyintézők a projektek kulcsszereplői, akik képesek érvényesíteni gazdasági, hatalmi érdekeiket a fejlesztési projekteken és a pályázati rendszerben. Az új és régi elitcsoportokkal együttműködve vagy a hatalmat megosztva a „projektosztály” a gazdaság és a politika új, befolyásos szereplője.

A projektosztály a magyar fejlesztési rendszernek is meghatározó résztvevője (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1 és 2007, KOVÁCH–KUČEROVA 2006). A párt- és államigazgatási elitek és a legnagyobb gazdasági erőcsoportok, valamint a települési és területi önkormányzatok hatalmi elitjei és a helyi, regionális elitek mellett vesz részt a fejlesztési erőforrásokért folyó verseny szabályainak kialakításában, a versenyben és a fejlesztési projektek lebonyolításában.

A pályázati rendszer bevezetése módosította a legfontosabb szereplőcsoportok hatalmi viszonyait, és átalakította a hatalomgyakorlás módjait. A pártelit, a gazdasági elit, a helyi és regionális elitek korábban egyértelműen hierarchikus hatalmi kapcsolatai összetettebbé és bonyolultabbá váltak. A projektosztály megjelenése és az intellektuális tőke felértékelődése tovább növelte a fejlesztési rendszer komplexitását. A projektosztály funkciója elsősorban a közvetítés a döntéshozók és a fejlesztési források felhasználói között, amely mindenekelőtt szakértelmet, tudás- és kapcsolati tőkét igényel. Az új osztály nem hatalmi vetélytársa a politikai vagy a gazdasági eliteknek, de tudás- és intellektuális tőkéje birtokában befolyással

rendelkezik a gazdaság működtetéséhez legfontosabb forrás, a pályázati pénzek felosztása és felhasználása fölött. Képes érvényesíteni saját érdekeit, önálló kapcsolathálókat működtet, ami a fejlesztési rendszerekben a hatalom további megosztásához vezet.

A pályázati rendszerben felosztott fejlesztési összegek meghaladják a helyi fejlesztés normatív forrásait, ezért a sokszereplős pályázati rendszer hatalmi viszonyai átalakíthatják a helyi autonómia és demokrácia működési feltételeit. A sokszereplős fejlesztési rendszer kialakítása átrendezi a központi hatalom, a helyi és regionális önkormányzat és a civil társadalom egyirányú hierarchiáját. A helyi és regionális fejlesztés a kvázi piaci szabályok és a pályázati logika szerint történik, szemben a korábbi központi döntés – helyi adminisztratív végrehajtás rendszerével. A fejlesztés összes szereplője új, korábban szokatlan feltételekkel szembesül, amelyet a biztonság és kiszámíthatóság hiánya és a sokszereplős rendszer hatalmi és érdekviszonyaihoz történő alkalmazkodás szükségszerűsége határoz meg. A fejlesztés rendszerének átalakulása, az érdekek, szereplők, kapcsolatrendszerek pluralitása az új kormányzásra történő (government – governance típusú) váltást teszi szükségessé.

Az új kormányzás szükségességét az is indokolja, hogy az önkormányzatok, közhatalmi szervezetek egyre gyakrabban olyan társadalmi és gazdasági folyamatokkal szembesülnek, amelyek következményeit a hagyományos kormányzati módokon kezelni nem lehet. Különösképpen a folyamatosan mélyülő szegénység olyan válságjelenség, amelynek hagyományos kormányzási technikákkal történő kezelése nagyrészt eredménytelen; amely társadalmi, földrajzi és politikai értelemben is távol esik a projektosztály tevékenységétől, ugyanakkor az állami/önkormányzati feladatok ellátásának az ideiglenes szervezetbe történő kiszervezése jelentős mértékű a szociálpolitika területén.

A szegénység mértéke és jellege különösen a hierarchikusan szervezett hagyományos kormányzás legalsó szintjeit jelentő kistélepeleéseken jelent meg kezelhetetlen kormányzási problémaként (LADÁNYI–SZELÉNYI 2004, VÁRADI 2008, KOVÁCS K 2008). A szegénység mindenképpen a helyi társadalmak olyan válságjelenségének tekinthető, amelynek megoldása többek között az új kormányzási formákra történő áttéréstől várható.

5.3.1. Új szereplők a helyi hatalomban

5.3.1.1. Projektosztály, pályázati rendszer, hatalommegosztás

A projekttesztést kísérő és kiegészítő összetett társadalmi, kulturális és hatalmi változások egyik következménye az elitcsoportok hatalmi kapcsolatainak átrendeződése, a projektosztály megjelenése és a tudásfelhasználás módjainak a megváltozása (KOVÁCH–KUČEROVA 2006, CSURGÓ és társai 2007 és 2008). A projektosztály az európai társadalmak új társadalmi csoportja, amelynek jelentős befolyása és hatalma van a projektalapú fejlesztési rendszerekben. A magyarországi önkormányzatok a projektek piacán szembesülnek az új osztály növekvő érdekeivel. Az önkormányzatok különböző anyagi és szellemi kapacitásai, kapcsolattörekvéjük és tőkepozícióik következtében változatos módokon próbálnak eleget tenni a projekttesztés kihívásainak. A pályázati rendszerben történő önkormányzati részvétel régióként igen egyenlőtlen, ennek megfelelően a projektosztállyal való kapcsolatuk és együttműködésük is eltérő. A leghátrányosabb helyzetben levő önkormányzatok alig vesznek részt a pályázatokban, és kevéssé igénylik a projektosztállyal történő együttműködést. Más esetekben az önkormányzat alkalmazottai és választott tisztségviselői készítik a pályázatokat, és válnak időle-

gesen a projektosztály tagjaivá. A projektosztály és az önkormányzatok együttműködésére leginkább a nagyobb, több település részvételével történő pályázatok elkészítésekor és irányításakor kerül sor. A projektosztály részvétele a civil intézmények pályázataiban erőteljes azokban az esetekben is, amikor a nem közhatalmi intézményeket az önkormányzat hozza létre. A projektosztály felemelkedésének egyik lényeges oka az önkormányzati feladatok ki-szervezése a civil intézményekhez és piaci cégekhez.

A projektosztály fogalmi meghatározásával és az új társadalmi csoport társadalmi, hatalmi jellemzőinek leírásával a közelmúltban több tanulmány is foglalkozott (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1 és 2007, KOVÁCH–KUČEROVA 2006, KOVÁCH 2007b). Ezek a munkák a projektosztály létrejöttét egyértelműen a projektelés általánossá válásával és a pályázati úton történő forrásfelosztás elterjedésével hozták kapcsolatba.

A projektosztály megjelenése a tudáshasználat teljes átalakulásával esett egybe, melynek számos, az információs társadalom és a globalizáció jelenségkörével is összefüggő eleme van, amelyekkel ebben a dolgozatban még összefoglalóan sem tudunk foglalkozni. Nemrégiben a CORASON európai kutatási program keretében több elemzés is készült a projektosztály és a projektekben használt tudásfajták felhasználásáról a fenntarthatósággal kapcsolatban. A „fenntartható fejlődés” értelmezése és a fenntarthatóságról kialakított tudások elsődlegesen a szereplőcsoportok érdekei szerint változnak (KELEMEN–KOVÁCH 2006). Egy másik elemzés szerint a fenntartható fejlődést megcélzó projektekben a tudásformák használata a hatalmi viszonyok függvénye (CSURGÓ és társai 2007). Az esettanulmányok arról tanúskodnak, hogy a menedzseri tudás befolyása erősödött fel annak ellenére, hogy a többi tudásforma, elsősorban a helyi tudás felhasználására is szükség lenne a fenntartható fejlődés céljainak eléréséhez. A projektosztály kulcspozícióval rendelkezik a menedzseri tudás felhasználásában, és hatalmi helyzete éppen ennek a tudás-monopóliumnak a következménye. Az esettanulmányok elemzése alapján az is világossá vált, hogy a kognitív (projekt-) osztály társadalmi állapotát leíró „képlékenység”, „mozgékonyág” és „rugalmasság” a tudáshasználat szempontja szerint új módon értelmezhető. A helyi és nem helyi szereplők csoportjai, a fenntartható fejlődés forrásai fölötti kontrollt lehetővé tevő összes tudásfajta és társadalmi tőke birtokosai időről időre, foglalkozásuktól függetlenül a projektosztály pozíciójába kerülnek. A projekt különös hatalommal bír a szereplők fölött, s a projektelés hatása alól egyetlen szereplőcsoport sem vonhatja ki magát. A klasszikus tudás termelése is egyre inkább a projekt formáinak megfelelően történik (KUCZI–KOVÁCH–KRISTÓF 2006). A tudományos kutató is egyre nagyobb időt fordít a projektekkel kapcsolatos feladatok ellátására, és elkerülhetetlenül sodródik a projektosztály (időleges) tagjai közé. A projektosztály a hagyományos „akadémiai” és tisztán menedzseri tudáshoz hasonlóan alapjaiban különböző alkalmazott tudást használ (KOVÁCH–KUČEROVA 2009).

A projektosztály megjelenése hatalmi változások sorozatát indította el (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1). A szakértőknek, tervezőknek, menedzsereknek gazdasági, társadalmi céljaik, valamint jövedelmük biztosítása miatt alapérdeke a projektek folyamatos kiírása és a helyi szereplők „projektelésére” (projekteken történő részvételük). Ennek megfelelően befolyásolják a projektek kiírását, céljait, a pályázatok formai elemeit és a helyi szereplők részvételét. Mivel a projekteken keresztül áramoltatott összegek szinte kizárólagos forrásai a fejlesztéseknek, a projektek felett befolyást szerző projektosztály valós gazdasági és társadalmi hatalommal rendelkezik, ami egyfajta hatalommegosztáshoz vezet a politikai osztályokkal és a gazdasági elittel.

A hatalommegosztás a projektosztály és a döntéshozók, valamint a forrásfelhasználók kö-

zött is érvényesül. A projektosztály közvetlenül és közvetetten részt vesz a fejlesztési források felosztásának ellenőrzésében, és ezzel a közhatalmi szereplők, a politikai döntéshozás és végrehajtás hatalmából részesedik. Az állami adminisztráció csak a projektosztály tevékenységén keresztül tudja intézményi és személyes érdekeit érvényesíteni a pályázati rendszerben. Az önkormányzati hatalom megosztása a projektosztály feltűnésének egyik legerőteljesebb következménye. Az önkormányzatok finanszírozásában gyorsan növekszik a pályázati projektből származó, illetve pályázati formában felosztott források aránya. A projektosztály – szerepet vállalva a projektek felkutatásában, pályázásában és a projektek lebonyolításában – olyan feladatokat vesz át, amelyek korábban kizárólagosan az önkormányzatokhoz tartoztak. Az önkormányzatok közhatalmi testületei csak részbefolyással és részellenőrzési joggal bírnak a projektalapon felhasznált pénzek fölött, és hatalmuknak egy része a projektosztályhoz kerül. A civil szektor intézményei kényszerűen is a projektosztály részévé válnak, a magáncégek pedig az esetek nagy részében csak a projektosztály közvetítésével jutnak fejlesztési forrásokhoz. A hatalommegosztás egyértelműen a pályázati rendszer és a közhatalom pluralizálásához vezet, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy mindez nem automatikusan jelenti a rendszer demokratizálását vagy éppen a döntési folyamatok decentralizálását. A civil társadalom helyét a közpénzek felosztásának egyik legfontosabb felosztási rendszerében a projektosztály veszi át.

5.3.1.2. A közvetítő szereplők

A RURBAN nemzetközi kutatás eredményei szerint (KOVÁCH–KRISTÓF 2007 és 2009) a vidéki javak és szolgáltatások egyre inkább a városi fogyasztók igényei szerint kerülnek értékesítésre. Ezeknek a javaknak és a szolgáltatásoknak a projekt formában vagy más módokon történő áramoltatásában a közvetítő szereplők töltenek be kulcspozíciót. A vidéki termelők és a városi fogyasztók, a döntéshozók és a forrásokat felhasználók közötti közvetítő csoportok szerepe, valamint a vidéki javak és szolgáltatások áramlásának mechanizmusa olyan új hatalmi dimenziót hozott létre, amely jelentős mértékben járult hozzá a helyi hatalom szerkezetének, a hatalmi kapcsolatoknak és a vidéki közösségek autonómiájának változásához.

A vidéki társadalmat érő hatások, mint például a migráció vagy a turizmus, valamint az új típusú kormányzati beavatkozások; a vidék- és területfejlesztési politikák társadalmi és politikai következményei a helyi hatalmi viszonyok átstrukturálódásához és a helyi társadalmak átrendeződéséhez vezetnek. A jelenkori vidéki Európa hatalmi viszonyairól tíz országban készített tanulmányok szerint a vidékfejlesztési rendszerben egy új, a közvetítői szerepe révén felemelkedő csoport jutott befolyáshoz (HALFACREE–KOVÁCH–WOODWARD 2002). A projektosztály elmélete (KOVÁCH–KUCEROVÁ 2006, 2009, KOVÁCH 2007/3) e felemelkedő társadalmi osztály közvetítő funkcióját emeli ki az állami és részben a privát fejlesztési források elosztásában, a javak, az ideák, a tudás és a hatalom transzfereiben.

Egy korábbi tanulmányban (KOVÁCH–KRISTÓF 2007) azokat az egyéneket és intézményeket határoztuk meg közvetítő szereplőként, akik anyagi, pénz vagy intellektuális javakat áramoltatnak a vidékiek (helyiek) és kívülállók (a javak városi fogyasztói) között, és/vagy képesek befolyásolni a vidékfejlesztési vagy környezetvédelmi fejlesztési források elosztását és használatát. A projektosztály és a közvetítő szereplők csoportja között nagy az átfedés. A projektosztály társadalmi, gazdasági pozíciójának legfontosabb ismérve a közvetítés a projektforrásokról a döntéshozók és a forrásokat felhasználók között. A közvetítő szereplők nem okvetlenül a projekt, mint kötött tevékenység keretei között működnek. A projektosztály

tagjai mindenképpen közvetítő szereplők, a közvetítő szereplők azonban nem feltétlenül tartoznak a projektosztályhoz.

A vidéki termelők, valamint a nagyjából nem helyi fogyasztók közötti közvetítés fölötti ellenőrzés végső soron hatalmi pozíciót és befolyást jelent. A közvetítők az esetek jelentős részében nem helyi szereplők. A vidékfejlesztésbe történő európai uniós és nemzetállami beavatkozás miatt a közvetítők szerepe kulcsfontosságúvá vált (RAY 1998, PICCHI 2003). DERKZEN és BOCK (2007) mutatta be, hogy a közvetítők menedzseri pozíciója a vidéki társulásokban és együttműködési hálózatokban a politikai tőke forrása. A közvetítői tudáshasználat a hatalmi pozíció megalapozója a fenntarthatósági programok megvalósítása során (CSURGÓ és társai 2007 és 2008).

Az EU-s és nemzeti vidékfejlesztési programok megváltoztatják a helyi hatalmi viszonyokat, felerősödik a helyi társadalmak életébe történő külső beavatkozás, és új hatalmi pozíciók jönnek létre, amiknek legfontosabb képviselői a közvetítő szereplők. A hatalmi hálózatok vidéki és városi szereplőinek a kapcsolatait a közvetítő szereplők uralják, akiknek a részvétele a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében mindig valamiféle beavatkozást jelent, függetlenül attól, hogy az intervenció pozitív vagy negatív következményekkel jár. A RURBAN francia kutatócsoportjának értelmezésében (de LAFOND és társai 2004) a közvetítő szereplők tevékenységének lényege a keresletbe és a kínálatba való beavatkozás, ami számos formában történhet. A tervezést és a helyi javak (piaci) reklámozását és forgalmazását többnyire a nem helyi szakértők és intézményeik végzik el. A helyi identitás formálása is egyre inkább a befolyásuk alá kerül. A közvetítő szereplők, az új elitcsoportok monopolizálhatják a helyi javak és szolgáltatások piacait.

5.3.1.3. Projekt és hatalom

Az új kormányzás szükségességének egyik oka a projekt formájú szervezés és hatalomgyakorlás általánossá válása. A fejlesztéspolitika általános projektessítése, mely az Európai Unió tagállamaiban előrehaladt folyamat (SJÖBLOM 2006), a kormányzás új formáiban szerephez jutó, nagy számban megjelenő ideiglenes szervezet kontrollja iránti kormányzati igénynek az egyik következménye. A projekt formájú szervezés szoros kapcsolatban van az időlegesen használt tudásformák, illetve az ideiglenesen és korlátozott ideig működő szervezetek gyors elterjedésével (SJÖBLOM 2006, SHARCEA–MARTINS 2003). Az adminisztráció reformjai és funkcióváltozásai miatt az állami/önkormányzati feladatokat az ideiglenes (stabil költségvetéssel és állandó, hosszú távon rögzített feladatkörökkel nem rendelkező) intézményekhez szervezik ki a projekteken keresztül. Az ideiglenes szervezetek bevételei az állami, európai vagy éppen a piaci projektekből származó, pályázati technikákkal szétosztott fejlesztési forrásokból származnak. A hagyományos kormányzati szervezetek tevékenységét is egyre nagyobb arányban projektessítik. A projektmenedzsment és az átmeneti, ideiglenes érvényű szervezés szinonimaként jelenik meg a tanulmányokban. Az állandó feladatokkal, költségvetéssel és személyzettel nem rendelkező ideiglenes szervezetek folyamatos külső forrásfüggősége idézi elő és állandósítja a tudás, az információ és a fejlesztési források körforgása, cseréje iránti igényt (KLIJN 1997).

Az Európai Unió támogatási alapelvei, az ellenőrizhetőség és a partnerség kezdeményezése és a fejlesztési források szétosztásával kapcsolatos döntések legitimizálása miatt a támogatott tevékenységformák döntő többségét projektként határozzák meg. Az Európai Unió

nem rendelkezik nagyobb hivatali apparátussal (BÖRÖCZ és SHARKAT 2005), ezért fejlesztési céljait projekteken keresztül valósítja meg. A projekt a transzferek szervezésének és irányításának formája és a vidékfejlesztési eszmék és gyakorlat összekapcsolásának szervezési módja. A projektek a közvetítők a nemzetközi rendszerek, a nemzeti adminisztráció szintjei és a projektek szereplői között, és hozzájárulnak az uniós politikák elfogadtatásához a tagállamokban (BOONSTRA 2006). A legitimizálási folyamat számos szereplő bevonásával és érdekegyeztetésével jár, és új politikai és közigazgatási eljárásokat indít el.

SJÖBLOM (2006) szerint a projekteknak szerteágazó stratégiai funkciói lehetnek, amelyek a tudás és az információáramlás során keletkeznek, és megszabják a szervezetekben és a résztvevő szereplők orientációjában a változások feltételeit. A projekt stratégiai sajátossága a szimbolikus politizálás, a konfliktusok kezelése, az innováció, a kaotikus és összetett helyzetek megoldása (KOVÁCH 2007/3).

A fejlesztési piacok résztvevői a projekten keresztül jutnak a fejlesztésre szánt közpénzekhez, ami sok esetben a fejlesztési célok megvalósításának az egyetlen finanszírozási lehetősége. A fejlesztési célok megvalósításán túl a projekteknak más, a hatalommal és kormányzással összefüggő funkció is vannak (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1, SJÖBLOM 2006). Az Európai Unió értelmezése szerint a projekt egyedi, nem felosztható, előre kijelölt időkeretben és meghatározott költségvetéssel történő beavatkozás. A fejlesztési források meghatározott célú áramoltatása a projekten keresztül egyfajta intervenció, és a hatalomgyakorlás egyik formája.

A projektnek mint szervezési és menedzselési formának léteznek a hatalommal és más, a gazdaság-fejlesztéssel nem közvetlenül összekapcsolódó funkciói. Az európai fejlesztési politikák projektjesítése kormányzási módszer- és stílusváltáshoz kapcsolódik. A felülről igazgatott és ellenőrzött rendszereket egyre inkább az ideiglenes szervezetekben működő, magukat irányító szereplők interaktív együttműködése váltja fel (SAHLIN–ANDERSSON–SÖDERHOLM 2002). Változatlanul a kormány és az önkormányzatok felelősek a kormányzásért, de a kormányzati feladatokat egyre kevésbé képesek partnerek nélkül ellátni. A közpénzek piaci intézményekhez történő kiszervezése a döntések erőteljesebb legitimációját, ellenőrizhetőségét, átláthatóságát, követhetőségét igényli, mint a stabil költségvetésű, adminisztratív módokon kontrollálható minisztériumi, regionális, helyi vagy uniós ügyosztályok közötti forrásfelosztás esetében. Ezért is történik meg a fejlesztési rendszerek projektjesítése.

Az állami (és uniós) adminisztráció legnagyobb változása a régi uniós tagállamokban a projektjesítés, amely olyan jelentős mértékű, hogy az elemzők a jóléti állam projekt-állammá válásáról írnak (SJÖBLOM 2006, SULKONEN 2006). Az állami/önkormányzati feladatok ideiglenesen működő szervezetek projektjeivé történő kiszervezése hatalommegosztást hoz létre. A kormányzó elitek projektek feletti hatalmából a projektek lebonyolítását végző szakértői, menedzseri, tervezői csoportok is részt kapnak (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1).

A hagyományos kormányzási formákról a projektalapú kormányzásra történő váltás demokratikus veszteséghez és irányítási problémákhoz vezethet (TEMMESE 2006). A közhatalom ellenőrzése gyöngül a projektekre szervezett fejlesztéspolitika forrásallokációs rendszere fölé, ugyanakkor növekszik a projektek kiírását, az ellenőrzési és döntési folyamatot irányítani tudó bürokratikus szervezetek befolyása. A redisztribúciós folyamat ellenőrzése részlegesen kikerülhet az országgyűlésnek és a számvevőszéknek elszámolással tartozó, közhatalmat gyakorló intézmények fennhatósága alól (KOVÁCH 2000).

A régebbi EU tagállamokban a hagyományos kormányzati technikák projektjesítésre alapozott átalakítása először a részvételi redisztribúció (KOVÁCH 2000) kiterjesztésével járt, amelyet a közigazgatási elitek később tudtak csak ellensúlyozni a forráselosztási rendszerek

részleges újrabürokratizálásával. Az új rendszer bevezetése azonban az állami adminisztráció meghatározó részét is projektesítette, és jelentős részben hozzájárult egy új, a projektesítés fölötti hatalommegosztásban érdekelt társadalmi osztály, a projektosztály létrejöttéhez (KOVÁCH–KUČEROVA 2006, KOVÁCH 2007/3). Az új tagállamokban a hatalommegosztás nem teljesen egyértelmű, mert az újrabürokratizáció következtében a hatalmi elitnek közvetlenül, a projektesítést mellőzve osztnak szét jelentős állami forrásokat a projektalapú forrásfelosztás mellett (KOVÁCH–KUČEROVA 2006). A hagyományos, állandó bürokratikus intézményekkel rendelkező, erősen központosított minisztériumi irányítási modell érvényessége lejárt, és a projektesített kormányzási technikákat csak azokon a területeken és módokon vezeti be a bürokratikus elit, amelyeket továbbra is a befolyása alatt tud tartani. A két kormányzási modell azonban egyidejűleg csak korlátozott sikerrel működtethető, és az újrabürokratizálás mindkét kormányzási módban működési zavarokat okoz. A központi kormányzás az újrabürokratizálást követően sem tudja közzeladatait megfelelően ellátni és fejlesztési céljait időben megvalósítani, a projektesített kormányzási mód pedig veszít reflexivitásából. A túlbürokratizálással nehezen ellenőrizhető, zavaros állapotok keletkezhetnek, amelyben megnőhet a szereplők individuális és kodifikált normáktól eltérő érdekérvényesítése. A civil intézmények az általános forráshiány miatt továbbra is az állami adminisztráció és a politikai elitnek függőségében maradnak, érdekeiket pedig áttételes politikai módokon tudják megjeleníteni és esetlegesen érvényesíteni.

A projektesítés egyik stratégiai funkciója az állam legitimizálása és újraformálása. A sikeres projekt mint kormányzási technika az állam (és az államhatalmat gyakorlók) legitimizálását erősítheti. A projektek további funkciója a forrásfüggőség kezelése, a szimbolikus politizálás és a konfliktuskezelés. A helyi és nem helyi szereplők gazdasági érdekegyeztetése egyre inkább a projektek keretei között történik. A hatalmi változások a projektek technikájával kezelhetők, mert ahol a közjavak részleges újraosztása a fejlesztési projekteken keresztül egyfajta érdekegyeztetéssel és az új szereplők bevonásával valósul meg, ott a hatalmi rendszer és a hatalmi hálózatok nagyobb változások nélkül üzemeltethetők.

A projekten keresztül történő politikai beavatkozás, a legitimizálási folyamat, a fejlesztés szervezése és az érdekek egyeztetése összekapcsolja a tudáshasználatot és a hatalmat. A tudás birtokosainak részvétele a fejlesztésben azt eredményezheti, hogy egy új menedzseri csoport születik, és a helyi szereplők (beleértve az önkormányzatokat is) elsősorban ezeken a közvetítőkön keresztül tudják a fejlesztési forrásokat felhasználni (ANDERSSON 2006, SULKONEN 2006).

A fejlesztési projektek tervezése és szervezése, a forrásokért történő pályázás kényszerének következménye, hogy a tudásformák felhasználása a legfontosabb társadalmi tőkévé vált. A fejlesztési programok, elképzelések és imázsok tervezéséhez, a pályázatok megírásához és lebonyolításához sajátos tudás és intellektuális tőke szükséges. Egy nemzetközi összehasonlító kutatás tanúsága (CSURGÓ és társai 2007 és 2008) szerint a projekt a résztvevők között hatalmi viszonyokat hoz létre, és hatalma van a résztvevők fölött. A projekteken részt vevők és a fejlesztés forrásainak felhasználásából kimaradók között új típusú társadalmi egyenlőtlenség jön létre.

A projekt hatalma a résztvevők fölött abból ered, hogy a szereplők többnyire csak részleges tudással és rész-forrásokkal rendelkeznek, fejlesztési céljaik megvalósításához szükségük van a külső és belső erőforrásokra és a tudás különböző formáira, és ez a hiány kényszeríti ki a projekt kereteiben történő kooperációt. Az együttműködés kényszere az egyik forrása az új együttműködési hálózatoknak és hatalmi szerkezetnek. Az egyes szereplők különböző

kényszerítő mechanizmusok következtében integrálódnak a projektek rendszerébe, amely a projektelésen keresztül integrálja a résztvevők tevékenységét, míg másokat kizár a fejlesztési források felhasználásából. A projekt négy kényszerítő mechanizmussal fogadtatja el a különböző érdekekkel, kapcsolatokkal és tökefajtákkal rendelkező szereplőkkel a részvétel játékszabályait. A vidékfejlesztési célok eléréséhez szükséges alkalmazkodási kényszer, az intenzív tudásfelhasználás szükségessége, a szereplők közötti nélkülözhetetlen együttműködés és az adminisztratív szabályok betartásának kényszerűsége (CSURGÓ és társai 2007 és 2008) veszi rá a szereplőket a projektalapú együttműködésre.

A projekten belüli hatalmi kapcsolatrendszer a szereplők aktívan felhasznált gazdasági, kapcsolati tőkéinek és fejlesztési céljainak, valamint a tudásfelhasználással érvényesített hatalmi pozícióknak a függvénye. Sjöblom szerint a szereplők projektben való részvételét a gazdasági célok és a hatalmi viszonyok legitimációja motiválja. A hatalmi pozíciók viszont azokon a jól kidolgozott stratégiákon keresztül érvényesíthetők, amivel a szereplők hatalmuk megerősítésére vagy a lehetséges ellenállásra törekkenek, és erre a tudásfelhasználás kínál elfogadatható lehetőséget. A hatalmi célú tudásfelhasználás a fejlesztési projektekben az uralkodó hatalmi pozíció és a hierarchikus tudásközvetítés, az alulról építkezés képességén alapuló tudás és a szereplők központú hatalmi struktúra, a tudásmozgósítás, az együttműködés és a formálisan demokratizált hatalmi viszony, valamint az értékvezérelt tudás és a szereplők feletti intellektuális hatalom együttjárásait teremti meg. A projekt az a keret, amely a szereplőket a tudásfelhasználáson keresztül hatalmi kapcsolatokba zárja.

5.3.1.4. Az új kormányzás

Az új kormányzás (government – governance-váltás) szükségessége a területi önkormányzatok és az állami, közhatalmi intézményrendszer funkciójának ártértekelődéséből ered (PÁLNÉ 2003). Az önkormányzatok nem képesek a szereplők érdekeinek harmonizálására a hagyományos hatalomgyakorlási módokon. A kívülről érkező, csak az önkormányzatokkal és társadalommal együttműködve megszerezhető fejlesztési összegek növekedésének következtében a helyi politizálás a nem helyi érdekcsoportok érdekérvényesítésének fókuszába kerül. A helyi regionális politikai színtér a projektosztály megjelenésével különösen erőteljesen pluralizálódik. A korábbi egypólusú közhatalmi intézményrendszer és az önkormányzati rendszer az új kormányzás létrejöttével jelentős mértékben változik, mert feloldódnak a köz- és magánszektor határai. A közhatalmi szereplők a nem közhatalmi gazdasági és civil szféra képviselőivel új hatalmi hálózatokban működnek együtt. A helyi közhatalom olyan új problémákkal szembesül, mint a munkanélküliség és a fejlesztés új kihívásai, amelyek megoldása csak az érintettekkel aktívan együttműködve lehetséges. A közhatalmi (állami és önkormányzati) feladatok ellátásának módszerei és intézményei is változnak (KJAER 2004). Egyre több közhatalmi feladatot szerveznek ki projektformában az ideiglenesen működő, nem közhatalmi szervezetekhez. Csökkenek a közösségi források, ami szükségszerűen a piaci (privatizálás, forrásbevonás) és a kvázi piaci (projektelés) megoldások alkalmazását vonja magával, a közfeladatok ellátásában tovább növelve a helyi politikában érdekekkel rendelkező, nem közhatalmi szereplők körét. A projektformában felosztott fejlesztési összegek gyakran társfinanszírozást, és ezzel új együttműködési modellek kialakítását teszik szükségessé. Az új partnerségi viszonyok között a korábbi hatalmi struktúrák és illetékesség rendjének jelentős része érvényét veszti. A helyi politikát átszövik a közhatalmi és közhatalmon túli szereplők

hatalmi kapcsolatai. A közhatalmon kívüli szereplők egyre nagyobb arányban jelenítenek meg és érvényesítenek nem helyi érdekeket. Az önkormányzatok autonómiája és a helyi demokrácia működése kérdésessé válik az új kormányzati modellben. A kodifikált képviselői demokrácia működése konfliktushelyzetbe kerülhet a korporatív alapú új kormányzási modellel. A decentralizáció mögött erőteljes állami, államigazgatási terjeszkedés zajlik az önkormányzatokkal szemben (PALNÉ 2003). A fejlesztésekkel és a közfeladatok ellátásával kapcsolatos döntések egyre inkább kikerülnek a képviselői demokrácia intézményeinek kizárólagos ellenőrzése alól. Az önkormányzati autonómiát és a helyi demokráciát az elitek hatalmi hálózatainak érdekeit érvényesítő, terjeszkedő állami bürokrácia és a plurális érdekek mentén szerveződő, nem formalizált és képlékeny fejlesztési hálózatok beavatkozásai veszélyeztetik.

Az európai vidékpolitika évtizedeken keresztül egyet jelentett az '50-es évektől kompromisszumok sorozatával kialakított Közös Agrárpolitikával, amelynek elsődleges célja a termelés növelése és hatékonyságának biztosítása volt. A mezőgazdasági érdekcsoportok befolyásának és az élelmiszer-termelés tagállami preferenciáinak köszönhetően az alapvetően agrártermelési célokat követő politika sikeresen élte túl a KAP változásait, az agrártermelés modernizációja azonban nem várt változásokat indított el. A termelés mennyiségének és intenzitásának növekedése környezeti, finanszírozási, kereskedelmi és élelmiszer-biztonsági problémák sorozatához vezetett (MARSDEN és társai 1993, MURDOCH 2006, HALMAI 2004). Szükségessé vált az európai vidékpolitika átalakítása. A '90-es évektől került sor az integrált és fenntartható vidékfejlesztés elveinek alkalmazására, amelynek egyik következménye az új kormányzat gyakorlatának és technikáinak bevezetése volt (DERKZEN 2008), s ennek következtében felértékelődött a vidékfejlesztésben érintett szereplők aktív részvétele. A partnerség elve és gyakorlata játszik központi szerepet az új kormányzás kultúrájának elterjedésben, amely a hierarchikus, állami, egyközpontú kormányzati forma helyére a többszintű, többközpontú rendszert helyezi. Az egyközpontú (unicentrikus) hierarchikus (állami) és a piaci koordinációjú multicentrikus rendszerrel szemben a pluricentrikus kormányzás gyakorlatában a közigazgatási szereplők az érdekképviselői szervezetek sokaságával működnek együtt. Ezek jól szervezett társadalmi alrendszerei keresztül szövik a politika területeit és a kormányzati szinteket. A kormányok és önkormányzatok sokat vesztenek rendelkezési hatalmukból, és ennek következtében aktívan keresik a társadalom irányításának új módjait és technikáit (RHODES 1997 és 2000, KOOIMAN 1993, PIERRE 2000). Az új kormányzás felismeri a hálózatoknak mint elsődleges eszközöknek és erőforrásoknak növekvő fontosságát a társadalmi koordinációban (SORENSEN–TORFING 2007). A hatalmi hierarchia és a monokratikus vezetés feloldódik ezekben a hálózatokban, mert a szervezetek között kölcsönös függőségek jönnek létre. A politikai hálózatokon keresztül történő társadalmi koordináció hatékonyan tudja segíteni a nemzeti és helyi kormányzatokat a kölcsönös függésekből következő bonyolult állapot kezelésében (KICKERT és társai 1997, RHODES 2000, MURDOCH 2006). Az említett hatalmi elmozdulások következménye, hogy a tárgyalás, az alkalmazkodás, az együttműködés, a szövetségkötés eljárásai és folyamatai teret nyernek a kényszerítő korlátozással, az ellenőrzéssel és az utasítással szemben. Ez utóbbi kormányzási formák veszítenek hatékonyságukból a kormányzás összes szintjén növekvő erővel jelentkező összetettség, kölcsönhatások és kölcsönös függőség következtében állandóan változó felelősségi kompetenciák miatt.

Az elemzők szinte minden vonatkozásban az európai vidék összetettségének gyors növekedését regisztrálják. MURDOCH (2006) a politika-hálózatok, a gazdasági kapcsolatrendszer és a térhasználat összetettségét tartja a legfontosabb kapcsolati változásoknak. BONNANO

(2006) szerint az állami vidékpolitikák legújabb reformjai a komplex vidéki struktúrák gyors elterjedésének következményei. LYSON (2006) azt mutatja be, ahogy a globalizáció a vidéki közösségek létfeltételeinek komplexitását erősíti fel.

A magyar vidéki társadalommal kapcsolatos struktúrák, a helyi hatalom szerkezete alapvonásaiban az európai tendenciákhoz hasonló módokon változtak. A változások specifikuma és ellentmondása azonban, hogy míg a helyi hatalom szerkezetének komplexebbé válása, a sokszereplős hálózatok, a hagyományos hierarchikus államigazgatási módok erodálódása a magyar vidék kormányzási rendszereiben is megjelentek és uralkodóvá váltak, addig az új kormányzási módokra és technikákra történő intenzív váltást számos tényező akadályozza. A szereplők sokasága, az európai mintájú fejlesztési rendszerek hatalmi következményei, a régi hierarchikus, államközpontú kormányzási technikák elégtelenségének jelei a helyi társadalmakkal kapcsolatban is nyilvánvalóak. Az elmúlt két évtized kormányzati tehetetlensége a hatalomgyakorlás elavult formáinak is a következménye. A kormányzási helyzet, az állami és részben az önkormányzati feladatok ellátatlansága és elláthatatlansága nem egy rövidebb kormányzási ciklus sajátossága, hanem strukturális kötöttség, amelyen csak az új kormányzás tudatos kiépítésével lehet változtatni, ami találkozhat az uniós kormányzást váltási tendenciákkal is. A szereplők megtalálhatók a gazdaságban, a civil szférában és a helyi hatalmi struktúrában is az új partnerségi hatalmi kapcsolatok kiépítéséhez, ehhez viszont az állami/önkormányzati szerepvállalás teljes átértelmezésre van szükség.

5.4. Érdekcsoportok, érdekérvényesítés, hatalmi hálózatok a magyar vidékpolitikában az európai uniós tagságot követően

Az agrár- és vidékfejlesztés az Európai Unió fejlesztéspolitikai rendszerének kitüntetett területe. Napjainkig megkülönböztetett figyelmet és kiemelt uniós támogatást kap annak ellenére, hogy a Közös Agrárpolitikát állandó és egyre erőteljesebb kritika éri, többek között a felhasznált összegek nagysága és hatékonysága miatt (BROUWER–LOWE 2000). A mezőgazdasági támogatások; a vidékfejlesztés (és a területfejlesztés kapcsolódó elemei) egymást sok ponton átfedő fejlesztési rendszerek, melyeknek elvei és gyakorlata többször is változtak az EU történetében (HALMAI P. 2004, KOVÁCS T. 2003). A mezőgazdasági támogatásokat is magába foglaló komplex vidékfejlesztés a Közös Agrárpolitika reformjait követően is, a legutóbbi időkig jelentős összegeket kap az uniós költségvetésből. Ezek aránya meghaladja a fejlesztésre fordított közösségi források 50%-át, a területfejlesztésre fordított összegekkel együtt a kétharmadát is (HALMAI 2004, ROEDER-RYNNING 2006). A gazdaságok összebevételének jelentős hányada az uniós forrásokból származik. A termelés, feldolgozás, értékesítés legtöbb részletét uniós jogszabályok vagy azokra hivatkozó tagállami rendelkezések szabályozzák. A lobbizásnak és az érdekképviseletnek az erőteljes reguláció és (külső) forrásfüggőség következtében a mezőgazdasági termelők és a vidékfejlesztési szereplők számára a piacképességhez hasonlítható jelentősége van.

Az agrár- és vidékfejlesztési érdekérvényesítés az uniós és tagállami/regionális fejlesztési rendszerek összes színterére kiterjedhet. A lobbizás sikere e színterek összetett és különleges működéstörvényeiben történő eligazodástól függhet. A fejlesztési források elosztása és a szabályozás az uniós, nemzeti, regionális és helyi szinteken történik. Fertő Imre az agrárpolitikai lobbizás szempontjából különbséget tesz az uniós és nemzeti szint között (FERTŐ 1999/3), amelyekhez célszerű hozzárendelni az elemzésben a regionális és a helyi szinteket is.

A szakirodalom egy része komplexitása ellenére is egységesnek értelmezhető rendszernek tekinti az EU fejlesztési gyakorlatát és az uniós mintát követő tagállami politikákat az érintett területeken (RAY 2001). A szerteágazó agrár- és vidékfejlesztési célok megvalósításához az unió kettős fejlesztési módszert alkalmaz: a piacgazdasági reguláció elemei kombinálódnak a koordináció és a menedzsment új típusú redisztribúcióvá szervezett mechanizmusaival, illetve más, nem piacgazdasági akciókkal (OSTI 2000). Az agrárközgazdasági munkák is számolnak a kettős, redisztribúciós és piaci szervező elvek érvényesülésével (HALMAI-ELEKES 2005). Az unió maga is az agrár- és vidékfejlesztési rendszer egyik szereplője. Sokkal nagyobb befolyása van a rendszer működtetésére, az áruk, fejlesztési források és gyakorlatok, valamint tudásjavak áramoltatására, mint a nemzeti bürokráciáknak és az érdekcsoportoknak. Az unió kezdeményezésére indított vidékfejlesztési programokban a bürokratikus központok más szereplőkkel is megosztják hatalmukat a forrásfelosztás és ellenőrzés területén. Az uniós regulációval létrehozott részvételi redisztribúció (KOVÁCH 2000) minden közreműködő számára érdekérvényesítési lehetőséget biztosít.

Az agrárpolitikát az európai integráció szempontjából elemző ROEDER-RYNNING (2006) szerint viszont nyitott kérdés, hogy az uniós tagállamok agrár- és vidékfejlesztése összeurópai rendszernek tekinthető-e. Az egységes európai rendszer működésének ellentmond, hogy a legerősebb szereplők képesek az uniós agrárpolitika folyamatos befolyásolására, és a tagállamok agrár- és vidékpolitikái nagyon gyakran egymástól jellegzetesen eltérő módokon értelmezik és alkalmazzák az uniós rendelkezéseket (GREER 2005).

A mezőgazdasági politikának fundamentális szerepet tulajdonítanak az integrációban. Az európai agrárpolitika elemzéseiben (1) az állam és a farmerek kapcsolatai, (2) az állami struktúrák és (3) a mezőgazdasági politika európai modellje kap nagyobb figyelmet, míg a lobbizással kevesebben foglalkoznak (ROEDER-RYNNING 2006). Az állam és a farmerek viszonyrendszerét a farmok politikai hálózatai és az uniós forrásoknak a belföldi termelő-állam kapcsolatrendszerre gyakorolt hatásán keresztül elemzik. DAUGBJERG (1997) erősnek és hatékonyak értékeli a tagállamok és a nagy nemzeti farmerszervezetek kapcsolatait. A tagállamok jelentékeny anyagi és egyéb segítséget nyújtanak a farmerszervezeteknek, és az együttműködés olyan mértékű, hogy KEELER (1987) azt az európai modellel szembeesülő neo-korporativizmusnak minősíti. Az európai államok és agrártermelők érdekvédelme politikai közösségként működik (DAUGBJERG 1997), amely az összeurópaival szemben életben tartja a nemzeti szintű agrárszerkezeteket, jóval a mezőgazdasági termelés gazdasági és társadalmi jelentőségének összezsugorodása után is (MILWARD 1992). A nemzeti agrárérdekek folyamatosan befolyásolják az európai szabályozást. A közösségi agrárpolitika pedig, például a nagy-britanniai és dániai tapasztalatok szerint, megerősíti az agrárium pozícióját (DAUGBJERG-SWINBANK 2007, LOWE-BULLER-WARD 2002). Franciaországban a farmok érdekképviseletében és az ebből keletkező konfliktusokban mindig szerepet kap az európai szintér (ROEDER-RYNNING 2002). A franciaországi regionalizáció újabb változata az uniós vidékpolitika következménye (PERRAUD 2001, BULLER 2000). Az EU multifunkcionális, liberális/piacgazdasági és állami/közösségi regulációs, agrárpolitikai modellje (COLEMAN-SKOGSTADT-ATKINSON 1997) ötvözi a közjavak áramoltatásának és a magánjavak előállításának a fejlesztését. Az uniós agrár- és vidékpolitika a nemzeti érdekek és az európai szabályozás sajátos kölcsönhatásában működik. Montpetit szerint például az agrár-környezetvédelem szempontjainak érvényesítése Franciaországban nem történt volna meg az EU nélkül (MONTPETIT 2000). A nemzeti különbségek ugyanakkor mindig megjelentek a KAP reformjaiban és az agárkompenzációk, az állami segítségnyújtás, a szociális és strukturális politika és a KAP vidékfejlesztési pillérének a tag-

államonként változó értelmezésében (TRACY 1994). Az Agenda 2000 elveit a tagállamok nagy hajlékonysággal kezelték és igencsak eltérően alkalmazták (LOWE–WARD 2004). Így például Franciaországban az Agenda 2000 a szociális igazságosság újraértelmezését és erősítését, Nagy-Britanniában a közösségi politika elfogadtatását és hathatós támogatását segítette elő (LOWE–BULLER–WARD 2002). Nincs két állam, amely hasonlóan vezetné be az európai szinten kezdeményezett reformokat, a KAP a re-nacionalizáció állapotában van (DAUGBJERG 1998, KJELDAHL–TRACY 1994). A nemzeti színterek szereplői a hazai keretek kialakításával és a lehetséges következmények befolyásolásával „domesztikálják” az európaizáció hatásait (WALLACE 2000, GRAZIANO–VINK 2006). A lobbizás ezen a többszintű, plurális érdekeket hordozó, sokszereplős területen történik.

5.4.1. Szereplők és érdekek

Az európai mezőgazdaság- és vidékfejlesztési rendszer egymással gyakran rivalizáló szereplők érdekcsoportjainak a hálózata. A mezőgazdasági termelők minél nagyobb, minél egyszerűbben és gyorsabban kifizetett támogatások elérésében érdekeltek. Az uniós és nemzeti bürokráciák az agrártámogatásokat érő politikai kritikák következtében erősödő legitimációs kényszer miatt egyre több adminisztratív szabályozót alkalmaznak, ami lehetővé teszi a támogatások rendszerének fenntartását, ugyanakkor jelentősen megnehezíti a forrásokhoz való hozzájutást. A régi uniós tagállamok agrárpolitika-arénáiban a legnagyobb befolyással a családi gazdaságok érdekeit képviselő gazdaszervezetek, parasztszövetségek, illetve az ezekkel szorosan együttműködő, elsősorban konzervatív, kereszténydemokrata, centrista pártok (pl. Németországban a CDU/CSU, Finnországban a Centripárt) rendelkeznek (CSITE–KOVÁCH 2002). A családi gazdaságok érdekvédelmét több, jól szervezett nemzetközi szövetség látja el, mint például a Mezőgazdasági Szervezetek Közösségi Szervezete (COGECA), Mezőgazdasági Szövetségek Szervezete (COPA), Fiatal Európai Farmerek Szervezete (CESA), Fogyasztói Szervezetek Szövetsége (BEUC) (GREER 2005). A minisztériumi szakapparátus, az egyetemi–kutatóintézeti hálózat, a nemzeti agrárigazgatás szervezetei, az agrobiznisz, valamint az érdekképviselők és a „vidék” politikai pártjai között folyamatos az együttműködés, amely konszenzuson alapul és kooperációval jellemezhető.

Magyarországon az agrárpolitika-hálózatot, szemben az EU más tagállamaival – beleértve a 2004-ben csatlakozókat is –, nagyobb belső konfliktusok jellemzik, amelyek megnehezítik a belföldi érdekvédelmet és az uniós lobbizási lehetőségeket is. A magyar agrárpolitika-hálózat duális jellegű, a „családi gazdaság” és a „nagyüzemi” koalícióból áll össze, és a két rivális koalícióban mind az érdekképviselők, mind pedig a politikai pártok jelen vannak. (CSITE 2005).

Csité András dolgozata szerint a „nagyüzemi” érdekcsoport elsősorban a közepes és nagyobb mezőgazdasági üzemek képviselőiből, érdekképviselői szervezetéből (MOSZ), a hozzájuk kötődő politikusokból (MSZP és az Agrárszövetség, ameddig aktívan működött), az általuk dominált fél-kormányzati szervezetekből (Agrárkamara) és egy széles, az akadémiai és egyetemi mezőből rekrutálódó szakértői hálózatból állt. A „nagyüzemi” érdekközlés MSZP-n belüli befolyását jól mutatja, hogy az 1994–98-as parlamenti Mezőgazdasági Bizottság MSZP-s képviselőinek 87%-a (12 fő) szervezetet vezető vagy szervezetet érdekképviselői szervezeti vezető volt (CSITE–KOVÁCH 2002). A „nagyüzemi” koalíció nem egységes érdekképviselői csoportosulás. Tagjai egymás ellen is lobbiznak esetenként. Az ér-

dekk koalíció része a két nagy integrátor szervezet: a KITE és az IKR, amelyeket a szocialista korszak „vezérhajóiból” alakítottak át sikeres piaci szereplőkké. A két, magyarországi viszonyok között mamutcégeknek számító szervezet vezetői a legerősebb érdekképviselők. Nincs szükségük arra, hogy a „nagyüzemi” érdekcsoport bármelyik tagjával tartós szövetséget kössenek. Egyedüli lobbistaként is bármikor el tudják érni, hogy az agrárminiszter és az FVM tárgyaljon velük és figyelembe vegye érdekeiket. 2000 után néhány nagy pénzüpiaci szereplő is megjelent befektetéseivel a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. Az Országos Takarékpénztár elnöke vagy az ország egyik legsikeresebb cégfelvásárlója komoly érdekeltségeket szerzett. A pénzüpiaci hatalmasságok közvetítőkön keresztül hatékony érdekérvényesítők. Az IKR és a KITE vezetőihez hasonlóan egyéni lobbisták, nem léptek szövetségre az agrárium érdekvédelmi szervezeteivel. Sokszálú politikai kapcsolataik és a rendelkezésükre álló pénztőke miatt független lobbistaként is sikeresek.

Az 1998 és 2002 közötti kormányzat deklarált elvei szerint a családi kisüzemeket támogatta. A gyakorlati kivitelezés szakszerűtlensége és baklövésai, az agráriumot és vidékfejlesztést körülvevő politikai zűrzavar viszont aligha kedveztek egyetlen üzemnagyság-típushoz tartozó gazdaságnak is. 2002 után végül is a „nagyüzemi” koalíció egyes frakciói bizonyultak sikeresnek. Az utolsó percekben, még 2004 májusa előtt, megszervezték és elfogadtatták a törvényhozással az alapvető törvényeket, és ezért volt viszonylagos sikerrel végrehajtható technikai értelemben az uniós agrárintegráció. Politikai nyomásuk hatására került sor a SAPARD program felgyorsítására, fejlesztési összegeinek pályáztatására és szétosztására. A SAPARD pénzek felosztása korábban jelentősen késett, és fennállt annak a veszélye, hogy a mezőgazdaság és vidékfejlesztés elveszti a jelentős fejlesztési forrásokat. A felhalmozódott támogatási összegeket végül néhány hónap alatt osztották szét pályázatok útján, elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodást lehetővé tevő és a nagy integrátor szervezetek közreműködésével beszerzett gépekre költve azt. A csatlakozásnak az erősebb lobbicsoportok nyomására végrehajtott lebonyolítása természetesen azzal a következménnyel járt, hogy az leginkább a „nagyüzemi” koalíció érdekei szerint történt meg. A nagyüzemi lobbizás azért aktivizálódott, mert nem bízott abban, hogy a politikai érdekek és saját bürokratikus szervezetének tehetetlenségi hálójából kiszabadulni nem tudó FVM előkészíti és lebonyolítja az uniós csatlakozást. A következmény a nagyüzemi termelésben és a kisebb egységek termelési, kereskedelmi integrálásában érdekelt lobbicsoportok érdekérvényesítése és a mezőgazdasági termelés össz volumenének az emelkedése volt, először 1990 után. A „nagyüzemi” lobbizás ugyanakkor maga is gyakran kereszteződő szektorális és regionális érdekek szerint tagozódik. A „nagyüzemi” lobbizás legfontosabb politikai partnere, minden érdekűkötés ellenére az MSZP volt. Felismerve ezt, 2010-et követően a Fidesz és koalíciós partnerei új nagybirtokos/nagybérleti réteg megerősítését végzi az állami földek haszonbérletének és az uniós források célzott kihelyezésének segítségével. Sajtóértékelések szerint (Index 2012 május 18) 2011-ben az uniós források 76%-a a gazdaságok legnagyobb 10%-ához került. A gazdaságok legfelső 1%-a az uniós támogatások 40%-a fölött rendelkezett. A három legnagyobb befektető együtt közel 10 milliárd támogatást kapott. A kormány birtokpolitikájának legfontosabb végrehajtója a Nemzeti Földalapkezelő Szervezet, a termőföld mintegy ötödének újraosztását irányítja, és elővásárlási joga van minden földadásvételi ügyletnél. Az Agrárkamara ideiglenes elnöke kormánypárti politikus lett. A „nagyüzemi” koalíció megbontásának, egy új nagybirtokos, nagytermelő és lojális csoport létrehozásának politikai kísérlete kérdéses eredményű. A földpiac meglehetősen kötött, gyakorlatilag nincs eladó föld. Nem lehet az összes állami földalaphoz tartozó földet nagybirtokosoknak és nagybefektetőknek átadni,

mert azzal a kormányzat az erős vidéki politikai bázisával, a kis- és közép-gazdálkodókkal fordulna szembe. E konfliktusra mutató jelek 2012 tavaszától szaporodtak meg. A kedvezményezettek egy része az agráriumból kívülről érkező befektető, akik bármikor más szektorban fektethetik be tőkéjüket, míg a „nagyüzemi” érdekcsoport régebbi tömbjének a szaktudása, kapcsolatrendszere a mezőgazdasághoz kapcsolódik, amelyet nem hagynak el, hiszen tevékenységük ott, és csak ott sikeres. A „nagyüzemi” érdekcsoport érdekérvényesítő ereje a hazai és az uniós politikában is nehezen túlbecsülhető.

A „családi gazdaság” koalíció nagyon vegyes szakmai, foglalkozási összetételű. Alkalmi együttműködések és konfliktusok szerint megosztott: a „nagyüzemi” koalícióval összehasonlítva esetükben nem az érdekképviselletekről, hanem a politikusok által dominált érdekcsoportról van szó (CSITE 2005). A pártok közül az MDF, a Fidesz-MPP és korábban az FKgP, a MIÉP, az érdekképviselői szervezetek közül a MAGOSZ, az MPSZ, a Hangya Szövetkezeti Szövetség és a METÉSZ tartozik ide. E felsorolás önmagában is mutatja a „családi gazdaság” érdekközlációját sokarcúságát és töredezettségét. A „családi gazdaság” koalíció akadémiai-kutatói támogatottsággal alig rendelkezik. A nagyüzemi koalícióval szembehelyezkedő kutatók és felsőoktatási szakemberek inkább a komplex vidékfejlesztés és „zöld” értékek képviselői. 1998 és 2002 között a családi gazdaságokat a legfontosabb mezőgazdasági üzemi-fajtának tartó és – legalábbis elviekben – a kisüzemeket képviselő politikusok vezették a minisztériumot, de a „családi gazdaságok” érdekcsoportja belső megosztottsága és a szükséges (politikai) szakértelem hiánya miatt még abban a négy évben sem volt sikeres. Az 1998 és 2002 között tartott agrárdemonstrációkon részt vettek képviselőik is (CSITE 2005). A „családi gazdaságok” érdekcsoportja az uniós csatlakozást követően vált politikailag igazán aktívva. Több demonstrációt is szerveztek, a legnagyobb (traktoros blokádnak) hetekig tartott Budapesten. Az érdekérvényesítési csoport az uniós pénzek kifizetésének gyorsítását, magasabb agrártámogatásokat követelt, és céljait részben el is érte. A MAGOSZ vált egyértelműen a „családi gazdaságok” érdekcsoportját vezető szervezetté. A 2006-os országgyűlési választások kampányában a MAGOSZ vezetői politikai szövetséget kötöttek a Fidesz-MPP-vel és vezetői a Fidesz-MPP parlamenti képviselői. 2010 után a MAGOSZ vezetői a közhatalom intézményeibe beépülve erősítették meg politikai befolyásukat és a MAGOSZ ezzel sokat veszített érdekképviselői jellegéből. A korábban szervezett, mozgalmi jellegű akciók egy része, például a szociális bolthálózat-kezdemenyezés, kifulladás a hatalomra jutást követően.

Magyarországon a mezőgazdasági politika-hálózatok mellett a '90-es években egy újabb hálózat is létrejött: a vidékpolitika-hálózat (CSITE 2005). A vidékfejlesztés a napi politikai viták egyik központi fogalmává vált. A vidékfejlesztés népszerűségét tovább növelte, hogy a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt (FKgP) 1998-as választási programjában hangsúlyosan jelent meg a vidékfejlesztés. Az 1998-as választásokon győztes Fidesz-FKgP-MDF koalíció a kormány megalakulását követően a korábbi Földművelésügyi és a Területfejlesztési Minisztériumokat Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériummá vonta össze. A vidékfejlesztéssel az egyik újonnan létrehozott főosztály foglalkozott, amelyet azóta többször átszerveztek, és végül napjainkra lényegében megszüntettek. A pártpolitikai küzdelmek mellett azonban egy alulról építkező folyamat is megindult az országban a '90-es évek közepén: a falvakban, kistérségekben vidékfejlesztéssel foglalkozó civil kezdeményezések országos politika-hálózattá szervezése (NEMES 2003, CSITE 2005). A helyi kezdeményezések országos hálózattá szervezése a közösségi gazdaság-fejlesztésben, a helyi munkahelyteremtő programokban és a teleházak létrehozásában ismertté vált szakemberek munkájának eredménye (CSITE 2005). A vidékfejlesztés pártokon és érdekvédelmi szervezeteken kívül maradó civil

társadalmi mozgalommá vált. A vidékfejlesztők országos hálózattá alakítása 1998 tavaszán–nyarán a vidéki civil szervezetek országos érdekképviselői szervezetének, a Vidék Parlamentjének létrehozásával történt meg. A Vidék Parlamentje évekig a civil szektor első számú reprezentánsának számított, elnöke sok jelentős fórum meghívottja volt, képviselői véleményyt nyilvánítottak a fontosabb kérdésekben. Mintegy hat-nyolc éves aktív működést követően, döntően 2006-tól, a második Gyurcsány-kormány időszakában a Vidék Parlamentje, személyi és politikai okok miatt, gyakorlatilag eltűnt a magyar politikai életből. A VP helyét egyetlen más érdekvédelemi szervezet sem foglalta el. A civilek érdekvédelem nélkül maradtak. Korábban aktív képviselőik a professzionizálódó vidékfejlesztési programokban, a LEADER-ben találták meg tevékenységi területüket. A vidékhez kapcsolódóan igen sok kulturális, hagyományörző, alternatív, bio-termelést és élelmet propagáló civil mozgalom és szervezet született az utóbbi években, de ezeket nem szervezték olyan országos hálózattá, amely jelentős érdekképviseléssel rendelkezne.

Csöte András elemzése szerint a három vidéki politikahálózat („nagyüzemi”, „családi gazdaság” és a „vidékfejlesztők”) különböző társadalmi beágyazottsággal, társadalmi erőforrásokkal és befolyási potenciállal rendelkezik. A „nagyüzemi” politika-hálózat helyi bázisát a volt szövetkezetek és állami gazdaságok magas fokon képzett és jó politikai és szakmai kapcsolathálójával rendelkező agrárértelmisége alkotja. Ezen próbál a konzervatív kormányzat a földhaszonbérletek és az uniós támogatások politikai célú felhasználásával változtatni 2010-et követően. A „családi gazdaság” hálózat a nagyobb családi gazdálkodókból, illetve a helyi konzervatív-nemzeti pártszervezetek tagságból áll. A „vidékfejlesztőkhöz” a vidéki nem-agrár értelmiség (népművelők, tanárok, igazgatási dolgozók) és a városi szakértők, alapítványok és egyre inkább a fiatal diplomások tartoznak (CSÖTE 2005).

5.4.2. Az agrárpolitikai és vidékfejlesztési rendszer szereplői az EU-ban és Magyarországon

Az Európai Unió:

Az EU-nak mint a vidékfejlesztés szereplőjének az érdekeit akkor lehet valójában megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy az unió bürokratikus szervezte ismeretes módon megfelelő ügyosztályokból épül fel. A vidékfejlesztésért több ügyosztály is felelős. Az EU bürokratikus szervezetében a vidékfejlesztéssel kapcsolatban alapvetően háromfajta érdekcsoport működik.

(1) A vidékfejlesztési és mezőgazdasági támogatások folyósításában, illetve menedzselésében közvetlenül nem érdekelt adminisztratív egységeknek kettős az érdeke. Egyrészt a vidékkel kapcsolatos, konszenzussal meghozott uniós döntések sikeres kivitelezése fontos számukra, ami általános uniós érdek, mert ennek hiányában a konszenzusra épülő unió teljes működésében zavarok keletkeznének. Másrészt azonban az egyes területekért felelős ügyosztályok között állandó a vetélkedés az uniós erőforrások megszerzéséért, és ennek következtében a vidékfejlesztésben közvetlenül nem érdekelt ügyosztályok folytonos, rejtett vagy nyilvános forrasszerzési érdekkonfliktusban vannak azokkal, amelyek a vidék- és területfejlesztés pénzeit használják (HALMAI 2004).

(2) A mezőgazdaságért felelős ügyosztályok mindent megtesznek azért, hogy a vidékfejlesztés kapcsán megfogalmazott komplex célok megvalósításának ellenőrzése és a fejlesztési pénzek feletti rendelkezés a mezőgazdasági támogatásokba foglalva, illetve azoknak alárendelve maradjon. Az agrárium uniós kezeléséért felelős ügyosztályok érdeke még a minél na-

gyobb mezőgazdasági támogatások fenntartása és az agrárium különböző lobbierőkeinek harmonizálása (HALMAI 2004).

(3) A komplex vidékfejlesztési programokért felelős uniós bürokrácia érdekei közé tartozik természetesen a forrás-maximalizáció, de ezen túl is messzemenően érdekeltek az alulról építkező fejlesztési programok sikerében, mert az legitimálja az ügyosztályok működését és a forrásfelosztásban történő hatékonyabb részvételét. Ezek az ügyosztályok a komplex vidékfejlesztési programok tényleges szereplői, ami az érdekek szempontjából azt jelenti, hogy az EU részéről bizonyos rendelkezési hatalommegosztás történik a helyi résztvevőkkel a részvételi redisztribúció rendszerében (KOVÁCH 2000). Az unió a vidékfejlesztési programok sikere érdekében szigorúan előírja és kontrollálja azt, hogy az alulról építkező programok esetében a kisebb érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkező helyi csoportoknak és egyéneknek is részt kell biztosítani a programok irányításában, de átengedi a forrásfelhasználás és stratégiai tervezés lehetőségét a helyi akciócsoportoknak, aktív részvételükkel valósítja meg a hatékonysági és költségvetési ellenőrzést, és ezzel az EU a vidékfejlesztési programok egyik részvevőjévé válik. Ez egy olyan sajátos rendszer, amelyben az unió a szabályozókon keresztül biztosít lehetőséget sok helyi érdek érvényesítésének a vidékfejlesztési programokban, és ezzel az összes résztvevő (beleértve az uniót is) érdekharmozációját is eléri. Közép-Európában ez a típusú érdekharmozáció nem működik még hiánytalanul, ami részben a bővítés közelségének, részben annak köszönhető, hogy az uniós adminisztráció a nemzeti bürokráciákat választotta partnernek, amelyek a hatalommegosztás és érdekharmozáció ellenérdekelteit.

5.4.2.1. A nemzeti bürokráciák

A nemzeti bürokráciák érdekeit az EU vidékfejlesztéseivel kapcsolatban a nemzeti politikai eliteknek és lobbicsoportoknak való részleges alárendeltség és az adminisztratív hatalom fenntartásának az igénye határozza meg. A komplex, alulról építkező vidékfejlesztési programokat az EU többek között a saját hatalmi érdekekkel rendelkező nemzeti bürokráciák háttérbe szorítása miatt vezette be. A vidékfejlesztési döntések és végrehajtásuk, ellenőrzésük decentralizációja alapvetően veszélyezteti a nemzeti bürokráciák érdekeit, és nem csupán azért, mert befolyás- és hatalomvesztéssel jár, hanem azért is, mert következetes végrehajtásuk a bürokraták egy részének állásvesztésével is fenyeget. A nemzeti adminisztrációk mindent elkövetnek, hogy befolyásukat megőrizték a vidékfejlesztésbe áramoltatott összegek felosztása és felhasználása fölött. Ennek egyik módja az unió régi tagállamaiban az volt, hogy a nemzeti bürokráciák, hatalmukat és állásukat megőrzendő, nemzeti forrásokat felhasználva, uniós elven működő és ezért a döntéshozókkal könnyen elfogadtatható, saját nemzeti vidékfejlesztési programokat indítottak azzal az indokkal, hogy az uniós, alulról építkező programokat a nemzetállam egész területére célravezető kiterjeszteni (HALFACREE–KOVÁCH–WOODWARD 2002). Ez történt például Spanyolországban vagy Finnországban, ahol az uniós vidékfejlesztési programok nemzeti forrásokat felhasználó kiterjesztése a bürokratikus apparátusok alkalmazotti létszámának jelentős emelkedésével járt, holott a programok valóban az uniós alulról építkezés elvének felelnek meg (ESPARCIA 2000, GARRIDO–MAULEÓN–MOYANO 2002, HYRRYLAIENEN–UUSITALO 2002). Franciaországban a decentralizáció újfajta regionalizációt indított el, ami a bürokratikus apparátus létszámának emelkedését vonta maga után, ugyanakkor az alulról építkezés elve sem sérült (MATHIEU–GAJEWSKI 2002). Németországban, ahol az autonóm civil szervezetek nagyon aktívan vettek részt a helyi fejlesztésben,

például a környezetvédelemben már az uniós programok bevezetése előtt is, a szövetségi/regionális bürokrácia az alulról építkező uniós programok ellenőrzésében találta meg befolyása (újra)kiterjesztésének módját az autonóm civil társadalmi intézmények felett (BRUCKMEIER 2000). Magyarországon és az EU új tagállamaiban a nemzeti bürokrácia semmilyen hatalommegosztásban sem volt érdekelt 2010 előtt és azt követően sem. A törvények ellenére sem vezették be a forrásfelhasználás valószínű decentralizálását, a fejlesztési döntések az államapparátus kezében maradtak. Magyarországon a LEADER-program lebonyolítása, amely pedig az alulról építkezés adekvát uniós vidékfejlesztési rendszere, egy állami alapítású és ellenőrzésű közhasznú társasághoz került és a LEADER lebonyolítása túlbürokratizált (CSURGÓ–KOVÁCH 2012).

5.4.2.2. A politikai elit csoportjai

A vidékfejlesztés kapcsán mind az uniós politikai arénában, mind a nemzeti politika szintén működő politikai elitek közvetett érdeke, hogy az érdekcsoportok miatt az unió működésében, illetve a nemzetállamokban uralmon levő politikai elitek kormányzati munkájában ne keletkezzenek zavarok. A vidékfejlesztésben a mezőgazdasági érdekek reprezentációja a legerősebb, ezért a politikai elitek hajlamosak a mezőgazdaságot a vidékkel, az agrártámogatásokat a vidékfejlesztéssel azonosítani. A politikai elitek a vidékfejlesztésben létező érdekekből is azt veszik tudomásul, ami politikai reprezentációt kap (van der PLOEG 2006). Ennek megfelelően Brüsszelben a mezőgazdasági támogatások körül vannak a legnagyobb politikai viták, illetve a legkülönbözőbb politikai akciók, mert az agrárszervezetek képesek tagjaikat demonstrációra is mozgósítani (SEVILLA-GUZMÁN–MARTINEZ–ALLIER 2006). A tagállamok uniós reprezentánsai, a nemzeti politikai elit választás útján delegált tagjai között időről időre nagyobb politikai erőpróbák zajlanak a vidékfejlesztési preferenciák meghatározásakor, illetve a forrásfelosztás esetében. Az egyes nemzeti politikai elitek a vélt vagy valós nemzeti érdekeket próbálják érvényesíteni. Jellegetes érdekellentétet kellett kezelni időről időre, például a francia és a német, vagy újabban a francia és a brit politikusok között a vidékfejlesztésre, agrártámogatásra szánt összegek, vagy a támogatott birtoknagyság, illetve egyéb preferenciák meghatározásakor, de a nemzeti politikai elitek érdekellentétei fejeződtek ki a 2004-es unióbővítés tárgyalásain és az azokat záró megegyezés során is.

A politikai elitek Magyarországon különösen jellegzetes módokon találják a vidékfejlesztéssel kapcsolatban érdekérvényesítési lehetőséget. A vidék mint a politika tárgya az alulfejlettség következtében állandó lehetőséget ad a politikai indíttatású kritika megfogalmazására és a mindenkorl kormányval ütköző politikai akciókra. Több mint két évtizeddel a politikai rendszerváltás után sem sikerült ugyanis a fejlesztésre képes vidékpolitika kialakítása, ezért nem nehéz a politikai érdekérvényesítés hivatkozási alapjait a vidék ügyeiben megtalálni. A vidék nem más, mint a hazai politikai elitek választási érdekérvényesítésének terepe, amit mi sem fejez ki jobban annál, mint hogy a vidékfejlesztés komplex kérdéseit a politikai elitek egyszerűen agrárkérdésként, illetve földbirtok problémaként kezelik, pedig a falusi lakosság mindössze 14–16%-a foglalkoztatott az agrárszektorban. Az elitek érdeke a vidéki erőcsoportokkal való, a választások idejére korlátozódó politikai szövetség létrehozása és a főváros vagy a főútvonalak lezárásával fenyegető agrárdemonstrációk leszerelése. Míg az agrárlobbisták bent ülnek a parlamentben és a politikai pártokban, a komplex vidékfejlesztésben érdekeltek vagy a zöldek nem tudnak igazán erős érdekcsoportokat szervezni (CSITE 2005). Ennek következtében a politikai elit érdeke, hogy a vidéket a mezőgazdasági prob-

lémák, elsősorban az agrártámogatások kezelésével azonosítsa a politikai közbeszédben, és a hatalmának megosztásával fenyegető, alulról építkező vidékfejlesztési programok ellenőrzését az állami bürokráciával együttműködve a kezében tartsa. A hatalmi monopóliumokat, még nagyobb uniós támogatások elvesztésének a kockázatát vállalva is fenntartják. A „nagyüzemi” lobbinak engedték át az agrártámogatások feletti rendelkezést, amit nem akadályoz meg a támogatások elosztásának pályázati rendszere sem. A kisebb termelők a politikai jobboldalon találtak szövetségest. Az agrárfinanszírozásnál bővebb, komplex és decentralizált vidékfejlesztési rendszer létrehozását igénylő érdekeket, hatékony politikai képviselő hiányában, a politikai elitnek nem létezőnek tekintik (CSITE–KOVÁCH 2002).

5.4.2.3. A mezőgazdasági érdekcsoportok és a mezőgazdasági termelők

A mezőgazdasági érdekcsoportoknak a vidékfejlesztéssel kapcsolatban a legvilágosabb és következetesen képviselt érdeke a mezőgazdasági támogatások összegének növelése vagy azok értékének megőrzése. Az unió létrehozását követő erőteljes mezőgazdasági pozícióvesztést az unió gazdaságán belül többszöri agrártámogatási reform kísérte, amely során a környezeti kérdések, a fenntarthatóság és a biztonságos élelem jutottak uniós preferenciához (MARSDEN 1999). Ehhez társult a '90-es évektől a komplex vidékfejlesztés célkitűzése. A mezőgazdasági termelők jól szervezett és erős képviselőekkel rendelkező érdekcsoportjainak alapvető törekvésévé vált, hogy az uniós stratégiai változásokat és az ezzel járó új forrásmegosztást az agrártermelésnek rendeljék alá. Az érdekérvényesítés jelentős mértékben sikeresnek is bizonyult, a környezeti kérdések kezelését egyértelműen a mezőgazdasági célok alá sorolták, és néhány speciális programot (LEADER) kivéve a komplex vidékfejlesztést is a mezőgazdaság mellé, illetve alá rendelték (KOVÁCS T. 2003). A vidékfejlesztés a Közös Agrárpolitika második pilléréként vált uniós programmá. Magyarországon az agrár-érdekérvényesítés rendkívül erős. Hazánkban a régi uniós államokhoz hasonlítva jóval nagyobb (36–38%, míg a régi EU államokban 17,5%) a községekben élő lakosság aránya, és a felhalmozódó gazdasági és társadalmi gondok miatt nagyobb a komplex vidékfejlesztés szükségessége (KOVÁCS T. 2000). Az uniós csatlakozási tárgyalásokon ennek ellenére a magyar tárgyaló delegáció az agrárkérdések rendezését tekintette feladatának. Az uniós finanszírozású programokban elsőbbséget kapnak az agrárfejlesztések. A komplex vidékfejlesztést egy időben lényegében törölték az FVM feladatai közül. Az átalakított minisztérium (VM) szervezetében helyett kapott a vidékfejlesztésért felelős államtitkárság, de ez csak részben csökkent a agrárügyek elsőbbségét. Az agrár érdekképviselők sikerrel használják ki az uniós szabályozás bonyolultságát, és az EU-ra történő hivatkozással szorítják ki a forráselosztásból a komplex vidékfejlesztés céljait. A mezőgazdasági termelők csoportjainak erőteljes érdekképviselője azért is indokolható a politikai akciók során, mert ellentétben a régi uniós tagállamokkal, Magyarországon a mezőgazdaság korszerűsítését és a komplex vidékfejlesztési célokat egy időben kellene elérni. A forrásfelhasználásért folytatott verseny ezért különös jelentőségű, és azzal a veszéllyel jár, hogy az agrártermelők sikeres és szervezett érdekérvényesítése és politikába történő beépülése miatt a komplex vidékfejlesztés céljai, lehetőségei és szükségszerűsége hosszú időre rejtve maradnak, és nem lehet az unión belül egyre nagyobb arányban ilyen célokra fordított támogatásokat teljes egészében megszerezni.

5.4.2.4. A projektosztály tagjai és intézményei

A projektosztály megszületése Európa-szerte a decentralizálás ellenére megnövekedő adminisztratív apparátusok, az uniós és nemzeti fejlesztési projektek nagy szakértelem- és dokumentáció-igényének, és az úgynevezett „kultúra gazdaság” (RAY 1998) jelenségének a következménye (KOVÁCH–KUČEROVÁ 2006, 2009). A „kultúra gazdaság” azt a folyamatot jelenti, amelyben a fejlesztési projektek tervezésének, a fejlesztési imázsok kialakításának, a tervezésben és lebonyolításában az intellektuális tőkének jut meghatározó szerep. A projektosztály a fejlesztési projektek tervezéséből, lebonyolításából és ellenőrzéséből nyeri jövődelmét vagy annak meghatározó részét és hatalmi befolyását. Legfontosabb érdeke ezért, hogy ilyen projektek működjenek és a projektelés folyamatosan bővüljön. A projektosztály tudást, információt, javakat, igényeket közvetít a döntéshozók és a projektekhez adott támogatásokat közvetlenül felhasználók között, és gyakran sikeresen győzi meg a helyi társadalom tagjait a részükről anyagi hozzájárulást is követelő részvételtől a fejlesztési projektekben. A projektosztály érdeke, hogy a projektek meghirdetett céljainak megfelelő pályázás, majd fejlesztés történjen, ezért tagjai a helyi társadalommal esetenként érdekellentétbe kerülhetnek, mivel a helyi érdekek nem mindig harmonizálnak az egyes fejlesztési projektek meghirdetett céljaival. A helyi hatalom hagyományos birtokosai mellett egy nagyobb fejlesztési összegek felett diszponáló csoport, a projektosztály jelent meg a helyi hatalomban (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1 és 2). Ez egyes esetekben nyílt hatalmi ellentétekhez, máshol az érdekek harmonizációjához vezetett. A projektosztály domináns részvétele a fejlesztési projektek lebonyolításában a nemzeti politikai elitekkel és a nemzeti bürokráciákkal történő speciális hatalommegosztást is eredményez, amelyben a projektosztály érdeke saját autonómiájának megőrzése és intellektuális tőkéjének a függetlenítése. A projektosztály hosszabb távon mindenképpen a fejlesztési projektek gyakorlatában szerzett jártasság és információs tőke megőrzésében érdekelt (KOVÁCH–KRISTÓF 2005/1).

5.4.2.5. A helyi elitek

A helyi eliteknek elsődleges érdeke az uniós vidékfejlesztési projektek megszerzése. Ez egyrészt a helyi fejlesztési projektek legfontosabb, úgyszólván kizárólagos forrása, amely lehetővé teszi a helyi elitek hatalmának legitimálását hosszabb időszakra is. A helyi közigazgatás elitje rendelkezik ugyanakkor a projektek összegeinek felhasználása felett is. A projektek kivitelezésekor a törvényes formák betartásával ugyan, de dönt a megrendelések szétosztásáról, vagy különböző technikákkal azt befolyásolni tudja. Ennek a következménye, hogy a helyi eliteknek közvetlen gazdasági és nem csak hatalmi érdekei lehetnek a vidékfejlesztési projektekben. A helyi és regionális gazdasági elitek már korán, 1997–1998 körül felismerték, hogy a gazdaságfejlesztés elsődleges forrása a fejlesztési projekt, amelynek forrásai felett a politikai testületek döntenek, hiszen mind a projektek kiírásakor megfogalmazott fejlesztési célok, mind a forrásfelosztás ellenőrzése ott összpontosul. A vidékfejlesztési projekteket elsősorban az önkormányzatok kapják meg, ahol a képviselőtestület, a helyi politikai elit dönt a projekt kivitelezéséhez szükséges fejlesztési megrendelésekről. A helyi gazdasági elitek korán felismerték, hogy a fejlesztési forrásokhoz akkor juthatnak hozzá, ha befolyást szereznek a helyi és regionális politika fórumain és döntéshozó testületeiben. A gazdasági elit fokozatosan ellenőrzése alá vonta a helyi döntéshozás testületeit, aminek igazán az uniós vidékfej-

lesztési programok forrásainak megnyitására lett jelentősége, mert azok megpályázásában és koordinálásában a helyi elitek minden gazdasági és hatalmi érdeküket érvényesíthetik. A helyi elitek és a projektosztály között, valamint a helyi elitek, és a nemzeti bürokráciák és elitek között alapvető érdekellentét is lehet a vidékfejlesztés kontrolljának kérdésében. Míg az állami bürokrácia az uniós szabályok betartatásában érdekelt, a nemzeti politikai elitek az uniós pénzek szétosztásának kontrolljával kívánnak újabb hatalmi pozíciókhoz jutni, a projektosztály a fejlesztések irányításában és a projektelés kiterjesztésében érdekelt, a helyi elitek minél nagyobb autonómiát igényelnének, ami azonban ellentétes az uniós gyakorlattal, amely minden résztvevő egymást is kontrolláló együttműködését kívánja meg. A helyi elitek stratégiája ezért a projektelés lehető legnagyobb mértékű bürokratizálása. Ez csökkenti a fejlesztési források feletti kontrollért folytatott versenyben a nem bürokratikus, hanem piaci alapon működő projektosztály lehetőségeit, másrészt egyfajta csökkentett védelmet is biztosíthat a nemzeti bürokráciák és a politika elitek ellen, mert azokkal szemben a helyi elitek a nagyon gyenge helyi társadalmakra nem támaszkodhatnak (KOVÁCH–KRISTÓF 2005).

5.4.2.6. A civil társadalom csoportjai és intézményei (beleértve a városi környezetvédő mozgalmakat is)

Az uniós vidékfejlesztési rendszer sarkalatos kérdése a helyi társadalom és a lokális társadalmakat leginkább képviselő civil szervezetek részvétele. A vidékfejlesztési rendszer reformjai a '90-es évek elejétől valamelyest tükrözték is a helyi társadalom és civilek részvételének növelését. A mai vidékfejlesztés ideológiáját adó Cork-i Nyilatkozat elfogadása világossá tette ezt (KOVÁCS T. 2003). A rendszer átláthatóvá tétele, egyfajta egyszerűsítése, a komplexitás és az alulról építkezés elfogadása, a környezetvédelem és a helyi kultúra értékeinek védelme, a nem mezőgazdasági alternatív szektorok fejlesztése egyaránt a Cork-i Nyilatkozat kidolgozásában aktívan részt vevő civilek fokozódó részvételéhez vezetett. A LEADER egymást követő programjai jogi eszközökkel biztosítják az alulról építkezést és a civil társadalom részvételét. A civilek növekvő részvétele azonban nem feledtetheti a tényt, hogy az uniós vidékfejlesztésben még mindig az agrárius érdekek az uralkodók. A civilek intézményes érdekképviselése kevésbé erőteljes, és növekvő részvételükben sok a retorikai elem, ami több elemző szerint inkább szolgálja a nyílt agrártámogatások rejtett kiegészítését, mint a valóban alternatív vidékfejlesztési célokat (KOVÁCH 2005/1). Valójában az agrárium mellett két olyan szektor van, ahol a civil szervezeteknek és a helyi társadalomnak az agráriumban kevésbé vagy nem közvetlenül érdekelt csoportjai aktívabb szerepet játszanak. Ez a két szektor a falusi és ökoturizmus és a környezetvédelem, amely persze ismét sok szállal kötődik a mezőgazdasághoz (KOVÁCS D. 2003).

A helyi társadalomnak és civil szervezeteinek elsőrendű érdeke a vidékfejlesztésre fordított uniós források nagyságának fenntartása, ugyanakkor a rendszer további erőteljes reformja, amelyben az alulról építkezésnek és a civil érdekek védelmének jogi biztosítékai vannak. A helyi civil társadalmi érdekek ezen a ponton ütközhetnek a rendszer többi szereplőjének érdekével, az uniós bürokrácia kivételével, amelynek a vidékfejlesztésért felelős ügyosztályai az uniós támogatások változatlan fenntartásában érdekeltek, ugyanakkor tudják, hogy azt tisztán agrárfinanszírozással el nem érhetik (KOVÁCH–KUČEROVÁ–MEGYESI 2005). Az unió egyik legnagyobb stratégiai kérdése, hogy a vidékfejlesztésben így módon találkozó civil és uniós érdek technikai kivitelezése és projektelőkészítése áttegyez-e a többi uniós fejlesztési rend-

szerre is. A civil szervezetek érdekeinek és a vidékfejlesztésnek létezik egy másik komponense is, amely a környezettudatos életmód és a környezetvédelem utóbbi két évtizedben történő elterjedéséhez kapcsolódik. A zöld mozgalmak nagyrészt a városi társadalmak termékei, a bio-, öko-élelem iránti igény a városi fogyasztók igényeiben van inkább jelen. A városiak tömeges turizmusa és rekreációs igényei; a csendes, természet közeli második (vagy éppen első) otthon, a hétvégi ház nem feltétlenül találkozik a vidéki, helyi társadalom érdekeivel.

Magyarországon a civilek részvétele a vidék- és területfejlesztésben átmeneti állapotot tükröz. 1990 után sok civil szervezetet alapítottak. 2003-ban 61 648 civil szervezet volt bejegyezve Magyarországon. A civil szervezetek leginkább szabadidős és sport tevékenységekkel, oktatással, szakmai érdekképviseléssel és szociális ügyekkel foglalkoznak, ami részint érthetővé teszi, hogy miért alacsony a regisztráltak aránya, hiszen az előbb felsorolt tevékenységi területek nagyobb része nem kapcsolódik a területfejlesztéshez (KOVÁCH 2005, KOVÁCH–KELEMEN–KRISTÓF 2006). A civil szervezetek valamivel több mint 5%-ának (3699) a fő tevékenysége a terület-, illetve településfejlesztés. A vonatkozó törvények lehetőséget adnak a területfejlesztési rendszerben történő szervezett civil részvételre, de a több mint 60 000 bejegyzett és 47 000 ténylegesen működő civil szervezet közül mindössze mintegy 800 élt ezzel a lehetőséggel. A magyar civil szektor erőtlen a régi uniós államokéhoz hasonlítva, ezért alapérdeke lenne az alulról építkező vidékfejlesztés erőteljes kiterjesztése, ami azonban a vidékfejlesztés egyetlen más hazai szereplőjének sem érdeke. Míg a régi tagállamokban az uniós hivatalok (és az uniós pályázatok szabályai) nyújtanak segítséget és támogatást a civileknek, ez Magyarországon mindaddig hiányzik, és a vidékfejlesztésben a többi szereplőcsoport érdekei érvényesülnek.

5.4.3. Az érdekérvényesítés

A Közös Agrárpolitika reformját sürgetők egyik érve a támogatások nagysága mellett a lobbizás visszaszorításának szükségessége volt (GRAY 2000). A KAP döntési rendszere nem tudja kiszűrni a lobbizási és a bürokratikus érdekérvényesítést. A tagállamokban a pénzügyminiszter vagy a kormányfő visszaszoríthatja az egyes érdekcsoportok pénzügyi követeléseit, de uniós szinten a mezőgazdasági miniszterek tanácsának nincs pénzügyi felelőssége döntéseiért. *A KAP valójában olyan elszigetelt döntéshozatali körként jellemezhető, amelyben a meghatározó szereplők a farmer lobbik, a DG VI. és a mezőgazdasági miniszterek tanácsa* (FERTŐ 1999/3. 818–819. old.). Az Európai Unióban 7000 körüli érdekképviselőt és érdekképviselőt regisztráltak. 3000 körüli érdekcsoportot tartanak nyilván és 540 lobbizási-szervezet működik, amelynek 25%-a közvetlenül kapcsolódik a mezőgazdasághoz (FERTŐ 1999/3). A legnagyobb mezőgazdasági érdekképviselő, a többi érdekképviselőt mintegy összefogó szervezet a COPA-COGECA (Comité des Organisations Professionnelles Agricoles-General Committee for Agricultural Cooperation in the European Union).

A vidékfejlesztési és agrártámogatások felosztása, a termelés és kereskedelem szabályozása és az általános uniós stratégiai érdekek között gyakran keletkezik konfliktus, ezért az agrárminiszterek tanácsa gyakorlatilag lobbizási-testületként működik (DAUGBJERG–SWINBANK 2007). A lobbizás itt kettős irányú: nemzeti és testületi. A miniszterek egyrészt országaik érdekeit próbálják érvényesíteni. A lobbizás technikája a tárgyalás, érdekegyeztetés, a meggyőzés, a nyilvános érdekartikuláció, a paktum és szövetség, más érdekek támogatása a viszonttámogatás fejében vagy mások érdekeinek a tárgyalások és egyeztetések során történő keresztezése, esetleg a tárgyalási készség nyilvános visszavonása vagy a miniszteri tanács egységes

fellépésének megtörésével történő fenyegetőzés. Ez utóbbi azért lehetséges, mert a fontosabb reformok elfogadtatásának a tagországokban is meg kell történnie, és az elfogadtatásra nincs esély, ha még a miniszterek között sincs megegyezés.

A miniszterek tanácsa testületileg is lobbizik, mert ha a KAP-reformot előzetes érdekvényesítés nélkül az Európa Tanács hozza létre, akkor megtörténhet, hogy a mezőgazdasági termelők érdekeit az unió általánosabb érdekeinek rendelik alá. A lobbizás az Európa Tanács döntései szempontjából meghatározó uniós csúcstalálkozók előtt egyrészt a miniszterelnökök meggyőzésével folyik, másrészt ügyrendi lobbizás történik. Nem mindegy, hogy az agráriummal és az ahhoz kapcsolt vidékfejlesztéssel kapcsolatos döntések önállóan kerülnek megvitatásra, vagy egy nagyobb intézkedéscsomag részeként, amelyet nehezebb visszautasítani. Az agrárminiszteri lobbizásnak továbbá része a tényleges döntéseket hozó vagy jóváhagyó Európa Tanács tagjainak a meggyőzése is.

Az Európai Bizottság és az Európai Parlament tagjainál, a nemzeti képviselőknél, az argáriummal, vidékfejlesztéssel és regionális ügyekkel foglalkozó nemzeti referenssel történő lobbizás a személyes meggyőzés eszközeivel történik. A lobbizás időzítésének megválasztása rendkívül fontos, hiszen nem érdemes túl korán elkezdni a lobbitevékenységet, sem pedig olyan időpontban, amikor a döntéshozásba már nem lehet érdemben beavatkozni. Amikor a Bizottság javasolja egy jogszabály meghozatalát, akkor kijelöl egy bizottságot és egy raportőrt (referenst), a bizottság egy tagját, akinek a feladata a jogszabály szövegének elkészítése. Az elemzők szerint ekkor érdemes a lobbizást megkezdeni (FOCHLER, SVOBODA é. n.), ennek első lépése egy telefonhívás. A referens bemutatja a Bizottság álláspontját, a lobbista pedig ismerteti a referensnek és a kijelölt bizottság tagjainak a saját, illetve megbízóinak az érdekeit. Ezt további személyes találkozók és telefonhívások követik, majd a lobbista, ha erre lehetősége nyílik, valamelyik tanács tag bizalmi képviselőjének is bemutathatja álláspontját. Emellett célszerű egy írásos véleményt is eljuttatni a kiválasztott parlamenti párthoz, ezzel a lobbierdek már a törvény-előkészítő bizottság munkájában jelen lehet. A plenáris szavazás előtt a lobbistának személyes találkozáson van esélye meggyőzni a referenst a lobbierdeknek megfelelő szövegről. A nyilvános vita után a parlamenti pártok fejthetik ki a véleményüket, illetve a raportőr még egyszer lehetőséget kap a felszólalásra. A parlamenti pártok képviselőinek meggyőzése, illetve a raportőrrel való megegyezés az utolsó lehetőség a törvény szövegének módosítására. A lobbista a parlamenti képviselőkkel és a szakbizottság tagjaival együttes találkozót szervezhet érve bemutatására és nyomtatékosítására. A Parlament és a Bizottság közötti véleményezési és jóváhagyási folyamat közben a lobbista írásbeli feljegyzést készíthet a raportőr számára, amelyben pontos javaslatot tehet a határozat szövegének módosítására. A sikeres lobbizás alapvető követelménye a gyorsaság, a személyes kontaktus, a javasolt módosítások szövegének elkészítése, az indoklások részletes, tényszerű magyarázata (FOCHLER, SVOBODA é. n.).

Az európai szinten történő lobbizást a nyomásgyakorlás más eszközei egészíthetik ki, amely különösen a finanszírozás szempontjából kritikus mezőgazdaság esetében társulhat a tömegkommunikációs eszközökön keresztül történő nyomásgyakorlással, valamint tüntetésekkel, útlezárásokkal, termék- és termény-megsemmisítésekkel és egyéb demonstrációkkal.

A lobbizás elengedhetetlen része az érdekvényesítés nemzeti szinten történő előkészítése. A miniszterelnökök csúcstalálkozója az érdek-elfogadtatás döntő pillanata, amelyre a lobbizást nemzeti szinten kell előkészíteni a miniszterelnök, a kormány, a kormánytisztviselők és a szakértők meggyőzésével. Első fokon ez a kormányüléseken az adott területért felelős miniszter feladata, aki mind ágazati, mind intézményi/egyéni érdekeket képviselhet.

A minisztert az egyéni, cég- és ágazati érdekeket képviselő lobbisták a parlamenti és helyi képviselőkön, a minisztériumi szakapparátuson, a szakértői testületeken keresztül és személyes keretek között győzhetik meg érdekeik jelentőségéről. A döntéshozók meggyőzése a politikai nyomásgyakorlás legkülönbözőbb módjain történhet. A kormánypárti képviselők meggyőzése, a parlamenti szakbizottság támogató határozata, a média lehetőségeinek felhasználása, az ágazati vagy egyéni/intézményi érdek nemzeti stratégiai célként történő elfogadtatása, az árpolitikai és ellátás-politikai eszközök, a politikai támogatások és alkuk alkalmazása, valamint a lobbizáshoz nem közvetlenül tartozó, de azzal szorosan összefüggő demonstrációs szervezés a leggyakoribbak.

Az Európai Unióval kapcsolatos ügyekért történő lobbizás regionális szinten két területen történik. Lobbizással befolyásolható az uniós fejlesztési összegek regionális felosztása, a felosztási preferenciák meghatározása, a döntési, ellenőrzési és elszámolási rendszer. Mindez a nemzeti szinten történő lobbizáshoz hasonló eszközökkel zajlik. A személyes meggyőzés és a politikai nyomásgyakorlás regionális szinten kevésbé összetett és ezért hatékonyabb lehet, mint a nemzeti szinten. A másik igen fontos területe a lobbizásnak a régiók nyomásgyakorlása, érdekérvényesítése, amely az uniós eljárások, a szabályozás befolyásolására irányul a legkülönbözőbb ügyekkel kapcsolatban (HORTTAINAINEN é. n.).

Az igen kiterjedt lobbizás egyik feltétele a személyes kapcsolatok kiépítése a Bizottság tagjaival és az információk megszerzése, ugyanakkor a régiókról szóló információk továbbítása. A hangsúly mindkét esetben a kapcsolatok személyes jellegén van. A finn régiók szövetsége például a Régiók Bizottságának és az Európai Parlamentnek a finn tagjaival is szoros kapcsolatot tart fent. A szövetség titkársági szolgáltatásokkal segíti a Régiók Bizottsága finn delegációját, és szakértői ajánlásaival segíti a bizottság finn tagjait. A szövetség ösztönzi és támogatja a bizottsági elnökségre, illetve a bizottsági tagságra vállalkozó képviselőket. A régiók szövetsége a finn belpolitikában is megjeleníti az európai érdekeket. Képviselőket delegál az európai ügyekkel foglalkozó nemzeti bizottságokba és albizottságokba. Véleményezi az európai ügyeket az érintett minisztériumok számára, tagokat küld az európai ügyek tárgyalását előkészítő munkacsoportokba. A szövetség európai ügyekkel foglalkozó szervezetet tart fenn. A svéd regionális szövetséggel közös irodát működtetnek Brüsszelben, amelynek feladata az információszerezés és -átadás, valamint szemináriumok szervezése a bizottság tagjainak meghívásával. Az uniós szinten történő lobbizás eszközének tartják a projektekben történő részvételt mint hasznos módszert az uniós politikák kivitelezésének megismerésére és azok befolyásolására. A brüsszeli iroda fenntartása a hatékony lobbizás alapfeltétele (DAMMEYER é. n.). A régiók brüsszeli lobbitevékenységében 1992-től a Régiók Bizottságának létrehozása hozott döntő fordulatot. Ugyanekkor fogadták el a régiók nyomására a kötelezően alkalmazandó szubszidiaritás elvét, amely a korábban a nemzeti kormányok alá tartozó európai ügyintézkést átláthatóbbá teszi a régiók számára is. Az Amszterdami Szerződést (1997) követően a Régiók Bizottsága az unió egyik intézményévé vált, amely lehetővé teszi a régiók számára a bürokratikus, adminisztratív eszközök felhasználásával történő lobbizást. A Régiók Bizottsága a lobbizás részeként fórumokat, bizottsági találkozókat, nyílt napokat, konferenciákat, bemutatókat szervez.

A vidékszociológiai irodalom a helyi szinteken szerveződő lobbizás részeként értelmezi minden olyan tevékenység megszervezését, amely segítheti a lobbizást, a helyi szereplők összefogását és érdekkifejezését. Így például a lobbizás részének tekintik az új típusú szervezeteket/szervezetek létrehozását, amelyek megteremtik az alapját a helyi érdekek érvényesítésének (BRUNORI–ROSSI 2000, LOULUDIS and MARAWYAS 1997, MOYANO és társai

2001). A lobbizási folyamat eszköze az érdekeknek a politikai és média-diskurzusokban történő megjelenítése (FROUWS 1998). Ray szerint, aki az eredendően kelta nyelvű területek vidékfejlődését vizsgálta, a régi nyelv újraélesztése is a lobbizás része, mert olyan közösséget teremt, amely alkalmas az érdekképviselőre. Ray a kulturális közösségteremtés formáinak is tulajdonít érdekelismerést és érdekképviselőt erősítő hatást (RAY 1997). Woods és Derkzen is azt mutatja be, ahogy a helyi kormányzási formák átalakulása, a helyi politikai arénák hatalmi szerkezetének átalakulása, a többszintű kormányzás a lobbizás politikai eszközeinek a kibővülésével járt (WOODS 1998, DERKZEN 2008).

A rendszerek tartós működése, a szereplők szervezettsége és az uniós és tagállami intézmények relatív stabilitása miatt arra lehetne következtetni, hogy a lobbizásnak jól begyakorolt, legitimizált intézményesített formái léteznek, amelyek szükségtelenné teszik az érdekvégyesítés lobbizáson kívüli módjait. Az agrártermelők tüntetései, az útlezárások, kikötői blokádok és más demonstratív akciók, a nagyobb tagállamok háttér-megállapodásai az agrártámogatásokról viszont arra figyelmeztetnek, hogy az érdekvégyesítésnek számos olyan formája is erős az Európai Unióban, amelyek különböznek a lobbizás klasszikus formáitól. Michael Woods tanulmányát idézhetjük itt, aki José Bové mozgalmát vizsgálva az érdekvégyesítés olyan változatát mutatja be, amelynek céljai és eredményei a lobbizáshoz hasonlóak, eszközei viszont nem (WOODS 2006). José Bové 1999-ben szervezett tiltakozást a dél-franciaországi Millau-ban egy McDonald's étterem építése ellen. Nem egészen egy évvel később már százezren csatlakoztak mozgalmához, ami egyszerre több célkitűzés szimbólumává is vált. Tiltakozásukat alapvetően anti-globalizációs mozgalomnak tekintették. Bové McDonald's elleni fellépése a gyorséttermekben kínált megbízhatatlan, „rothadt” ételek elleni háborút is jelképezte, ugyanakkor a francia nacionalisták az amerikai hatás ellen fellépő mozgalom nemzeti céljait ünnepelték. Woods szerint Bové akciója alapvetően vidéki tiltakozó mozgalom. Millau régiójának egyik jellegzetes terméke a Roquefort sajt, amelynek importjára korlátozást vezetett be az Egyesült Államok. A tiltakozó mozgalmat egyrészt a sajtimport akadályozása váltotta ki, másrészt pedig a multinacionális élelmiszertermelő és -forgalmazó vállalatok és a helyi, tradicionális élelmiszertermelő vállalkozások, gazdálkodók közötti konfliktusok. Az anti-globalista (de konkrétan a sajtexport korlátozásának a megszüntetéséért indított) mozgalom gyorsan népszerűvé vált a nem vidéki társadalmi csoportokban is. Találkozott a városi középrétegek „idillikus vidék” imázsával és a vidékiek állampolgári jogaiért folytatott harcát testesítette meg. Woods tanulmánya a hasonló rurális mozgalmak számos más, amerikai és európai példáját is bemutatja. Idézi a görög agrárde-monstrációk történetét, amely szerint az agrártermelők akkor használják a sok szervezéssel, költséggel és a tömegmozgósítás miatt kockázatokkal járó demonstrációs formákat, amikor a lobbizás eredménytelen vagy lehetetlen (LOULOUDES–MARAWYAS 1997). A magyar belpolitikának is gyakorta ismétlődő jelensége a gabonaégetéstől a parlament előtti traktoros tüntetésig terjedő agrárde-monstráció (KOVÁCS T. 1997, KOVÁCS K. 1998).

Hol húzódik a határ mozgalom és lobbizás között, hiszen a két érdekvégyesítési forma céljai nagyon gyakran megegyeznek? Az érdekvégyesítés eszközeiben és az érdekvégyesítők összetételében és módszereiben található leginkább a különbség a lobbizás és a mozgalom között. Míg a mozgalom nyíltan és tömegeket aktivizálva törekszik az érdekvégyesítésre, a lobbizás néhány szereplő részvételével zajlik és emiatt kevésbé látványos; esetenként rejtett tevékenység. A mozgalmat valamiért vagy valami ellen szervezik. Woods idézett tanulmánya szerint a rurális mozgalmak célja lehet a létező szolgáltatások, meglevő piaci pozíciók védelme, az állami protekcionizmus kiterjesztése vagy akár az állam egyének feletti

legitim hatalmának visszaszorítása is. A lobbizás főképpen valamiért, valamilyen gazdasági, törvénykezési cél eléréseért történik, még a tiltakozó jellegű lobbizás mögött is általában konkrét célok vannak. A mozgalom általában egy nagyobb társadalmi csoport érdekeit próbálja érvényesíteni, ami a lobbizás céljai közül sem hiányzik, ugyanakkor a lobbizás sokszor kisebb csoport- vagy egyéni érdekeket követ. A mozgalom általában nyitott a különböző társadalmi tőkével rendelkezők csatlakozására. A lobbizáshoz speciális kapcsolati, tudás- és más intellektuális tőkefajták szükségeseek.

5.4.4. A magyar érdekérvényesítés és lobbizás a mezőgazdasággal és a vidékfejlesztéssel kapcsolatban

Az EU-ban és a magyar politikai rendszerben is az agrárérdekek képviselője az erőteljes, míg a vidéki gazdaság és politika más csoportjai kevésbé sikeresek. Az agrár-lobbi az uniós tagállamaiban és Magyarországon is szükségszerűen erős, mert ez a gazdasági ágazat kapja a kiemelkedően legmagasabb uniós fejlesztési támogatásokat (erről FERTŐ 1999/1, HALMAI 2004, FAZEKAS–NEMES–FERTŐ 2005). A komplex vidékfejlesztés rendszerre szerveződése a hosszú előkészületeket, balsikereket és politikai erőpróbákat követően még napjainkra sem fejeződött be (CSITE–KOVÁCH 2002, CSITE 2005, NEMES 2003). A régiók létrehozása Magyarországon még kezdeti stádiumánál tart, és a funkcionálisan alig működő régiók brüsszeli lobbitevékenysége, illetve az uniós fejlesztési források hazai felosztásának kontrollja a régiók részéről erőtlenné válik. A hét nagy régió formálisan működik, és az Európai Unióban történő lobbizásra csak elvétve lehet példát találni. A régiók beléptek a Régiók Bizottságába, közös képviselőt tartanak fent, találkozókat, bemutatókat, továbbképzéseket szerveznek, de hatékony lobbizásra egyelőre nem képesek. A Nyugat-Dunántúli Régió nyitott elsőként irodát Brüsszelben. A képviselő az elmúlt években konferenciák szervezésével, a régió és intézményeinek megismertetésével, projektpartnerek keresésével és információszerezéssel foglalkozott, míg a hagyományos értelemben vett lobbizást még nem kezdte el.

A mezőgazdasági érdekképviselő legfontosabb intézményi szereplője az FVM. Az agrártámogatások rendszerének jellege miatt és az európai támogatások megszerzése érdekében az agrártárca hozta létre az uniós pénzek fogadására alkalmas intézményeket. A FM és az EU tényleges együttműködésének kezdete 1988-ban az agrárvámok csökkentések kezdeményezéséről szóló megállapodás volt. A '90-es évek elején társulási megállapodás született, de az uniós kevésbé bizonyult nyitottnak a magyar fél érdekeinek megértésére. A valódi partnerségi kapcsolat a csatlakozási tárgyalások megkezdésével a kétezres évek elején jött létre. A teljes uniós tagságot követően, 2004-től új fejezet nyílt, és a magyar agrárdiplomácia szakismerete, hatékonysága és együttműködési készsége következtében szerzett egyfajta tekintélyt Brüsszelben.

Az agrárminisztérium külügyekért felelős vezetői 1996-tól készültek intenzívebben a csatlakozásra. Mintegy száz jelentkezőből 16 fiatal, 25–30 éves, nyelveket beszélő szakembert alkalmaztak és képezték ki az uniós csatlakozás lebonyolítására. A felkészítés és a jelöltek kiválasztása egy nemzetközi tekintélyű svéd szakértő közreműködésével történt, aki egyéb ügyekben is évekig segítette az uniós felkészülést. A fiatal uniós szakemberek alkalmazását egy második körben is megismételték. A gyakornokok negyedévenkénti váltásokkal vesznek részt az állandó uniós képviselők munkájában. A minisztérium gyakori továbbképzéseket szervez az uniós ügyekről. Minden héten uniós értekezlet tartanak, ahol tíz éve szervezett

egyeztetés történik mindazok között, akik itthon vagy külföldön uniós ügyekben járnak el. Az uniós bizottságok, fórumok munkájában részt vevő, mandátummal rendelkező minisztériumi képviselők előzetes felkészítése ezeken a találkozókön történik. A felkészítő értekezleten helyzetleírást adnak és ismertetik, hogy hol tartanak a tárgyalások és egyeztetések, és megegyezés születik arról, hogy a mandátummal rendelkező mit képviseljen az adott ügyről az európai fórumokon. A mandátum tartalmát elküldik az érdekelt minisztériumoknak.

Az uniós koordinációval foglalkozó főosztály feladata (az adott ügyben érintett főosztályok képviselőivel együtt) az uniós agrárminiszterek tanácsában történő magyar érdekképviselő előkészítése, amely a miniszter felkészítéséből és a tagállamok képviselővel történő előzetes tárgyalásokból és érdekegyeztetésből áll. Az unió rendszerében a mezőgazdasági miniszterek tanácsa hozza az agrárszabályozás szempontjából legfontosabb rendeleteket. A miniszteri tanácsban általában gyorsan hoznak politikai döntéseket, ezért a szakértők (illetve alkalmanként a miniszter) előkészítő munkájának nagy jelentősége van a hatékony érdekképviselő szempontjából. A csatlakozást követően megközelítően egy év átmeneti időszakra volt szükség, hogy a minisztériumi szakértői csapat megtalálja az érdekegyeztetés megfelelő módjait. Az érdekképviselő és érdekegyeztetés feltételei minden egyes, szabályozás alá kerülő ügygel változnak. Nincsenek állandó szövetségek, a hosszabb egyeztetést minden esetben előlről kell kezdeni. A gyorsaság és a hajlékonyság a megelőző tárgyalások sikerének az alapfeltétele. A miniszterek tanácsában többnyire igen–nem jellegű szavazásra van lehetőség, vagy nagyon gyors egyeztetésre, mert egy ügygel nem foglalkoznak sokáig. Az agrárügyekkel kapcsolatban az unióban két szinten születnek határozatok, illetve a határozatokat megelőző javaslatok. A miniszterek tanácsának a döntéseit az egyes bizottságok javaslatai készítik elő. Az érdekegyeztetés és érdekképviselő ezen a két szinten és az azokat megelőző informális egyeztetés-sorozaton lehetséges. A miniszterek tanácsában „megállapodási kényszer” működik. Többségi szavazattal döntenek, de a legvégsőig törekszenek a megegyezés kialakítására. A tárgyalásokat az utolsó pillanatig folytatják, és azok befolyásolására az állandó egyeztetés a leghatásosabb technika. 2005 és 2010 között az FVM-et vezető miniszter személyes adottságai, a gyors döntés képessége és a hajlékony tárgyalási készség kiemelten előnyös tényező volt az agrárium érdekképviselői szervezeteinek és az agrárdiplómácia vezetőinek egybehangzó véleménye szerint. A magyar fél megbízható partnernek számít, ami az agrárdiplómácia kiterjedt kapcsolatrendszerével együtt esetenként ellensúlyozni képes az uniós döntéshozás során a magyar agrárgazdaság kisebb súlyát. A megbízhatóság és kiterjedt kapcsolatrendszer az érdekegyeztetés legfontosabb elemének számító szavazategyeztetés során is jelentős tökésként működik. A miniszterek tanácsa elé kerülő ügyek nem egyformán fontosak az egyes tagállamok számára. A miniszteri szavazatok megszerzése, illetve a magyar szempontból kevésbé lényeges ügyekben az egyes álláspontok támogatása hosszú és bonyolult koalíciós egyeztetések eredménye, amelyek során a kiszámíthatóság jelentős előnnyel jár. A miniszterek tanácsában történő szavazást megelőző koalíciós egyeztetést minden napirendre kerülő ügygel kapcsolatban újra kell kezdeni. A szövetséges-keresést a brüsszeli képviselő, a minisztériumi vezető szakemberek és a magyar szempontból kiemelkedően fontosnak ítélt ügyekben az FVM-et vezető miniszter végzi. A koalíciós partnerek meggyőzésének módszere a résztvevők által kiterjedtnek ítélt magyar kapcsolati tőkén alapuló személyes egyeztetés. A magyar stratégiai érdekek leginkább a franciáéval egyeztek az elmúlt években, de a német, az ír, az osztrák, a három másik visegrádi ország, a bolgár és román féllel is gyakori az egyeztetés. Egy-egy esetben a holland és a déli országokkal kötött szövetség volt sikeres.

Az adott lehetőségek és a miniszterek tanácsának kiemelt szerepe következtében az FVM-et vezető miniszter a brüsszeli lobbizás kulcsfigurája. A minisztériumi szakapparátus az előzőekben ismertetett módon készíti elő a miniszteri lobbizást. Az agrárdiplomáciának jelentős a szerepe az előzetes tárgyalások és az információszerzés bonyolításában is. A miniszteri lobbizás azonban a magyar érdekképviselő legfontosabb eleme. Az utóbbi évek sikeresebb lobbizásai (kukorica intervenció, bor, cukor) elsősorban a minisztériumi szakapparátus működésének és a miniszteri részvételnek az eredményei. 2007-ben az EU előbb meg kívánta szüntetni a kukoricafelesleg felvásárlására szolgáló intervenciók keretét, majd később azt 700 000 tonnára akarták korlátozni. Ezzel szemben egyedül Magyarországon 4 millió tonna kukoricafelesleggel számoltak. A miniszteri lobbizást egy Fidesz-MPP és egy MSZP EU parlamenti képviselő parlamenti akciói és a COPA/COGECA néhány magyar tagjának az érdekreprezentációi is segítették. Végül 14 tagállam fogadta el a magyar érveket, és a döntés kedvezőbb feltételeket és a kukoricaintervenció leépítési ütemének lelassítását eredményezte. A bortermelés szabályozásának újratárgyalása során sikerült a hagyományos támogatás-felosztási rendszernek a magyar érdekek számára kedvezőbbre cserélése, aminek a következményeként 14,4 millió euró helyett 16,8 millió lesz 2009-ben a felhasználható keret Magyarországon. A borkészítéssel kapcsolatos további érdekérvényesítési siker a cukor felhasználásának engedélyeztetése, lényegében a korábbi 2 térfogatszázalék szinten. A tokaji bor minőségének szabályozása a magyar állam hatáskörében marad. A cukorrépa-termelés szerkezetének átalakítása során az előzetes magyar tervet csak részben lehetett elérni, de az eredeti uniós javaslat helyett, amely 60%-os kompenzációt javasolt a termelés korlátozása miatt bekövetkező veszteségek pótlására, a kompenzáció mértéke 64,2%-ra módosult, és a cukoripari kapacitások nagyobb része is védhető maradt.

Jelenleg a külképviseleteken és a hazai intézményekben mintegy száz fő látja el az uniós agrárügyeket és érdekképviselőket. (A magyar EU elnökség idején ez a létszám további 70–80 fővel bővült.) Az EU Koordinációs Főosztályon 22 fő dolgozik, öten az állandó brüsszeli képviseleteken. Rajtuk kívül a Phare iroda, a Vidékfejlesztési Hivatal alkalmazottai, az egyes minisztériumi főosztályok „kijáró emberei” és a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség néhány szakembere a brüsszeli lobbizás kormányzati szereplői.

A 2010-es váltás az agrárminisztériumban nem hozott alapvető módosulást a brüsszeli magyar lobbizás és képviselet módjában. Az agrárügyek képviselete meghatározott és konszolidált keretek között zajlik, igazán nagy konfliktus nem eredményezett tartós magyar érdeksérelmet. Az agrárkormányzat elsősorban a tagállamok közötti kétoldalú tárgyalásokat használja befolyásolásra.

Az európai lobbizás nem kormányzati résztvevői, a termelői érdekképviselők, formálisan kiépítették az európai érdekérvényesítéshez szükséges kapcsolatrendszerüket. A magyar termelők szervezetei is elsősorban a nemzetközi szervezetek tagjaiként szereplői az európai érdekérvényesítésnek. A Hangya Szövetkezeti Együttműködés, a Magyar Agrárkamara, a MAGOSZ és a MOSZ a COPA/COGECA érdekképviselői szövetség tagjai. Az AGRYA, a Fiatal Gazdák Magyarországi Szövetsége, a CEJA, a Fiatal Gazdák Európai Tanácsának a tagja. A Hangya Szövetkezeti Együttműködés ügyvezető titkára évekig a COGECA alelnöke volt, az AGRYA adja a CEJA alelnökét. A Közép-európai Fiatal Gazda Központ – CERYC irodája az AGRYA aktív részvételével működik Budapesten.

Az európai szintén tevékenykedő érdekvédelmi szervezetek törekszenek arra, hogy a magyar agráriumról egységes képet közvetítsenek, de a politikai eredetű hazai törésvonalak időnként rávetülnek brüsszeli tevékenységekre. A COPA/COGECA horizontális és vertikális

rendszerének bizottságaiba négy magyar tagszervezet egy-egy nemzeti képviselőt delegál, és a mandátum kialakítása körül nem alakul ki konszenzus. A magyar érdekképviselőt lehetőségét gyengíti, hogy a régi tagállamok status quoja változatlanul érvényesül. Az alapvető érdekkonfliktus a liberalizáltabb agrárgazdasággal rendelkező brit, skandináv és holland képviselőkkel alakult ki, mert az uniós támogatások fenntartásában ezek az államok kevésbé érdekeltek. A magyar érdekképviselő egyik feladata a magyar sajátosságok megismertetése. A COPA/COGECA rendszerében a szavazati súlyok következtében az egyeztetésnek és a partnerszerzésnek nagy szerepe van az érdekképviselő során. A régi tagok között, valamint a régi és az új tagok között is gyakori a rivalizálás. Az ennek következtében gyakran és ügynként változó partneri kapcsolatokat akkor lehet a sikeres lobbizás céljaira felhasználni, ha a brüsszeli jelenlét folyamatos. Ennek magyar részről a pénzhiány meglehetősen erős akadályt állít. A négy magyar termelői érdekképviselő közül egyiknek sem volt állandó brüsszeli irodája, és csupán a Magyar Agrárkamara tervezte állandó képviselőt fenntartását. A magas (50 milliós) tagsági díjat kifizette az FVM, de az állandó jelenlét költségeit már nem. A brüsszeli lobbizás a nemzetközi szervezeti tagság ellenére sem megoldott, mert annak költségeit a négy hazai szervezet kifizetni nem tudja. Az új tagországok döntő többségének működik állandó gazdaszervezeti képviselő Brüsszelben. Az FVM és a négy érdekvédelmi szervezet között ritka a nemzetközi együttműködés. A kukoricaintervenció körüli brüsszeli vitában történt meg, a COPA/COGECA kapcsolatokat is felhasználva, a döntőnek bizonyuló francia támogatás megszerzése. A MOSZ, az Agrárkamara is elsősorban a magyar belpolitikában törekszik érdekei érvényesítésére. A két legnagyobb integrátor szervezet, a KITE és az IKR sem tart fenn brüsszeli képviselőt. A vidéki társadalom agráriumon kívüli (többségben levő) részének semmilyen formális érdekképviselője sincs az európai szinten.

Az élelmiszeripar uniós érdekképviselője néhány sajátos vonással rendelkezik. Az élelmiszeripari ágazatnak több európai érdekegyeztetési szinten kell érdekeiket képviselniük. Az élelmiszer-előállítás, az élelmiszerforgalmazás, a fogyasztói érdekvédelem, a környezetvédelem, az általános iparpolitika mind olyan terület, ahol megjelennek az élelmiszeripari ágazat érdekei. Az Élelmiszer Feldolgozók Országos Szövetsége 17 nagy élelmiszeripari szakmai szövetség, egyesülés, és több mint 40 közvetlen egyéni tag föderációja. Tagja az Európai Élelmiszeripari Konföderációnak, a CIAA-nak, amely működése bonyolult mechanizmusok szerint történik. A 21 tagú elnökség összetétele tükrözi a különböző élelmiszeripari szektorok közötti erőviszonyokat. A szervezetben az egyes élelmiszeripari ágazati testületek, valamint a nagy- és a középvállalatok is képviseltetik magukat. Az érdekképviselő és érdekegyeztetés szempontjából a munkabizottságok tevékenysége a legfontosabb. A magyar élelmiszeripar mintegy tíz munkabizottságban képviselt, de finanszírozási problémák miatt nem tudnak minden fontosabb fórumon részt venni. A nagyobb magyarországi élelmiszeripari vállalatok közvetlen európai érdekképviselője sem megoldott. A magyar élelmiszeripar kisebb európai súlya ellenére az érdekképviselőt a jó személyes kapcsolatok következtében eredményes. Az ÉFOSZ aktív résztvevője a négy visegrádi állam élelmiszeripari szövetségének (*The Food Industry Federations of the Visegrád Countries*), ami azért jelentős, mert a CIAA-ban erős csoportérdekek érvényesülnek. A mediterrán vagy a német anyanyelvű országok lobbizását a visegrádiak összefogása ellensúlyozza valamelyest.

Az ÉFOSZ tagja a GYOSZ-nak, ami egy másik európai érdekképviselői lehetőséget biztosít. A hazai élelmiszeripari érdekvédelem megjelenik az országgyűlésben. A fogadókészség viszont a mindenkorai politikai helyzet függvénye. A gazdaság irányításért felelős minisztériumokkal és az FVM-mel, a környezetvédelemmel viszont csupán formális egyez-

tetések történnek. Az ÉFOSZ az Országos Kereskedelmi Szövetség, a Márkás Termékek Egyesülete, a hazai és külföldi kamarák, az Érdekegyeztető Fórum és a Gazdasági Érdekegyeztető Fórum tevékenységén keresztül is végez érdekérvényesítést. Az európai és a hazai lobbizás azonban a hazai élelmiszeripar átalakulása következtében egyre nehezebb.

A régi uniós tagállamokhoz hasonlítva a magyar érdekérvényesítés legfontosabb sajátossága, hogy kevésbé képes a vidéki lakosság nagyobb csoportérdekeinek a közvetítésére. A magyar vidékfejlesztéssel kapcsolatos lobbizás szinte kizárólagosan agrárközpontú. A mezőgazdaság brüsszeli túlsúlya európai jelenség, azonban a régi tagországok vidéki gazdasága sokkal működőképesebb, és a vidéki társadalom állapota korántsem olyan aggasztó, mint a hazai.

A magyar lobbizás az unióban elsősorban a miniszteri és a parlamenti képviselői részvételre korlátozódik. A termelői érdekképviseltek részvétele az európai érdekérvényesítésben egy sor technikai és finanszírozási ok következtében csak töredékes lehet. A négy nagy gazdaszervezet képviselteti magát a különböző európai szervezetekben, de csak sokkal intenzívebb részvételük biztosíthatná a miniszteri lobbizás hatékony támogatását. Az agrárlobbizás sikerének egyik kulcsa az állandó európai részvétel, információszerzés, meggyőzés és érdekegyeztetés a termelői érdekképviseltek oldaláról is. A magyar részvétel nagy hiányossága, hogy a legnagyobb termelők, integrátorok, agráripari szereplők nem rendelkeznek közvetlen brüsszeli képviselettel.

A hatékony magyar agrárlobbizás az előbbieket következtében a minisztériumi szakapparátusra, a magyar diplomáciára és esetenként az európai parlamenti képviselőkre marad. Egyfajta átmeneti időszakot követően a hazai apparátusok sikerrel álltak át az európai ügyek kezelésére és teljesítik azt, ami az uniós támogatások fogadásához minimálisan szükséges. Egy évvel az uniós tagságot követően néhány jelentősebb lobbizási eredmény jelezte az agrárdiplomácia hatékonyságát. A kialakult lobbizási gyakorlat szükségszerű következménye, hogy erősen személyfüggő, mind hazai, mind európai viszonylatban kevésbé intézményesített, és a személyes kapcsolatok hálóján keresztül működik. Mindez azt jelenti, hogy erőteljesen hierarchikus érdek-megjelenítést tesz csak lehetővé, ami a hatékony lobbizáshoz szükséges (magyar) partnerek hiányában törekennyé teheti a magyar mezőgazdasági és vidékfejlesztési érdekképviselést.

6. A MAGYAR TÁRSADALOM PARASZTTALANÍTÁSA

Ez a fejezet a vidéki társadalom legnagyobb változásának, a történelmi parasztság eltűnésének folyamatát elemzi. A hosszú időtartamú és összetett átalakulás értelmezése a „paraszttalanítás” fogalmának a bevezetésével és használatával történik. A 20. század közepén a magyar felnőtt lakosság közel fele (a földtulajdonnal rendelkező parasztok, bér munkások és családjaik tagjai) a mezőgazdaságban dolgozott. 2001-re a mezőgazdaságban teljes munkaidőben foglalkoztatottak aránya az alkalmazásban állók teljes létszámának 7,2%-ára, 2008 első felévére 4,4%-ára, 175 300 főre csökkent (KSH–stADAT, 2009). A mezőgazdasági termelés részdíós változataiban történő részvétel sokkal kiterjedtebb. 2001-ben a KSH adatok szerint 1 795 000 háztartás foglalkozott valamilyen szinten élelmiszer-termeléssel (960 000 háztartás volt a KSH gazdaságméretet elérő, míg 835 000 a gazdaságküszöb alatti adatszolgáltató, (KASZA–LAKATOS 2006). Egy 2005-ös felvétel szerint a magyar felnőtt lakosság 51,3%-a bizonyult „agrárérintettnek” (a kategória és a vizsgálat leírása KOVÁCH–KELEMEN–KRISTÓF 2006). Az előbb idézett foglalkoztatottsági adatok szerint azonban a mezőgazdasági szektor 1990 után felgyorsuló jelentős visszaesése következtében a történelmi parasztság nem létezik többé. A modernizálás és alkalmazkodás állandó kényszerei és a hatalmi elit korszakról korszakra más jellegű, de a paraszti, mezőgazdasági tömegek érdekeit kevésbé integráló hatalomgyakorlása ismétlődő politikai/állami intervenciókhoz és ezek következményeként a magyar társadalom „paraszttalanításához” vezettek.

A „paraszttalanítást” nem csupán a mezőgazdasági, hanem a teljes jelenkori vidéki társadalmi változás fogalmi keretének is tekintem. A strukturális pozíciók egymáshoz kapcsolt-sága és összetorlódása miatt a nem régen még legnagyobb vidéki társadalmi alakulat, a mezőgazdaságból élő népesség hanyatlása az egész vidéki társadalom mélyreható átalakulását eredményezi. A fejezet célja annak bemutatása, hogy az összetett (gazdasági, szociális és kulturális, érték- és életmódbeli) elmozdulások sorozataként felfogott „paraszttalanítás” az egész vidéki társadalomra ható meghatározó folyamatokat is magában foglalja.

A „paraszttalanítás” időről időre különböző tartalommal jelenik meg a magyar és a nemzetközi irodalomban is. A „paraszttalanítás” fogalmát a következőkben a Europe’s Green Ring (GRANBERG–KOVÁCH–TOVEY 2001) kötet értelmezése szerint használom. A történelmi parasztság eltűnését európai összehasonlításban elemző kötet, szerzői-szerkesztői szándéka és a megjelent kritikák és ismertetések nagyobb része szerint is (BULLER 2003, BURGER 2003), új szempontokat adhat a „paraszttalanítás” elemzéséhez. A kötet szerzői azért vezették be a „Green Ring” fogalmat, hogy kiemeljék a hasonlóságot, ugyanakkor bemutassák a kétségtelen különbségeket is a megkésett fejlődésű területek agrárnépességének jelenkori történetében. A Green Ring országaiban, az európai fejlődésközpontoknál később iparosodó

európai területeken, Kelet- és Közép-Európában, a skandináv és finn térségek jelentős részében, a mediterrán régiókban, Izlandon és Írországbán a mezőgazdaság a gazdaság kiterjedt szektora, a parasztság a társadalom legnagyobb létszámú társadalmi csoportja volt a 20. század közepéig. A század második felében a markáns és jellegzetes paraszti jelenlét jelentősen csökkent. Az európai integráció és a mezőgazdaság modernizálása, valamint a szocialista és poszt-szocialista korszak hasonló eredményhez, az agrárnépesség nagy arányú csökkenéséhez és a történelmi parasztság eltűnéséhez vezettek.

A kötet fogalmait használó rövidebb tanulmány (KOVÁCH 2003) vitájában GYÁNI Gábor (2003) erőteljesen ellenezte a „paraszt” fogalmának kiterjesztését. Szerinte a konkrét társadalomtörténeti folyamatok elemzésekor elégtelen a paraszt, a paraszttalanítás univerzális fogalmának használata, és helyesebben járunk el, ha visszatérünk a regionálisan kötött formációk elemzéséhez. A vita más résztvevői (LAKI 2002, BENDA 2003, HARCSA 2003) nem kifogásolták a Green Ring-kötetben követett összehasonlító módszert, amelynek szükség-szerű kiindulása egy olyan „paraszt” és „paraszttalanítás” fogalom, amely az összes vizsgált régióra alkalmazható. A paraszti állapot és a paraszttalanítás északi, ír, mediterrán, kelet- és közép-európai változatai eltérő jegyekkel (is) rendelkeznek. Az összehasonlítás pontosan arra ad alkalmat, hogy megérthetőbbé váljon, miben és miért volt más a paraszttalanítás Közép-Európában. A végeredmény ugyanis minden országban hasonló: a 20. század végére eltűnnek Európából a parasztként azonosítható társadalmi csoportok. Az irodalom jelentős része szerint a Romániában, Bulgáriában és más poszt-szocialista országokban a dekollektivizáció következtében visszaálló kisbirtokszerkezetet sem lehet „vissza-parasztosodásként” értelmezni (LEONARD–KANEFF 2002, GAGYI 2005).¹

Az EU tagállamaiban a '60-as években még 23% volt a mezőgazdaságban alkalmazottak munkaerőpiaci részesedése, ami a '90-es évekre 10% alá esett (BLACK–BULLER–HOGGART 1995, GRANBERG–KOVÁCH 1998). Néhány balkáni országot kivéve hasonló változás történt a poszt-szocialista területeken is (KOVÁCH 1994). A mezőgazdasági foglalkoztatottság az unióban tovább csökkent a 21. század elején (mintegy 5%-nyira). Az EU tagállamaiban a mezőgazdasági népesség csökkenése az összes foglalkoztatottakon belül a legutóbbi években, az unió bővítése után is folyamatos volt (6.1. tábla). A mezőgazdasági népesség aránya csak Görögországban, Lengyelországban, Litvániában és Lettországbán 10% fölötti, és Romániában (még 2008-ban is) a foglalkoztatottak egyharmada. A csökkenés a Green Ring országaiban különösen gyors volt (BURGERNÉ 2001). Portugáliában például 1980 és 2001 között 28,6%-ról 10,9%-ra (MOREIRA–RODRIGO 2001, FÓTI–LAKATOS 2006), Spanyolországban 1976 és 1998 között 22,3%-ról 7,8%-ra, majd 2001-re 6,5%-ra esett a mezőgazdasági foglalkoztatottság (OLIVA–CAMARERO 2001).

¹ A paraszttalanítás (*de-peasantisation*) egyes szövegkörnyezetben paraszttalanodásként is érthető. A szóhasználat különbsége ebben az esetben azt jelöli, hogy az európai parasztság eltűnésében a hatalmi beavatkozásnak vagy egyfajta, a társadalom egészének az átalakulásához alkalmazkodó zártabb és öntörvényű társadalmi mechanizmusnak tulajdonítunk nagyobb szerepet. Dolgozatomban a „paraszttalanítás-t” használom, mert a magyar vidéki társadalom változásait, korszakról korszakra a politika intervenciói bármilyen más tényezőnél erőteljesebben befolyásolták.

6.1. tábla. A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás aránya a gazdaságban
(GDP-beli részesedés) az Európai Unió tagállamaiban

Ország	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<i>Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás</i>							
Ausztria
Belgium	2,4	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	2,0
Dánia	4,4	4,2	4,1	3,8	3,6	3,5	3,3
Finnország	8,1	7,6	7,1	6,6	6,5	6,2	5,8
Franciaország	5,0	4,8	4,8	4,7	4,5	4,3	4,1
Görögország	19,6	19,4	18,8	18,0	17,5	16,7	16,3
Hollandia	4,0	4,0	3,9	3,6	3,5	3,5	3,4
Írország	10,6	9,8	9,3	8,9	8,4	7,5	7,0
Luxemburg	2,0	1,9	1,9	1,8	1,6	1,6	1,6
Nagy-Britannia	2,0	1,9	1,8	1,7	1,5	1,5	1,4
Németország	3,0	2,7	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4
Olaszország	6,0	5,7	5,6	5,3	5,0	4,8	4,8
Portugália	11,9	12,2	12,2	12,0	11,0	10,8	10,9
Spanyolország	7,9	7,9	7,7	7,4	6,9	6,6	6,5
Svédország	3,1	3,0	2,9	2,8	2,8	2,7	2,6
Összesen	5,2	5,0	4,9	4,7	4,5	4,3	4,2

Ország	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<i>Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás</i>						
Ciprus*	4,7	5,4	4,9
Csehország	...	5,8	5,6	5,3	5,2	4,9
Észtország	...	9,9	9,5	8,8	7,0	7,1
Lengyelország	18,7	19,2
Lettország	18,7	17,2	14,4	15,1
Litvánia	20,7	21,4	18,4	16,5
Magyarország	8,2	7,8	7,3	7,0	6,5	6,1
Szlovákia	7,2	6,9	6,3
Bulgária	13,2	9,7	...
Románia	40,9	42,0	44,0	45,2	44,4	...

Forrás: FÓTI J.–LAKATOS M. (2006)

Az ezredfordulóra az agrárium és a vidék az európai modernizációs központokban is jelentősen megváltozott (MORMONT 1990). MENDRAS (1970), FRANKLIN (1969) és mások már negyven évvel ezelőtt az európai fejlődésközpontok parasztságának eltűnéséről írtak. A „később érkezők” társadalmában a korábbi agrár- és paraszti dominancia miatt a mezőgazdasági termelés és a termelők világának gyökeres átalakulása a 20. század második felének teljes társadalomszerkezetét meghatározó folyamat. Egy-két évtizeddel az ezredvég előtt a Green Ring államaiban még értelmesnek tűnt a vidéki társadalom egyes csoportjainak parasztként történő azonosítása, míg napjainkban ez már hiábavaló vállalkozás lenne.

6.1. A „paraszt” és „parasztlanítás” értelmezése

Mit is értsünk a „parasztlanítás” fogalom alatt? Lehet-e még valamit hozzátenni a „paraszt” fogalmához, ha arra is keressük a választ, hogy mi veszett el vagy tűnik éppen el az európai vidékről és kultúrából? Létezik-e egyáltalán olyan „paraszt” fogalom, amelyet a Green Ring országában viszonylag egységesen alkalmazhatónak tartanak? Volt-e bármikor koherensen értelmezhető európai parasztság, vagy időről időre olyan társadalmi csoportok összehasonlítása történik, amelyek nagyon is különböző jegyekkel jellemezhetők? A legtágabb értelemben a „parasztlanítás” az agrártermelők, farmerek és más élelmiszertermelők hanyatló gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai jelentőségére vonatkozik általában az európai, és különösen a későn iparosodó régiók társadalmában. A „parasztlanítás” a Green Ring-kötet fejezeteiben a hosszabb időtartamú, 19. és 20. századi trendek, valamint a legutóbbi évtizedek rurális változássorozatának az értelmezési kerete is.

A „parasztlanítás” értelmezésének elsődleges problémája a „paraszt” fogalmának többértelmű használata és tisztázatlansága a köznyelvben és a tudományos elemzésekben. A Green Ring-kötet készítésekor információt gyűjtöttünk arról, hogyan használja a vizsgált régiókban a „parasztot” a mindennapi nyelv és a tudomány. GORLACH és STAROSTA (2001) szerint a lengyel köznyelvben a „paraszt” hosszabb ideje arra a társadalmi kategóriára vonatkozik, amelyet a kisüzemi mezőgazdasági termeléshez kötött speciális életmóddal lehet jellemezni. A „paraszt” ma inkább a városi ellentéte, de a közelmúltban a „paraszt” olyan vidékit jelentett, aki nem tartozott a földesurak közé. A „parasztot” olyan valaki szinonimájaként használták, aki alacsony helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában. A lengyel paraszt szó az orosz rabszolga kifejezésből származik, és negatív jelentéstartalmakat hordoz. A „chlop” a 17. században valójában a jobbágyi állapotú társadalmi csoporthoz tartozók neve volt. Eredeti jelentése és etimológiai története nagy hatással volt 20. századi használatára is. Az értelmiségi szóhasználatban a „paraszt” másodrendű állampolgár. Az iparosítást és urbanizációt erőltető kommunista korszakban a „paraszt” ismét az elmaradottal kapcsolódott össze. Napjainkban a vidéki politikusok és a köznép a megbélyegző „paraszt” helyett inkább a „nép” vagy a „farmer” kategóriákat használják.

A spanyolban a *campesino* (paraszt) és az *agricultor* (farmer) szolgál a mezőgazdasági népesség megnevezésére (OLIVA–CAMARERO 2001). Az *agricultor* (farmer) foglalkozási kategória, míg a *campesino* (paraszt) azoknak a társadalmi állapotát jelöli, akik vidéken élnek és dolgoznak. A *campesino* tágabb értelemben, melléknévként mindarra vonatkozik, ami vidékről jön, illetve a vidékkel kapcsolatos. A hétköznapi nyelvhasználatban a *campesino* a városi, modern, művelt és udvarias ellentéteként, iskolázatlan, vad, ösztönös értelemben is használatos. A spanyol és a Spanyolországban honos más nyelvek további kifejezéseket is alkalmaznak a mezőgazdasági csoportok jelölésére. A baszk *baserri*, a katalán *payes* és *rabassier* az élet és gazdálkodás szervezeti alapegységét, a paraszt háztartást jelenti. A katalán *labrador*, a galíciai *labrar* a kisparasztok, a *jornalero* és regionális változatai a nagybirtokok naponta fizetett bér munkásainak a neve.

A portugál mezőgazdaság a 18. századtól nyitott volt a külső piacokra. Délen a nagybirtokok, északon és néhány déli régióban a földbérlet rendszere korlátozta a maga földjén gazdálkodó, relatív gazdasági autonómiával rendelkező parasztság létrejöttét. A paraszt szó nem is szerepel a portugál történeti szótárban (MOREIRA–RODRIGO 2001). A paraszt *camponés* a mai portugál nyelvben két jelentéssel bír. A társadalomtudományok a családi keretek között gazdálkodót értik alatta, az írott és beszélt köznyelv mindazt, aki vidéken él és dolgozik. Mind

a két jelentéstartalom olyan társadalmi kategóriára vonatkozik, amelyet a hagyományos tudást és szakképzettséget használó mezőgazdasági kistermeléshez kötött speciális életmód jellemez. A gazdálkodók nem a „parasztot” használják saját társadalmi státuszuk megnevezésére, hanem a *lavrador*t, a mezőgazdasági termelőt. A politika nyelvezetéből el is tűnt ezért a „paraszt”, de a hétköznapi beszéd továbbra is használja a tradicionális vidéki életmód szinonimájaként.

FONTE (2001) szerint az olasz *contadino* (paraszt) tartalma pontosan fejezi ki a mediterrán régiók észak-európaiaktól különböző, hosszú időtartamú térségi folyamatait. A városiasodás Dél- és Közép-Olaszországban megelőzte az iparosodást. A (kis) város–vidék gazdasági és kulturális egysége a jelenkorig fennmaradt. A *contadino* egy területi egységnek, a *contadónak* a lakója, amelynek a nemesi vezetője a vegyes szerkezetű mezőgazdasági ipari-kereskedelmi kisvárosban, a *contado* központban él. A mezőgazdaság és a paraszti lét kevésbé kötődött települési kategóriákhoz. A mediterrán kisváros parasztlakóhelye is. A város az iparosodással sem vált a termelés és a népesedés domináns központjává. A vidéki és városi kézműves hagyomány, a kisipari termelés, a rugalmas munkavégzés, az informális gazdaság, a több forrásból történő jövedelemszerzés és a hagyományos társadalmi újratermelési formák sok régióban újjáéledtek. A város és vidék kapcsolatában nem az elkülönülés és a konfliktus, hanem a gazdasági és térségi integráció az uralkodó. Az olasz hétköznapi nyelvben a „paraszt” általános jelzőként ugyancsak rendelkezik negatív jelentéstartalommal is.

A lengyel, a magyar, a mediterrán és az ír (TOVEY 2001) attitűdök gyakran negatívak a „paraszt” vonatkozásában és sokban különböznek az észak-európaiaktól, ahol a szabad parasztság magasra értékelt társadalmi csoport volt és maradt. Svédországban a szabadparaszti háttérű hadsereg a birodalomépítés egyik meghatározó intézménye a 16. századtól. Finnországban a parasztot (*talonpoika*) a második világháborúig a nemzeti függetlenség és a nemzeti kultúra letéteményesének tekintették, azt követően pedig az országépítés legfontosabb társadalmi csoportjának (GRANBERG–PELTONEN 2001).

6.2. A „paraszt” fogalma Magyarországon

A „parasztnak” a magyar köznyelvben is összetett jelentése van. Az erőteljesen negatív mellékjelentés a közép-kelet- és dél-európai nyelvekéhez hasonló. Nem véletlen, hogy a „paraszttal” szemben a „kisgazda”, „gazda”, „gazdálkodó”, „földműves” vagy „földmunkás” gyakrabban szolgált a 20. század elejétől a mezőgazdasági kisüzemi termelők önmeghatározására, bár az is igaz, hogy a „parasztot” a 20. század közepéig milliók megnevezésére használták. A két világháború közötti népi irodalom igencsak ellentmondásosan használta a „paraszt” fogalmát (NÉMEDI 1985). A szocialista korszakban, a lengyelhez hasonlóan, a „paraszt” jelentései közül a „nem városi”, „alacsony társadalmi státusszal rendelkező” erősödtek fel. A magyar kifejezés szótörténete még összetettebbé vált a kollektivizáció után. A „falusi”, „vidéki” utalt a rurális lakosságra, de a (kis)városokban élő kistermelőkre is. A „szövetkezeti parasztság” és az „állami gazdasági munkás” a korszak statisztikájának és bürokratikus szóhasználatának a kategóriái. A mezőgazdaság köré szerveződő második gazdaság intézményének megerősödésével a szóhasználat még tovább árnyalódott. A „paraszt” elvesztette korábbi, konkrét társadalmi csoporthoz kapcsolt jelentését. A részidős kisüzemi termelésben résztvevők „háztájizóként”, „kistermelőként” azonosították magukat, és a munkajelleg-kategóriák (mezőgazdasági szak-, betanított vagy segédmunkás) is általánosan elfogadottakká

váltak. A jelenkor élelmiszertermelői a legritkább esetben használják önmegjelölésre a „paraszt” kifejezést, erre inkább a „mezőgazdasági vállalkozó”, „családi gazdálkodó”, esetenként a „farmer” szolgál. A „paraszt”, a „vidéki”, a „falusi” jelentése gyakran összemosódik a mindennapi nyelvhasználatban. A „paraszt” a mai magyarban inkább az alacsonyabb kulturális kategória szinonimája és nem egy viszonylag egyértelműen meghatározható társadalmi csoporté. A romantikától a 20. század utolsó évtizedéig a „paraszthoz”, a „vidékhez” tartozó összetett (de inkább pozitív értelmű) imázst az ezredfordulóra a negatív jelentéstartalom dominanciája váltotta fel (CSITE–KOVÁCH 2002). Az agráriumhoz valamilyen módon kötődők a modernizáció és az európai integráció szempontjából kétséges szereplőként jelennek meg a médiában és a közbeszédben (KOVÁCH 2007/1). A többségében városi fogyasztók élményorientált vidék-imázsában (CSURGÓ 2007) a „paraszt” olyan idealizált figura, amellyel a jelenkori agrártermelők aligha azonosulnak.

A társadalomtudományi gondolkodás talán legtöbbet idézett parasztság fogalma Erdei Ferenc munkásságához kapcsolódik. Erdei paraszt és parasztságfogalma nagyobb változást mutat (BOGNÁR 2004, 2005), és ugyan nem ismeretes, hogy pontosan mit ismert és használt korának társadalomtudományi munkái közül, az bizonyos, hogy szemléletmódja a felismerhető politikai indítékok ellenére legalább olyan árnyalt, mint ismertté vált nyugati elődeié vagy kortársaié. Marx (és Lenin) nézeteit ismerte és alkalmazta, de végső soron a csajanovi felfogással is rokonítható és egyenértékű, amit a parasztságról alkotott. Redfield koncepcióját évtizedekkel előzte meg. Aligha tévedünk, ha Erdei parasztokkal, parasztsággal foglalkozó műveinek nyelvi és egyéb elszigeteltségét a nemzetközi tudományosság vesztéséeként értékeljük.

Erdei egyrészt strukturális helyzetként értelmezi a parasztság állapotát. A parasztság olyan különös csoportja a társadalomnak, amely a társadalom alján helyezkedik el, rendi szabályok fogják össze, amelyek a társadalom többi részétől is elválasztják (ERDEI 1980). A paraszti ebben a közelítésben az úri/polgári osztálytársadalomba nem illeszkedő, azon kívül szorult társadalmi pozíció, amely a földbirtok, a vagyon nagysága vagy hiánya, és még az üzőtt foglalkozás szerint is erősen rétegzett, társadalom a társadalomban (ERDEI 2004). „A parasztság egész tömegében sem a történelmi nemzeti társadalomhoz, sem pedig a polgári társadalomhoz nem kapcsolódott hozzá. Mint a magyar társadalom népi alvilága, szívós továbbélése egy múltbeli társadalmi szerkezetnek. Jelenlegi helyzetének legdöntőbb vonása éppen ebből a különös történeti helyzetéből következik. Tehát alakulásának válságos fordulóján áll, miután mind a gazdasági élet, mind pedig a külső társadalmi hatások egyformán afelé szorítják, hogy felbontsa régi szívós társadalmi formáit, és átalakuljon annak a rendszernek a vonalán, amelyik általánosan átfogja a magyar társadalmat. Éppen ezért társadalmának legjellegzetesebb vonása a polgárosodás. Tehát az a folyamat, amelyik érvényteleníti és lerombolja a paraszti hagyományokat és a paraszti izoláltságot, és egyfelől a polgárság és kispolgárság, másfelől pedig a munkásság irányában alakítja át a korábbi parasztgazdákat és parasztmunkásokat. Ez a fejlődési helyzet kétségtelenül átmenetiség, és ez az átmenetiség nyomja rá a bélyegét parasztságunk egész életére” (ERDEI 1987, 41.).

A paraszti átmeneti strukturális állapot a 20. század közepén. Polgárosodása során vagy a polgári osztályok részévé válik, vagy proletarizálódik. Erdei paraszti polgárosodás koncepciója részben ugyancsak strukturális fogalom, amennyiben a paraszt mint a polgári/úri társadalomszerkezeten kívül rekedő társadalmi alakulat, a (polgári) osztályszerkezet valamelyik szintjének a részévé válik.

Más részről azt is hangsúlyozza Erdei, hogy a parasztság nem osztály, nem nép és nem

jogi, hanem társadalmi (hozzátehetjük, hogy weberi) értelemben vett rend (ERDEI 2004), amely a felső társadalmi felügyelet és a belső normarendszer kettős függésrendszerében működik (BOGNÁR 2004). Mindennapi tevékenységeit a közösség által elfogadott normák és értékek irányítják. A paraszti élet irányító értékei a föld, a munka és a szabadság (ERDEI 1977). A paraszt a rendileg szerveződő lokális közösség része, törekvései a közösségben elfoglalt státusának fenntartására irányulnak, a közösség normáinak elfogadása egyéni érdekeinek szolgálatában áll.

A társadalomtudományok ma zavarba ejtően széles kínálattal rendelkeznek az élelmiszer-termelők megnevezését illetően a statisztika „őstermelő” kategóriájától kezdve a szociológiai hagyomány Erdeitől induló parasztságfogalmán keresztül a ’70-es évek parasztpolgáráig (JUHÁSZ 1982), a ’80-as évek polgárosodó kistermelőjéig (SZELÉNYI 1992), vagy a szövetkezeti parasztság semmire sem alkalmas fogalmáig. A fogalomzavar a ’90-es években talán még fokozódott is. A családi gazdaság, kisüzemi termelő, kigazda új jelentést kapnak, és a KSH egyik osztálya másként értelmezi a terminusokat, mint a másik (CSITE–CSURGÓ–HIMESI–KOVÁCH 2002). A „paraszt” értelmezésének bizonytalansága nemcsak a jelenkorra vagy a megelőző évtizedekre, tehát a felbomlás és eltűnés időszakára vonatkozó társadalomtudományi kutatások esetében szembeűnő, hanem a mezőgazdasági termelők kétségtelen demográfiai dominanciájának korszakait elemző történelem- és néprajztudományi munkákban is.

KOVÁCS Teréz (2006) akadémiai doktori értekezése nagy gonddal írja le a parasztság századokon átvonuló alakváltozásait, és műve alapforrás a „paraszt” fogalomváltozásainak megismeréséhez. A „parasztot” részben foglalkozásnak, részben társadalmi állapotnak mutatja be. Ugyanakkor nem vállalkozott arra, hogy új parasztfogalmat alkosson, lényegében elfogadta azokat a szempontokat, amelyeket a jelen fejezet korábbi változatában ajánlottam (KOVÁCH 2003). A doktori értekezés második része foglalkozik a „paraszt” és a ’90-es évek közepétől elfogadott „egyéni gazdálkodó” megkülönböztetése kapcsán a „paraszt” ideáltípusával. Azonosságokat, hasonlóságokat és különbségeket ír le a két szereplőcsoport között. Azonosság a parasztok és az egyéni gazdák valamennyi csoportja között, hogy mezőgazdasági termelést végeznek, önálló tulajdonosként és egyéni munkaszervezetben termelnek, a személyi és gazdasági autonómiára törekvés, és az egyéni gazdák paraszti származása. Hasonlóság a parasztok és az egyéni gazdák egyes csoportjai között, hogy a parasztok családi munkaszervezetben termeltek, ami az egyéni gazdák egy részére is érvényes, a sokrétű és összetett munkavégzés, a paraszti vagy parasztpolgári mentalitás, ami átöröklődött az egyéni gazdákra is, akiknél ez más gazdasági mentalitásformákkal kombinálódik és egészül ki. Különbőség a parasztok és a főfoglalkozású egyéni gazdák között, hogy a parasztság a társadalom demográfiaiilag domináns társadalmi alakulata volt, a főfoglalkozású egyéni gazdák demográfiai értelemben jelentéktelen kisebbség. A parasztok az önellátásra is törekvő vegyes gazdálkodást folytattak, az egyéni gazdák árutermelésre specializálódnak. A parasztok kiadásai és pénzforgalma jelentéktelenek, és gazdálkodásuk csak áttételesen kapcsolódik a piachoz, a főfoglalkozású egyéni gazdák piaci termelők és befektetők, a pénzpiacok (hitel, agrártámogatások) szereplői. A parasztoknál a családi üzem, a föld, az állatok a legfontosabb gazdasági és szimbolikus értékek, amelyek az öröklődő társadalmi státust is rögzítik. A főfoglalkozású egyéni gazdákban a gazdaság önmagában nem státusképző, annak szerepét a pénzvagyon veszi át. A paraszti gazdálkodás stabil és kiszámítható, az egyéni gazdálkodók gazdasági tevékenysége a külső (piaci, politikai, társadalmi) okok következtében változékony és kockázatos. A parasztok autonóm helyi közösségekben éltek, az egyéni gazdák beágyazódása a települési közösségbe nem történt meg.

Az igazság az, hogy a „paraszt”, „paraszttság” definiálásának összetett problémáját viszonylag kevés szerző próbálta megoldani a nagyszámú publikációhoz képest. A paraszttság európai történetét tárgyaló többkötetes, impozáns összefoglalás például az eddig megjelent kötetekben kísérletet sem tesz a fogalom meghatározására (HOFFMANN 1998 és 2001).

A paraszttság kapitalizmus kori történetéről publikált mű előszavában Szabó István a parasztstásgról szóló történetírás máig meghatározó, iskolateremtő professzora a jobbágytság jogi kategóriája helyén (amely nemcsak a mezőgazdasági termelöket, hanem például kézműveseket is magába foglalta) egyértelműen a „földműves” jelentést vezeti be a „paraszt” meghatározásaként. „A paraszt szónak már 1848 előtt »földműves« jelentése is volt, a jobbágy ugyanis legtöbbször földművelő, tehát ilyen értelemben is paraszt volt. A jobbágyfelszabadítás után már csupán eme jelentésének volt helye élő nyelvünkben, a »paraszttság« 1848 után társadalmi kategóriaként elsősorban életfenntartó foglalkozást, életformát és osztálykeretet jelentett egyszerre. A »paraszt« fogalmán most már kifejezetten mezőgazdasági népességet kell érteni.” (SZABÓ 1965, 7. old.). „A paraszttság mint egységes rendi osztály felbomlott a kapitalista rendszerben, de továbbra is megmaradt olyan tágabb társadalmi keretként, amelyet az említett értelemben gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális meghatározottságok parasztként fognak egybe.” (SZABÓ *i. m.* 15. old.) Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a paraszti népességhez tartozást gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális értékmérők határozzák meg, a paraszttság nem egységes társadalmi csoport, de „még mindig mindannyiukról szó van, amikor tágabb értelemben paraszti népről beszélünk.” (SZABÓ 1965, 14. old.) A történeti irodalom hosszú ideig kevés újat adott Szabó István fogalom-meghatározásához. Egy történeti rétegződés modell kialakításának kísérlete során Faragó Tamás foglalkozott a definiálás történeti nehézségeivel: „Visszatérve most már a paraszttság minősítéséhez, álláspontunk a következő: a megismert források és az olvasott irodalom alapján nem érezzük megnyugtatónak a paraszttság osztálynak minősítését. A feudális struktúra-elemzések elvont jobbágyosztálya a 18. század társadalmi valóságában, a társadalmi különbségek konkrét elemzési szintjén a paraszttság egyik rétegeként (birtokos parasztstásgként) jelenik meg. A paraszttság azonban összességében különböző társadalmi rétegek bonyolult szövevénye és korszaktól, helytől függően több-kevesebb mértékben rendi jelleget mutat.” (FARAGÓ 1999, 88. old.) Faragó azt is bemutatja, hogy a történettudomány képviselői a jogi helyzet – életmód – foglalkozás tényei alapján beszélnek parasztstásgról, míg a szociológus Erdei parasztstásfogalma inkább a falusi/mezővárosi népesség közös életmódjegyei szerint osztályoz. Gunst Péter a két világháború közötti parasztstásgról írt munkája előszavában tulajdonképpen nem ad új parasztfogalmat, hanem a korabeli tudományos és társadalmi közvélekedést és a statisztikai adatokat kísérel meg összhangba hozni. Mint írja: „De mi is a paraszt? Ebben a számos tekintetben vitatott problémafelvetésbe nem érdemes egy bevezetőnek részletesen belemerülnie. Számomra – adott összefüggésben – elég annak rögzítése, hogy a parasztnak a korabeli statisztikai, közgazdasági és szociográfiai irodalom által »östermelő« névvel illetett rétegnek azokat a tagjait nevezem, akik megélhetésüket elsősorban a szélesebb értelemben vett mezőgazdasági termelés valamelyik ágazatából biztosították, s akik magukat, valamint akiket a magyar társadalom más rétegei egyformán parasztnak tartottak. A ki a paraszt kérdésre a válasz ennél jóval egyszerűbb lehetne. Paraszt az, aki elsősorban önálló mezőgazdasági termelésből él, és aki maga is fizikai munkát végez.” (GUNST 1987, 7. old.) Gunst a továbbiakban leírja, hogy a statisztika „östermelő” kategóriája nem teljesen esik egybe a paraszti népességgel. A nincstelen, de a paraszti társadalomba integrálódni vágyók mellett a statisztikai adatok differenciálhatatlansága miatt a 100 katasztrális hold tulajdonnal rendelkezőket is

a paraszti népességhez sorolja, bár pontosan látja, hogy a 100 hold mesterségesen megvont határ, és több olyan csoport rendelkezhetett 50–100 holddal, amely semmi esetre sem volt parasztnak tekinthető. Gyáni Gábor a két világháború közötti társadalom elemzése kapcsán hangsúlyozza, hogy a paraszt nem csupán foglalkozási kategória vagy osztály, illetve történelmi értelemben vett rend, hanem olyan, Max Weber fogalomhasználatának megfelelő, szociológiai értelemben vett rend, amely Erdei parasztság meghatározását is magába foglalhatja. „Szűkebb értelemben viszont parasztokon olyan önálló mezőgazdasági kistermelőket értünk, akik falvakban vagy (az alföldi mezővárosokban) laktak és rendszerint mezői munkát végeztek, egyúttal pedig »egész életformájukban« parasztnak mutatkoztak.” (GYÁNI–KÖVÉR, 1998, 267. old.)

VALUCH Tibor (2001) részletgazdag társadalomtörténeti összefoglalása nem foglalkozik a „paraszt” fogalom kérdéseivel. A történeti parasztság változásairól szóló tanulmánya (VALUCH 2003) a parasztság erőteljes tagoltságát hangsúlyozza. A „paraszt” Valuch szerint sem tisztázott fogalom és a paraszti társadalom – a kollektivizálást követő időszakban lezajlott – (újra)rétegződésének jelentős részei sem ismertek. Az ’50-es és ’60-as évekre vonatkozóan a parasztság fogalom a tanulmány szerint a foglalkozás és tevékenységszerkezet, a földtulajdon megléte vagy hiánya alapján és az életmód – életforma – kultúra elemeinek a felhasználásával is meghatározható, de mindhárom módszer eltérő eredményekhez vezethet. Juhász Pál 1985-ös tanulmányára hivatkozva (JUHÁSZ 1985) Valuch azt írja, hogy a statisztikai parasztságfogalom a ’60-as évek társadalmi változásainak a következtében nem egyezik meg a történeti parasztság kategóriájával. Juhász és Márkus István szociológiai elemzései ugyanakkor azt is bemutatták, hogy a paraszti mentalitás és életforma elemei nem szűntek meg, és a mezőgazdasági kistermelésben történő nagyarányú részvétel következtében jelentős mértékben újraéledtek (MÁRKUS 1973, JUHÁSZ 1985). A történelmi értelemben vett parasztság és az „utóparasztság” sem azonos kategóriák. A társadalomstatisztikai szempontot érvényesítő Harcsa István szerint sem volt a ’60-as éveket követően szoros fogalmi kapcsolat a mezőgazdasági és a községekben élő népesség között (HARCSA 1995). Valuch tanulmánya a „paraszt” használatának megannyi nehézségét felsorolja, de a szerző végül nem ad új fogalom-meghatározást.

A Századvég folyóirat 2003-as számainak parasztokkal foglalkozó vitájában Benda Gyula a „paraszt” meghatározása kapcsán a következőket emelte ki: „Jómagam termékenyebbnek tartom azokat a definíciókat, amelyek a családi gazdaságot, a kulturális elemeket hangsúlyozzák. A problémák elemzésénél a meghatározások egyes alkotóelemeit kellene a változásokban konkrétan nyomon követni, s utólag értelmezni az átalakulás egészét. Azaz a paraszti gazdálkodás, család, a falusi közösség, a paraszti társadalmi-kulturális jellemzők továbbélése, változásai vagy eltűnései lennének vizsgálандók, s csak az egyes elemek ismeretében értelmeznénk a változást. A társadalomstatisztikai megközelítés azonban éppen ezen elemek követését nem segíti.” (BENDA 2003 *i. m.* 100. old.)

A néprajztudomány is újra meg újra szembesül a „parasztság”, illetve a „nép” fogalmak interpretációs kérdéseivel (erről összefoglalóan KÓSA 1998, SÁRKÁNY 2000). Az utóbbi években megjelenő Magyar Néprajz köteteinek tanulsága szerint a néprajztudomány leginkább Sárkány Mihály 1983-as keltezésű parasztság definícióját tartja elfogadhatónak (PALÁDI–KOVÁCS 2000, SÁRKÁNY 2000). Sárkány meghatározása a termelési viszonyokból indul ki. A parasztok „mezőgazdasági termelők, akik a mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (például halászat, kézműipar) és termelőtevékenységüket olyan társadalmakban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratemelésükhöz szükséges munkaerőnek

és munkaeszközöknek a birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy az egyes jogi személyek, akik a tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják”. (SÁRKÁNY 1983, 31. old.) A „paraszt” ily módon a konkrét történeti időtől viszonylag elvonatkoztatott társadalmi kategória, amely alkalmas a néprajzi kutatások helytől és időtől kevésbé függő alanyainak a kijelölésére, hiszen azok rég letűnt korok, vagy az Európától távol élő népességcsoportok is lehetnek. Kósa László a paraszti polgárosulásról írt könyvében nem vállalja ugyan nyíltan a polémiát, mégis egyértelmű, hogy a parasztságot konkrét történelmi korszakhoz köthető társadalmi képződménynek tartja. Mint írja: „A paraszti polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz. A hangsúly az időben és térben szélesen kiterjedt, igen bonyolult történeti alakzatokból álló folyamaton van. A paraszti polgárosulás, mint történés elméletileg kizárja az állandóságot, tehát szüntelen mozgást, változást feltételez. Ugyanis míg a feudális keret elhagyására a parasztságnak meg nem teszik az első lépéseket, nem lehet szó polgárosulásról, ha azonban a folyamat lezárul, azaz bekövetkezik a polgárosultság, akkor már parasztságról nem beszélhetünk, hiszen elvileg a volt parasztságnak teljes jogi és szociológiai értelemben polgárrá, citoyenné válik”. (KÓSA 1998, 43. old.) Kósa polgárosodás meghatározása, úgy vélem, ötvözni tudta a történelemtudományi, a szociológiai (Erdei) és természetesen a néprajzi közelítés elemeit. Nem a „paraszt” vagy a „parasztság” definiálásával foglalkozik ugyan, mégis egyértelműen dekódolható e tárgyra vonatkozó mondandója is: a parasztságot pontos időhatárok között érdemes definiálni, hiszen a jobbágyfelszabadítás előtt nem, a szövetkeztetés után pedig már nem lehet parasztságról beszélni. Nem valószínű, hogy a magyarországi társadalomfejlődés vonatkozásában a „paraszt”, a „parasztság” fogalmát az előbbiekből felsoroltaknál egyértelműbb és exponáltabb módon meg lehetne oldani, de a „parasztnak” a „Green Ring” kötetben megjelenő európai értelmezésvariációi segíthetnek pontosabban körülírni, mi is az a társadalmi állapot, amelynek tömeges eltűnésével kapcsolatban a magyar társadalom paraszttalanítását feltételezzük.

6.3. A „paraszt” fogalma

A „paraszt” köznyelvi jelentését és tudományos értelmezését tekintve nagy különbségek léteznek Európában, és kérdés, hogy alkalmas-e egyáltalán ez a fogalom az összehasonlításra? A nyugati szociológia a ’70-es évektől a parasztságnak társadalmi pozíciójának, a fogalom jelentésének és a parasztság történetének az újraértelmezésébe kezdett, ami számos teoretikus vitához vezetett.

A vitát megelőzően a társadalomtudományi gondolkodást a marxi és csajanovi „paraszt” koncepciók befolyásolták leginkább. A marxista tradíció a feudális termelési módhoz köti a „paraszt” fogalmát, amely a földet ténylegesen megművelők és más társadalmi csoportok közötti – a föld tulajdonára, használati jogára és a földhasználatból keletkező többlet elsajátítására vonatkozó – sajátos viszonyrendszert fejezi ki. A feudalizmus „parasztja” nem csupán önellátásra termel, hanem többlettel is rendelkeznie kell, amelyet mások az adott gazdasági és hatalmi helyzettől függően kisebb vagy nagyobb mértékben kisajátítanak. A nem feudális rendszerekben, ahol a „paraszt” nehezen azonosítható, pontosabb a farmer (gazda), családi gazdálkodó használata. A „paraszttalanítás” a marxista hagyományban a feudális rendszer

tőkés termelési módra történő váltásához kapcsolódik, amely során a parasztból kapitalista kistermelő válik.

CSAJANOV (1966) paraszti gazdaság elméletéről szóló könyvének az angol fordítása a „paraszt” értelmezésének egy másik közelítésmódját indította el. Ez a kutatási tradíció azt emeli ki, hogy a „paraszti” egy sajátos és külön termelési mód; egyedi (al) társadalom, megkülönböztetett szerveződésű társadalmi csoport. Csajanov a paraszti kisgazdaság (társadalmi) újratermelési funkcióit elemezte a termelés strukturális viszonyai mellett, és bemutatta, hogy a társadalmi intézmények (közösség, szövetkezet) legitimálják és egyensúlyban tartják a termelés paraszti formájának kulturális kereteit. REDFIELD (1960) ugyancsak nagyhatású koncepciója a „parasztot” inkább a „paraszti társadalom”, mint a tágabban értelmezett termelési mód részeként értelmezi. „Kis közösség” modelljében a „paraszt” egy sor kulturális közösségi intézmény, kollektív szokás és gyakorlat viszonyai szerint él, amelyek inkább egy megkülönböztetett társadalmi és kulturális világ jellegzetességeit mutatják, és kevésbé az osztálykapcsolatokét. Mind a két koncepció elfogadja ugyanakkor, hogy a paraszttársadalmak csupán résztársadalmak. Nincsenek saját állami vagy politikai szervezeteik, és annak az államszervezetnek az alávetettjei, amelyet mindig más társadalmi csoportok urálnak. Mindez kiemeli a „paraszt” más társadalmi csoportokhoz kötöttségét, de gyakorta előfordul, hogy a kutatások inkább a parasztszerepekre irányulnak, amelyek révén elszigetelődnek a kötődésektől és kivédik azok átalakulásának a hatásait. Ez a képesség teszi lehetővé az értelmezők szerint, hogy túléljenek bármilyen gazdasági és politikai környezetet, legyen az feudális, kapitalista vagy éppen szocialista formáció. Csajanov úgy gondolta, hogy a túlélés képessége annak a következménye, hogy a parasztszerepek inkább a társadalmi újratermelésre, mint a gazdasági felhalmozásra összpontosítanak.

Csajanov azzal érvelt, hogy a piachoz, a szövetkezesekhez vagy a közösséghez és csoportjaihoz kapcsolódó paraszti tevékenységek az újratermelési stratégia részeként magyarázhatók meg. A paraszti tevékenységeket nem lehet a profitszerzés logikája szerint megérteni. Ez a megközelítés egy időben háttérbe szorította a marxista tradíció hangsúlyozott különbségtételét a „paraszt” és a „farmer (családi gazdálkodó)” között. A feudális és kapitalista rendszerek földbirtoklási formáinak figyelembe vétele például sokkal kisebb szerepet kapott a „paraszti” határainak kijelölésében, mint a mezőgazdasági termelésről hozott (orientációs) döntések vagy a háztartás-üzem működtetésének a módjai. A csajanovi koncepcióban a „paraszttalánítás” a családi (háztartási) újratermelésre irányuló gazdálkodás lerombolását jelenti, ami nem csupán az agrárszerkezet változásaiból ered, hanem a kistermelők egyéni attitűdjének és kulturális orientációjának a megváltozásából is következhet.

Ezeket a kutatási irányokat követve a „paraszt” meghatározásának kísérletei megannyi összetett elméleti vitát eredményeztek. A nyugati szociológia a '70-es évektől a marx és csajanovi tradíciók (és parasztfogalmak) újraértelmezésébe kezdett, ami számos teoretikus vitához vezetett (például SHANIN 1972). A vita egy szála arról szólt, hogy milyen mértékben tudnak a parasztszerepek vagy családi gazdálkodók megfelelni a piaci kihívásoknak anélkül, hogy elvesztenék gazdaságaik elsődlegesen társadalmi újratermelésre irányuló paraszti jellegét. Az egyik ajánlás szerint a feudális struktúrákat elhagyó agrártermelőket inkább a racionális gazdasági döntések szerint termelő „farmer” fogalmával indokolt azonosítani. FRIEDMANN (1986) viszont úgy látta, hogy a kisüzemi termelés paraszti jellege a piacosság minden következményét túlélheti. A kivételt a fizetett munkaerő jelenti, mert folyamatos alkalmazásával megtörik a gazdálkodás teljesen vagy elsődlegesen a társadalmi újratermeléshez igazodó rendje. Egy idő után a vita egy általánosabb kérdés körül folytatódott. Mikor, illetve milyen

körülmények azok, amelyek hatása alatt a paraszti termelők, akik piaci, fogyasztói társadalmakban élnek, adaptálják termelésükben a gazdaságilag racionális viselkedést és a munkára mint a jövedelemszerzés eszközére vonatkozó instrumentális orientációt (GOLDTHORPE és társai 1969), ami átalakítja a korábban meghatározó társadalmi újratermelést és teret nyit az paraszttalanítás előtt? Az elméleti vita másik vonulata arról szölt, hogy valóban a parasztság meghatározó jellemzője-e a társadalmi reprodukcióra irányultság. A gazdálkodás paraszti formájának állandó strukturális kényszere-e, vagy inkább tekintsük kulturális normának, ami a sajátos társadalmi feltételekkel és a történeti időszakokkal együtt változik? A '70-es és '80-as évek vitái olyan kérdéseket fogalmaztak meg, amelyek a mai napig lezáratlanok és jelentősek azok számára, akik igyekeznek megérteni a jelenkori paraszttalanítási folyamatokat.

A '70-es és '80-as években tapasztalható érdeklődés a parasztlak és a paraszti termelés iránt gyorsan csökkent a '90-es években. A kutatások tematikájának változása követte az európai agrártermelők arányának gyors és nagyarányú visszaesését. A vidékszociológiában is tematikai és módszertani váltás történt, és az erőteltesebbé váló posztmodern megközelítéseknek megfelelően a vidék a tudományos kutatásokban mint a fogyasztás és a környezeti problémák területe jelent meg inkább, míg a mezőgazdasági termelés és termelő iránti sokoldalú érdeklődés egy időben alábbhagyott.

A „paraszt” fogalom körüli multidiszciplináris vita az európai szakirodalomban a csökkenő érdeklődés ellenére sem jutott nyugvópontra. Ellis tanulmánya például amellet érvel, hogy a „parasztot” nemcsak a nem mezőgazdasági termelőktől kell a definiáláskor megkülönböztetni, hanem a mezőgazdasági termelés szerinte nem paraszti formáiban résztvevőktől is, amelyek közé az ültetvények, a földesúri birtokok munkásait sorolja, de ilyennek tekinti a „kapitalista” vagy „piaci” család gazdálkodókat is. Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy ahhoz, hogy a „paraszt” ne egyoldalúan a stagnálás és a tradíció kategóriáinak összefüggéseiben legyen definiálva, figyelembe kellene venni az „idő” és a „változás” szempontjait is a fogalom meghatározásánál (ELLIS 1988). További definíciós szempontként a háztartás és a szélesebb gazdaság közötti kölcsönhatások, valamint a közgazdasági sajátosságok figyelembevételét javasolja. A „paraszt” definíciójának variánsaiban a tudományági közelítések különbségeit mutatja meg. A társadalmi jegyeket erőteltesebben hangsúlyozó tudományágak, mindenekelött a társadalmi antropológia értelmezésében a „paraszt” meghatározásának az átmenet a kulcsfogalma, és a „paraszt” azt a társadalmi állapotot írja le, amely átmenetet jelent a viszonylagosan elzárt, a térben elkülönült és önellátásra képes közösségek és az integrált piacgazdaságok között. A „paraszt” ebben az összefüggésrendszerben a „külső” gazdaság és paraszti közösségek kapcsolatában mindig létező piac és csere, az alárendeltség és a belső differenciáltság szerint írható le. A gazdaságtudományi elemzés a „parasztit” rendszerint a parasztagazdaság kettős, családi és vállalkozási kötöttségével, a termelési és fogyasztási célok egyidejű jelenlétével azonosítja, és a háztartást teszi az elemzések központi egységévé. Ellis hiányolja a „paraszt”, illetve a paraszti termelés integratív fogalmát, amely összegezné a különböző tudományágak megközelítésmódjainak különbségeiből is eredeztethető kutatási eredményeket. A paraszton olyan termelőt ért, aki megélhetését a földből biztosítja, elsősorban a családi munka keretei között, termelése része a szélesebb gazdaságnak, de a piacgazdaságba történő integrációja részleges, tökéletlen és hiányos.

A szocialista rezsim bukása és az általános földreprivatizáció a „paraszt” fogalmának újabb értelmezési vitáit indította el. Leonard és Kaneff megkérdőjelezi a szocializmus utáni korszak családi mezőgazdasági termelőinek parasztként történő azonosíthatóságát. Szerintük a definiálási viták elemzésének egy kissé a posztmodernről is ihletett tanulsága, hogy

mint minden teória, a parasztság elméleti megközelítése is többet mond el az elemző körülményeiről és szándékairól, mint az elemezni, definiálni kívánt jelenségről. A parasztság posztszocialista korszakban született fogalmi konstrukciói, legyenek azok intellektuális vagy politikai természetűek és indíttatásuk, nem értelmezhetők a múlt történéseinek és elméleteinek ismerete nélkül. A „paraszt” bármilyen fogalmi megközelítésének értékelésekor ajánlott figyelembe venni ezért azt a változatos viszony- és kapcsolatrendszert, amely az értelmiségi elemzőket, a politika képviselőit és azokat kapcsolja össze, akiket „parasznak” ismerünk (LEONARD–KANEFF 2002).

Az utóbbi években újra feltámadni látszik a mezőgazdasági – élelmiszertermelő és a természeti erőforrásokat használó – csoportok sorsa iránti tudományos érdeklődés. A vidék-szociológia tekintélyes wageningeni professzora, Jan Douwe van der PLOEG például arról jelentetett meg könyvet (2008), hogy a globalizáció időszakában a parasztság újjászületése a nagy agrár- és élelmiszeripari rendszerekkel szembeni ellenállás során, az autonóm együttműködések kialakításával és a fenntarthatóság biztosításával történik meg. Világszerte egymilliárd olyan agrártermelővel számol, akiknek a „vissza-parasztosodása” történik. Ploeg könyvében egyértelműen gazdasági döntéseinek és gazdálkodásának (viszonylagos) autonómiája a „paraszt” legfontosabb jellemzője, ami megkülönbözteti a mezőgazdasági (kis) vállalkozótól és a közösségi (szövetkezeti) termelőtől. Kelet- és Közép-Európa poszt-szocialista ártrendeződése, a nyugatitól karakteresen különböző agrár- és politikai formációk pontos konceptualizálásának keresése nagymértékben járul hozzá a mezőgazdaság tanulmányozásának újraéledéséhez. Az utóbbi évek irodalmának tanúsága, hogy az újraéledő „agrárkérdés” választait érdemesebb a nemzetinél tágabb társadalmi, politikai és földrajzi keretekben keresni.

Az északi, a mediterrán és a közép-európai kutatók amellett érveltek, hogy a korábbi évtizedek vitái a paraszt fogalmáról és történelmi sorsáról túlságosan szűk keretet adtak a Green Ring társadalmában történtek elemzéséhez. Ezért is fogalmazódott meg az igény, hogy hasznos lenne azoknak a hosszabb időtartamú folyamatoknak az elemzését újra a kutatások központjába állítani, amelyek kapcsolatba hozhatók a mezőgazdasági-élelmiszertermelő és természeti erőforrás-használó csoportok ezredvégi helyzetével és társadalmi körülményeivel. A korábbi viták marxí, illetve csajanovi teoretikus tradíciója az egyedi fejlődésű brit (és a korán iparosodó fejlődésközpontok), valamint a sajátos orosz példákhoz kapcsolódik, ezért csak részben használható más társadalmak paraszttalanításának megértéséhez. A „paraszt” észak-európai értelmezése abból a korszakból származik, amikor a szabad parasztság más társadalmi csoportokkal együttműködve hatékonyan járult hozzá a nemzeti identitás és a politikai demokrácia megeremtéséhez. Északon a szabad paraszt a vidéki társadalom mintaadó szereplője. Dániában, a későbbi paraszti mintaállamban, a jobbágyság intézményét megszüntetve a gazdasági és társadalmi gondokat orvosló állami földreform teremti meg a parasztságot jóval a modernizációs és urbanizációs kényszerek előtt. A szabad paraszt vált a követendő ideáltípussá a hétköznapi emberek számára, még ha a valóságos állapotok sokkal bonyolultabbak voltak is. Még a legkésőbb változó finn társadalomban is a szabad parasztot tekintik a társadalom meghatározó talpkövének (GRANBERG–PELTONEN 2001). A parasztok és pártjaik részvételét a modern, jóléti finn állam és társadalom létrehozásában fundamentálisnak értékeli (GRANBERG–NIKULA 1995). Írországbán a félféudális nagybirtok és a földbérlet változatai fejlesztik ki az exportra (marhahús és vaj) termelő agrárgazdaságot a 17. században, és csak a 19. században jönnek létre a parasztnak tekinthető földbirtoklási formák, nem utolsósorban a szövetkezetek létrehozásának következményeként (TOVEY 1998, TOVEY 2001). A mediterrán régiókban, mindenekelőtt a dél-olasz és dél-francia területeken, de az Ibériai-félszig-

ten is a parasztság településeinek térszerkezete esszenciálisan más, mint az európai fejlődési központokban. A mezőgazdasági termelő elsősorban vidéki városkákban, mezőgazdasági városokban élt és él, mint például a Chianti-övezetben, ahol a mezőgazdasági termelés volt a meghatározó gazdasági szektor a tömegturizmus megjelenése előtt (FONTE 2001). Más mediterrán régiók történeti fejlődése az urbanizált vidék település- és társadalomszerkezeti formáit teremtette meg. A marxi és csajanovi modellhez sem illeszthető példához sorolhatjuk a magyar alföldi mezővárosokat is. A felsorolt érvek még bizvást szaporíthatók, de ennyi is arra figyelmeztet, hogy a „paraszt” túl szűk értelmezését érdemes kerülni. A Green Ring-kötet a „paraszt” jelentésének több módon is kivitelezhető kibővítése mellett érvel.

A kötet bevezető tanulmányában (GRANBERG–KOVÁCH–TOVEY 2001) ezért a következőket javasoltuk továbbgondolásra:

„Paraszton” a kistermelőt kellene érteni, aki nem feltétlenül birtokosa a termelés eszközeinek, de valódi kontrollal rendelkezik a döntések, azok alkalmazása és végrehajtása fölött. A „kicsi” relatív mértékegység, ami fejlettségi foktól, a termelési technikától, időtől és földrajzi meghatározottságtól egyaránt függhet.

A paraszt vagy családi termelő nem magában létező társadalmi csoport, hanem a társadalom más alakulataihoz kapcsolódása szerint meghatározható kategória. Elkerülendőnek látjuk a feudalizmushoz kötött értelmezést, mert a „paraszt” inkább a feudális társadalmakat követő korai modern fejlődési szakaszokban jelenik meg. A paraszttalanítás többek között éppen arra kérdez rá, hogy a nem paraszti társadalmi csoportok változása milyen módon kapcsolódik a hatalmi és politikai struktúrákon keresztül a parasztság belső változásaihoz.

A parasztság ugyanakkor nem passzív társadalmi csoport abban az értelemben, hogy számot vet érdekeivel, követi is azokat, és igen változatos formákban, aktívan járul hozzá a társadalom életéhez. A parasztok résztvevői a forradalmaknak és politikai mozgalmaknak, a maguk módján ellenállnak a kollektivizálásnak, befogadói és továbbadói a felvilágosodásnak és a technikai újításoknak. A paraszttalanítás többek között ezeknek az adaptív képességeknek az elvesztését is jelenti.

Szükségesnek tartottuk nemcsak a gazdasági (és az ehhez járuló racionális), hanem a paraszti minőség leírásánál felhasználható kulturális tevékenységek összetettebb vizsgálatát is. A paraszti termelés kulturálisan is jelentőséggel bíró aktivitásforma, amire a sajátágosan paraszti társadalom és kultúra újratermeléséhez is szükség van. Nem csatlakoztunk azokhoz a modernista teoretikusokhoz, akik szerint a paraszti állapot valamiféle visszamaradottságot rejt, és a paraszttalanítás szükségszerű változás a tradicionális kultúrától a modern racionalitás irányába. A kulturális és civilizációs változások, valamint a helyi közösség vizsgálata, a paraszt fogalmának meghatározása következőképpen a paraszttalanítás elemzése miatt is megkerülhetetlenek.

A „paraszt” definíciójának elemei között kellene szerepelnie, hogy a gazdaságnak központi szerepe van a parasztcsaládnak és tagjainak az identitásában és önmeghatározásában is. A parasztok időről időre gazdaságon kívüli jövedelemhez is jutnak, de mindaddig parasztok maradnak, amíg gazdaságon kívül szerzett jövedelmeiket a gazdaság működéséhez vagy túléléséhez történő hozzájárulásának tekintik. Mikor a gazdaságon kívül szerzett jövedelmek már elsődlegessé válnak a család jövedelemszerzési stratégiájában, kérdéses, hogy parasztgazdaságról beszélhetünk-e még. A részidős mezőgazdasági termelés megítélése igencsak problematikus és nyitott kutatási kérdés ebből a szempontból is.

6.4. A parasztság létrehozása és megszüntetése

A Green Ring-kötet szakított azzal a felfogással, hogy a parasztság az európai történelem különböző korszakaiban azonosítható az élelmiszertermelők csoportjaival, és hogy a paraszt valamilyen tradicionális európai társadalmi csoport, amely a történelmen kívül létezett. Sok különbség létezik Európa országainak mezőgazdasági történetében, de abból a szempontból mégiscsak van hasonlóság, ahogy a társadalmi és politikai természetű változások létrehozták a parasztságot. A Green Ring számos országában az állampolgári jogokkal és birtoklási lehetőséggel rendelkező parasztság létrehozása végső soron sikeres politikai alkotás volt. Kelet- és Közép-Európában is politikai és jogi reformok sorozata vezetett a jobbágyság intézményének megszüntetéséhez. A kapitalizmus megerősödésének idején a parasztok súlya sok helyen megnövekedett a nemesi eredetű földbirtokosokkal és a nincstelenekkel szemben. Néhány országban, Izlandon, Skandináviában, Írországból politikai és kulturális befolyáshoz jutottak (JONSSON 2001, GRANBERG–PELTONEN, 2001 TOVEY, 2001). Északon radikális fordulat történt, amelynek eredményeként a halászattal és erdőgazdálkodással is foglalkozó élelmiszertermelők kiléptek a félig-meddig feudális, önellátó keretek közül, alkalmazkodtak a piaci viszonyokhoz (elsősorban a sózott vaj és hal piacain), résztvevői voltak az államépítésnek, a politikai demokrácia és a jóléti állam létrehozásának. A parasztság létrehozásának kulcspontja Svédországban és Dániában a termelőket földhöz juttató, állami irányítású földbekerítési mozgalom volt, amely 18. században kezdődött. Később, a 20. század közepéig, újabb földreformok járultak hozzá a paraszti állapot megerősítéséhez és a parasztmozgalmak politikai sikerességéhez. Az északi jóléti állam műve a parasztok és munkások közös érdekérvényesítési sikereként is értékelhető (ALESTALO–KUHNLE 1987).

Az északi parasztságtéremtés kulturális komponense is fontossággal bír, hiszen a parasztság presztízse erős maradt, a paraszti kultúra elemei a szabadidős tevékenységektől a díszítőművészetig organikusan integrálódtak a nemzeti és a mindennapi kultúrába (ANTTONEN 1996, SWEET 2003). A modern finn, svéd vagy norvég ipari formatervezés és építészet például erőteljesen rurális, természeti ihletettséggű napjainkig is (NELSON–CABRA 2004). A Green Ring más területein a parasztság megteremtése korántsem volt minden szempontból ilyen sikeres. Magyarországon vagy éppen a cári Oroszországban a jobbágyok felszabadításával a „paraszt” létrehozása felülről irányított politikai kezdeményezés volt, amit csak jelentős késéssel követett az érintett tömegek „parasztosodása”. A paraszti átalakulás az adott társadalmak megkésett fejlődésének következményeként lassú maradt, és a paraszti állapotból történő kitörés, a paraszti polgárosulás rendre sikertelen társadalmi program maradt. A rendies formák csak a 20. század erőszakos politikai beavatkozásának, a szocialista/kommunista rendszerek bevezetésének következményeként kezdtek lebomlani, amely során a paraszti autonómiának és érdekérvényesítésnek csak a rejtett változatai működhettek (VARGA 1998/99, 2003).

A parasztság létrehozásának különbségei és nagyon is elütő eredményei nem jelentik azt, hogy a parasztságot ne tekinthetnénk a fentiekben megadott koncepció szerint meghatározható társadalmi csoportnak. Ha a parasztság létrehozása a későn iparosodott európai országokban szélesebb társadalmi és politikai projekt eredménye volt, eltűnése is hasonlóképp értelmezhető. A paraszttalanítás adott regionális változatai nem a modernizációs trendek természetes és elkerülhetetlen következményei. A magyar társadalom vonatkozásában itt azt szükséges nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a Green Ring területein használatos paraszt fogalmak szerint létezik a közép- és kelet-európai intellektuális tradícióktól különböző közélet is a paraszt modernkori fogalmához, amelyben a paraszt teljes polgárjoggal és gazdasági

cselekvőképességgel rendelkező, kulturálisan bármely más társadalmi csoporttal egyenrangú társadalmi szereplő.

A „paraszt” jelentésének korábban bemutatott variációs lehetőségei arra utaltak, hogy a paraszttalanítás multidimenzionális elmozdulások sorozata, amelyek megértéséhez a következő szintek tanulmányozása szükséges:

- társadalmi paraszttalanítás – a gazdálkodás funkciójának változása a mezőgazdasági termelők és családjaik életében és társadalmi kondícióiban (gyakran a modernizáció és piacosítás ideológiájának alávetve),
 - strukturális paraszttalanítás – a parasztságnak mint társadalmi osztálynak és érdekképviselői szervezeteinek differenciálódása és eltűnése,
 - kulturális paraszttalanítás, mint az előbbi folyamatoknak a teljes társadalomra ható következménye, beleértve a nemzeti identitás újraalkotását és a rurális közösségek átalakulását is.
- A paraszttalanítás többdimenziós elemzését a társadalmi változásokról írt teoretikus művek is indokolják (GIDDENS 1984, SZTOMPKA 1993). Sztompka szerint a társadalmi változások ritkán elszigeteltek vagy egyediek, a társadalom más jelenségeihez kapcsolódnak, ezért szükséges a változások bármilyen elemzési kísérletének felismernie a komplexitásban az elemzett változást specifikusan jellemző kapcsolódásokat. A paraszttalanítás tanulmányozójának ajánlott elemeznie a változások klasztereit, amelyek együttesen eredményezik a paraszti állapot eltűnését. Sztompka társadalmi változás formáiról szóló elemzésének a paraszttalanítás folyamatára történő alkalmazása segítheti a paraszttalanítás dimenzióinak a konkretizálását:
- a parasztság összetételének változásai (elvándorlás, társadalmi mobilitás, a rurális régiók elnéptelenedése, a mezőgazdasági termelők szétszóródása, a jövedelemszerzés és a vállalkozói gazdálkodás új elemei),
 - a mezőgazdaság társadalmi struktúráinak változásai (az egyenlőtlenségek új formáinak megjelenése, a globalizáció strukturális hatásai, az EU új vidékfejlesztési politikája és a nemzeti államok újraértelmezése következtében kristályosodó új hatalmi viszonyok, új regionalizáció és decentralizáció, kooperatív és versenyképes kapcsolatok, új hálózatok létrehozása),
 - a gyakorlatok változásai (a foglalkozások specializációja és differenciálódása először az élelmiszertermelés iparosítása, majd globalizációja következtében, a fogyasztás és elosztás új formái, a családok szerepének újraértelmezése a családi termelésben és a több szektorra kiterjedő jövedelemszerzésben, a kulturális intézmények és tömegkommunikáció hatása),
 - a határok változása (a korábban elkülönült társadalmi csoportok egybeolvadása, a parasztság betagozódása más vidéki és a városi osztályokba, a „vidéki” és „városi” jelentésének változásai, városi turizmus a rurális településeken, a kultúragazdaság felemelkedése),
 - az alrendszerek és az intézmények összetettségének változásai (a politikai rendszerek főlénye a gazdasági szervezetekkel szemben, az EU vidékfejlesztési politikájának következményei, új re-disztributív rendszerek az EU-ban és a poszt-szocialista államokban, új szervezett kontroll az élelmiszertermelők családai, a civil társadalom, és még általánosabban a magánélet felett),
 - a természeti környezet és a természethez való viszony változásai (a fenntartható fejlődés a politikai kontroll céljává és kritériumává válik, az organikus és ökológiai termelés a vidéki innováció elemévé válik).

A fenti dimenziók jelölik ki az elemzés feladatát a paraszttalanítás minden adott esetében. Ezen túlmenően, tovább növelve a vizsgált kérdések összetettségét, a társadalomtudományi

elemzések igyekeztek tetten érni a parasztság eltűnését követő társadalmi változásokat is, ami a paraszttalanítás mellett olyan koncepciók megalkotásához vezetett, amelyek egy része a magyar nyelvű vitákból is jól ismert. Különösen lényeges viták tárgya a proletarizációs és polgárosodás-elmélet, illetve a de-tradicionalizáció és a poszt-tradicionalis vidék koncepciója. Hogy lehet a paraszttalanítást ezekhez a fogalmakhoz viszonyítani?

A paraszttalanítás az agrárváltozások marxi megközelítésében leginkább proletarizációt jelent. Ahogy a tőkés termelési viszonyok intézményesültek a társadalomban, a kisbirtokos parasztok elvesztették élelemtermelési eszközeik feletti ellenőrzésüket, az esetek többségében földjeiket is, és arra kényszerültek, hogy áruba bocsássák munkaerejüket, esetleg katonának álljanak. Marx írásai az angol agrártörténetről ezt az értelmezést erősítették (NEWBY 1978; GOODMAN–REDCLIFT 1981). Kautsky és Lenin írásai nyomán inkább a differenciálódás, mint az egyetemes proletarizáció vált az európai parasztság jövőjének teoretikus víziójává. Egyes régiókban nyomon követhetők voltak a földbirtok felhalmozás és a földtulajdontól történő megfosztás példái, és ebből arra következtek, hogy két osztály vált ki a parasztságból: a bémunkát alkalmazó nagyobb farmer-vállalkozók és a földnélküli vidéki bémunkások. Olyan régiókban, ahol egyetlen munkaerőpiac működött, mint a 19. században és a 20. század elején Írország és a terjeszkedő brit ipari központok esetében, a paraszti társadalom differenciálódása a városi proletariátus és a vidéki, családi termelő kispolgár földrajzi elkülönülésének konszolidációjához vezetett (CROTTY 1986). Lenin az oroszországi mezőgazdasági változások elemzésekor arra a következtetésre jutott, hogy a proletarizáció nem feltétlenül és kizárólag a földtulajdon elvesztése esetén történhet meg. A család eltartásához elégtelen földbirtoknagyság, a földművelés eszközeinek (igás állatok, felszerelés) hiánya miatt az alsó parasztság nagy valószínűséggel bérbe adta földjeit a tőkeerősebb gazdáknak (vagy ugaron hagyta), és a család (háztartás) túlélésének biztosításához munkaerejét bocsátotta áruba. Kautsky és mások amellett érveltek, hogy a kistulajdon az iparban vállalt tevékenységekkel szimbiózisban fennmaradhat a mezőgazdaságban (MEILLASSOUX 1981). A közép-, vagy éppen a gazdagparasztság középrétegesedése az iskoláztatással, a városokba költözéssel – ami éppúgy kilépést jelentett a parasztságból – a nyugati irodalomban hosszabb ideig kevesebb figyelmet kapott.

Részint hasonló viták és fogalmak jelentek meg a volt szocialista országok társadalomtudósainak munkáiban is. A parasztság megszűnése, átalakulása Európának ebben a régiójában a szövetkezetesítés, az államosítás és a poszt-szocialista kor privatizációjának és piacosításának eredménye, amely részleteit tekintve különböző módokon ment végbe. Jugoszláviában és Lengyelországban megmaradt a kisparaszti magántulajdon. Máshol a föld és a termelőeszközök állami vagy szövetkezeti tulajdonba kerültek, a földtulajdonos parasztok és a nincstelenek egyaránt szövetkezeti taggá, állami gazdasági dolgozóvá váltak. A kollektivizáció és az iparosítás korszakában nagyrészt megszűntek a történelmi parasztság létfeltételei.

A teoretikus és empirikus társadalomtudományi kutatások megkülönböztetett figyelmet fordítottak e mélyreható társadalmi változásra. Magyarországon, ahol az állami és szövetkezeti szektor együttélése a részidős mezőgazdasági családi termeléssel egyedi modellt teremtett, a kistermelésben újjászülető egyéni gazdálkodást a kollektivizáció és a felemás iparosítás kényszereire válaszoló sajátos ellenállásnak tekintették (SZELÉNYI 1988, KOVÁCH 1994, CSITE 1997). Az egyéni gazdálkodás fenntartásának az iparosításra, az állami vezérelt modernizációra adott társadalmi válaszként értékelése a lengyel vidékszociológiában is megjelent (GORLACH 1993).

A magyar szociológia három teoretikus modellt is kidolgozott az összetett vidéki változások elemzéséhez (SZELÉNYI 1988). A proletarizációs elmélet a részidőben családi mező-

gazdasági termelést is folytató vidéki munkásokat a munkásosztály olyan sajátos részének tekintette, amely a szocialista iparosítás logikája szerint rövidesen teljesen beolvad a munkásosztályba, és a hagyományos paraszti világ egyetlen formája sem éli túl a kollektivizációt és az iparosítást.

A Mendrastól kölcsönzött utóparaszság koncepció (MÁRKUS 1973) felhasználásával történt meg a vidéki és városi léthez is kötött társadalmi osztály gazdasági és szociális jellemzőinek a leírása. KEMÉNY István (1972) mutatta ki, hogy az ipari fizikai alkalmazottak fele első generációs, vidéki háttérrel rendelkező munkás. Az „új munkásosztályt” Kemény és a lengyel szociológia (SZCZEPANSKI 1970, KOLANKIEWICZ 1980) duális társadalmi meghatározottságúnak írta le, amely vidéken él, nem adta fel a részidős mezőgazdasági termelést, de a városokban dolgozik. Az utóparaszi vagy paraszt-munkási lét átmeneti állapot a proletarizációhoz vezető úton, bár hosszabb továbbélésére számítottak, mert a vidéki házzal rendelkező ipari/városi munkások generációkon keresztül sikerrel egészíthették ki jövedelmeiket az árutermelésre szakosodott kisgazdaságaik segítségével. A részidős, családi mezőgazdasági termelés a vidéki lakosság sikeres és innovatív stratégiájává vált, a klasszikus városi proletárlétnél jobb életkörülményeket biztosított, de a kistermelés nem a paraszti hagyományok folytatása, hanem, e teória szerint, a munkások új stratégiája, és a paraszság eltűnése visszafordíthatatlan (SZELÉNYI 1988).

A történelmi paraszság elmúlása vagy transzformációja áll a középpontjában a polgárosodás-elméletnek is, ami Erdei Ferenc két világháború közötti munkáiban jelent meg először. Erdei szerint a magyar paraszság hosszabb ideje a polgárosodás folyamatának résztvevője. Írásainak az alföldi városlakó parasztok a hősei, azé a nagytájé, ahol ő is született. Erdei a „paraszt” osztályszemléletű felfogása ellen érvelt azzal, hogy a „paraszt” olyan (gyakran városi) közösségben él, amelynek a kézművesek, iparosok és földnélküli mezőgazdasági munkások is tagjai, és a vidéki életmód és identitás, a felső úri, polgári társadalomból való kirekesztettség erősebb alkotórésze a paraszti létnek, mint a foglalkozási pozíció. A vidéki társadalom összes foglalkozása besorolódik a paraszti világba. A társadalom kettős (polgári és késő feudális) szerkezetében a paraszság a polgári társadalomszerkezeten kívül rekedt társadalmi rend. A polgárosodás a társadalmi változás olyan folyamata, amely megszünteti bizonyos paraszti csoportok kirekesztettségét, akik vállalkozó gazdaként vagy mezőgazdasági és ipari bér munkásként a polgári/kapitalista társadalom részévé válnak. A paraszság – mint ahogy az egész magyar társadalom – történelmi problémája, hogy a polgárosodás megszakadt, és fejlődése megállt.

A megszakított polgárosodás elméletét a szocialista időszakban több szociológus is újraalkalmazta (JUHÁSZ 1979, 1985, SZELÉNYI 1992). Szelényi nagyhatású elemzésében egy vállalkozói réteg kiemelkedését konstataálta a második gazdaság, pontosabban a mezőgazdasági részidős családi termelés keretei között, amit a kései szocialista társadalom válságához vezető társadalmi folyamatának tartott (SZELÉNYI 1992, CSITE 1998).

Szelényi empirikus vizsgálatokkal kísérte meg feltételezésének ellenőrzését arról, hogy a polgárosodás a középparaszt családokból származók életútjában mutatható ki. A „szocialista polgárosodás” modellje azzal számol, hogy a '80-as években egy új vállalkozói csoport emelkedett fel a nem szocializált második gazdaságban, és a középparaszt családokból származók mezőgazdasági családi árutermelésük eredményeként folytatni képesek a megszakított polgárosodást. Értelmezésében a társadalom és a társadalmi újratermelés kettős szerkezete a magyar társadalom hosszú időtartamú jellegzetessége, és a polgárosodás végső soron a paraszti középrétegek társadalmi státusának megőrzését vagy visszaszerzését eredményezi.

Szelényi elméletének kritikusai a történeti folytonosságot mutatták ki a kistermelők habitusában, a kisüzemek típusaiban és a háztartások több szektorból is jövedelmet szerző gazdasági tevékenységének tartós jelenlétében. Azzal érveltek, hogy a vonatkozó kutatások szerint (KOVÁCH 1988, 1994; JUHÁSZ 1979, 1982, 1983, 1985; MÁRKUS 1972, 1973, 1979, 1980) a szocialista társadalom-átalakítási kísérlet nem számolta fel a magyar társadalom egyes hosszú időtartamú trendjeit, és hogy a polgárosodás valójában erőtlen folyamat. A politikai rendszerváltást követően a polgárosodás a politikai retorika stabil eleme maradt, de a föld-privatizáció módja, a mezőgazdaság piacosítása, a teljes gazdasági átalakulás problematikus menedzselése megakadályozta a tömeges polgárosodást (HARCSA, KOVÁCH és SZELENYI 1998). Én is azt hangsúlyoztam, hogy a 20. század megújuló modernizációs kísérletei és a hozzájuk társuló agresszív politikai intervenciók a vidéki gazdaságba és társadalomba befagyasztották a vidéki polgárosodást (KOVÁCH 1997).

Egy vita résztvevői a polgárosodás többdimenziós folyamatként történő értelmezésének szükségességét emelték ki (BENDA 1991, JUHÁSZ 1991, KOVÁCH 1991, LAKI 1991, HARCSA 1991, VAJDA 1991). A fogalom megújításához az üzemforma (beleértve a gazdálkodói habitust és mentalitást), az individualizáció és az autonómia (beleértve a helyi közösséget is, (GORLACH–STAROSTA 2001); az állampolgárosodás és a polgári élet- és gondolkodásmód dimenzióinak az elemzésekbe vonását javasolták.

A polgárosodás vagy megszakított polgárosodás (SZELENYI 1992) tételei egyértelműen pozitív társadalmi változásnak mutatják be a parasztság eltűnését, ami mintegy végső célja a társadalmi átmenetnek. A paraszttalanítás viszont – in concreto – értelmezésem szerint inkább a parasztság társadalmi státuszának átalakulása valamilyen irányba, ami (még) nem meghatározható, és ezért teleologikus értéke kérdéses és kétséges.

6.5. De-ruralizáció, tradícióvesztés, a poszt-tradicionális vidék

A paraszti kultúrát sokhelyütt a nemzeti kultúra és identitás alapjának is tartották Európa később iparosodott országaiban. Amennyiben ez így van, mi lehet a kulturális következménye a paraszttalanításnak ezekben a nemzeti társadalmakban? Lehet-e a paraszttalanítást a rurális társadalom izolált társadalm szerkezeti változásaként értelmezni, ha a Green Ring államaiban a parasztság nemrég még oly domináns társadalmi osztály volt? Mi is enyészik el az eltűnő parasztsággal?

A parasztság körüli gazdasági és politikai változások gyakran a modernitás beköszöntéhez társuló elkerülhetetlen szükségszerűségként tűnnek fel a politikai és tudományos közbeszédben. Lehet-e a paraszttalanítás kulturális és társadalmi horderejét a tradícióvesztés fogalmával a kései modernitáshoz társítani? A tradícióltalanításról szóló viták tanulságai segítenek a paraszttalanítás elemzésének kiterjesztésében, kulturális és (össz)társadalmi vonatkozásainak leírásában, amire a proletarizációs és polgárosodás-modellek ellensúlyozása miatt is szükség lehet, mert a parasztság eltűnése ezekben a modellekben egydimenziós, strukturális változás. A parasztság azonban nem csupán egy önmagában és önmagáért létező társadalmi csoport, hanem kultúrája és azon kulturális jegyek miatt, amelyeket a körülvevő társadalom időről időre változó tartalommal a parasztihoz társít, a nemzeti, a helyi kultúra és identitás hordozója is. GYÁNI Gábor kritikája (2003) szerint a parasztságra nincs igazán szükség a magasabb kultúra és a nemzeti identitás jelenkori újraformálásakor. A vidéképekről készített összeállításunk (KOVÁCH 2007/1) és a magyar társadalom vidéképeiről készített elemzések

(CSURGÓ 2007/1 és 2, MEGYESI 2007/2) viszont azt mutatták, hogy a paraszti kultúrától örökölt és az autentikus parasztnak tartott kulturális jegyek a magyar magas kultúra, a helyi és nemzeti identitás (újra és egyre inkább) integráns részei. A paraszti kultúra tárgyi és szellemi hagyatéka markáns része annak az európai vidéki idillnek, amely a turizmuson, a városiak egyre erősödő érdeklődésén és a természeti és természetes felé fordulásán keresztül az európai fejlődésközpontokban is az identitás formálója még a globalizáció korában is (BLACK és társai 1995, ABRAM 2003, ANTONEN 1993). A vidék hálózatosodása és globalizálódása (MURDOCH 2006) számos olyan csatornát nyitott, amelyen keresztül a paraszti kultúra újraformált produktumai akadály nélkül jutnak a fogyasztókhoz.

A parasztságot nem egyfajta tradicionális társadalmi csoportként azonosítjuk. Mindvégig a történelmi parasztság fogalmat használtuk, és nem fogadtuk el az evolucionista modernizáció teoretikusainak értelmezését, ami szerint a rurális társadalmi átalakulás az elmaradottól a modern felé haladó változás folyamata. A paraszttalanítás egyaránt értelmezhető strukturális, (össz)társadalmi és kulturális folyamatként is.

SZTOMPKA (1993) vagy SHILS (1981) a tradíciót a múlt jelenben történő folyamatos létezéséként értelmezik. A folyamatos létezés két formáját különböztetik meg: a materialist és a teoretikust, illetve a szubjektívét és objektívét. Sztompka elképzelése szerint a tradíció az ideák és objektumok totalitására vonatkozik, amely a múltból hagyományozódik át, megtalálható a jelenben, nem lett elpusztítva, károsítva, elfelejtve és elhagyva. Egy másik értelmezés szerint a múltból az válik tradícióvá, ami nem egyszerűen megtalálható a jelenben, hanem megtartja az erős „bensőséges” viszonyát a jelennel. A tradíció harmadik típusú értelmezése szerint létezik „kitalált”, „megalkotott” tradíció, amelynek számos funkciója sorolható fel, mint a társadalmi összetartozás kifejezése és szimbolizálása, a státusz, intézmény vagy tekintély legitimizálása, a társadalmi normák és értékek elsajátíttatása a szocializáció folyamatában. (HOBBSAWM and RANGER 1983). A de-tradicionalizáció más teoretikusai a fogalom relativitását hangsúlyozzák (HEELAS–LASH–MORRIS 1996). A tradícióltalanítás hozzá magával a hit megrendülését a dolgok korábban adott vagy természetesnek tekintett rendjében, ami nincs hozzárendelve egyetlen konkrét történelmi korszakhoz vagy a társadalmi integráció alacsonyabb, illetve primitívebbnek tekintett szintjéhez sem. HEELAS (1996) a de-tradicionalizáció két koncepcióját különbözteti meg: a radikális és az egyidejű létezés tételeit. A de-tradicionalizáció radikális felfogása szerint (THOMSON 1996), a tradicionális társadalmakat a dolgok meghonosult, időtlen rendjében való hit irányítja, amelyek a múltban gyökereznek és a tekintély által legitimáltak. Az információ hiedelmeken alapszik és a múlt eseményeiből keletkezik. Az élet és életforma értékeinek, az üdvösségnek és a hozzá vezető útnak a kijelölése, a problémamegoldás módja nem individuális, hanem közösségi meghatározottságú. A személyiség kollektív vagy kommunális, kívülről vagy felülről irányított. Az egyén a kollektív vagy közösségi rend szerint létrehozott. Akkor megy végbe a tradícióvesztés, amikor az egyén már nem tartozik az egészhez, és elveszti hitét a dolgok tradíciók által irányított rendjében. A tradícióvesztés oka a tudás kiterjedése és a kommunikáció felgyorsulása, a kultúra pluralizálódása és töredezettsége. A de-tradicionalizáció olyan világhoz vezet, amelyben az egyének nem képesek koherens és meghatározott szubjektumként létezni, életük eseményein kívül találják magukat, a választás alternatívája is készen kapott, és az individualizáció következményeként a magáért felelős és autonóm ember válik értékké.

Az együttélés teória (LUKE 1996) azt hangsúlyozza, hogy a tradíciók az állandó újrafogalmazás, újratерemtés állapotában vannak, és az úgynevezett „kvázi tradíciók” létezésére

hívja fel a figyelmet. A tradíciók mindig nyitottak, mindig meghatározás kérdése, hogy mi a tradíció és mi is az, ami tradicionális. Az emberek sohasem kizárólag a tradíciókon keresztül informáltak vagy autonómak. A szokások, szabályok, eljárások és előírások, amelyek folyamatosan ellenőrzik és szabályozzák az emberi viselkedést, felfedik a múltból jövő és újonnan létrehozott tradíciók tartós együttlétezését. A tradícióvesztés velejárója az identifikációs problémák keletkezése (ADAM 1996, LUKE 1996). Az egyén a morális víziók versenyének (BAUMAN 1996) és a kulturális azonosulási politikák harcának kiszolgáltatott (LUCKMAN 1996). Az egyének nehezen kialakítható identitása társadalomszervező erővé válik (CASTELLS 2006). A tradíció-orientált múlt és a poszt-tradicionalis jelen vagy jövő között rengeteg az átmenet és a folyamatosság. Az európai kultúra bármelyik korszakában felfedezhető az, ami tradicionális, és az, ami mint tradíció elveszett.

CALHOUN (1995) a tradicionálist a tudás átadásának folyamata szerint értelmezi. A tudás átadásának hagyományos, nem formalizált, a kommunikáció helyi csatornáit használó, személyes módját a jelenkori társadalom tudásátadásával állítja szembe, ahol az a formalizált szabályok, intézmények segítségével és a tekintély erejével történik, nem személyesen, hanem közvetítő csatornákon keresztül. A mi megközelítésünk azt hangsúlyozza, hogy a de-tradicionalizáció elemzésének magába kellene olvasztania azt, ahogy a kulturális változásokat nagyon széles tartományban értelmezik a társadalomtudományokban. Megvan a veszélye annak, hogy a paraszttalanításon keresztülment társadalmakban nagyon különböző módokon értelmezik és értékelik a kulturális változásokat, mégsem mondhatunk le a paraszttalanítás kulturális következményeinek elemzéséről.

A kulturális paraszttalanítás a paraszti gazdaság modernizációja és farmerizációja a (strukturális paraszttalanítás) következményeként is érthető. A kulturális változásoknak azonban szintén vannak strukturális és gazdasági hatásai. A társadalmi és kulturális reprodukció, ami a gazdálkodói lét jelenét vagy jövőjét a múlttal kötheti össze, megszakítható, másrészt a történelmi múlt elemei újraeledhetnek és kulturális fontosságot nyerhetnek radikálisan más kontextusban, és ez átformálhatja a társadalmi újratermelést. Kiváló teoretikus munkák írták le az utóbbi években a „modern” vidékfejlődés kulturális komponenseinek szerepét (JOLLIVET 1997, BRUCKMEIER–KOPYTINA 2001). A „kultúragazdaság” (RAY 1998) fogalmának a felbukkanása, vagy a „fogyasztói vidék” (MARSDEN 1999) terminus egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy meghatározó változások történnek a vidék kulturális megértésében, feldolgozásában, és a reflexív modernitás korszakában mindez hozzájárulhat a mezőgazdasági vagy paraszti munka és élet megváltoztatásához. A késő-modern ruralitás kulturális újraformálása azt is előrevetítheti, hogy a múlt, jelen és jövő strukturái közti kapcsolat alapjaiban újraértelmezhető például azokban a folyamatokban, amelyet az irodalom „múzeumizáció” (SHORT 1992) vagy „örökségipar” (BESSIÈRE 1998) néven ismer. Mindez azt is jelenti, hogy a paraszttalanítás inkább a re-tradicionalizációhoz vagy Hobsbawm „létrehozott”, „kitalált” tradíciójához, és kevésbé a tradícióvesztéshez vezet.

BRUCKMEIER és KOPYTINA (2001) tanulmánya a vidék és mezőgazdaság kolonizációjának fogalmát vezeti be, ami azt jelenti, hogy a paraszti társadalmak más társadalmi struktúrák, csoportok és értékek hatása alá kerülnek, annak ellenére, hogy a parasztság megtartja tradícióit és a vidéki társadalomban elfoglalt szerepét. Nyitott kérdés, hogy a mezőgazdaság és a vidék kolonizációja, amely a modernizáció és a globalizáció függvénye, képes-e definitív változásokat eredményezni a kulturális újratermelésben. Túl tudja-e élni a parasztkok kulturális ellenállásának bármely formája a késő-modernitás politikai és információs intervencióit?

6.6. *Paraszttalanítás a magyar társadalomban*

Az elemzés kiindulópontja, hogy álláspontom szerint a magyar társadalom paraszttalanítása a jelenkori vidéki társadalmi változásokat alapjaiban meghatározó, megfordíthatatlan folyamat. HARCZA István (2003) a Századvég paraszttalanítás vitájában hangsúlyozta, hogy egy társadalmi osztály sohasem szűnik meg oly módon, hogy egyidejűleg tűnik el összes strukturális, társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzője és produktuma. Azok egyes elemei továbbélnék, és éppen ezért korai a parasztság eltűnését feltételezni, mert nem látható a folyamat vége, és a magyar társadalomban még léteznek a paraszti állapot meghatározói. Harcsa az ezredfordulóra beállt állapotok jelölésére a hanyatlás megjelölést javasolta a parasztság eltűnése helyett. Érvei szerint az ezredfordulón a családi mezőgazdasági termelők a paraszti jellegű léthelyzet keretei között éltek (agrártermelés családi szervezetben), és még nem lehetett látni társadalmi állapotváltozásuk irányát, mint ahogy saját identitásuk és a „paraszt” külső, osztálytársadalmi szóhasználatának fordulatait sem. KOVÁCS T. (2006) elfogadta a paraszttalanítás tételét a vizsgált dimenziókra vonatkozva, ugyanakkor szerinte a mai magyar társadalom egyéni gazdálkodóinak az esetét tekintve nem a parasztság eltűnése, hanem inkább csak átalakulása történt, igaz egy elég kisszámú csoport esetében. A jelen fejezet paraszttalanítás felfogását követve, amely a jelenség többdimenziós elemzésének szükségességét hangsúlyozta, én nem látom a „paraszt” fogalom használatának érvényességét egyetlen vidéki szereplőcsoportra vonatkoztatva sem. A családi mezőgazdasági termelés újjászületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. A jelenkori egyéni, családi termelők mezőgazdasági vállalkozók, a piaci viszonyok között nem is lehetnek mások. Identitásukban a paraszti meghatározottság esetleg a származásra, de nem a saját társadalmi állapotukra vonatkozó elem (CSURGÓ 2007/1, MEGYESI 2007/2). Az underclass állapotba süllyedt vidéki szegénység és a részidős mezőgazdasági termelők tömegeinek parasztként történő azonosítása gazdasági döntéseik autonómiájának a korlátozottsága, a mindennapi kultúra, a normák és értékek külső irányultságának és meghatározottságának a növekedése, a helyi közösség-szerveződés új tendenciáinak következtében kétséges. A tömeges proletarizáció és a piacgazdaságba integrálódó közepes és nagyobb magángazdaságok tulajdonosainak polgárosodása, a fiatalabb generációk értékválasztásai és mobilizációs törekvései felülírták a paraszti léthelyzet továbbélésének a szocializmusban is fennmaradó elemeit. A „paraszt” és a „paraszti”, mint a maga univerzális egységében (és összes dimenziójában is jelen levő) strukturális helyzet és kulturális állapot vagy specifikus társadalmi csoport (réteg, rend) nem része a jelenkori magyar társadalomnak.

A paraszttalanítás magyarországi sajátosságainak megértéséhez a fejezet ajánlott kutatási logikája szerint az európai tendenciákkal történő összehasonlítás használható, amely szerint a következő eredményre jutottam:

A később iparosodó európai régiók paraszttalanításával összehasonlításban elsőként a hazai mezőgazdaság- és parasztságtörténet valós specifikumait lehet kiemelni, mint például a kettős üzemstruktúra és a településszerkezet, valamint a mezővárosi településforma sajátosságait, amelyekről gazdag szakirodalom áll rendelkezésre (például ROMÁNY–TAMÁSI 2002, OROSZ–FÜR–ROMÁNY 1996, ESTÓK–FEHÉR–GÜNST–VARGA 2003, ENYEDI–HORVÁTH 2002, CSATÁRI 2007), amelyeket ebben a fejezetben részletesen nem tárgyalok.

Másodszor a politika szerepét hangsúlyoznám a parasztság létrehozásában és eltűnésének folyamatában. A parasztság létrehozását a jobbágyfelszabadításhoz és korszakához kapcsolom, és „történeti parasztságon” azokat értem, akik a jobbágyfelszabadítás és a kollektivizáció két

hulláma között működtettek mezőgazdasági kisüzemeket. Kósa László paraszti polgárosságról írt könyvének javasolt korszakolását gondolom magam is a paraszt fogalom történeti határainak mindazokkal a megszorításokkal, amelyeket az idézett történész és néprajztudós kollegák megfogalmaztak. Gunst Péter javaslatát követve azokat a társadalmi csoportokat is a történelmi parasztsághoz tartozóként fogadhatjuk el, akiknek nem volt, vagy csak nagyon kevés földtulajdona, de minden bizonnyal a történeti parasztsághoz tartozónak érezték magukat. A politika szerepe mind a parasztság jobbágyfelszabadítással történő létrehozásában, mind a magyar társadalom paraszttalanításában egyértelmű, ha nem is minden részletében tisztázott (DONÁTH 1976; OROSZ–FÜR–ROMÁNY 1996, ESTÓK–FEHÉR–GUNST–VARGA 2003, ROMÁNY 2002, VARGA 2003/1). A parasztság kárpát-medencei változatának létrehozása, később a nagybirtok állami védelme, a háborús gazdaságpolitikák bevezetése és egy sor megszorító intézkedés, majd a földosztás, a két kollektivizáció, a kádári modernizáció, majd a rendszerváltás utáni reprivatizáció és liberalizáció, a vidékfejlesztési rendszer európaizálásának kísérlete (CSITE–KOVÁCH 2002) az állami, hatalmi intervenció nem egyforma és nem azonos esetei. A paraszttalanításhoz vezető hatalmi intervenciók leginkább közös eleme, hogy kivétel nélkül rendkívül agresszívnek bizonyultak a 20. század második felében, és jószerével semmilyen teret sem engedtek a vidéki autonóm szerveződéseknek, a helyi lakosság aktív részvételének és a vidéki társadalom organikus átalakulásának (VARGA 2003/1 és 2, VALUCH 2001, 2003; KOVÁCS T. 2006). Harcsa István (HARCSA 2003) figyelmeztet arra, hogy a hatalmi beavatkozásoknak is megvoltak a maga határai, és csak akkor bizonyultak időtállóknak, ha teret nyitottak az éppen folyamatban levő társadalomszerveződési folyamatoknak vagy éppen legalizálták azokat.

Harmadszor célszerű a kollektivizáció következményeinek újragondolása a paraszttalanítás szempontjai szerint. Több szerző is arra hívja fel a figyelmet, hogy a paraszti gazdálkodás és létforma számos eleme túlélte a szövetkezesítést. (JUHÁSZ 1982, SZELÉNYI 1992, KOVÁCH 1988). Az empirikus példák szerint a magánföldtulajdon rendszerének megszüntetése nem törölte el totálisan azt, amit általában parasztin értünk, és a polgárosodáshoz hasonlóan érdemes a paraszttalanítást is több dimenzióban történő elmozdulások vizsgálatával értelmezni. Hogyan értékelhető például a kollektivizáció és modernizáció magyarországi modellje, amely egyrészt az erőszakos kollektivizációval felszámolta a történeti parasztság gazdasági létének alapjait, másrészt később utat nyitott a családi keretek között végzett mezőgazdasági termelés soha korábban nem tapasztalt piacosodása előtt? A '70-es évek közepén a kisüzemi mezőgazdasági termelésben ismeretes módon minden korábbi korszaknál magasabb volt a piacra kerülő termékek aránya (JUHÁSZ 1979, KOVÁCH 1988).

Negyedszer, magyar (közép-európai) sajátosság, hogy amíg a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termelők száma folyamatosan és radikálisan csökkent 1990-et követően, a vidéki lakosság aránya 1994-től az ezredforduló időszakig évente átlagosan a teljes népesség 0,7%-ával nő (CSITE–KOVÁCH 2002). Valami olyasmi történik a vidéki Magyarországon és Közép-Európa más régióiban is, ami nem illeszkedik a paraszttalanítást más Green Ring országokban követő rurális exodus folyamatához. Portugáliában vagy például Görögországban a mezőgazdasági termelés gazdaságon belüli súlyának és a mezőgazdasági termelők összes foglalkoztatotton belüli arányának gyors csökkenését a vidékiek nagyarányú, városokba vagy külföldre történő elvándorlása követte (MOREIRA–RODRIGO 2001, KASIMIS–PAPADOPOULOS 2001, KOVÁCH–NAGY KALAMÁSZ 2006).

Az 1990 után történtek világosan mutatták, hogy a paraszttalanítás nem pozitív előjelű folyamat, inkább kiegyensúlyozatlan, átmeneti időszakot jelöl és nem tévesztendő össze

a polgárosodás Szelényi-féle tételével. A tömeges vidéki polgárosodás a '90-es években megállt, bár ez nem indított el elvándorlást, sőt mint láttuk, a falvak lakossága intenzíven nő az évtized közepétől. Ez nem sikertörténet: a vidékiek tömegei veszítették el végleg felhalmozott (kevéske) anyagi, tudás- és kapcsolati tőkéiket és azt a képességüket, hogy valamilyen módon ellenálljanak a gazdasági, politikai vagy társadalmi nyomásnak és kényszereknek (HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994). Az EU későn iparosodó társadalmaiban a paraszti állapot elvesztése tömeges migrációt váltott ki, és minőségi változásokhoz vezetett a gazdálkodás és a szakképzettség területein. A paraszti létet az életképesség más formái váltották fel. Nálunk a vidéki lakosság aránya nem változott drámaian, de a túlélés vagy a gazdasági felhalmozás és gazdálkodás (utó)paraszti képessége és készsége darabokra esett szét. Az új vidéki társadalom régi és új szereplők egyvelege, de igen kevés kapcsolattal a történeti parasztsághoz. A zsákutcs szocialista modernizálás és a poszt-szocialista korszak elégtelen vagy egyenesen rossz politikai döntései egyaránt felelősek ezért.

Ötödszor a nemzetközi összehasonlítás során felbukkanó fogalomhasználati eltérések miatt lényeges hangsúlyozni, hogy a vissza-parasztosodás (re-peasantisation), ellentétben a fogalomhoz kapcsolódó, a szabad paraszti hagyományok és állapot iránti nosztalgia miatt elsősorban az észak- és nyugat-európai elemzők által képviselt pozitív várakozásokkal, a magyar közbeszédben és tudományos fogalomhasználatban is a szegényparaszti gazdálkodás, mentalitás és kulturális normák nem kívánt újraszületését jelenti.

Összefoglalva, a „történeti parasztságot” a magántulajdonnal, a háztartás megélhetési forrásai között a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, az élelmiszertermelés hiányzó karakteres specializációjával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével, a gyenge társadalmi mobilitással és a paraszti típusú nyilvánosság által szervezett közösségekhez tartozással tartom jellemezhetőnek.

A fentiekben idézett gondolatmenet szerint kísérlem meg mind a strukturális, a kulturális és a társadalmi paraszttalanítás honi folyamatainak rövid bemutatását a Green Ring-kötetben publikált tanulmányom alapján (KOVÁCH 2001).

A strukturális paraszttalanítás elemzése a parasztság létrehozását a jobbágyfelszabadítás rendelkezéseinek, végrehajtásainak, majd a kettős mezőgazdasági üzemstruktúra létrejöttének tulajdonítja. Az 1945-ös földosztás a parasztság létrehozásának kiterjesztett állami projektjeként jelenik meg. A strukturális paraszttalanítás fokozatai a kollektizációban, a kádári modernizációban és a poszt-szocialista rurális átalakulásban jelölhetők meg, hangsúlyozva, hogy a történeti parasztság teljes eltűnése a '90-es években történt meg (CSITE–KOVÁCH 2002). A posztszocialista korszakban a vidék diverzifikáltabbá, sokszínűbbé vált annál, mint amilyen a szocializmus évtizedeiben volt (CSITE–KOVÁCH 2002, KOVÁCS K. 2005). A sokszínűsödés a '90-es évek vidéki átalakulásának meghatározó sajátossága. Arra utal, hogy az élelmiszertermelés a '90-es évek strukturális változásait követően többé nem a vidék domináns gazdasági ágazata, bár a vidékiek nagy tömegei valamilyen módon kapcsolatban maradtak a mezőgazdasági termelés különböző változataival (ROMÁNY 2002, KASZA–LAKATOS 2006).

A rurális társadalomban többfajta szereplő és csoport van, mint korábban. A vidéki települések társadalma szegmentáltabbá vált a jövedelmi-anyagi különbségek és az etnikai-kulturális változatosság növekedésével, a megélhetési stratégiák diverzifikálódásával (CSATÁRI 2000, CSATÁRI 2007, KOVÁCS K. 2009, VÁRADI 2008).

Új rurális imázsok és politikai hálózatok jöttek létre a '90-es években, amelyek felvállalták egy-egy vidéki társadalmi csoport képviseletét, és a vidék jelentéséről, meghatározásáról

folyó társadalmi és politikai viták az évtizedben felélénkültek (CSITE 2005, KOVÁCH 2007/1 és 2, CSURGÓ 2007, MEGYESI 2007).

Ez a sokszínűsödés a szocialista redisztributív struktúrák szétmállásával bekövetkezett fragmentáció, széttöredezés és az egyéni lehetőségek új strukturális kereteiben megy végbe. A sokszínűsödés, diverzifikálódás nem normatív, hanem leíró fogalom. A vidéki társadalom, gazdaság és kultúra diverzifikációja nem önmagában vett érték, elsősorban a politikai döntések és intézkedések következménye, amelyek csak időnként (például a földkérpótlás) és nagyon áttételesen találkoztak a vidéki szereplők érdekeivel.

A magyar településstruktúra lassabban változott, mint a társadalom vagy a gazdaság (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997, KOVÁCH–NAGY KALAMÁSZ 2006). A falusi lakosság részesedése a szocializmus végére a korábbi 60%-ról 35–40%-ra esett vissza, de ez a csökkenés sokkal inkább a települések adminisztratív osztályozásának volt az eredménye, mint az urbanizációs folyamatoknak. Az életkörülmények, a gazdaság és társadalomstruktúra az új városok nagyobb részében és a történelmi mezővárosokban nem különbözik alapvetően a nagyközségektől (CSATÁRI 2007). A '90-es években a városi–falusi különbség inkább nőtt, mint csökkent, és a magyar társadalom hosszú ideig rurális és városi részre tagozódhat. A '90-es években a rurális gazdaság- és társadalomstruktúra sok eleme modernizálódott, de még mindig nagy a szakadék a városi és a falusi életminőség között (LADÁNYI–SZELÉNYI 2004, KOVÁCS K. 2008, VÁRADI 2008), és a falusi lét sokkal hátrányosabb, mint a városi.

A történelmi parasztság újrateremtésének kísérlete beteljesítetlen terv maradt (CSITE–CSURGÓ–HIMESI–KOVÁCH 2002, ROMÁNY 2002, KOVÁCS K. 2008). A valóban működőképes, családi gazdálkodáson alapuló mezőgazdasági magánszektorhoz 50–80 000 kis- és középüzem tartozik, amelyek száma inkább csökkent az elmúlt években (BURGERNÉ 2006). A gazdaságilag fejlettebbnek számító Dunántúlon a földterület 67%-a társas vállalkozások használatában volt (egyedül az Alföldön művelik nagyobb arányban a termőföldet az egyéni gazdaságok, mint a társas vállalkozások, de ez az arány is alig teszi ki a teljes földterület 51–52%-át, KSH AMÖ 2000). Az egyéni gazdaságok között a 0,15–0,5 hektáros egységek aránya a legmagasabb (33,5%). 1991 és 2000 között 1,4 milliőről 960 000 ezerre esett az egyéni gazdaságok száma, és a KSH gyors termelési koncentrációt figyelt meg, ami az egyéni gazdaságok számának további csökkenését prognosztizálja (KSH Életmód – időmérés 1999/2000). A KSH és az MTA PTI „farmer” felvételei 1992–1995–1999 között szintén a földhasználat és mezőgazdasági termelés koncentrációját és centralizációját rögzítették (HARCSA–KOVÁCH 1996, CSITE–CSURGÓ–HIMESI–KOVÁCH 2002). A teljes munkaidős mezőgazdasági magántermelők száma csak lassan nőtt a '90-es években, és az 1 201 015 mezőgazdasági termelést folytató háztartás 10–15%-a – ROMÁNY (2002) elemzése szerint 5%-a – tekinthető árutermelésre alkalmas mezőgazdasági kis- vagy középüzemnek. A részdős termelők aránya folyamatosan csökken (HARCSA–SEBŐK 2001, KOVÁCS K. 2008).

A rurális hagyományokat a globalizáció radikálisan átalakítja, a terület- és vidékfejlesztési rendszer ellentmondásosan működik, az európaizáció a tényleges eredmények mellett konfliktusok sorozatának forrása is (CSITE–KOVÁCH 2002, CSITE 2005). Mindezzel együtt az is igaz, hogy nem kizárólag hátrányos változásokat hozott az ezredforduló. Az államszocializmus bukása után új hatalmi struktúrák és szereplőcsoportok jöttek létre és erősödtek meg a vidékhez kapcsolódó politikai struktúrákban (KOVÁCH 2008). Új elitök formálódtak a nemzeti és a helyi adminisztrációban és a gazdasági életben. A fejlesztési rendszerekben a korábinál több szakértő jelent meg, akik a rurális/lokális imázsok kialakításában aktív értelmiséggel együtt alkotnak olyan új társadalmi réteget, amely a helyi érdekeket és saját törekvéseit is

képes hatékonyan megjeleníteni és képviselni (KOVÁCH 2007/4). A monolit hatalmi struktúráktól történő elmozdulás a forráselosztás részlegesen decentralizált és sokszereplős rendszeréig minden ellentmondásával együtt az ezredfordulós Magyarország legfontosabb reformjai közé tartozik (PÁLNÉ 2009).

A paraszttalanítás három (strukturális, társadalmi és kulturális) dimenziójában történő lényeges változások a magyar társadalomban a következők:

Strukturális paraszttalanítás

A strukturális paraszttalanítás olyan változás-együtttest jelöl, amelynek következtében a magyar, és ezen belül a vidéki társadalom és gazdaság mezőgazdaságtalanítása (de-agriculturalisation) lényegében megtörtént, a „történelmi parasztság” mint társadalmi osztály, rend vagy csoport eltűnt, viszont a vidéki, falusi társadalom számbeli arányának és jelentőségének hanyatlása (de-ruralisation) nem következett be, vagy legalábbis üteme messze elmaradt a mezőgazdaság visszaesésétől. A paraszttalanítás mint strukturális folyamat azt jelenti, hogy míg az egyik oldalon a történelmi parasztságot jellemző szinte összes minőség eltűnt, a magyar társadalom parasztságához kapcsolható strukturális elemeinek (például a vidékiek aránya, a vidéki és városi létfeltételek különbségei) nagyobb része, az ellenállást és túlélést biztosító paraszti gyakorlatok lehetősége nélkül, fennmaradt.

Társadalmi paraszttalanítás

A társadalmi paraszttalanítás a kistermelés társadalmi funkciójának változására vonatkozik a szocializmus alatt és az azt követő korszakban. Ennek az alapkérdései a következők:

Hogyan járult hozzá, vagy hozzájárult-e egyáltalán a mezőgazdasági kisüzemi termelés a magyar társadalom paraszttalanításához, ha a paraszti gazdálkodás számos attitűdjét, gyakorlatát megőrizte? Mi volt a funkciója a kistermelésnek az élelmiszertermelők társadalmi meghatározottságát tekintve?

A csajanovi megközelítésben a paraszttalanítás annak a családi újratermelésre orientált gazdálkodásnak a felszámolását jelenti, amely inkább a társadalmi reprodukció stratégiájának része, mint a profitszerzésé. A magyar parasztgazdaság, ahogy én látom, a 20. század első felében átalakulóban volt a családi gazdálkodástól a piaci és gazdasági felhalmozásra beállított termelés irányába. A paraszti termelés célja az önellátásra termelésen túl a felhalmozásban, mindenekelőtt a földvásárlásokban nyilvánult meg. A létrehozott javak valamilyen szintű fogyasztást leszámítva a termelésbe voltak visszaforgatva, és ezzel hatékonyan járultak hozzá a paraszti státusz megőrzéséhez. A szocialista korszak kistermelése ezt az átmeneti állapotot reprodukálta, vagy egy másik szinten konzerválta a paraszti állapotokat? A kistermelés piacorientáltsága a szocialista korszak végéig magas volt (JUHÁSZ 1979, KOVÁCH 1988, SZELÉNYI 1988). A termelés profitját a szocialista gazdasági, jogi és hatalmi környezet miatt mégis elsősorban fogyasztásra fordították inkább, és nem a gazdaság bővített újratermelésére, ezért a magyar állapotokat fordított csajanovi modellként lehetne értelmezni. Az intenzív kistermelés a szocialista Magyarországon a bővített társadalmi újratermelés része volt, ami átírta és átírányította a kulturális normákat, és szétzilálta a paraszti állapot történelmi kereteit (VALUCH 1988). A családszerkezet és a nemi szerepek régi rendje felborult, a nők társadalmon és családon belüli helye radikálisan változott (TÓTH 1997, ASZTALOS–MORELL 1999/1. 2, CSURGÓ 2002, 2005, CSURGÓ–MEGYESI 2006). A vidéki élet normái és értékei feletti kontroll a globalizáció korában jelentős részben a nem helyi intézményekhez (média, politika) került.

A vidéki népesség túlélő és ellenálló képessége jelentősen meggyöngyült, ami igazán csak

a rendszerváltást követően éreztetette hatását (LADÁNYI–SZELÉNYI 1997, HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994, BÓDI 2005, VÁRADI 2008, KOVÁCS K. 2008). A '70-es és '80-as években felhalmozott különböző tőkefajták elégtelennek bizonyultak a '90-es és az ezredfordulót követő évek kedvezőtlen változásainak ellensúlyozásához. A szocialista korszak kistermelői modernizálták lakásaikat, hozzá tudtak jutni számos fogyasztási cikkhez, hatékonyan segítették gyerekeik iskolai és társadalmi mobilitását, de újratermelték saját társadalmi helyzetüket. Olyan típusú gazdálkodási tőkét szereztek és halmoztak fel, amely kevés kivételtől eltekintve nem bizonyult konvertibilisnek. A jelenkori egyéni gazdálkodók sikere egészen más tőkefajták birtoklását (hitel- és támogatásszerzés, network-kapacitás, projekt) és átváltási képességét kívánja meg (HARCSA 1995, KOVÁCS K.–VÁRADI 1995; HARCSA–KOVÁCH 1996).

Kulturális paraszttalanítás

A paraszti kultúrát a nemzeti kultúra egyik forrásának tekintették a 19. és a 20. században is. A rurális a nemzeti imázsok és szimbólumok integráns része volt (KOVÁCH 2001, CSITE–KOVÁCH 2002). A vidék paraszttalanítása és az ezzel kapcsolatos ezredvégi strukturális reformok nem elszigetelt társadalmi változások; erőteljes hatással vannak a magyar társadalom legkülönbözőbb csoportjaira, a poszt-szocialista és posztmodern nemzeti szimbólumokra és imázsokra is (KOVÁCH 2007/1, CSURGÓ 2007/1).

A vidék paraszttalanításának a kulturális tradícióvesztés a leghangsúlyosabb eleme. A kései szocializmus társadalmi újratermelésében az egyének és családok gazdasági felhalmozása a fogyasztási céloknak volt alárendelve, ami a paraszti társadalom intézményeinek funkcióvesztésével együtt közvetlenül vezetett a történeti parasztság értékeinek és hagyományainak eróziójához. A paraszti társadalom intézményei, az egyének értékeit, viselkedését és szokásait ellenőrző közösségi kontroll véglegesen a '90-es években adta át helyét a fogyasztói társadalom globalizáció által hatékonyan közvetített értékeinek.

A történeti parasztság közösségeinek szétesése még a 19. században kezdődött, de nem vált teljessé a szocialista rendszerben sem. A helyi társadalmak értékeit és viselkedésmintáit erős közösségi kontroll szabályozta egészen az ezredforduló környékéig. A közösségi kontroll, az öltözködés, a fogyasztás, a köszönés, a gyász vagy az ünneplés kötelező, bár korántsem középkorias vagy változásra képtelen formáival, a külvilág veszélyei elleni védekezésnek és a kockázat minimalizálásának volt az eszköze. A közösségi kontroll túlélte gazdasági bázisának, a magántulajdonnak az eltörlését, és a vidékiek még hosszú ideig számíthattak arra, hogy a közösségi kontrollal szabályozott érték- és normavilág valamilyen védelmet, legalább az összetartozás és közös sors érzését kínálja.

Ez volt a legfontosabb erő, ami a nagycsaládok, az egyházak, az iskola és más intézmények társadalomszervező erejének gyöngülése idején összetartotta a rurális társadalmakat. Úgy gondolom, a közösségi kontroll történelmi parasztsághoz köthető formáinak a végleges szétesése a '90-es években történt meg. A nemzetközi kutatások beszámolnak arról, hogy a rurális közösségek korántsem élettelenek (STAROSTA 1998), de Magyarországon ez egy új viszonyrendszer, amelynek gyenge a perszonális és intézményes kapcsolata a történeti parasztság közösségeivel.

A jelenkori *vidéki közösségek* kutatása a vidéktudományok egyik nagy adóssága. Ennek egyik oka lehet, hogy az utolsó húsz év minden szempontból átmeneti időszak volt, és a kutatások elsősorban a strukturális változásokra irányultak. A helyi társadalmak közösségi szerveződéséről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. KOTICS (2007) közösségi kutatásokkal foglalkozó dolgozata egyetlen olyan munkát nevez meg, amelyik a jelenkori

vidéki közösségekről született. (BORSOS és társai 1999). A vidéki településekről nagyon sok leírást, adatot publikáltak de alig van köztük olyan, amely a *közösség szerveződésére*, a *közösségi értékekre* vonatkozna (VÁRADI 1997, A GERGELY 2005, KOVÁCS É. 2007). Az átrendeződés időszakában az egyéni stratégiák lehetnek sikeresebbek, a bizalomhiány, az együttműködési készség csökkenése és az *individualizáció* vélhetőleg még az egymásra utalt kisközösségek korábbi (viszonylagos) szorosabb együvé tartozását is meggyengítette. A közösség tanulmányozása valószínűleg nem csupán a vidéktudományok adottsága.

A Közép-Kelet-Európa más országaiban végzett kutatások pedig azt mutatják, hogy a *lokális közösségek* távolról sem halottak. Pawel Starosta még az ezredforduló környékén szervezett nemzetközi összehasonlító kutatást a helyi közösségek vizsgálatára (STAROSTA 1998, STAROSTA–DRAGANOVA 1999). Az európai országok közül Lengyelországban és Bulgáriában ellenőrizte az empirikus szociológiai kutatás eszközeivel a helyi közösségek működését. Úgy találta, hogy a helyi társadalmak szerveződésében a közösségnek változatlanul integratív szerepe lehet. A közösség (community) helyett a *társadalmi kötődés* fogalmát ajánlja a poszt-szocialista helyi társadalmak szerveződésének vizsgálatához. Az együvé tartozás erőssége, a kötődés hiánya vagy megléte nem a lakosság nagyságától vagy összetételétől függ szerinte, hanem attól, hogy az adott település infrastruktúrája mennyire felszerelt, a feltételek megfelelnek-e a lakosság szükségleteinek. A *morális kötődés*, amelyet nem a tradíció vagy a közelség, hanem az egyéni értékek alakítanak, helyi tőkét jelent, amely hozzájárulhat a közösségek fejlesztéséhez. A biztonság iránti igény is az átrendeződő vidéki társadalmak lényeges komponense.

A magyar helyi közösségekben az új társadalmi kötődés nehezebben formálódik. Ebben bizonyára jelentős szerepet játszik, hogy a gyors és radikális privatizáció és piaci átmenet miatt már a kilencvenes évek első felében sokkal nagyobbak voltak a társadalmi különbségek a magyar rurális társadalomban, mint a cseh, lengyel, szlovák, bolgár és orosz falvakban (CSITE–KOVÁCH 1995, KOVÁCH 1994/1 és 1994/2). VÁRADI Mónika (2007) világosan megadja a *zaklatott közösségi viszonyok* okát ANDOR, KUCZI és SWAIN (1996) szociológiai elemzésére, valamint ŐRSZIGETHY Erzsébet (1995) szociográfiáira utalva. Az új korszak nagyobb földtulajdonosainak nagyobb része nem a helyi közösségekből került ki. A falvak potenciális vezető rétegét nem kapcsolják az együvé tartozás kötelékei a helyiekhez. Az új társadalmi kötődésnek nem volt igazán mintaadó csoportja. A földárverések és a választások, egyszóval a politikai beavatkozás, erős helyi konfliktusok kialakulásához vezetett (A. GERGELY 1997). TÍMÁR Judit (2007) a társadalmi nemek változó helyzetével hozza kapcsolatba a *közösség funkcióváltását*. A férfiak kiesnek hagyományos nemi szerepeikből, amelynek a része volt a család képviselője és a közösség ügyeiben történő részvétel, amit a nők sem vesznek át tőlük, mert a család ellátásában növekedtek a terheik. GLÓZER Rita (2007) szerint a *közélet eróziója* nagymértékben rontja a közösségformálódás esélyeit. A sikeres helyi közösségek többnyire egy karizmatikus vezető teljesítményével párosulnak, ami kockázatos, mert a személy változásával megszűnik a közösségi siker legfontosabb feltétele. Az új társadalmi kötődés létrejöttének, ahogy Starosta is figyelmeztet rá, van köze a település fejlettségéhez. CSURGÓ Bernadett (2010) a sikeres városkörnyéki településeken a társadalmi kötődés létrejöttének új útjait figyelte meg. A kitelepülő városiak egy részének a stabil értékei közé tartozik a *közösséghez tartozás megélése*. A városokból való kitelepülésnek is ez az egyik célja. Kapcsolatot tudnak teremteni a helyiekkel, aktívan részt vesznek a közösségépítésben és az új társadalmi kötődések létrehozásában (SZARVAS Zs. 2007). HIGH és NEMES (2007) szerint az uniós fejlesztési programok, különösen a LEADER, a *közösségépítés* hatékony formáit kínálják.

Kevés olyan hagyománya van a történeti parasztság világának, amely túlélte a 20. század második felét, és „erős, bensőséges viszonyt kapcsolna a jelent a múlthoz, másrésről azonban tanúi vagyunk egyfajta vidéki, kulturális újjászületésnek is. A táncházmozgalom változatlanul élénk és népszerű” (NAGY KALAMÁSZ 2005). Régi és új ételek elkészítésének módjait tanuljuk meg, a borkultúra újraéledt, az Állami Népi Együttes újra „formatervezi” a népdalokat és néptáncokat, a helyi elit hatalmának legitimálását találta meg a lokális tradíciók újratereztetésének folyamatában, az emlékműveket és emlékhelyeket letisztogatják és újakat állítanak fel, a turista-ipar újraterezteti a rurális értékeket (KOVÁCS D. 2003/1. és 2). A rurális imázsok gazdasági funkciót kaptak a terület- és vidékfejlesztés új rendszerében. A fejlesztési forrásokért folytatott verseny arra ösztönzi a helyi eliteket, hogy új diszkurzív stratégiákat és imázsokat teremtsenek (KOVÁCS 2002). A tervkészítő és szakértő elitek, a vidékfejlesztés befolyásos szereplői a vidék kulturális újratereztetésének folyamatában tudják hatalmukat megerősíteni. A mindennapi beszédben a „vidéki” és a „paraszti” jelentése leértékelődik, de a vidékkel kapcsolatba kerülő fogyasztói osztályok, a turisták és más látogatók felfedezik rurális értékeit és kincseit (KOVÁCS D. 2003/1). A háztartások gazdasági pluriaktivitását, amely a középparasztság gazdasági stratégiája volt, a városlakók is mind nagyobb számban alkalmazni kezdik, és megértőbbé válnak a paraszti és rurális történelem iránt. Folyamatban van az új rurális tradíciók kitalálása és újratereztése.

Mi lehet a kulturális következménye a vidék paraszttalanításának, ha a múltat a jelennel, és még inkább a jövővel összekötő bensőséges kapcsolat megszakadt? A későn iparosított európai régiókban (GRANBERG–KOVÁCS–TOVEY, 2001) a modern nemzetek létrehozását hatékonyan kapcsolták össze a paraszti hagyományokkal. A tradícióvesztés Skandináviában, Írországból és a mediterrán országokban organikus folyamat volt a nálunk történetekhez képest. A modernitás létrehozása a parasztok és utóparasztok részvételével történt és találkozott érdekeikkel. Magyarországon a tradícióvesztés és tradícióteremtés folyamatban van, de eddig a kívülállók, a rurális elites csoportok, a betelepülők, a szakértői osztályok aktívabbak voltak a vidék kulturális újrafogalmazásában, mint a parasztok jelenleg is vidéki településen élő leszármazottai.

7. RUSTICA NOVA

Az ezredforduló előtti és utáni évtizedben a vidéki társadalmat a teljes átalakulásához vezető hatások érték. Ez a korszak azért volt történelmileg egyedi, mert három, önmagában is mélyreható folyamat következményei egyszerre érvényesültek. A parasztság hanyatlásának végső szakasza esett egybe a szocializmus rendszerének lebontásával, valamint a globalizálódással és az európai integrációval, ami három struktúraváltásnak felel meg. A teljes átrendeződés eredménye, hogy a vidéki társadalomban gyökeresen új folyamatok indultak. Az „új” itt nem normatív fogalom. A jelenkori magyar vidéken legalább annyi a hármas szerkezetváltás társadalmi, politikai és környezeti deficitje, mint pozitív hozadéka. Az „új vidék” csupán annak jelölésére szolgál, hogy a vidéki struktúrák minden lényeges dimenziójában jelentősek a változások. Az újratermelési, gazdasági és hatalmi rendszerek sokfélesége, a szereplők és érdekeik, hálózataik különbözősége, értékeik és cselekvéseik irányai széttöredezett társadalmi szerkezetet hoztak létre. A széttöredezett, fragmentált szerkezeten az egymáshoz nem feltétlenül kötődő jelenségek egymás mellettiségét értem.

Az „új vidék” egyik ismérve a társadalom és a gazdaság *hibrid* jellege. A hibriditás strukturális állapot, és nem az átmenetiség szinonimája. Egyaránt van jelen a gazdaságban, a társadalomban, a politikában és a térszerkezetben. A piac, az állami/szociális, illetve a kvázi piaci, projekt alapú redisztribúció rendszerei és alrendszerei egymást keresztezve és akadályozva működnek. A társadalmi újratermelés új rendjének a lényegét további kutatások tisztázhatják. Annyi bizonyos, hogy jelenleg az újratermelés modelljei közül az újraelosztás rendszerei vagy a kvázi piaci forrásfelosztás projekttesített formái nagyobb jelentőségűek a vidék társadalmát tekintve, mint a piac. A hibriditásnak ez a változata semmiképp, vagy csak nagyon komoly következményekkel és még erőteljesebb vidéki befolyásvesztés árán tartható fenn.

A vidéki lakosság legnagyobb százalékban a szolgáltatásokban alkalmazott. Még az ipari foglalkozásúak száma is megelőzi a mezőgazdaságban dolgozókat. A szolgáltatásokban és az iparban végzett munka nagyobbbrészt ingázást jelent. A szolgáltatások egyre növekvő része a városiak keresletét szolgálja.

A vegyes üzemi – nagyüzemek, családi kis- és középgazdaságok, és részidős kisgazdaságok összetételű – szerkezet a termelés koncentrációjának ellenére fennmaradhat a mezőgazdaságban. A 19–20. század fordulójára létrejött vegyes üzemstruktúra a magyarországi agrárium hosszú időtartamú jellegzetessége. A vegyes üzemi rendszer egyes üzemformáit politikai döntésekkel többször is megkísérelték felszámolni. Az 1945-ös földosztás a nagyüzemet, a termelőszövetkezetek szervezése a kisüzemet, a fölkárpótlás időszaka ismét a nagyüzemet akarta eltüntetni. A vegyes üzemi szerkezet minden politikai beavatkozást követően újraéledt. Az utolsó évtized az üzemi koncentrációnak kedvezett, de a családi üzemek

földhasználata és strukturális helye is stabilizálódott. Az általános gazdasági válság idején a részleges élelmiszer-önellátás a veszteségek mérséklésének egyik családi stratégiája lehet. Az „egészséges”, „tisztá forrásból” származó, hagyományos, vagy a bio élelem iránti közép- és felső-középosztályi kereslet is népszerűbbé teheti a saját földön/kertben végzett részidős termelést.

A vidéki társadalom 19. és 20. században legnagyobb társadalmi alakulatának, a *paraszt-ságnak a hanyatlása* teljessé vált az új évezredre. A mezőgazdaság jelentősége töredéke a két évtizeddel korábbiaknak. Az agrártermelők egyetlen csoportját sem lehet a történeti kategória meghatározói szerint parasztként azonosítani. Az agrárszerkezet változása szétfeszíti a paraszti magatartásformák és mentalitás szocializmusban is továbbélő (rendies) elemeit. A nagyüzemekben és a családi gazdaságokban megtörtént az a piaci váltás a termelés/értékesítés és a munkakultúra területén, amely soha sem volt teljes a 19. és 20. században. A paraszti háztartásgazdaság és termelés Csajanov által leírt sajátosságai, a specializáció hiánya, a munkaerő lekötésének kényszere, az önellátás jelentős mértéke a legkevésbé sem érvényesek a mai főállású mezőgazdasági termelőkre. A vidéki szegénység sokkal többet öriz a volt közép- és kisparasztság újratermelési stratégiáinak elemeiből. A nyomor elkerülésének vagy a túlélésének a stratégiáit viszont a paraszti minőségek és szerkezetek továbbélésével azonosítani nem lehet.

A *városi és vidéki* társadalom közötti kapcsolat a korábbihoz hasonlítva sokkal intenzívebb a mobilitás, a telekommunikáció technikai feltételeinek robbanásszerű változása és a városi fogyasztók vidéki javak és szolgáltatások iránti igényének megnövekedése következtében. A városi és vidéki struktúrák „egymásba csúszása” a vidék hibriditásának lényeges eleme. A vidék egyre inkább a fogyasztás, mint a termelés helye. A városi (és külföldi) fogyasztók kereslete átírja a vidéki termelők és szolgáltatók kínálatát. A természetvédelmi területek dinamikus növekedése és a városiak rekreációs igénye; az üdülőkörzetekbe, a vízpartokra, erdőkbe, hegyekbe irányuló turizmus; a hagyományos élelem és a bor kereslete; a városiak második (vidéki) otthonai vagy végleges letelepedése a falvakban, a vidéki felső- és középosztályok értékeinek közeledése a városi normákhoz; az ingázók tömeges napi találkozási a várossal; a média hatása mind a vidéki/városi korábbi ellentétpr feloldódásának irányába hat.

A vidék gazdasága az agrártermelés jelentőségének visszaesése és a fejlesztés új értékeinek és irányainak következtében *diverzifikálódik* (ÁNGYÁN 2001 és 2007, PATAKI 2007/1 és 2, BUDAY–SÁNTA 2008). A rurális diverzifikáció a következő tevékenységfajtákat jelenti Kovács Dezső interpretációja szerint: a vidéki turizmus, rekreációs szolgáltatások, értéknövelő tevékenységek (helyi élelem értékesítése); kiegészítő épületek/egyéb erőforrások hasznosítása, nem hagyományos mezőgazdasági termékek előállítása (KOVÁCS D 2003/1). A falusi vendéglátás egyes körzetek fontos gazdasági tevékenysége és jelentősége ebből a szempontból az, hogy a kiemelt üdülőkörzetektől távoli településeket is a turizmusba kapcsolja. A falusi turizmus vendégéjszakáinak valamivel több mint felét nem az ismert turista célpontokon töltötték el. A KSH adatai szerint 1998-ban 4893 falusi vendéglátó 26340 férőhellyel rendelkezett, ahol 431 272 vendégéjszakát töltöttek el. 2004-re a vendéglátók száma 7431-re, a férőhelyeké 44364-ra, az eltöltött éjszakáké 495 637-re nőtt. 2009-ig a vendéglátók számában lényegében nem történt változás, viszont a vendégéjszakák száma 722 000-re ugrott. Kovács Dezső számításai szerint, amelyet az önkormányzati regisztrációk alapján készített, a vendéglátók (6000 fő 2000-ben) és vendégéjszakák (500 000 éj) száma is magasabb (KOVÁCS D 2003/1).

A bio-gazdálkodás terjedése is a diverzifikálódás egyfajta jeleként értékelhető. A bio-

gazdaságok száma 2000-ben még csak 741 volt, ezek 47200 hektárt műveltek. 2001-re a művelt terület 79 000 hektárra nőtt (KÜRTHY 2002). 2004-re a bio-gazdák száma 1420-ra, az általuk művelt terület 128 690 hektárra nőtt a Biokontroll adatai szerint. 2004 után a bio-termelés valamelyest visszaesett. 2009-ben a művelhető földterület 2,5%-a volt bio-művelés alatt és a termelők száma 1800-ra változott.

A környezetvédelem alá vont területek aránya 1991 és 2011 között egyharmadával, 892 000 hektárra nőtt (KSH adat). A környezetvédelmi és fenntarthatósági projektek új kapcsolatrendszereket hoznak létre, átalakítják a társadalmi tökefajtaikat és a tudásformák felhasználását, és hozzájárulhatnak a gazdasági tevékenység diverzifikáláshoz (KELEMEN 2007, 2008, 2009, KELEMEN és társai 2007 és 2008). A helyi tudás, a helyi természeti adottságok felhasználását, az élelmiszer önrendelkezést és a helyi közösségek megerősítését célként elfogadó fenntarthatósági projektek kivitelezhetősége számos településen kérdéses a társadalom- és gazdaságszerkezeti változások, valamint a bizalomhiány miatt (LÁNYI-FARKAS 2010). Mindezzel együtt is olyan alternatívát jelentenek, amely különösen a hátrányos fejlettségű területeken a vidéki gazdaság nagyobb szektoraitól elkülönült formákban hozhat létre új típusú tevékenységformákat.

A magyar (és a közép-európai) fejlődés sajátosságai, hogy a mezőgazdaság és a történeti parasztság hanyatlását nem követte a vidéki népesség arányának csökkenése. A magyar és közép-európai vidéki tér túlnépesedett, társadalmi konfliktusokkal teli, és ez speciális fejlesztési paradigmák kidolgozását teszi indokolttá. A *vidéki tér társadalomszerveződésének két nagy altípusa* alakult ki. A leszakadó régiók társadalmát nem a városi fogyasztás, hanem az eltartottak nagy tömege diverzifikálja. A városokkal intenzív materiális és szellemi cserekapcsolatban álló, megújuló régiók nagyobb társadalmi és mentális távolságra vannak a süllyedő településektől, mint a városoktól

A *vidék kulturális feldolgozásában* történt talán a legnagyobb fordulat. A vidékképek idilli/kritikai elemei a médiában inkább a negatív megítélés irányába mozdultak el. A városi fogyasztók viszont újraformálják a vidék imázsát, és abban a számukra vonzó, idillikus vonásokat helyezik el, megelégedve a vidéki valóság komorabb elemeiről. A helyi társadalmak lokalitásuk kulturális visszafoglalásaként elevenítik fel és alkotják újra a helyi hagyományokat. Kisebbsajta kulturális újjászületés történik a falvak, kisvárosok többségében.

Az *európai integráció* új erőforrásokhoz biztosít hozzáférést. Az alulról építkező fejlesztési projektek, elsősorban a LEADER, átírják a helyi hatalmi arénák erőviszonyait és hatalmi kapcsolatait. A fejlesztés projekttesítése új, többnyire képzett és fiatal szereplőcsoportok (a projekt osztály és a közvetítő szereplők) megjelenéséhez vezet, akiknek erős érdeke a sikeres vidékfejlesztés. Fejlesztési tevékenységük és érdekeik adják ez idő szerint az egyetlen esélyét a mélyszegénységbe süllyedt települések fejlesztésének. A vidéki társadalom erősen kevert jellege és a sokszereplős helyi politizálás érdekviszonyai miatt az új kormányzás elveinek az elfogadása és kormányzási technikáinak az alkalmazása válhat a következő évek legnagyobb kihívásává.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABRAHAM, R. (eds.) (1996) *After Socialism: Land Reform and Rural Social Change in Eastern Europe*. Oxford, Berhahn.
- ABRAM, S. (2003) The rural gaze. In Cloke, P. (ed.) *Country Visions*. Harlow, Pearson, 31–48.
- ÁCS P.–LACKÓ T. (2008) Területi különbségek a hazai egészségturizmus kínálatában. *Területi Statisztika*, 11. (48.) évfolyam 3. sz., 344–357.
- ACZÉL G. (2006) Üdvözlét a győzőknek. *Önkormányzat*, 10. szám
- ADAM, B. (1996) Detraditionalization and the Certainty of Uncertain Futures. In HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell Publishers, Cambridge, Oxford, 134–148.
- A GERGELY A. (1997) Helyi társadalom – rendszerváltás közben, MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek No 24, Budapest
- A. GERGELY A. (2005) Falupolitika – faluantropológia. In BOGNÁR L.–CSIZMADY A.–TAMÁS P.–TIBORI T. (szerk.) *Falupolitikák. Nemzetfelfogások 3. Új Mandátum Könyvkiadó*. Budapest 108–117.
- ALBERT F.–DÁVID B.–HAVASI É.–KÓCZÉ A. (2011) „Az asszony átveszi lassan a kalapot”. In NAGY I.–PONGRÁCZ T-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 229–242.
- ALESTALO, M.–KUHNLE, S. (1987) The Scandinavian route. Economic, social and political development in Denmark, Finland, Norway and Sweden. In ERIKSON, R.–HANSEN, E. J.–RINGEN, S.–UUSITALO H. (eds.) *The Scandinavian Model, Welfare states and welfare research*. M. E. Sharpe Publishers, New York, 3–39.
- Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000, KSH, Budapest, 2000.
- ALVINCZ J. (1997) *Változások az élelmiszeripari és kereskedelmi vállalatok világában*. AKII Agrárgazdasági Tanulmányok, 4 szám.
- ANDERSSON, K (2006) Pursuing innovations through projects – the paradox of project management as a tool for regional development. In SJÖBLOM, S.–ANDERSSON, K.–ECKLUND, E.–GODENHJELM, S. (eds.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki – Arnold, London, 59–75.
- ANDORKA R. (1979) *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- ANDORKA, R. (1996) A társadalmi jelzőszámok tükrében. *Társadalmi riport*, 1996, TáRKi, Budapest, 16–43.

- ANTAL K.–GUBA M.–KOVÁCS H. (2004) A mezőgazdaság helyzete az agrártörvény hatálybalépését követő időszakban. *Agrárgazdasági Tanulmányok* 3. sz. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest.
- ANTTONEN, P. (1993) Folklore, Modernity, and Postmodernism: A Theoretical Overview. In ANTONEN, P. J.–KVIDELAND, R. (eds.) *Nordic Frontiers. Recent Issues in the Study of Modern Traditional Culture in the Nordic Countries*. (NIF Publications No. 27.) Turku, 17–34.
- ANTTONEN, P. (1996) (ed.) *Making Europe in Nordic Context*. (NIF Publications No. 35.) Nordic Institute of Folklore, Turku.
- ARENDT, H. *On Violence*. London, Penguin, 1970.
- ASZTALOS-MORELL, I.–KOVÁCH, I. (1997) *Women's Participation in the Evolving Post-socialist Family Farming in Hungary*. Paper presented at the XVII ESRS Congress, Chania, Greece.
- ASZTALOS-MORELL, I. (1999/1) *Emancipation's dead-end roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. ACTA Universitatis Upsaliensis, Uppsala.
- ASZTALOS-MORELL, I. (1999/2) Rural Women and the Gender Division of Labour in the Post-communist Transition, In STAROSTA, P.–KOVÁCH, I.–GORLACH, K. (eds.) *Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspectives*. Łódź University Press, Łódź, 191–218.
- ASZTALOS-MORELL, I. (2008) Care work in Hungarian agrarian entrepreneur families during the postsocialist transition. In BOCK, B.–ASZTALOS MORELL, I. *Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring*. Emerald Books, 57–83.
- ÁNGYÁN J. (2001) *Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás*. Agroinform Kiadóház, Budapest, 308 p.
- ÁNGYÁN J. (2005) Agrár-környezetgazdálkodás és vidékfejlesztés az Európai Unióban és Magyarországon. *A falu*, XX. évf. Nyár. 25–60.
- ÁNGYÁN J. (2007) Az agrár- és vidékfejlesztés európai trendje és az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program. *Nemzeti Érdek*, Budapest, I. évf. 3. sz., 26–55.
- BAJMÓCZY P. (2002) A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, Vol. 14. No. 2–3, 323–330.
- BAJMÓCZY P. (2004) A lakóhelyi szuburbanizáció terének lehatárolása a vidéki Magyarországon. In ABONYINÉ (szerk.) *40 éves a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszéke*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.
- BAKÓ B. (2007) Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténete in át. In BAKÓ B.–PAPP R.–SZARKA L. (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Balassi Kiadó, Budapest, 36–64.
- BAKOS N.–BRINSZKYNÉ HIDAS Zs.–PÁSZTOR L. (2008) A budapesti agglomeráció társadalmi, gazdasági jellemzői. *Területi Statisztika*, 11. (48.) évfolyam 2. sz., 206–223.
- BALÁZSI I.–BÓDI F.–OBÁDOVICS Cs. (2008) Iskolai teljesítmény, iskola átszervezés. In BÓDI F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Agroinform Kiadó, Budapest, 105–129.
- BALDWIN, E. B. (1995) The Eastern Enlargement of the European Union. *European Economic Review* 39, 474–481.

- BALI J. (2005) Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben. In SCHWARTZ és társai (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 331–345.
- BÁNLAKY P. (1997) Agrárértelmiség a változásokban. In KOVÁCS T. (szerk.) *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 438–444.
- BARTA Gy.–BELUSZKY P. (szerk.) (1999) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest.
- BARTAL A. M. (2001) *A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben*. Civitalis Egyesület, Budapest.
- BAUMAN, Z. (1996) Morality in the age of Contingency. In HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell, Oxford, 49–58.
- BAUMAN, Z. (2001) *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Polity Press, Cambridge,
- BAUMAN, Z. (2002) *Globalizáció: a társadalmi következmények* (ford. FÁBIÁN György). Szukits, Szeged,
- BAUMANN T (2008) „Kinek kell az az iskola?” In VÁRADI M (szerk.) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könykiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 568–591.
- BECK, U. (1992) *Risk society. Towards a new modernity*. Sage, London,
- BELA Gy.–KELEMEN Á.–PATAKI Gy. (2004): Társadalmi részvétel a környezetvédelmi döntéshozatalban. In: KERÉKES Sándor (szerk.): *Környezetpolitikánk európai dimenziói*. MTA, Budapest. 65–71.
- BELL, D.–VALENTINE, G. (1997) *Consuming Geographies: We Are Where We Eat*. Routledge, London.
- BELL, D. (2006) Variations on the rural idyll. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 149–160.
- BELL, M. M.–P. LOWE (1998) *Regulated freedoms: the market and the state, agriculture and the environment*. Working Paper 35, Centre for Rural Economy, University of Newcastle upon Tyne.
- BELUSZKY P. (2003) *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. (1999) A budapesti agglomeráció kialakulása. In BARTA Gy.–BELUSZKY P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Regionális Kutatási Alapítvány, 27–68.
- BELUSZKY P.–GYÖRI R. (1999) A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. *Tér és Társadalom*, XII. évf. 1–2. sz., 1–30.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. (2007) *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- BENDA Gy. (1991) A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2–3, 169–176.
- BENDA Gy. (2003) Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatisztikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 2003. (8. évf.) 30. sz. 99–102. <http://www.szazadvég.hu/kiado/szveg/benda.doc>

- BENVENUTI, B.–GALJART, B.–NEWBY, H. (1975) The current status of rural sociology. *Sociologia Ruralis*, Vol. 15, 1–2, 3–21.
- BENVENUTI, B. (1985) On the dualism between sociology and rural sociology: some hints from the case of modernization. *Sociologia Ruralis*, Vol. 25, 3–4, 214–229.
- BERKI E.–OROLIN Zs. (1996) Az önkormányzati szövetségek helye az érdekegyeztetésben. In *Társadalmi Szemle*, Vol. 51, No. 1, 79–88.
- BESSIÈRE, J. (1998) Local development and heritage. Traditional food and cuisine as tourist attraction in rural areas. In *Sociologia Ruralis*, Vol. 38 No. 1, 22–35.
- BLACK, R.–BULLER, H.–HOGGART, K. (1995) *Rural Europe. Identity and Change*. Arnold, London, 319 p.
- BLAŽEK J. (2003) Forthcoming accession: an outline of impacts in the sphere of regional development and regional policy in the Czech Republic. *European Spatial Research and Policy*, Vol. 10. No.1. 27–47.
- BOCZ J. (1995) *Önkormányzati képviselők, polgármesterek*. Társadalom-statisztikai füzetek, 13. KSH, Budapest,
- BOCZ J. (1996) *Az önkormányzatok döntéshozói*. Társadalom-statisztikai füzetek, 13, KSH, Budapest.
- BÓDI F. (2000) Lehet-e próféta valaki saját falujában? Sikeres polgármesterek, sikeres önkormányzatok, sikeres helyi társadalmak. In TÁLL É. (szerk.) *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 209–234.
- BÓDI F.–BÖHM A. (2000) (szerk.) *Sikeres helyi társadalmak*. A grinform Kiadóház, Budapest, 179. p.
- BÓDI F.–OBÁDOVICS Cs.–BÓDOR A. (2002) Iskolák a kislélekszámú falvakban. *A Falu*, XVII. évfolyam, 3. szám, ősz.
- BÓDI F. (2003) *Önkormányzás és területpolitika* (Ph D értekezés). Agroinform Kiadóház, Budapest.
- BÓDI F. (2005) A falusi önkormányzatok demokrácia deficitje. *A Falu* XX. évfolyam, 3. szám, Ősz, 73–88.
- BÓDI F. (2008) Forrásallokáció és fejlettség. In BÓDI F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. MTA PTI, Budapest, 257–279.
- BÓDI F. (2008) A szociális ellátórendszer kifejlődése Magyarországon. Történeti háttér, nemzeti sajátosságok. In BÓDI F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Agroinform Kiadó, Budapest, 57–70.
- BÓDI F.–FEKETE A. (2007) A területi források térbeli eloszlása az európai uniós csatlakozás előtti időszakban. *Területi statisztika*, március, 123–133.
- BODORKÓS B.–PATAKI Gy. (2009) Linking academic and local knowledge: Community-based research and service learning for sustainable rural development in *Hungary Journal of cleaner production* 17:(12) p. 1123–1131.
- BOGNÁR B. (2004) „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. *Korall*, 15–16, 226–247.
- BOGNÁR B. (2005) A parasztpolgárosodás dilemmái. Erdei szociográfiáinak társadalomszemlélete. *Valóság*, XXIII. évfolyam 3. szám.
- BOGNÁR L.–CSIZMADY A.–TAMÁS P.–TIBOR T. (szerk.) (2005) *Falupolitikák. Új Mandátum*–MTA SZKI, Budapest.
- BOJTÁRNÉ LUKÁCSIK M.–FELKAI B.–GYÖRE D. (2009) *Tulajdonosi és szervezeti változások a hazai élelmiszeriparban*. AKII, Budapest, Agrárgazdasági Tanulmányok.

- BONNANO, A. (1993) The agro-food sector and the transnational state: the case of BC. *Political geography*, 12 (4), 34–360.
- BONNANO, A. (2006) The state and the rural polity. In MARSDEN, T.–CLOKE P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 317–330.
- BOONSTRA, W. J. (2006) Policies in the polder: how institutions mediate between norms and practices of rural government. *Sociologia Ruralis* 46(4) 299–318.
- BORBOLY I.–CSITE A. (1999) A polgármester, a falu meg a közösség: hozzászólás a „független” polgármester vitához. *Tér és Társadalom*, Vol. 13 No. 1–2, 109–128.
- BOYLE, P.–HALFACREE, K. (1998) (eds.) *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*. Wiley, Chichester, 41–60.
- BORSOS E.–CSITE A.–HELLA F. (1993) Rendszerváltás utáni falusi sorsforduló Ökörítőfűlpösön. *Szociológiai Szemle*, 95–119.
- BÖRÖCZ, J.–SARKAT, M. (2005) What is the EU? *International Sociology* 20 (2), 153–173.
- BÖHM A.–PÁL L. (1985) *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÖHM A.–SZOBOSZLAI Gy. (szerk.) (1990) *Önkormányzati választások*. MTA PTI, Budapest, 1992, 592. p
- BÖHM A. (1994) „Nagypolitika” és lokalitás. Esszé a helyi politika esélyeiről. In BALOGH I. (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest, 469–480.
- BÖHM A. (1997) Kie a hatalom a falvakban? In *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, Budapest, 76–85.
- BÖHM A. (1998) *Civil szervezetek a helyi társadalomban. Európai Unió, regionalizmus, szuverenitás*. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés. MTA VEAB–Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 42–47.
- BÖHM A. (1999) Az önkormányzatok és a helyi hatalom. In BAYER József–KULCSÁR Kálmán (szerk.) *A politikatudomány arcai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 154–181.
- BÖHM A.–SZÖGYI L.–TÁLL É. (2000) Polgármesterek értékorientációi az első önkormányzati választások után /1993/. In TÁLL É. (szerk.) *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 139–153.
- BÖHM A. (2005) Az önkormányzati választások a parlamenti választások tükrében. In *A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon (1990–2002)*. MTA Politikatudományi Intézete, Budapest.
- BRIGHT M.–HOLZNER B. (2008) Agrarian restructuring and gender – designing family farms in Central and Eastern Europe. *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 1360–0524, Volume 15, Issue 4, 431–443.
- BROUWER, F.–LOWE, P. (eds.) (2000) *CAP regimes and the European countryside: Prospects for integration between agricultural, regional and environmental policies*. CABI Publishing, Oxfordshire.
- BRUCKMEIER, K. (2000) LEADER in Germany and the discourse of autonomous regional development. *Sociologia Ruralis*, 40(2), 219–228.
- BRUCKMEIER, K. (ed.) (2001) *Innovating rural evaluation. Social sciences in the interdisciplinary evaluation of rural development*. Institut für Internationale Sozialforschung, Berlin–Reiburg.
- BRUCKMEIER, K.–KOPYTINA, M. (2001) Post-traditional or Post-modern Rurality? Cases from East Germany and Russia. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 167–197.

- BRUCKMEIER, K.–TOVEY, H. (2009) *Rural Sustainable Development in the Knowledge Society*. Ashgate Publishers, Farnham, Surrey, England,
- BRUNORI, G.–ROSSI, A. (2000) Synergy and Coherence Through Collective Action: Some Insights from Wine routes in Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 40/4, 409–414.
- BUDAY-SÁNTA A. (2008) Régi-új dilemmák a környezetvédelemben. In VERESS J. (szerk.) *A közgazdaságtudomány tisztessége*. Műegyetemi Kiadó, Budapest. 25–32.
- BUCIEGA, A.–ESPARCIA PÉREZ, J.–TRICK, N. (2004) *Intermediate actors in Camp de Túria and Marina Alta*. RURBAN, Deliverable 9.
- BUGOVICS Z. (2006) Elit-teli képviselő testületek. In BÖHM A. (szerk.) *A helyi hatalom és önkormányzati választások Magyarországon 1990–2002*. MTA PTI, Budapest.
- BULLER, H. (1992) Agricultural change and environment in Western Europe. In HOGGART, K. (ed.) *Agricultural change, Environment and Economy*. Mansell, London.
- BULLER, H. (2000) Re-creating Rural Territories: LEADER in France. *Sociologia Ruralis*, 40 2, 190–199.
- BULLER, H. (2003) Europe's Green Ring. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (Eds.) Ashgate, Aldershot, *Journal of Rural Studies*, Volume 19, Issue 2, April 2003, Pages 255–257.
- BURGER, A. (2003) Europe's Green Ring. *Land Use Policy*, Volume 20, Issue 2, April, 199–200.
- BURGERNÉ G. A. (1996) A magyarországi földpiac. *Statistikai Szemle*, vol. 74 (5–6), 411–420.
- BURGERNÉ G. A.–TÓTH K.–KOVÁCS Cs. (1999) A mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete. AKII, *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 13. szám.
- BURGERNÉ G. A. (2001) *A közép-európai országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése*. Századvég Kiadó, Budapest.
- BURGERNÉ G. A. (2006) *Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemi gazdálkodás napjainkban*. Agroinfo, Budapest.
- BURNETT, K. A. (2003) The Taste of Scotland: reimagining rural Scotland through food. In PHILAINEN, K.–TIRKKONEN, E. (eds.) *Rustica Nova: The New Countryside and Transformations in Operating Environment*. Institute of History, University of Turku, Turku.
- CALHOUN (1995) *Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference*. Basil Blackwell, Oxford.
- CASTELLS, M. (2005) *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- CASTELLS, M. (2006) *Az identitás hatalma*. Gondolat, Budapest.
- CHALMERS, A.–JOSEPH, A. (2006) Rural change and the production of otherness: the elderly in new Zealand. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 388–400.
- CHAMPION, T.–ATKINS D.–COOMBS, M.–FOTHERINGHAM, S. (1998) *Urban Exodus.*, Council for Protection Rural England, London.
- CHAYANOV, A. V. (1966) *The Theory of Peasant Economy*. Edited and translated by Thorner, D.–SMITH, R. E. F.–KERBLAY, B., Irwin. London,
- CLEGG, S. R. (1989) *Frameworks of Power*. Sage, London.
- CLOKE, P.–THRIFT, N. (1990) Class and change in rural Britain. In MARSDEN, T.–LOWE, P.–WHATMORE, S. (eds.) *Rural restructuring. Global processes and their responses*. David Fulton, London, 165–181.
- CLOKE, P. (1994) (En)culturing political economy. A life in the day of a „rural geographer”. In CLOKE, P.–DOEL, M.–MATLESS, D.–PHILLIPS M.–THRIFT, N. *Writing the Rural: Five Cultural Geographies*. Paul Chapman, London, 149–190.

- CLOKE, P. (1996) Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, 13 (4), 367–375.
- CLOKE, P.–LITTLE, J. (1997) (eds.) *Contested Countryside Cultures: Rurality and Socio-cultural Marginalisation*. Routledge, London.
- CLOKE, P. (1997) Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, 13 (4), 367–375.
- CLOKE, P. (2006) Conceptualizing rurality. In MARSDEN, T.–CLOKE P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 18–29.
- CLOKE, P. (2006/1) Rurality and racialized others: out of place in the countryside. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 372–387.
- CROMPTON, R. (1994) *Class and stratification: an introduction to current debates*. Polity, Cambridge.
- CROMPTON, R.–DEVINE, F.–SAVAGE, M. (eds.) (2000) *Renewing class analysis*. Blackwell, Oxford.
- CROTTY, R. (1986) *Ireland in Crisis – a Study in Capitalist Colonial Underdevelopment*. Brandon Press, Dingle.
- CSÁKI Cs. (1994) Merre tart Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága? *Közgazdasági Szemle* XLI. évf. 7–8. sz. 606–620.
- CSANÁDI G.–CSIZMADY A. (2002) Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és társadalom*, 2002/3. 27–56.
- CSAPÁK A. (2007) Az átalakuló Nagykovácsi. *Tér és társadalom*, No. 2. 109–116.
- CSAPÓ T.–KOCIS Zs. (1997) A várossányilvánítás elvi kérdései és a potenciális városok az Észak-Dunántúlon. *Tér és Társadalom*, 1. 183–197.
- CSATÁRI B. (1996) *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.
- CSATÁRI B. (1999) *A magyar vidék térségi tagolódása. I. Vidéki térségek és vidéki települések. Típusalkotás*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét, 201 old.
- CSATÁRI B. (2000) A magyarországi kistérségek vidékiség kritériumai. In HORVÁTH Gy.–RECHNITZER J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 193–218.
- CSATÁRI B.–TIMÁR J. (2002) (szerk.) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása.)
- CSATÁRI B. (2004) A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. *Területi statisztika*, 7(44):(6), 532–543.
- CSATÁRI B. (2005) A magyar falusi és tanyás térségek néhány területi konfliktusa. In Bognár L.–CSIZMADY A.–TAMÁS P.–TIBOR T. (szerk.) *Falupolitikák. Új Mandátum Kiadó*–MTA SZKI, Budapest, 99–108.
- CSATÁRI B. (2007) Tények az európai és magyar vidékekről 2000 táján. In Kovács T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. MTA RKK, Pécs, 59–68.
- CSÉFALVAY Z. (1999) *Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- CSÉFALVAY Z. (2008) *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Gondolat, Budapest.
- CSILLAG G. (2000) Greetings from Hungary. A városi, a vidéki, a képzeletbeli és a valóságos Magyarország váci utcai képeslapokon. In FEJŐS Z.–SZIJÁRTÓ Zs. (szerk.) *Turizmus*

- és kommunikáció. Néprajzi Múzeum–Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 83–96.
- CSITE A. (1994) Az állami gazdaságok. In *Munkaerőpiaci helyzetjelentés. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Figyelő Kiadó, Budapest.
- CSITE A.–KOVÁCH I. (1995) Posztszocialista átalakulás Kelet- és Közép Európa rurális társadalmaiban. *Szociológiai Szemle*, vol. 2.
- CSITE A. (1997) Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, No. 3., 117–137.
- CSITE A.–KOVÁCH I. (1997) Falusi szegénység. *A falu*, 1997 tavasz, 49–54.
- CSITE A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig: a nemzetközi vidékutatások harminc évének néhány kulcsproblémája, *Szociológiai Szemle*, 1999/3 szám, 134–154.
- CSITE A.–KOVÁCH I. (2002) Vidéki történet. In KOVÁCH I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219–309.
- CSITE A.–CSURGÓ B.–HIMESI ZS.–KOVÁCH I. (2002) Agrárpolitikai hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In KOVÁCH I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Napvilág, Budapest, 309–361.
- CSITE A.–HORVÁTH G. K.–KOVÁCS E. (2002) A vállalkozói politikai „áttörés” előzménye, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozók Keszthelyen. In KOVÁCH I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás*. Napvilág, Budapest, 155–181.
- CSITE A. (2003) A zöld ösvény. Vidékfejlesztés Európában. In BAYER J.–KISS B. (szerk.) *Trendváltozások: tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 62–86.
- CSITE, A.–CSURGÓ, B.–KOVÁCH, I.–KRISTÓF, L.–NAGY, I. (2004) *Building Rurban Relations.*, Institute for Political Science, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- CSITE A. (2005) *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Századvég, Budapest.
- CSIZMADIA Z. (2008) Együttműködés és újtóképeség: az innováció regionális rendszerének kapcsolathálózati alapjai. *Szociológiai Szemle*, 2008/2, 22–57.
- CSIZMADY A. (2003) *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- CSIZMADY A.–HUSZ I.–JANKY B. (2005) *Népesedés és környezet*. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- CSIZMADY A. (2008) *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- CSURGÓ B. (2002) Gazdaasszonyok és farmerfeleségek. Családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég*, 25. sz., 47.
- CSURGÓ B. (2005) Házastárs és társ a mezőgazdaságban. Családi munkamegosztás és döntések a mezőgazdasági vállalkozó családokban. In PALASIK M.–SIPOS B. (szerk.) *Házastárs? Vétélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 115–128.
- CSURGÓ B.–MEGYESI B. (2006) Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet. In KOVÁCH I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 293–310.
- CSURGÓ B. (2007/1) Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In KOVÁCH Imre (szerk.) *Vidékiek és városiak*. L'Harmattan–MTA PTI, Budapest, 45–67.
- CSURGÓ B. (2007/2) Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében. In BODA ZS.–KOVÁCH I.–SZOBOSZLAI Gy. (szerk.) *Fiatalkutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

- CSURGÓ B. (2007/3) A 20. századi miniszterelnökök programbeszédei. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 199–233.
- CSURGÓ B.–NAGY KALAMÁSZ I. (2007) A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In KOVÁCH Imre (szerk.) *Vidékiek és városiak*. L'Harmattan–MTA PTI, Budapest.
- CSURGÓ B.–NAGY KALAMÁSZ I.–SZÉKELY K. A. (2007) A városi kultúra vidékképe. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 65–99.
- CSURGÓ B.–KISS L. (2007) A Kádár-kor. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 133–156.
- CSURGÓ, B.–KELEMEN, E.–KOVÁCH, I.–MEGYESI, B. (2008) *Encouraging Collective Farmers Marketing Initiatives*. Working papers E-books, MTA PTI (11), 85 p.
- CSURGÓ, B.–KOVÁCH, I.–KUČEROVÁ, E. (2008) Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis*, Vol 48, Number 3, July, 292–312.
- CSURGÓ B. (2010) *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők vidékreprezentációja, mindennapi élete és hatásuk a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. PhD disszertáció, Publikálatlan kézirat.
- CSURGÓ B.–KOVÁCH I.–LÉGMÁN A.–MEGYESI B. (2010) Energy demand, governance and infrastucture, Comparative Report of five European countries; In: KOVÁCH I, GOTTS Nick (eds.) *Climate Change and Local Governance: Alternative approaches to influencing household energy consumption – a comparative study of five European regions*, Studies in Political Science – Politikatudományi Tanulmányok, MTA PTI, Budapest.
- CSURGÓ B.–KOVÁCH I.–LÉGMÁN A.–MEGYESI B. (2010) *Éghajlatváltozás és helyi kormányzás*, Politikatudományi Tanulmányok, MTA PTI, Budapest.
- CSURGÓ B.–KOVÁCH I. (2012) The EU LEADER PROGRAM in Hungary. Bottom-up development with top-down control? Kézirat megjelés alatt. In ANDERSSON K.–GRANBERG L.–KOVÁCH I. (eds) *Lagging behind or beyond?* Ruralia Institute, Mikkeli.
- COLEMAN, W. D.–SKOGSTADT, G.–ATKINSON, M. (1997) Paradigm shift and policy networks cumulative change in agriculture. *Journal of public policy*, volume 16, issue 39, 273–301.
- CURTIN, C.–VARLEY, T. (2002) Changing Patterns of Leadership and Local Power in Rural Ireland. In HALFACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. (eds.) *Leadership, local power and rural restructuring in contemporary Europe*. Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 12–33.
- CZIBERE I. (2012) *Nők mélyszegénységben*, L'Harmattan, Budapest.
- DAGEVOS, H.–OVERBEEK, G.–VADER, J. (2004) *Consuming Rural Goods and Services. A Consumer-oriented Comparative Analysis*. RURBAN Deliverable 7.
- DAHL, R. (1989) *Democracy and Its Critics*. Yale University Press, New Haven.
- DAMMEYER, M. (é. n.) A Régiók Bizottsága: az európai politika befolyásolása. In: *Helyi és regionális szintű önkormányzati szakembereknek a lobbizás során szerzett tapasztalatai* [http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/\\$FILE/_6912koma94285682i8l3kijqeml64ikp0add4ijik0rli16ae9d714jdl9pclkgak94g56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9t144i90ah2ld42b8l75iksg8sg56jqiml720kqg8l95khakagg58gag859lk1219h0l8ga9.doc](http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/$FILE/_6912koma94285682i8l3kijqeml64ikp0add4ijik0rli16ae9d714jdl9pclkgak94g56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9t144i90ah2ld42b8l75iksg8sg56jqiml720kqg8l95khakagg58gag859lk1219h0l8ga9.doc)
- DAUGBJERG, C. (1999) Reforming the CAP. Policy networks and broader institutional structures. *Journal of Common Market*. Volume 37, issue 3, 407–427.
- DAUGBJERG, C (1997) Policy networks in agricultural reforms: Explaining deregulation in Sweden and re-regulation in the European Union. *Governance*, volume 10, issue 2, 123–142.

- DAUGBJERG, C. (1998) Linking Policy Networks And Environmental Policies: Nitrate Policy Making In Denmark and Sweden 1970–1995. *Public Administration*, Vol. 76, No. 2, 275–294.
- DAUGBJERG, C.–SWINBANK, A. (2007) The Politics of CAP Reform: Trade Negotiations, Institutional Settings and Blame Avoidance. *JCMS* 45, 1–22.
- DE LAFOND, V.–HUCY, W.–MATHIEU, N. (2004) *Intermediate actors in France*. Vexin Français and Pays de Caux, RURBAN Deliverable 9.
- DERZKEN, P. (2008) *The politics of rural governance. Case studies of rural partnertship in the Netherlands and Wales*. Wageningen University.
- DERZKEN, P.–BOCK, B. (2007) The construction of professional identity. Symbolic power in rural partnership in the Netherlands. *Sociologia Ruralis*, volume 47, no. 3, 189–205.
- DESSEWFFY T.–FÁBIÁN Z.–GALÁ CZ A.–RÉT ZS.–RIGLER A.–SÁGVÁRI B. (2004) *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. ITHAKA–ITTK–TÁRKI, Budapest.
- DONÁTH F. (1976) *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DORGAI L. (1998) Néhány gondolat a „Mi tekinthető vidéknek?” című vitacikkhez. *Gazdálkodás*, 1998. 5. szám 60–64.
- DORGAI L. (1984) Az agrárgazdaság helye és szerepe a vidékfejlesztésben. *A Falu*, 1998/4, 31.
- DORGAI L. (szerk.) (2005) Termelői szerveződések, termelői csoportok a mezőgazdaságban. *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 2005. 4. sz.
- DÖGEI I. (2001) Miért nincs visszaút a tartós munkanélküliségből? In SIMONYI (szerk.) *Tizenegy falu ötvenöt család.*, Struktúra–Munkaügyi Kiadó, Budapest, 27–40.
- DÖVÉNYI Z.–KOVÁCS Z. (1999) A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén, *Földrajzi Értesítő*, 1–2. 33–58.
- DUPUIS, E. M. (2006) Landscapes of Desires? In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 124–133.
- DURST J. (2008) Bárók, patrónusok versus komák. In VÁRADI M. (sz) *Kistelepülések lépés-kényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 232–282.
- Élelmiszermérlegek és tápanyagfogyasztás*. 2005. KSH, <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/elmerl/elmerl03.pdf>
- Életmód–Időmérleg* – Néhány adalék az időfelhasználás társadalmi meghatározottságának vizsgálatához, KSH, Budapest, 2001.
- ELLIS, F. (1988) *Peasant economics: farm households and agrarian development*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- ELLISON, D. (2006) Divide and Conquer: The European Union Enlargement’s Successful Conclusion? *The International Studies Review* 8: 150–166.
- ENYEDI Gy. (1980) *Falvaink sorsa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- ENYEDI Gy. (1984) *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ENYEDI Gy. (szerk.) (1993) *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ENYEDI Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon. (Ember, település, régió)*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- ENYEDI Gy. (szerk.) (2000) *Magyarország településkörnyezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- ENYEDI GY.–HORVÁTH Gy. (szerk.) (2002) *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- EÖRY G. (2007) A Millennium korszaka. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék – és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 31–43.
- ERANUS E.–LETENYEI L.–SIKLÓS V. (2003) Sok link = internet? A kapcsolati tőke szerepe a számítógép és internet, valamint a számítógépes tudás terjedésében a kaposvári kistérségben, kérdőíves adatfelvétel és résztvevő megfigyelés alapján. In LENGYEL Gy. (szerk.) *Információs technológia és helyi társadalom*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, AE, Budapest, II. kötet 29–76.
- ERDEI F. (1980) A magyar paraszttársadalom. In KULCSÁR K. (szerk.) *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83–253.
- ERDEI F. (1987) *A magyar társadalom*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 41.p.
- ERDEI F. (2004) *Parasztok*. Neumann Kht, Budapest.
- ESKELINEN, H.–KOKKONEN, M.–VIRKKALA, S. (1996) A Prior Appraisal of the Regional Development Plan for Finland's Objective 2 Regions. *NordREFO* No. 5, 21–76.
- ESPARCIA, J. (2000) The LEADER programme and the rise of rural development in Spain. *Sociologia Ruralis*, vol. 40, 2000. 2. 200–208.
- ESPARCIA, J.–BUCIEGA, A.–TRICK, N. (2004) *Comparative Analysis of the Rural-Urban Contexts in Europe: The Netherlands, Spain, Hungary, Finland and France*. Department of Geography, University of Valencia, Valencia.
- ESPARCIA, J.–BUCIEGA, A. (eds.) (2005) *New Rural – Urban Relationships in Europe*. University of Valencia, Valencia.
- ESTÓK J.–FEHÉR GY.–GUNST P.–VARGA ZS. (2003) (szerk.) *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest.
- FALUVÉGI A. (2000) A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. *Területi Statisztika*, 2000. 3. (40.) évf. 4. szám.
- FARAGÓ T. (1999) Tér és idő – család és történelem. *Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- FARKAS J.–VAJDA Á. (1991) *Két választás Magyarországon 1990-ben*. KSH, Budapest.
- FAZEKAS K. (2005) A hazai és külföldi tulajdonú vállalkozások területi koncentrációjának a hatása a foglalkoztatás és a munkanélküliség területi különbségeire. In FAZEKAS K. (szerk.) *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. KTI könyvek 6. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 47–74.
- FAZEKAS ZS.–NEMES G.–FERTŐ I. (2005) *A Közös Agrárpolitika költségvetésének reformja és hatásai a magyar agrárpolitika mozgásterére*, Policy Europeum Center for European Policy, Budapest.
- FEHÉR A. (1998) A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 1998. 5. szám 54–59.
- FEHÉR A. (2005) *A vidékgazdaság és a mezőgazdaság*. Agroinform Kiadó, Budapest.
- FEJES ZS. (2005) *Móráhalom: Gyökeret verni a homokon*. (Móráhalom: How to Find Roots in the Sand). URL: <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/61/1/3/>
- FEJŐS Z.–SZIJÁRTÓ Zs. (szerk.) (2000) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs.
- FEJŐS Z.–SZIJÁRTÓ Zs. (szerk.) (2002) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

- FEKETE A. (2008) Hátrányos helyzetű települése infrastruktúrájának fejlődése 1990 után. In BÓDI F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Agroinform Kiadó, Budapest, 221–236.
- FERGE Zs. (2001) A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány*, 54, 17–26.
- FERTŐ I. (1996) A vertikális koordináció a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 11.
- FERTŐ I. (1998) Az agrárpolitika politikai gazdaságtana I. A kormányzati politikák modellezése a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle XLV. évf.* 223–246.
- FERTŐ, I. (1999/1) Changing Governance Structure within Agri-Food Sector after Privatisation. In MAJOR, I. (ed.) *The Redistribution of Property Rights, Corporate Governance and Company Restructuring After Privatisation*. Open Society Institute, Center for Publishing Development, 86–122.
- FERTŐ I. (1999/2) *Az agrárpolitika modelljei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- FERTŐ I. (1999/3) A Európai Unió közös agrárpolitikájának gazdaságtana II. A CAP politikai gazdaságtana. *Közgazdasági Szemle*, 46: 813–822.
- FERTŐ, I.–SZABÓ, G. (2002) *Vertical Co-ordination in Transition Agriculture: A Hungarian Co-operative Case Study*. Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- FITZSIMMONS, M.–GOODMAN, D. (1998) Incorporating nature: environmental narratives and thereproduction of food. In BRAUN, B.–CASTREE, N. (eds.) *Remaking Reality: Nature at the Millennium Routledge*. London, 194–220.
- FLORIAN, V.–SERBANESCU, C. (2001) Food consumption and rural poverty in Romania during transition to market. *CIHEAM Options Mediterraneennes Série B-n* 22, 223–232.
- FLYNN, A.–LOWE, P. (1994) Local Politics and Rural Restructuring: The Case of Contested Countryside. In JANSEN, A.–SYMES, D. (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Agricultural University, Wageningen, 247–259.
- FOCHLER, V.–SVOBODA, H. Lobbizás az Európai Parlamentben In: *Helyi és regionális szintű önkormányzati szakembereknek a lobbizási tevékenység során szerzett tapasztalatai* é. n. [http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/\\$FILE/_6912koma94285682i813kijqeml64ikp0add4ijik0rli16ae9d714jdl9pclkgak94g56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9t144i90ah21d42b8l75iksg8sg56jqiml720kqk8l95khakagg58gag8591kl219h0l8ga9_doc](http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/$FILE/_6912koma94285682i813kijqeml64ikp0add4ijik0rli16ae9d714jdl9pclkgak94g56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9t144i90ah21d42b8l75iksg8sg56jqiml720kqk8l95khakagg58gag8591kl219h0l8ga9_doc)
- Fodor, É. (1997) Gender in transition: unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11 (3): 470–500.
- FODOR É. (2001) A szegénység elnöiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle*, 4, 96–113.
- FODOR, É. (2006) A Different Type of Gender Gap: How Women and Men Experience Poverty. *East European Politics and Societies*. Vol 11, 3 (Fall), 470–500.
- FODOR D.–KOCSONDI T.–KOCSONDI J. (2006) A LEADER+ indulása Magyarországon. *Gazdálkodás*, 50. évf. 4. sz. 83–89.
- FONT E. (1998) A vidék gondja lokális vagy globális kérdés? *A Falu*, 1998. 3. szám. 27–36.
- FORTE, M. (2001) Reconstructing Rurality in Mediterranean Italy. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 263–285.
- FORRAY R. K. (1995) Önkormányzatok és kisiskolák. *Educatio*, 1, 70–81.
- FORRAY R. K.–KOZMA T. (2011) Az iskola a térben és az időben. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- FÓTI J.–dr. LAKATOS M. (2006) *Foglalkoztatottság és munkanélküliség*, 6–7. kötet. KSH Budapest, 163, 158. old.

- FOUCAULT, M. (2000) Miért tanulmányozzuk a hatalmat? In FELKAI G. et al. *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum, Budapest.
- FÖLDI Zs. (2000) A lakókörnyezet minőségének szerepe a főváros migrációs folyamataiban, az 1990-es években. *Tér és társadalom*, No. 2/3. 219–228.
- FRANKLIN, S. H. (1969) *The European Peasantry – the Final Phase*. Methuen, London.
- FRIEDMANN, H. (1978) World market, state and family farm – social bases of household production in the era of wage labour. *Comparative Studies in Society and History* 20, 4.
- FRIEDMANN, H. (1986) Family enterprises in agriculture – structural limits and political possibilities. In COX, G.–LOWE, P.–WINTER, M. (eds.) *Agriculture: People and Policies*. Allen and Unwin, London.
- FROUWS, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis* 38: 54–68.
- FUNTOWICZ, S. O.–J. R. RAVETZ (1993) Science for the Post-Normal Age. *Futures*, 25/7 September 1993, 735–755.
- G. FEKETE É. (2002) A magyar vidékfejlesztés gyakorlatának ellentmondásai. *A Falu*, XVII. évf. 2. sz. 15–19.
- G. FEKETE É. (2004). *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, I. évf., 1. sz., 40–97.
- GÁBOS A.–SZÍVÓS P. (2009) A női szegénység Magyarországon és Európában In NAGY I.–PONGRÁCZ T-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI–Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 154–164.
- GAGYI J. (2005) Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. In *Magyar Kisebbség*, 2005. 3–4. (36–37.) sz., 78–93.
- GÁL N. (2007) A vidéki turizmus. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 255–277.
- GAL, S.–KLIGMAN, G. (eds.) (2000) *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Ashgate Publishing, GARRIDO, F.–MAULEÓN, J.–MOYANO, E. (2002) Rural Restructuring and the Effects on Rural Development Policies in Spain. In HALFACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. (eds.) *Leadership, local power and rural restructuring in contemporary Europe*. Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 173–203.
- GAZSÓ F. (2006) Társadalmi struktúra és iskolarendszer. In KOVÁCH Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006, 207–227.
- GAZSÓ F. (2008) Közoktatás a zárványtársadalomban. In BÓDI F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Agroinform Kiadó, Budapest, 129–145.
- GÁRDOS É.–SÁROSI A. (2005) A Magyarországra érkező külföldiek demográfiai jellemzői a magyar népesség tükrében, 1990–2000, *Kisebbségkutatás*, 3. sz. 330–338. (http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2005_03/cikk.php?id=946)
- GIDDENS, A. (1984) *The Constitution of Society – Outline of a Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS (2000) *Elszabadult világ – Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Perfekt Kiadó, Budapest.
- GILG, A.–BATTERSHILL, M. (1998) Quality farm food in Europe: a possible alternative to the industrialised food market and to current agri-environmental policies: lessons from France. *Food Policy* 23, 25–40.

- GLÓZER R. (2007) *Falusi politikák. Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 147–160.
- GOLDTHORPE, J. H.–LOCKWOOD, D.–BECHHOFFER, F.–PLATT, J. (1969) *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge University Press, London.
- GOEHLER, G. (2000) Constitution and Use of Power. In GOVERDE, H. et al. (eds.) *Power in Contemporary Politics*. Sage, London,
- GOODMAN, D.–REDCLIFT, M. (1981) *From Peasant to Proletarian – Capitalist Development and Agrarian Transitions*. Blackwell, Oxford.
- GOODWIN, M. (2006) Regulating rurality? Rural studies and the regulation approach. In MARSDEN, T.–CLOAK, P.–MOONEY, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 304–316.
- GORLACH, K. (1993) The embourgeoisement trajectory: how it works in Polish society. In SZMATKA, J.–MACH, Z.–MUCHA, J. (eds.) *Eastern European Societies on the Threshold of Change*. The Edwin Mellon Press, Lewiston, Queenstone, 175–192.
- GORLACH, K.–STAROSTA, S. (2001) De-peasantisation or Re-peasantisation? Changing Rural Social Structures in Poland after World War II. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 41–66.
- GORLACH, K.–FORYS, G. (2002) *Key issues in rural-urban relations in Poland: between peasant past and European future*. In CRISTOVAO A.–OMODEI L. Zorini (eds) *Farming and rural systems research and extension – Local identities and globalisation, Conference proceedings*, 289–298.
- GORLACH, K.–KOVÁCH, I. (eds.) (2006/1) *Land Use, Nature Conservation and Biodiversity in Central Europe: The Czech, Hungarian and Polish cases*. Institute for Political Science HAS, E-books, Budapest, WORKING PAPERS (5) 2006/3.
- GORLACH, K.–KOVÁCH, I. (eds.) (2006/2) *Local Food Production, Non–Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development The Czech, Hungarian and Polish cases*. Institute for Political Science, E-books, Budapest, WORKING PAPERS (7) 2006/5.
- GORLACH, K.–KOVÁCH, I. (eds.) (2006/3) *Innovation and Sustainability in Central Europe. The Czech, Hungarian and Polish cases*. Institute for Political Science HAS, E-books, Budapest, WORKING PAPERS (8) 2006/6, 155.
- GOVERDE, H.–TATENHOVE, J. (2000) Power and Policy Networks. In GOVERDE, H.–CERNY, P.–HAUGAARD M.–LENTNER, H. (eds.) *Power in Contemporary Politics. Theories, Practices, Globalizations*. Sage, London, 96–111.
- GOVERDE, H.–HAAN, H. (2002) The Politics of Rural Development in the Netherlands. In HALFACREE, K.–KOVÁCH I.–WOODWARD, R. *Leadership and Local Power in European Rural Development*, Aldershot, Burlington, Sidney, Singapore.
- GRANBERG, L.–NIKULA, J. (eds.) (1995) *The Peasant State. The State and Rural Questions in 20th Century Finland*. University of Lapland, Rovaniemi.
- GRANBERG, L.–KOVÁCH, I. (eds.) (1998) *Actors on the changing European countryside*. Institute for Political Sciences HAS, Budapest, 283.
- GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) (2001) *Europe's Green Ring*. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 366.
- GRANBERG, L.–PELTONEN, M. (2001) Peasantisation and Beyond in Finland and Scandinavia. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) (2001) *Europe's Green Ring*. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney 285–306.

- GRAY, J. (2000) The Common Agricultural Policy and the Re-invention of the Rural in the European Community. *Sociologia Ruralis*, 40 (1), 30–50.
- GRAZIANO, P.–VINK, M. (eds.) (2006) *Europeanisation. New research agendas*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- GREER, A. (2005) *Agricultural policy in Europe*. Manchester University Press, Manchester.
- GUNST P. (1987) *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- GYÁNI G. (2003) Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? Megjegyzések Kovách Imre: „A magyar társadalom »parasztalanítása« – európai összehasonlításban” című tanulmányához. *Századvég*, 8. évf. 29. sz. 72–76.
- GYÁNI G.–KÖVÉR Gy. (1998) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- GYÖRGYI Z.–IMRE A. (1999) *Iskolatársulások, Educatio füzetek*, Oktatókutató Intézet, Budapest.
- HACK J.–KISS L. (2007) A médiák faluképe. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 277–304.
- HAJDÚ Z. (1999) A régió tértörténeti problematikája Magyarországon. *INFO-Társadalomtudomány*, 44. 21–30.
- HALFACREE, K. (1999) A new space or spatial effacement? Alternatives futures for the post-productivist countryside. In WALFORD, N.–EVERIT–NAPTON, D. *Reshaping the countryside: perception and processes of rural change?* CAB International, 67–76.
- HALFACREE, K.–WOODWARD, R. (2002) Influences on Leadership and Local Power in Rural Britain. In HALFACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. (eds.) *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate, 59–90.
- HALFACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. (eds.) (2002) *Leadership and local power in European rural development*. Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 278.
- HALFACREE, K. (2004) Rethinking ‘rurality’. In CHAMPION, T.–GRAEME, H. (szerk.) *New forms of urbanization. Beyond the urban-rural dichotomy*. Ashgate, 285–304.
- HALFACREE, K. H. (2006) Rural space: constructing a three-fold architecture. In MARSDEN, T.–CLOKE, P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 44–62.
- HALLIDAY J.–COOMBS M. (1995) In search of counterurbanisation – some evidence from Devon on the relationship between patterns of migration and motivation. *Journal of Rural Studies*, 11., 433–446.
- HALMAI P. (2004) Versenyképesség és integráció – az agrárgazdaság adaptációja. In PALÁNKAI T. (szerk.) *Európa kapujában: Perspektívák és elvárások: nemzetközi konferencia a Magyar Parlamentben*, Budapest.
- HALMAI P. (2004) Az agrárgazdaság EU-adaptációja, Várható feszültségek, gazdaság- és társadalompolitikai kihívások. *Politikatudományi Szemle* 13, 201–211.
- HALMAI P. (szerk.) (2004) *Az Európai Unió agrárrendszere*. Mezőgazda, Budapest.
- HALMAI P. (2004) Az agrárgazdaság EU-adaptációja. Várható feszültségek, gazdaság- és társadalompolitikai kihívások. *Politikatudományi Szemle* 13: 201–211.
- HALMAI, P.–ELEKES, A. (2005) *Declining „Common” Agricultural Policy? CAP Reform of 2003 and its National Implementation in the Member States*. Paper prepared for presen-

- tation at the EAAE (European Association of Agricultural Economists) Congress, The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System, Copenhagen.
- HALMAI P. (2006) Az első év után. Magyar mezőgazdaság az Európai Unióban. In SÁNDOR P.–VASS L.–TOLNAI Á. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 865–878.
- HARCSA I. (1991) Polgárosodás. *Századvég*, 2–3.
- HARCSA, I. (1994) *Parasztgazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók*. KSH, Budapest.
- HARCSA I.–KOVÁCH I.–SZELÉNYI I. (1994) A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 1994. 3. szám, 15–44.
- HARCSA I. (1995) *Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók*. KSH, Budapest.
- HARCSA I. (1996) A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In FÜR L.–OROSZ I.–ROMÁNY P. (szerk.) *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda, Budapest, 531–548.
- HARCSA I.–KOVÁCH I. (1996) Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In *Társadalmi Riport 1996*, Társi, Budapest.
- HARCSA, I.–KOVÁCH, I.–SZELÉNYI, I. (1998) The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. In SZELÉNYI, I. (ed.) *Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies*. Routledge, London, 214–245.
- HARCSA I. (2000) A munka világa az időmérleg-vizsgálatok tükrében. *Statistikai Szemle*, 78. évfolyam, 12. sz., 963–981.
- HARCSA I.–SEBŐK Cs. (2001) *Életmód – Időmérleg. A részidős mezőgazdasági munka*. KSH, Budapest.
- HARCSA I. (2003) Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 8. évf. 29. sz. 77–85.
- HARDI T. (2002) Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. *Tér és társadalom*, No. 3. 57–84.
- HARPER, S. (1989) The British rural community: an overview of perspectives. *Journal of Rural Studies*, Vol 5, 89–105.
- HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (1996) (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell, Oxford.
- HEELAS, P. (1996) Introduction. Detraditionalization and its rivals. In HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (1996) (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell, Oxford, 1–20.
- HEGEDŰS J.–TOSICS I. (1998) A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása. *Szociológiai Szemle*, 2. sz.
- HIGH, C.–NEMES, G. (2007) Social Learning in LEADER: Exogenous, Endogenous and Hybrid Evaluation in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 47 (2), 103–119.
- HILTERMAN, F. A. *Holland Önkormányzatok Szövetsége* [http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/\\$FILE/_6912koma94285682i8l3kijqeml64ikp0add4ijik0rli16ae9d7l4jdl9pclkgak94g56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9t144i90ah2ld42b8175iksg8sg56jqiml720kqg8l95khakagg58gag859lkl219h0l8ga9_.doc](http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/$FILE/_6912koma94285682i8l3kijqeml64ikp0add4ijik0rli16ae9d7l4jdl9pclkgak94g56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9t144i90ah2ld42b8175iksg8sg56jqiml720kqg8l95khakagg58gag859lkl219h0l8ga9_.doc).
- HÍVES T. (2006) A hátrányos helyzet az oktatás területi kutatásában. *Educatio* 2006/1, 169–174.
- HOBBSBAWM, E. J.–RANGER, T. O. (1983) *The Invention of tradition*. Cambridge University Press.
- HOFFMANN T. (1998) *Európai parasztok. A munka*. Osiris, Budapest.
- HOFFMANN T. (2001) *Európai parasztok. Az étel és az ital*. Osiris, Budapest.
- HOGGART, K. (1990) Let's do away with the rural. *Journal of Rural Studies*, Vol 6: 245–257.

- HOMIŠINOVÁ, M. (2009) *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban*. MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadó, Budapest, 298 p.
- HORTANAINEN, E. A finn helyi és regionális önkormányzatok szövetségének a tapasztalatai a lobbizás területén. In *Helyi és regionális szintű önkormányzati szakembereknek a lobbitevékenység során szerzett tapasztalatai*, [http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/\\$FILE/_6912koma94285682i8l3kijq eml64ikp0add4ijik0rli16ae9d7l4jdl9pclkgak94g 56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9 t144i90ah2ld42b8l75iksg8sg56jqiml720kqq8l95 khakagg58gag859lkl219h0l8ga9_.doc](http://web.bm.hu/web/euik.nsf/0/4c706343f432fd24c1256dca0051658c/$FILE/_6912koma94285682i8l3kijq eml64ikp0add4ijik0rli16ae9d7l4jdl9pclkgak94g 56mi19d2kqgi5a92kmji59cg4282c9 t144i90ah2ld42b8l75iksg8sg56jqiml720kqq8l95 khakagg58gag859lkl219h0l8ga9_.doc).
- HORVÁTH G. K. (2007) „A táplálásnak státuszához tartozók”. A korai statisztika vidékképe. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 11–31.
- HORVÁTH GY.–RECHNITZER J. (szerk.) (2000) *Magyarország területi szerkezete az ezredfordulón 2000*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- HUGHES, J.–SASSE, G.–GORDON, C. (2001) Enlargement and Regionalization: The Europeanization of Local and Regional Governance in CEE States. In WALLACE, H. (ed.) *One Europe or Several? Interlocking Dimensions of European Integration*. Basingstoke, Palgrave, 145–177.
- HYRYLÄINEN, T.–UUSITALO, E. (2002) Recent Rural Restructuring and Rural Policy in Finland, Netherlands. In HALFACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. (eds) *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 230–255.
- ILBERY, B.–KNEAFSEY, M. (1999) Niche markets and regional speciality food products in Europe: towards a research agenda. *Environment and Planning A*, volume 31, 2207–2222.
- ILLÉS I. (2001) Régiók és regionalizáció. *Tér és Társadalom*, XV. évf., 1. sz., 1–23.
- ILLNER, M. (2003) Devolution of Government in the Ex-Communist Countries: Some Explanatory Frameworks. In BALDERSHEIM, H.–ILLNER, M.–WOLLMANN, H. (eds.) *Local Democracy in Post-Communist Europe*. Opladen, Leske, Budrich, 9–28.
- IMRE A. (1995) Kistelepülési iskolák a léthatáron. *Educatio*, 129–134.
- IMRE A. (2002) Az iskolai hátrány összetevői. *Educatio*, 63–73.
- IMRE A. (2003) Oktatási feladatellátást segítő önkormányzati társulások. *Magyar Pedagógia* 103. évf. 3. szám, 371–387.
- IMRE A. (2003) *A kistelepülési iskolák népességmegtartó ereje*. Kézirat. Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központ
- IMRE A. (2009) *Kistelepülési iskolák és eredményesség* <http://www.ofi.hu/tudastar/valaszol-iskola/kistelepulesi-iskolak> Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
- Info Társadalomtudomány* (1996) A magyar falu a változások sodrában.
- IZSÁK É. (2003) *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*. Budapest és környéke. Napvilág Kiadó, Budapest.
- JANSEN, A.–SYMES, D. (1994) (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Agricultural University, Wageningen, 247–259.
- Jelentés a magyar közoktatásról*, 2010, szerk. BALÁZS É, KOCSIS M, VÁGÓ I. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.

- JESÚS, O.–CAMARERO, L. A. (2001) Shifting Rurality: The Spanish Countryside after De-peasantisation and De-agrarianisation. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 219–237.
- JETZKOWITZ, J.–SCHNEIDER, J.–BRUNZEL, S. (2007) Suburbanisation, Mobility and the 'Good Life in the Country': A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany. *Sociologia Ruralis*, Vol. 47. No. 2, 148–171.
- JOLLIVET, M. (ed.) (1997) *Vers un rural postindustriel*. L'Harmattan, Paris.
- JONES, O. (1995) Lay discourses of the rural: developments and implications for rural studies. *Journal of Rural Studies*, Vol. 11, No. 1. 35–49.
- JONES, B.–KEATING, M. (1995) *The European Union and the regions*. Clarendon, Oxford.
- JONSSON, I. (2001) Societal Paradigms and Rural Development. A Theoretical Framework for Comparative Studies. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. *The Green Ring*. Ashgate, Aldershot, 330–358.
- JUHÁSZ P. (1979) *A „második” gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrend-szeréről*. Kézirat.
- JUHÁSZ P. (1982) Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1, 117–139.
- JUHÁSZ P. (1982–1983) Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezet. *Medvetánc* 1982/4. 1983/1. sz. 191–224.
- JUHÁSZ P. (1983) Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc*, 1:191–213.
- JUHÁSZ P. (1985) *A mezőgazdaság fejlődésében megjelenő tehetetlenségről*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények, No. 93.
- JUHÁSZ P. (1991) Polgárosodás. *Századvég*, 2/3.
- JUHÁSZ P.–MOHÁCSI K. (1996) Az agrárium gazdasági és társadalmi folyamatai 1995-ben. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf. 1996.
- JUHÁSZ P.–MOHÁCSI K. (1999) A mezőgazdaság működését szolgáló főbb intézmények. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. 1999. március.
- JUHÁSZ P. (2006) *Emberek és intézmények*. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- KAISER T. (2006) A horizontális európaizáció és a határ menti együttműködések. In *Hidak vagy sorompók. A határt átvívelő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 7–42.
- KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G. (2002) Magyarságszimbólumok – egy értelmiségi minta tükrében. In A. GERGELY A. (szerk.) *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 257–276.
- KAPITÁNY G.–LAKATOS M. (2005) A munkaerő napi mozgása és közlekedése a budapesti kerületekben és a fővárosi agglomerációban, 1980–2001. *Területi Statisztika*, Vol. 45. No. 3., 216–233.
- KAPOSI L.–LAKATOS M. (2005) Az egyéni agrárgazdaságok termelése és társadalmi-foglalkozási összetétele. *Területi Statisztika* 8/45 (4), 354–371.
- KAPRONCZAI I.–KOVÁCS H.–VARGA E (2006) A mezőgazdasági termelők alkalmazkodása a beruházások és a foglalkoztatás aktuális kihívásaihoz. *Statisztikai Szemle*, 84. évfolyam 8. szám, 788–811.
- KAPRONCZAI I. (2007) A mezőgazdaság gazdaságstruktúrája és jövedeleminformációs rendszerei. *Statisztikai Szemle*, 85. évfolyam 1. szám, 36–57.
- KASIMIS, CH.–PAPADOPOULOS, G. A. (2001) The De-Agriculturalisation of the Greek Countryside: The Changing Characteristics of an Ongoing Socio-economic Transformation.

- In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I. TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 197–219.
- KASZA J.–LAKATOS M. (2006). Az agrártársadalom rétegződése. *Területi statisztika* 2006, 9.(46.). évf. 6. sz., 578–593.
- KASZA J.–LAKATOS M. (szerk.) (2007) *Az egyéni agrárgazdaságokban élők társadalmi rétegződése*. KSH, Budapest.
- KÁLLAI E (2005) *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- KEEBLE, D.–NACHUM, L. (2002) Why do business service firms cluster? Small consultancies, clustering and decentralisation in London and southern England. *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS 27: 67–90.
- KEELER, J. T. S. (1987) *The politics of neo-corporatism in France*. Oxford University Press, New York.
- KELEMEN E.–KOVÁCH I. (2005) A vidéki népesség agrárintettsége. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás – az értékek változása*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Digitális Archívum, 25–47.
- KELEMEN E.–KOVÁCH I.–MEGYESI B. (2006) *A gazdák közös piacra jutását célzó kezdeményezések helyzete és lehetőségei Magyarországon*, MTA PTI, Budapest.
- KELEMEN, E.–MEGYESI, B. (2007) The Role of Collective Marketing Initiatives in the Hungarian Agriculture. In *Eastern European Countryside*. Nicolaus Copernicus University, Toruń, 13, (1).
- KELEMEN, E.–KOVÁCH, I.–MEGYESI, B. (2007) *A general overview of collective of farmers marketing initiatives in Hungary*. Working papers E-books MTA PTI Budapest, (11). 31 p.
- KELEMEN, E.–CSURGÓ, B.–KOVÁCH, I.–MEGYESI, B. (2008) *Encouraging Collective Farmers Marketing Initiatives (COFAMI) – The Hungarian Report*, 2008/1, <http://www.mtapti.hu/pdf/mcfofami08.pdf>
- KEMÉNY I. (1972) A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* 1(1) 36–48.
- KEMÉNY I.–JANKY B. (2003) A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, III/VII, 10. sz, 64–76.
- KEMÉNY I.–JANKY B.–LENGYEL G. (2004) *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 192.
- KERTESI G. (1997) A gazdasági ösztönzők hatása a népesség földrajzi mobilitására 1990 és 1994 között (Település- és körzetszintű elemzés). *Esély*, No. 2, 3–32.
- KERTESI G. (2000) A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. *Közgazdasági Szemle* 5. 406–443.
- KERTESI G.–KÉZDI G. (2009) *A roma fiatalok általános iskolai eredményessége, középiskolai továbbtanulása és középiskolai sikeressége*. Zárótanulmány. MTA–KTI. <http://econ.core.hu/file/download/jav/roma608.doc>
- KESZTHELYI SZ. (2007) A különböző típusú árutermelő mezőgazdasági üzemek jövedelemhelyzete 2006-ban. *Statisztikai Szemle*, 85. évfolyam 12. szám, 1067–1080.
- KICKERT W.–KLIJN, E. H.–KOPPENJAN, J. (eds.) (1997) *Managing complex networks: strategies for the public sector*. Sage Publications, London.
- KIS K. (2006/1) Partnerség és társadalmi tőke a vidékfejlesztésben. *Parola*, 2006, 2–3., 28–31.
- KIS K. (2006/2) A társadalmi tőke mint a társadalmi és gazdasági folyamatokat befolyásoló erőforrás. *Agrártudományi Közlemények*, 2006/20, különszám, 69–73.

- KISFALUSI D. (2012) A bevándorlók szociodemográfiai jellemzői, kulturális és társadalmi erőforrásokkal való ellátottsága, migrációs céljaik és motivációik, In GÖNCZ B.–LENGYEL GY.–TÓTH L. (szerk.) *Bevándorlók a magyar társadalom tükrében. Méltóság, igazságosság és civil integráció*, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- KISS D. (2004) *A falusi elit átalakulása*. WEB 2. április, 9–17.
- KISS E. É. (2001) Falvaink sorsa az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, XV. évf., 1. sz., 153–169. o.
- KISS, J. (2003) The Role of EU Funds in Financing Hungarian Agriculture. *Development and Finance*, No. 3, 44–53.
- KISS J. (2003/2) A magyar mezőgazdaság EU-csatlakozása az Európai Unió koppenhágai csúcstalálkozásának tükrében. *Európai Agrárpolitikai Tanulmányok*, No. 41, 74 o.
- KISS J. P. (2008) Az aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In VÁRADI M. (szerk.) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könykiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 29–69.
- KISS L. (1992) A politikai pártok és az önkormányzatok. In CSEFKÓ F. (szerk.) *Helyi társadalom, gazdaságpolitika*. Alapítvány a Magyarországi Önkormányzatokért, Budapest, 8–21.
- KISS L. (2007/1) A „népi mozgalom” parasztképe. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum, Budapest, 43–55.
- KISS L. (2007/2) Vidékmeghatározási viták az ezredfordulón. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum, Budapest, 233–255.
- KISS R. (2007) Falusi értékek, városi igények. A szuburbanizációs folyamatok hatása a helyi társadalom átalakulására Budajenőn. In SZARVAS Zs. (szerk.) *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira* (Documentatio Ethnographica 22). MTA NKI–L'Harmattan, Budapest.
- KJAER, A. M. (2004) *Governance*. Polity Press, Cambridge.
- KJELDAHL, R.–TRACY, M. (eds.) (1994) *Renationalization of the Common Agricultural Policy?* Tonbridge, Combined Book Services.
- KLIJN, E. H. (1997) Policy networks: an overview. In KICKERT, W.–KLIJN, E. H.–KOPPENJAN, J. (eds.) *Managing complex networks: strategies for the public sector*. Sage Publications, London.
- KLOPPENBURG, J. (1991) Social theory and the de/reconstruction of agricultural science: local knowledge for an alternative agriculture. *Rural Sociology*, Vol. 56 No. 4, 519–548.
- KOCSIS J. B. (2000) A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései a város-szociológiai és más rokon tudományterületek irodalmában. *Tér és Társadalom*, No. 2–3, 311–322.
- KOCSIS Zs. (1996) A települések belső szerkezetének vizsgálata a lakosság térbeli eloszlása alapján. *Tér és Társadalom*, X. évf., 2–3. sz., 133–140.
- KOLANKIEWICZ, G. (1980) The New „Awkward Class”: The Peasant-Worker in Poland. *Sociologia Ruralis*, Volume 20 Issue 1–2, 28–43.
- KONRÁD GY.–SZELÉNYI I. (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12. sz. 19–35.
- KOOIMAN, I. (1993) *Modern governance. New government – Society interactions*. Sage Publishing, London.
- KOÓS B. (2007) A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, No. 4. 334–349.

- KÓSA L. (1998) *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás Kiadó, Budapest.
- KOTICS J. (2007) Magyar közösségkutatás története a 20. században. In KOVÁCS Éva (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, Budapest–Pécs, 23–43.
- KOVÁCH I. (1988) *Termelők és vállalkozók*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- KOVÁCH I. (1991) A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. *Századvég* No. 2–3, 217–229.
- KOVÁCH, I. (1994) *Embourgeoisement theories and processes*. Institute for Political Science HAS, Budapest.
- KOVÁCH I. (1994/1) A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában. *Társadalomkutatás*, 1–4. szám, 105–121.
- KOVÁCH, I. (1994/2) The privatization and the future of family farms in East-Central Europe. *Sociologia Ruralis*, vol. 34, No. 4, 369–382.
- KOVÁCH I. (1997) Posztszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 1997. 4. szám, 19–47.
- KOVÁCH, I. (2000) LEADER, the new social order, and Central- and East-European countries. *Sociologia Ruralis*, vol. 40. no. 2, 181–190.
- KOVÁCH I. (2001) De-peasantisation of Hungarian Rurality. In GRANBERG, L.–KOVÁCH I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring, Aldershot, Burlington, Sidney, Singapore*, 66–89.
- KOVÁCH I. (szerk.) (2002/1) *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- KOVÁCH I. (2002/2) Leadership and local power in Hungary. In HALFRACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. (eds.) *Leadership and Local Power in Contemporary Rural Europe*. Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Sidney, Singapore, 91–122.
- KOVÁCH I. (2003) A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2 (28) 41–67.
- KOVÁCH, I.–CSURGÓ, B.–JÓKUTHY, E.–KRISTÓF, L.–NAGY, I. (2004) *Building Rurban Relations. Deliverable 6: Consumers in Hungary. Hungarian Report*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- KOVÁCH, I.–KRISTÓF, L. (2004) *Mobilising and Commercialising Rural Goods and Services. An intermediate actors oriented comparative analysis*. RURBAN Deliverable 11.
- KOVÁCH I.–KUČEROVÁ, E.–MEGYESI B. (2005) Civil szervezetek az Európai területfejlesztésben. In KOVÁCH I. (szerk.) *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum, 4. 109–139.
- KOVÁCH I. (szerk.) (2005/1) *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum.
- KOVÁCH I. (szerk.) (2005/2) *Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás – az értékek változása*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Digitális Archívum.
- KOVÁCH I.–KRISTÓF L. (2005/1) A hatalom projektesítése. Az európai integráció hatalmi és politikai következményeiről. In BAYER J.–KOVÁCH I (szerk.) *Kritikus leltár. A rendszerváltás három évtizede*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 231–251.
- KOVÁCH, I.–KRISTÓF, L. (2005/2) *Mobilising and Commercialising Rural Goods and Services. An Intermediate Actors oriented Comparative Analysis*. Building Rurban Relations, Deliverable 11, Budapest, IPS HAS, 47.
- KOVÁCH I. (2006) (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok. Individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.

- KOVÁCH, I.–KRISTÓF, L.–MEGYESI, B. (2006) Hungary. In (eds.) OVERBEEK, G.–TERLUIN, I. *Rural areas under urban pressure: Case studies of rural-urban relationship across Europe*. LEI Wageningen UR, The Hague, 111–137.
- KOVÁCH, I.–KUČEROVÁ, E. (2006) The project class in Central Europe. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, 1, 3–21.
- KOVÁCH, I.–MAJEROVÁ, V. (eds.) (2006) *Civil Society and Demography in Rural Central Europe: The Czech, Hungarian and Polish Cases*. Institute for Political Science HAS, Budapest, E-books, WORKING PAPERS (6) 2006/4.
- KOVÁCH, I.–MEGYESI, B. (2006) Local food production and knowledge dynamics in rural sustainable development. In GORLACH, K.–KOVÁCH, I. (eds.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development. The Czech, Hungarian and Polish cases*. HAS Institute for Political Science, Budapest, E-books WORKING PAPERS (7) 24–36.
- KOVÁCH I.–NAGY KALAMÁSZ I. (2006) Társadalmi és területi egyenlőtlenségek. In KOVÁCH Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 161–177.
- KOVÁCH, I.–KELEMEN, E.–KRISTÓF, L. (2006) Demographics and Civil Society in Hungary. In KOVÁCH, I.–MAJEROVÁ, V. (eds.) *Civil Society and Demography in Rural Central Europe: The Czech, Hungarian and Polish cases*. Institute for Political Science HAS, Budapest, E-books, Working Papers (6) 2006/4, 43–65.
- KOVÁCH, I.–KRISTÓF, L. (2007) The Projectification of Power, The Impact of European Integration on Power and Society. In BAYER, J.–JENSEN, J. (eds) *From Transition to Globalisation*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 191–205.
- KOVÁCH I. (szerk.) (2007/1) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- KOVÁCH I. (2007/2) A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 7–11.
- KOVÁCH I. (2007/3) (szerk.) *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 157 p.
- KOVÁCH I. (2007/4) A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projektosztály. Hozzászólás a projektjesítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle* 3–4, 41–59.
- KOVÁCH I.–KELEMEN E. (2007) A magyar felnőtt lakosság agrárérzékenysége. In KOVÁCH Imre (szerk.) *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 13–26.
- KOVÁCH I. (2008) Önkormányzati hatalom, projektjesítés és az új kormányzás. In BÓDI Ferenc (szerk.) *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*. MTA PTI, Budapest, 113–128.
- KOVÁCH I. (2009) Lobbizás és érdekképviselet a vidék- és agrárfejlesztés területén. In BAYER J.–KÉGLER Á. (szerk.) *Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban*. MTA PTI, Budapest, 231–265.
- KOVÁCH, I.–KUČEROVÁ, E. (2009) The Social Context of Project Proliferation – The Rise of a Project Class. *Journal of Environmental Policy & Planning*, Volume 11, Number 3, March, 203–220 (16).
- KOVÁCH, I.–MEGYESI B (2012) Az átalakuló kormányzás hatása a vidéki települések társadalmára In KOVÁCH I.–DUPCSIK CS.–P. TÓTH T.–TAKÁCS J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, Argumentum Könyvkiadó, megjelenés alatt
- KOVÁCS D. (2003/1) *Falusi vendéglátás Magyarországon*. Agroinform Kiadó, Budapest.

- KOVÁCS D. (2003/2) *A falusi turizmus hagyományai*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS E.–CSITE A.–OLÁH M.–BOKOR I. (2004) Sziget a magyar tengeren: külföldi ingatlan-tulajdonosok a Balatonnál. *Szociológiai Szemle*, Vol. 14. No. 3, 79–106.
- KOVÁCS É. (2007) (szerk.) *Közösségstudomány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE BTK kommunikáció- és médiatudomány, Budapest–Pécs.
- KOVÁCS É. (2008) Ki vagyunk esve a külvilágból. A lengyári kolónia. In VÁRADI M. (szerk.) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 133–159.
- KOVÁCS G.–UDOVECZ G. (2003) Agrárjövőkkel Magyarországon és az Európai Unióban. *Statisztikai Szemle*, 81. évfolyam, 8. szám, 635–653.
- KOVÁCS K. (szerk.) (1993) *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- KOVÁCS K.–VÁRADI M. (1995) Szereplők és kapcsolatrendszerek egy alföldi mezőváros agrártársadalmában. *Szociológiai Szemle*, vol. 4.
- KOVÁCS K. (1998) Elfűjja a szél? Esettanulmány a Homokvár szövetkezetről. *Replika*, 33–34. 137–149. p.
- KOVÁCS K.–BIHARI Zs. (1998) Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, 33–34, 177–192.
- KOVÁCS K. (1998) Agrárribillió. *Beszélő* 3:3/7–8.
- KOVÁCS K. (1999) A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In BARTA Gy.–BELUSZKY P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest, 91–114.
- KOVÁCS, K.–BIHARI, Zs. (1999) State and co-operative farms in transition. The Hungarian case. In STAROSTA, P.–KOVÁCH, I.–GORLACH, K. (eds.) *Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspective*. Łódź University Press, Łódź, 115–151.
- KOVÁCS, K. (1999) The 1997 ‘Peasant Revolt’ in Hungary. *Eastern European Countryside*/5. 43–59.
- KOVÁCS K.–BIHARI Zs. (2000) Változó agrárgazdaság a térben. In HORVÁTH Gy.–RECHNITZER J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 282–297.
- KOVÁCS K.–VÁRADI M. (2005) Utóparaszi hagyományok egy mezővárosban. In SCHWARCZ Gy.–SZARVAS Zs.–SZILÁGYI M. (szerk.) *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatócsoport–MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 75–82.
- KOVÁCS K. (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In BOGNÁR L.–CSIZMADY A.–TAMÁS P.–TIBOR T. (szerk.) *Falupolitikák*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 141–153.
- KOVÁCS K.–VÁRADI M. M.–KOVÁCS D. (2006) A nők helyzete vidéken – vidéki nők. *A falu*, 2006. 3. 43–53.
- KOVÁCS K. (2007/1) Structures of Agricultural Land Use in Central Europe. In HEINONEN, M.–NIKULA, J.–KOPOTEVA, I.–GRANBERG, L. (eds.) *Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas*. Newcastle Cambridge Scholars Publishing, 87–114.
- KOVÁCS K. (2007/2) A leghátrányosabb helyzetű térségek, települések helyzete és fejlesztési lehetőségei. In KOVÁCS T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 45–59.
- KOVÁCS K. (2008) Kistelepülések lépéskényszerben. In VÁRADI M. *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 7–29.

- KOVÁCS N.–SZARKA L. (szerk.) (2003) *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* II. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS T. (1994) Térségi sajátosságok a földkártpótlásnál. *Agrártörténeti Szemle*, XXXVI. évf. 1–4. sz. 77–87.
- KOVÁCS T. (szerk.) (2007) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- KOVÁCS T. (1997) Agrárdemonstráció. *A falu*, 1997/1, 21–28.
- KOVÁCS T. (1998) Mi tekinthető vidéknek? *Gazdálkodás*, 1998. 5. szám. 39–48.
- KOVÁCS T. (2000/1) Migrációs folyamatok Magyarországon a rendszerváltás után. In HORVÁTH GY.–RECHNITZER J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 193–218.
- KOVÁCS T. (szerk.) (2000/2) *Integrált vidékfejlesztés*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 532 p.
- KOVÁCS T. (2000/3) Vidék, vidékfejlesztés, vidékpolitika, *Gazdálkodás*, 3, 11–20.
- KOVÁCS T. (2003) *Vidékefejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- KOVÁCS T. (2006) *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat.
- KOVÁCS T. (2004) Aprófalvainkról – illúziók nélkül. *Területi Statisztika*, 7. (44.) évf. 2. szám, 125–137.
- KOVÁCS Z. (szerk.) (1999) A szuburbanizáció jellemzői a budapesti agglomerációban (Esettanulmányok). *Földrajzi Értesítő* 1–2., 93–126.
- KOVÁCS Z. (2006) Budapest elővárosi övezetének átalakulása a rendszerváltozás után. In CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. (szerk.) *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Savaria University Press, Szombathely, 20–34.
- KOZMA T. (2002) *Határokon innen – határokon túl*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- KÖLLŐ J. (1997) A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. Számítások és példák. *Esély*, vol. 2, 33–61.
- KŐSZEGFALVI Gy. (1997) *Településrendszerünk fejlődésének tendenciái*. XI. évf. 4. sz., 120–132.
- KSH stADAT-táblák – Évközi adatok, 2009. http://portal.ksh.hu/portal/page?_pageid=37,601417&_dad=portal&_schema=PORTAL
- KSH (2000) Általános Mezőgazdasági Összeírás.
- KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2003, 2005, 2007.
- KSH (2004) Magyarország mezőgazdasága, 2003. Gazdaságszerkezeti Összeírás. Budapest.
- KSH (2006) Magyarország mezőgazdasága, 2005. Gazdaságszerkezeti Összeírás. Előzetes adatok. Budapest.
- KUCZI T. (1993) Milyen „készen talált” kapcsolatokból épülnek fel a vállalkozáson belüli viszonyok? *Szociológiai Szemle* 3–4., 137–146.
- KUCZI T. (1996) A vállalkozók társadalmi tőkéi az átalakulásban. *Századvég*, 1996 nyár.
- KUCZI T.–VAJDA Á. (1996) A kisvállalkozók társadalmi összetétele. In LENGYEL György (szerk.) *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. BKE Közszerológiai Tanulmányi Központ, PEW Foundation, Budapest, 15–37.
- KUCZI T. (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Kör, Budapest.
- KUCZI T.–KOVÁCH I.–KRISTÓF L. (2006) A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In KOVÁCH I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi*

- viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 79–158.
- KULCSÁR K. (1996) Politológiai megjegyzések az 1994. évi önkormányzati választásokról. In BÖHM A.–SZOBOSZLAI Gy. (eds.) *Önkormányzati választások 1994. Politikai Szociológiai Körkép*. MTA PTI, Budapest, 13–19.
- KÜRTI L. (2000) A pusztá felfedezésétől a pusztá eladásáig. Az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája. In FEJŐS Z.–SZIJÁRTÓ Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 112–129.
- KÜRTHY Gy. (2002) A biotermelés lehetőségei. *Gazdálkodás* XLVI. évf. 5. sz. 23–24.
- LACZKA É. (2007) *A magyar mezőgazdaság az EU-csatlakozás körüli években, 2000–2005*. KSH, Budapest.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. (1997/1) Szuburbanizáció és gettósodás. Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. *Kritika*, 7. sz.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. (1997/2) A társadalom etnikai, osztály- és térszerkezetének összefüggései az ezredforduló Budapestjén. In KÁRPÁTI Z. (szerk.) *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. MTA TKKK, Budapest.
- LADÁNYI J. (1999) Helyi etnikai konfliktusok Magyarországon a rendszerváltás időszakában. In KÁRPÁTI Z. (szerk.) *A vidéki társadalom változásai, Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon*. 7 kötet, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok, 241–261.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle* /4. 72–94.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LAKATOS M. (2006) *Az egyéni agrárgazdaságokban élők társadalmi rétegződése*. (Szerk. KASZA J.–LAKATOS M.) KSH, Budapest.
- LAKI L. (1991) Polgárosodás Magyarországon az 1970-es 1980-as években. *Századvég*, 2/3.
- LAKI L. (1996) Töredékes helyzetkép a perifériáról. *Társadalmi Szemle* Vol. 51.
- LAKI L. (1997) A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok. *Szociológiai Szemle*, No. 3, 67–91.
- LAKI L. (2002) A szegénység közelebről. In (KOVÁCH Imre szerk.) *Hatalom és társadalmi változás (A poszt szocializmus vége)*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- LAKI L. (2003) Törés és folyamatosság. *Századvég*, 8. évf. 29. sz. 87–92.
- LAKI L. (2004) Vidék és falvak a „mezőgazdaság után”. *Társadalomkutatás*, 22 kötet, 2–3. sz.
- LAKI L.–GAZSÓ F. (2004) *Fiatalok az új kapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest. 216 o.
- LAKI L.–MACK Éva (2004) Angolkönyv és melegszendvics. *Egyenlítő*, 2004. január.
- LAKI L. (2006) Az ifjúság a magyar társadalomban. In KOVÁCH I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- LAKI L. (2007) A társadalmi újratermelődés zavarai a depressziós kistérségekben. *Nemzeti Érdek*, I. évf. 2007/3. sz.
- LAKI L.–GAZSÓ F.–PITTI Z. (2008) *Társadalmi zárványok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 170 p.
- LÁNG S.–LETENYEI L.–SIKLÓS V. (2003) Információs technológia diffúzió. Információs technológia és szakismeretek terjedése a kaposvári kistérségben. In LENGYEL Gy. (szerk.) *Információs technológia és helyi társadalom*. Budapest Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, II. köt., 5–28.
- LÁNYI A. (2009) *Porcelán az elefántboltban. Az ökológiai politika kezdetei Magyarországon*, Heti Válasz Kiadó, Budapest.

- LÁNYI A.–FARKAS G. (2010) *Miért fenntarthatatlan ami fenntartható?* L'Harmattan, Budapest.
- LASCHEWSKI, L.–PHILLIPSON, J.–GORTON, M. (2002) The facilitation and formalisation of small business networks: evidence from the North East of England. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 20: 375–391.
- LASH, S.–URRY, J. (1994) *Economies of signs and space*. Sage, London.
- LEONARD, P.–KANEFF, D. (2002) Introduction: Post-Socialist Peasants. IN LEONARD, P.–KANEFF, D. (eds.) *Post-Socialist Peasants? Rural and Urban Construction of Identity in Eastern Europe, East Asia and the former Soviet Union*. Palgrave, New York.
- LETENYEI L. (2000/1) Innovációs láncok falun. *Szociológiai Szemle*, 2000 (4). <http://www.mtapti.hu/mszt/20004/keret.htm>.
- LETENYEI L. (2000/2) Regionális társadalmi hálózatok. *Falu Varos Regio*, 2000 (7). <http://www.vati.hu/Fvt>.
- LISKÓ I. (2006) Önkormányzatiság és oktatáspolitikai, avagy hol tart ma a kistérségi közigazgatás? *Educatio*, 1, 92–127.
- LOSONCZI Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Társadalomtudományi Könyvtár sorozat. Gondolat, Budapest.
- LOULOUDIS, L.–MARAWYAS, N. (1997) Farmers in Greece and Agricultural Policy since the Accession to the European Union. *Sociologia Ruralis* 37/2: 270–286.
- LOWE, P. (1989) The rural idyll defended: from preservation to conservation. IN MINGAY, G. E. (ed.) *The Rural Idyll*. Routledge, London, 113–131.
- LOWE, P.–MARSDEN, T.–WHATMORE, S. (eds.) (1990) *Rural Restructuring: Global Processes and their Responses*. Fulton, London.
- LOWE, P. (1992) Industrial agriculture and environmental regulation: a new agenda for rural sociology. *Sociologia Ruralis* Vol. 32, 1, 4–10.
- LOWE, P.–BULLER, H.–WARD, N. (2002) Setting next agenda? British and French approaches to the second pillar of the Common Agricultural Policy. *Journal of Rural Studies*, volume 18, issue 1, 1–17.
- LOWE, P.–WARD, N. (2004) Europeanizing rural development, Implementing the CAP's second pillar in England. *International Planning Studies* volume 9, issue 2/3, 121–137.
- LUCKMAN, T. (1996) The privatisation of Religion and Morality. IN HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (1996) (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell, Oxford, 79–86.
- LUKE, T. W. (1996) Identity, Meaning and Globalization: Detraditionalization in Postmodern Space-time Comparison. IN HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (1996) (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell, Oxford, 109–133.
- LYSON, T. A. (2006) Global capital and the transformation of rural communities. IN MARSDEN, T.–CLOAK, P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 292–302.
- MACOURSA K.–SWINNEN, J. (2008) Rural–Urban Poverty Differences in Transition Countries. *World Development* Volume 36, Issue 11, November, Pages 2170–2187.
- MACOURS, K.–JOHAN, F.–SWINNEN, M. (2008) Rural–Urban Poverty Differences in Transition Countries. *World Development*, Volume 36, Issue 11, November, 2170–2187.
- MAFFESSOLI, M. (1996) *The time of tribes*. Verso, London.
- Magyar információs társadalom. Éves jelentés, 2006*. Információs Társadalom és Trendkutatató Központ, 2007.

- Magyarország Mezőgazdasága, 2005.* Gazdaságszerkezeti összeírás, Előzetes adatok. KSH, Budapest, 2006. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso05.pdf>
- Magyarország mezőgazdasága 2007*, KSH, Budapest.
- Magyarország vidékfejlesztési programja koncepció*, 1997, VÁTI, Budapest.
- MAJEROVÁ, V. (2001) The Changing Role of Agriculture in the Czech Countryside. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I. TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Aldershot, Ashgate, 89–106.
- MAJEROVÁ, V. (2007) Social factors influencing the differences between developed and less developed regions *Agric. Econ.-(Czech, 53)*: 513–517.
- MALMBERG, A.–MASKELL, P. (2002) The exclusive concept of localisation economies: towards a knowledge based theory of spatial clustering. *Environment and Planning A*, 34: 429–449.
- MÁRKUS I. (1972) *Kifelé a feudalizmusból*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MÁRKUS I. (1973) Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 2(1): 56–67.
- MÁRKUS I. (1979) *Nagykőrös*, Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MÁRKUS I. (1980) Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. *Valóság*, 4: 13–39.
- MARDSEN, T. (1989) Restructuring Rurality. *Sociologia Ruralis* Vol. 29, 3–4, 312–317.
- MARDSEN, T.–MURDOCH, J.–LOWE, P.–MUNTON, R.–FLYNN, A. (1993) *Constructing the countryside*. UCL Press, London.
- MARDSEN, T. (1998/1) Economic perspectives. In ILBARY, B. (ed.) *The geography of rural change*. Harlow–Longman, Essex, 13–30.
- MARDSEN, T. (1998/2) New rural territories: regulating the differentiated rural space. *Journal of Rural Studies*, 14, 104–117.
- MARDSEN, T. (1999) The consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis*, 39 vol, 1999. 4. 501–521.
- MARDSEN T (2006) Pathways in the sociology of rural knowledge. In CLOKE, P.–MARDSEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi. 3–17.
- MARTIN, R. (2001) Geography and public policy: the case of missing agenda. *Progress and human geography*, 25, 189–210.
- MATHIEU, N.–GAJEWSKI, P. (2002) Rural Restructuring, Power Distribution and Leadership at National, Regional and Local Levels: the Case of France. In HALFACREE, K.–KOVÁCH, I.–WOODWARD, R. *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate Aldershot, Burlington, Sidney, Singapore, 122–145.
- MAUREL, M. C.–HALAMSKA, M. (2006) *Democratie et gouvernement local en Pologne*. CNRS Editions, Paris.
- MAUREL, M. C. (2008) Local Development Stakeholders and the European Model: Learning the LEADER Approach in the New Member States. *Czech Sociological Review*, 2008, Vol. 44, No. 3, 511–529.
- McMICHAEL, P. (1996) Globalisation: myths and realities. *Rural Sociology*, 61 (1), 25–55.
- MEDGYESI K. (2005) A kertész, az orvos és a borkimérő. Kisvárosi rendszerváltozás és a helyi hatalmi elit. *Szociológiai Szemle* 2005/1. 60–71.
- MEGYESI, B. (2005) Organic farming in Hungary How the Agricultural Support System and Rural Development Policy Affect Organic Farmers' Motivation to Convert. In *New Countryside. Culture local governance and Sustainability in Rural Development*. Sapien-tia, Miercurea-Ciuc/Csikszereda.

- MEGYESI B. (2007/1) Politikai vidékpercepciók Magyarországon. In BODA Zs.–KOVÁCH I.–SZOBOSZLAI Gy. (szerk.) *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikro-elemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- MEGYESI B. (2007/2) A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidékiek és városiak*. L'Harmattan–MTA PTI, Budapest, 27–44.
- MEILLASOUX, C. (1981) *Maidens, Meal and Money – Capitalism and the Domestic Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MENDRAS, H. (1970) *The Vanishing Peasant: Innovation and Change in French Agriculture*. MIT Press, London.
- MEURS, M. (ed.) (1999) *Many Shades of Red: State policy and collective*. Rowman and Littlefield, Lanham.
- Mezőgazdasági termelés, 2005*. KSH. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/mgterm/mgterm05.pdf>
- MILBOURNE, P. (1997) *Revealing rural otherness: representation, power and identity in the British countryside*. Pinter, London.
- MILBOURNE, P. (2004) *Rural poverty: marginalisation and exclusion in Britain and America*. Routledge, London.
- MILBOURNE, P. (1998) Local responses to central state social housing reconstructing in rural area. *Journal of rural studies*, 14(2) 167–184.
- MILWARD, A. (1992) *The European rescue of the national state* University of California Press, Berkeley.
- MINGAY G. E. (1989) (ed.) *The Rural Idyll*. Routledge, London.
- MOLNÁR Gy. (2008) A növekvő lélekszámú községek helyzete Baranya megyében. *Területi Statisztika* 11. (48.) évf. 4. sz., 414–431.
- MOMSEN J. H.–SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI I. (2002) Gender and rural entrepreneurship in post-communist East-West Hungary, *Estern European Countryside*, 109–118.
- MOMSEN, H. J.–SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI I.–TIMÁR, J. (2005) *Gender at the Border: Entrepreneurship in Rural Post-Socialist Hungary*. Ashgate, Aldershot, 142.
- MONTPETIT J. (2000) Europeanization and domestic politics: Europe and the development of French environmental policy for the agricultural sector. *Journal of European Public Policy*, volume 7, issue 4, 576–592.
- MOREIRA, M. B.–RODRIGO, I. (2001) Portugal: The Emergence of the 'Rural Question'. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, 238–262.
- MORMONT, M. (1987) Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, Vol. 27, No. 1, 3–20.
- MORMONT, M. (1990) Who is rural? or how to be rural: towards a sociology of the rural. In MARDSEN, T.–LOWE, P.–WHATMORE, S. (eds.) *Rural Restructuring*. David Fulton, London.
- MOYANO-ESTRADA, E.–ENTRENA, F.–SERRANO DEL ROSAL, R. (2001) Federations of Co-Operatives and Organized Interest in Agriculture. An Analysis of the Spanish Experience. *Sociologia Ruralis* 41/3, 238–253.
- Munkaerő-piaci jellemzők, 2007*. II. negyedév, KSH, Budapest.
- MUNKEJORD, M. C. (2006) Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-migrants' Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, 46 (3), 241–257.

- MURDOCH, J.–CLARK, J (1994) Sustainable knowledge. *Geoforum* 25, 115–132.
- MURDOCH, J.–MARSDEN, T. (1994) *Reconstructing rurality: class, community and power in the development process*. UCL Press, London.
- MURDOCH, J. (2000) A New Paradigm of Rural Development. *Journal of Rural Studies*, 2000.
- MURDOCH, J. (2006) Networking rurality: emergent complexity in the countryside. In MARSDEN, T.–CLOKE P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 171–185.
- NAGY KALAMÁSZ, I. (2005) Folklore in new social movements – the dancehouse phenomenon. In MÁTÉFFY M. – MICANOVIC J. (eds.) *New Countryside, Culture, Local Governance and Sustainability in Rural Development*. Sapientia – HUT, Dept. of Social Sciences, Csiksztereda 124–134.
- NAGY KALAMÁSZ I. (2007) A dolgozó parasztság. In KOVÁCH I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 115–132.
- NAGYNÉ VARGA I. (2010) *Helyzetelemzés az OFA Szövetkezz/2007 pályázati kiírás által támogatott szociális szövetkezetek körében*. Kézirat
- NAVRACSICS T. (1997) Területi érdekképviselet a Kádár-korszakban. *Társadalmi Szemle*, Vol. 52, 4, 79–94.
- NELSON, E. K.–CABRA, R. (2004) *New Scandinavian Design*. Chronicle Books, San Francisco.
- NÉMEDI D. (1985) *A népi szociográfia, 1930–1938*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- NEMÉNYI, Á. (ed.) (1999) *Rurality in Europe at the threshold of centuries*. Editura Alsand, Cluj, 47–63.
- NEMÉNYI, Á. (ed.) (2009) *Trends in Land Succession*. Cluj-Napoca, Cluj University Press.
- NEMES G. (2003) Vidékfejlesztés és előcsatlakozási felkészülés Magyarországon. A SAPARD-program hatásai és mellékhatásai. *Közgazdasági Szemle*, 50, 56–75.
- NEMES NAGY J. (1993) A formálódó piacgazdaság regionalizmusa. In KOVÁCS K. (szerk.) *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- NEMES NAGY J. (1996) Soprontól Nyíradonyig. In AGG Z. (szerk.) *Átéptetés*. Comitatus, Veszprém, 193–203.
- NEWBY, H. (1978) The rural sociology of advanced capitalist society. In NEWBY, H. (ed.) *International Perspectives in Rural Sociology*. Wiley, Chichester.
- NEWBY H (1980) Rural sociology: trend report. *Current Sociology* 28 (1) 3–109.
- NEWBY, H. (1985) 25 years of rural sociology. *Sociologia Ruralis* Vol. 25, 3–4, 207–213.
- NORTH, D. (1998) Rural industrialisation. In ILBERY, B. (ed.) *The Geography of Rural Change*. Longman, London.
- NYGARD, B.–STORSTADT, O. (1998) De-globalization of food markets? Consumer perception of safe food: the case of Norway. *Sociologia Ruralis*, 38:1. 36–54.
- OBÁDOVICS CS.–KULCSÁR L. (2003) A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 2003 július, 303–322.
- OLÁH I. (2002) *Integráció a mezőgazdaságban*. <http://www.pointernet.pds.hu/ujsagok/agrar-agazat/2002-ev/02-februar/agrarag-07.html>
- OLÁH M. (1996) A helyi elit szerepe a kelet-közép-európai új demokráciák önkormányzati életében. In AGG Z. (szerk.) *Átéptetés, Közigazgatás – Területfejlesztés – Városmarketing*. Veszprém Megyei Önkormányzat, 215–245.
- OLIVA–CAMARERO (2001) Shifting Rurality: The Spanish Countryside after De-peasantisation and De-agrarianisation. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, 219–237.

- OROSZ I.–FÜR L.–ROMÁNY P. (szerk.) (1996) *Magyarország agrártörténete: agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda, Budapest.
- OROS I. (1999) Land in Hungarian agriculture. In STAROSTA, P.–KOVÁCH, I.–GORLACH, K. (eds.) *Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspectives*. Łódź University Press, Łódź, 53–66.
- OSTI, G. (2000) LEADER and Partnerships: the Case of Italy. *Sociologia Ruralis*, 40:2, 172–181.
- OVERBEEK, G.–TERLUIN, I. (eds.) (2006) *Rural areas under urban pressure: Case studies of rural-urban relationship across Europe*. LEI Wageningen UR, The Hague.
- ŐRSZIGETHY E. (1993) Távol a közhatalomtól. Elittek Besenyőtelken. *Valóság*, 3: 38–50.
- ŐRSZIGETHY E. (1995) *Birsalmasajt*. Sik kiadó, Budapest.
- PAHL R. (1966) *Urbs in Rure*. LSE, London.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2000) Bevezetés. In PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–26.
- PANELLI, R. (2006) Rural socieity. In CLOKE, P. J.–MARSDEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of rural studies*, Sage, London, 44–90.
- PATAKI Gy. (2007) Bölcs „laikusok”: Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálataiban. *Civil Szemle*, No. 3–4, 144–156.
- PATAKI Gy. (2007) Ha már mérjük magunkat... In KAJNER P. (szerk.) *Gazda(g)ságunk újralfedezése. Fenntartható vidéki gazdaságfejlesztés elméletben és gyakorlatban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 90–97.
- PATAKI GY.–BODORKÓS B.–BALÁZS B.–BELA GY.–KELEMEN E.–KOHLEB N. (2011): A vidékfejlesztés demokratizálásának lehetősége: részvételi akciókutatás a Mezőcsáti Kistérségben. In: PATAKI GY.–VÁRI A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás: magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest. 28–51.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (1992) A helyi hatalom határai. In: CSEFKÓ F. (ed.) *Helyi társadalom, gazdaság, politika. Tanulmányok az önkormányzatokról*. Alapítvány a Magyarországi Önkormányzatokért, Budapest, 60–72.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (1993) A lokális anatómiája. In PÁLNÉ KOVÁCS I.–CSEFKÓ F. (szerk.) *Tények és vélemények a helyi önkormányzatokról*. MTA RKK, Pécs, 7–33.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2000) Integráció és dezintegráció a területi közigazgatásban. In VEREBÉLYI I. (szerk.) *Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai*. Magyar Közigazgatási Intézet–MTA Politikai Tudományok Intézete–MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 89–101.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2003) A területi érdekérvényesítés átalakuló mechanizmusai. *Politikatudományi Szemle*, 167–191.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2008) *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- PELLIZZONI, L. (2003) Knowledge, uncertainty and the transformation of the public sphere. *European Journal of Social Theory*, 6 (3) 327–355.
- PERRAUD, D. (2001) Les politiques agricoles et rurales dans les régions : une nouvelle organisation des pouvoirs publics en Europe? *Economie Rurale*, n° 261, 01, 7–22.
- PETŐ I.–SZAKÁCS S. (1984) *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- PETHEŐ A. I.–GYÖRI ZS.–NÉMETH B.–FEKE N.–SIMON F. (2010) *A szociális szövetkezetek működési modelljének a kidolgozása a foglalkoztatás elősegítése érdekében*. Budapesti Vállalkozásfejlesztési Kutató Intézet, Nonprofit Kft. Budapest.
- PHILLIPS, M. (2005) People at the centre? The contested geographies of gentrification. In PHILLIPS, M. (ed.) *Contested worlds: an introduction to human geography*. Ashgate, Aldershot, 317–352.
- PICCHI, A. (2003) Rural development, institutions and policy. In van der PLOEG, J. D.–LONG, A.–BANKS, J. (eds.) *Living Countryside*. Elsevir, Doetinchem, 204–214.
- PIERRE, J. (ed.) (2000) *Debating governance*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- PILICHOWSKI, A. (2008) Poland's agrarian structure: a sociological perspective. *Sociologia Ruralis*, Volume 33 Issue 1, 92–95.
- van der PLOEG, J. D.–LONG, A.–BANKS, J. (2003) (eds.) *Living Countryside*. Elsevir, Doetinchem, 204–214.
- van der PLOEG, J. D.–MARSDEN, T. (2008) (eds.) *Unfolding webs: The dynamics of regional rural development*. Royal Van Gorcum BV., Assen.
- van der PLOEG, J. D. (2008) The New Peasantries: Struggles For Autonomy And Sustainability In *An Era of Empire Aad Globalization*, Earthscan, London.
- PONGRÁCZ T.-né–S. MOLNÁR E. (2011) Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása In NAGY I.–PONGRÁCZ T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest, 2011, 192–206.
- RATINGER, T.–RABINOWICZ, E. (1997) Changes in farming structures in the Czech Republic as a result of land reform and privatization. In SWINNEN, J.–BUCKWELL, A.–MATIJS, E. (eds.) *Agricultural privatization land reforms and farm restructuring in Central and Eastern Europe*. Ashgate, Aldershod.
- RAVETZ, J. R. (1986) Usable knowledge, usable ignorance: incomplete science with policy implications. In CLARK, W. C.–MUNN, R. C. (eds.) *Sustainable development of the biosphere*. Cambridge University Press, New York, 415–432.
- RAY, C. (1997) Towards a Theory of the Dialectic of Local Rural Development with in the European Union *Sociologia Ruralis*. 37/3, 345–363.
- RAY, C. (1998) Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis* 38:1, 3–20.
- RAY, C. (2001) Territorial co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis*, 41:3, 279–295.
- RECHNITZER J. (1993) *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet átalakító innovációk*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr.
- RECHNITZER J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs.
- RECHNITZER J. (2002) A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 2002/3. 165–184.
- RECHNITZER J.–GROSZ A.–CSIZMADIA Z. (2003) A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 2003/3., 145–165.
- REDFIELD, R. (1960) *The Little Community and Peasant Society and Culture*. The University of Chicago Press, Chicago.
- RHODES, R. A. W. (1997) *Understanding governance: policy networks, governance reflexivity and accountability*. Open University Press, Maidenhead.

- RHODES, R. A. W. (2000) Governance and public administration. In PIERRE, J. (ed.) *Debating governance*. Oxford University Press, Oxford.
- RICHARDSON, T. (2000) Discourses of Rurality in EU Spatial Policy: The European Spatial Development Perspective. *Sociologia Ruralis* Vol. 40 No.1, 53–71.
- ROEDER-RYNNING, Ch. (2002) Farm conflict in France and the Europeanization of agricultural policy. *West European Policy*, volume 25, issue 3, 107–126.
- ROEDER-RYNNING, Ch. (2006) Agricultural Policy. In GRAZIANO, P.–VINK, M. (eds.) *Europeanisation. New research agendas*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 212–226.
- ROMÁNY P. (1996) A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In FÜR L.–OROSZ I.–ROMÁNY P. (szerk.) *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- ROMÁNY P. (1998) Miért fontos a vidék? *Gazdálkodás*, 1998/5. sz. 49–53.
- ROMÁNY P.–TAMÁSI M. (2002) *Agrárpolitikai fordulatok – agrártársadalmi változások* (Tanulmányok, adatok a XX. századi Magyarország agráréletéről). Bába Kiadó, Szeged.
- ROMÁNY P. (2002) *Kortársunk az agrárpolitika: agrárpolitikai, agrárszociológiai tanulmányok az ezredforduló idejéből*. Szaktudás Kiadó, Budapest.
- SÁRKÁNY M. (1983) Parasztság és termelési viszonyok. In *Népi kultúra – népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, Budapest, 21–37.
- SÁRKÁNY M. (2000) A társadalomnéprajzi kutatás hazai története., In PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–67.
- SÁRKÁNY M. (2005) Vállalkozások Varsányban: mezőgazdaság és azon túl nagyvilág. In SCHWARTZ és társai: *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 37–47.
- SCHILTHUIS G.–BEKKUM, O. (2000) *Agricultural cooperatives in Central Europe*. Van Gorcum, Breukelen.
- SEVILLA-GUZMÁN, E.–MARTINEZ-ALLIERT, J. (2006) New rural social movements and agroecology. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–H. MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 258–278.
- SEVILLA-GUZMÁN, E.–MARTINEZ-ALLIERT, J. (2006) New rural social movements and agroecology. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–H. MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 472–484.
- SHANIN, T. (1972) *The Awkward Class. Political sociology of peasantry in a developing society, Russia 1910–1925*. Oxford University Press, Clarendon.
- SHANIN, T. (1976) A world without rural sociology? *Sociologia Ruralis*, Vol. 16, 4, 233–237.
- SHILS, E. (1981) *Tradition*. Faber, London.
- SHORT, B. (1992) *The English rural community: image and analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SHORT, B. (2006) Idyllic ruralities. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–H. MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 133–148.
- SHUCKSMITH, M.–CHAPMAN, P. (1998) Rurality, Local Rural Development and Social Exclusion in the UK. Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*, Volume 38 Issue 2, 225–242.
- SHUCKSMITH, M. (2000) Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspectives from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40:2.
- SIBLEY, D. (2006) Inclusion/exclusion in rural areas. In CLOKE, P.–MARSDEN, T.–MOONEY, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 401–411.
- SIMONYI Á. (1995) Munka nélkül. *Szociológiai Szemle*, No. 1, 55–70.

- SIMONYI Á. (2001) *Tizenegy falu, ötvenöt család – kisgyermekes munkanélküli családok hátrányos munkaerőpiaci térségeiben*. Struktúra Munkaügyi Kiadó, Budapest.
- SÍPOS B. (2006) Hosszú ciklusok és évszázados trendek alakulása a magyar mezőgazdaságban, *Statistikai Szemle*, 84. évfolyam 2. szám, 150–175.
- SJÖBLOM, S. (2006) Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon. In SJÖBLOM, S.–ANDERSSON, K.–ECKLUND, E.–GODENHJELM, S. (ed.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 9–33.
- SJÖBLOM, S.–ANDERSSON, K.–ECKLUND, E.–GODENHJELM, S. (eds.) (2006) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki.
- SKLENIČKA, P.–HLADÍK J.–STŘELEČEK F.–KOTTOVÁ B.–LOSOSOVÁ J.–ČÍHAL L.–ŠÁLEK M. (2009) *Historical, environmental and socio-economic driving forces on land ownership fragmentation, the land consolidation effect and project costs*. Agric. Econ.–Czech 55, 571–582.
- SØRENSEN, E.–TORFING, J. (eds.) (2007) *Theories of democratic network governance*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
- SULKONEN, P. (2006) The power structure of the project state. How bottom-up became top-down in public administration. In SJÖBLOM, S.–ANDERSSON, K.–ECKLUND, E.–GODENHJELM, S. (eds.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 33–45.
- SPÉDER Zs. (1997) Szegény nők és férfiak. In LÉVAI K.–TÓT I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. TÁRKI, Budapest.
- SPÉDER Zs (2011) Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon In NAGY I.–PONGRÁCZ T.-né (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest, 207–228.
- STAROSTA, P. (1994) Rurality and Ruralization. In SYMES, D.–JANSEN, A. J. (eds.) *Agricultural Recenstructing and Rural Change in Europe*. Wageningen University, Wageningen, 65–75.
- STAROSTA, P. (1998) Inhabitants' feeling of social bonds with rural and small town communities in Bulgaria, Poland and Russia. In GRANDBERG, L.–KOVÁCH, I. (eds.) *Actors on changing European countryside*. Institute for Political Sciences, Budapest, 104–131.
- STAROSTA, P.–DRAGANOVA, M. (1999) Social Identification with Local Communities and the Globalization Process in Rural areas of Eastern Europe. In KASIMIS, CH.–PAPADOPOULOS, A. (eds.) *Local Responses to Global Integration*. Aldershot, Ashgate, 133–152.
- STAROSTA, P.–KOVÁCH, I.–GORLACH, K. (eds.) (1999) *Rural societies under communism and beyond. The Hungarian and Polish perspectives*. University of Łódź, Łódź, 388.
- STOKER, G. (1998) Governance as theory: five propositions. *International Social Science Journal*, Volume 50, Number 155, March, 17–28.
- STUART, S. A.–SCHRÖDER, M.–HUGHES A.–BOWER, J. (2004) Dimensional analysis of school-children's food label comprehension: a pilot study. *International Journal of Consumer Studies*, Volume 28 Issue 2, 135–146.
- SWAIN, N. (1996) Getting Land in Central Europe. In ABRAHAMS, R. (ed.) *After Socialism: Land Reform and Rural Social Change in Eastern Europe*. Berhahn, Oxford.
- SWEET, F. (2003) *Scandimodern*. Mitchell Beazley, London.
- SWINNEN, J. F. M.–BUCKWELL, A.–MATHIJS, E. (eds.) (1997) *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*. Ashgate Publishers, Aldershot, xxii, 373.
- SZABÓ I. (1965) Bevezetés. In SZABÓ I. (szerk.) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914 I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–30.

- SZABÓ K. (1992) Small is Also Beautiful in the East: The Boom of Small Ventures in Hungary. In B. S. KATZ and L. RITTENBERG (eds) *The Economic Transformation of Eastern Europe*, Praeger Publishing House, Westport, Connecticut, London, 127–152.
- SZABÓ M. (1997) Agrártiltakozások 1997. In KURTÁN S.–SÁNDOR P.–VASS L. (eds.) *Magyarország politikai évkönyve 1998*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány: Budapest (Political Yearbook of Hungary 1998), 199–216.
- SZABÓ P. (2007) Az EU-csatlakozás hatása a mezőgazdasági jövedelemre. *Statisztikai Szemle*, 85. évfolyam 1. szám, 22–35.
- SZARVAS Zs. (szerk.) (2007) *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira*. (Documentatio Ethnographica 22) MTA NKI–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 19–57.
- SZCZEPANSKI, J. (1970) *Polish Society*. Random House, New York.
- SZELÉNYI I. (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZELÉNYI I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZELÉNYI, I. (1988) *Socialist Entrepreneurs*. University of Wisconsin Press, Madison.
- SZELÉNYI, I. (ed.) (1998) *Privatizing the land: Rural political economy in post-communist society*. Routledge Studies of Societies in Transition, London, Routledge.
- SZELÉNYI, I.–EYAL, G.–TOWNSLEY, E. (2000) *Making capitalism without capitalists. Class formation*, Verso, New York, London.
- SZIJÁRTÓ Zs. (2000) A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli medencében. In FEJŐS Z.–SZIJÁRTÓ Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum, PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 7–23.
- SZIJÁRTÓ Zs. (2002) Turizmus és regionalizmus a Káli medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In FEJŐS Z.–SZIJÁRTÓ Zs. (szerk.) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 7–21.
- SZIRMAI V. (2002) *Versenys és/vagy együttműködés? Város és környéke kapcsolatai*. MTA Szociológiai Kutatóintézet–MTA Regionális Kutatások Központja, Közép-dunántúli Kutatócsoport, Budapest–Székesfehérvár.
- SZIRMAI V. (2011). A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom*. 25 (1). 21–41.
- SZOBOSZLAI Gy. (1996) Önkormányzati választások 1994. In BÖHM A.–SZOBOSZLAI Gy. (eds.) *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép*, MTA PTI, Budapest, 32–54.
- SZOBOSZLAI Zs. (szerk.) (2001) *Szociális földprogramok Magyarországon*, Esély Regionális Szellemi Forrásközpont, Szolnok.
- SZOBOSZLAI Zs. (szerk.) (2003) *Cigányok a szociális földprogramban*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZÖRÉNYINÉ, KUKORELLI, I.–MOMSEN, D (2007) Gender and rural tourism in Western Hungary. *Eastern European Countyside*, 83–96.
- SZUHAY P. (1995) Cigánykultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a cigány nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ* 7. évf. 1995. ősz 329–341.
- SZUHAY P. (1999) Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In KÁRPÁTI Z. (szerk.) *A vidéki társadalom változásai, Térségfejlesztési ismeretek felfőkon*, 7 kötet, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok, 175–197.
- SZTOMPKA, P. (1993) *The Sociology of Social Change*. Blackwell, Oxford.

- TEMME, M. (2006) The administrative structure of the project state. In SJÖBLOM, S.–ANDERSON, K.–ECKLUND, E.–GODENHJELM, S. (eds.) *Project proliferation and governance*, Helsinki University Press, Helsinki, 45–59.
- TAMÁSKA M. (2006) Hagyományos és modern falusi házak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, No. 4, 36–62.
- TÁLL É. (1993) (szerk.) *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán*. MTA PTI, Budapest.
- TÁLL É. 2000 (szerk.) *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 209–234.
- TARDOS K. (1992) Marginális csoportok a munkaerőpiacon: a munkanélküli segélyből kizártak. *Szociológiai Szemle*, 1. sz., 99–109.
- TARKOWSKA, E. (2005) Child poverty in Poland. *Polish Sociological Review* 3, 237–250.
- TÁTRAI, A. (2003) A folyamati (általános, generikus) benchmarking alkalmazása sikeres ipari SCM módszerek átültetésére élelmiszeripari és mezőgazdasági vállalatok gyakorlatába. *EU Working Papers* 1/2003. 30–39. o.
- THOMSON, J. B. (1996) Tradition and Self in a Mediated World. In HEELAS, P.–LASH, S.–MORRIS, P. (eds.) *De-traditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity*. Blackwell, Oxford, 89–108.
- TICKMAYER, A. (2006) Rural poverty. In MARSDEN, T.–CLOKE P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 411–426.
- TÍMÁR J. (1999) Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, No. 1–2., 7–32.
- TÍMÁR J.–VÁRADI M. (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In HORVÁTH GY.–RECHNITZER J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 153–176.
- TÍMÁR J. (2007) Társadalmi nemek, aprófalu- és közösségtanulmányok. In KOVÁCS É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Budapest–Pécs, 115–133.
- Típusalkotás*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét, 201.
- TISENKOPFS, T.–KOVACH, I.–LOSTAK, M.–SUMANE, S. (2009) Rebuilding Collectivity: Specific Challenges for Farmers Marketing Initiatives in Post-Socialist Countries, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 2011, 1. sz. 70–88.
- TÓTH Á.–VÉKÁS J. (2006/1) Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. In BAKÓ B.–PAPP R.–SZARKA L. (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest, 252–309.
- TÓTH Á.–VÉKÁS J. (2006/2) Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi-gazdasági jellemzői. In: TÓTH Á.–VÉKÁS J. (szerk.) *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 137–197.
- TÓTH L. (1997) Leszakadó vállalkozók, vállalkozói sikerek és kudarcok. In *Megszűnt és működő vállalkozások 1993–1996*. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Budapest, Kutatási Füzetek 7.
- TÓTH L. (1999) Vállalkozói kapcsolatok egy községben, vállalkozók képe a helyi közvéleményben. In LENGYEL Gy. (szerk.) *Kisvállalkozások megszűnése, bővülése és kapcsolatterendszere*. Műhelytanulmányok. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest.
- TÓTH L. (2006) A siker szociális reprezentációi vidéki vállalkozók körében. *Társadalomkutatás*. 24, 1 /március.

- TÓTH E. (1999) A vidéki foglalkoztatás térségi jellemzői és feszültségei. In KÁRPÁTI Z. (szerk.) *A vidéki társadalom változásai, Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon*, 7 kötet, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok, 17.
- TÓTH O. (1997) Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In LÉVAI K.–TÓTH I. Gy. (szerk.) (1999) *Szerepváltozások*. TÁRKI–Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 73–85.
- TOVEY, H. (1998) Rural actors, food and postmodern transformation. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I. (eds.) *Actors on the Changing European Countryside*. Institute for Political Science, Budapest.
- TOVEY, H. (2001) Creating and Re-Creating Modernity: Peasantisation and De-peasantisation in Ireland. In GRANBERG, L.–KOVÁCH, I.–TOVEY, H. (eds.) *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 306–329.
- TOVEY, H. (2008) Introduction: Rural Sustainable Development in the Knowledge Society Era. *Sociologia Ruralis*, Vol 48, Number 3, July, 185–199.
- TÖMPE F. (2007) *A társadalmi tőke mértékének és hatásának vizsgálata a farmgazdaságok körében*. www.avacongress.net/ava2007/presentations/nkfp1/4.pdf
- TRACY, M. (1994) Summary of major policy issues. In KJELDAHL, R.–TRACY, M. (eds.) *Re-nationalization of the Common Agricultural Policy?* Combined Book Services 2005, Tonbridge, 1–4.
- URRY, J. (1984) Capitalist restructuring, recomposition and the regions. In BRADLEY, T.–LOWE P. (eds.) *Locality and Rurality*. Geobooks, Norwich, Geobooks, 45–64.
- VAJDA Á. 1991 A nem vállalt polgárosodás (Unaccepted embourgeoisement). *Századvég*, 2–3.
- VAJDA Á. (1991) Az 1990-ben megválasztott képviselők és polgármesterek. *Statisztikai Szemle*, 10, 774–788.
- VÁGI, G. (1982) *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁGI G. (1991) *Magunk, uraim!* Gondolat Kiadó, Budapest.
- VALUCH T. (1988) *A hagyományos világ alkonya*. Szociográfiai munkafüzetek, Budapest, Országos Közművelődési Központ, Budapest.
- VALUCH T. (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VALUCH T. (2003) A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 1. sz. 3–31.
- VALUCH T. (2006) *A hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina, Budapest.
- VAN DER PLOEG, J. D. (2008) *The New Peasantries: Struggles For Autonomy And Sustainability In An Era Of Empire And Globalization*. Earthscan, London.
- VÁRADI M. (1997) Solymár: az aranyfalu. *Tér és Társadalom*, No. 4. 45–68.
- VÁRADI M. (1999) A szuburbanizáció arcai a budai agglomerációban. *Falu–Város–Régió*, No.3., 9–14.
- VÁRADI M. (2004) Zárványosodó munkerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 36–55.
- VÁRADI M. (2007) Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatásai. In Kovács É. va szerk.: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 43–68. p. (Regio könyvek)

- VÁRADI M. (2007) Szegénység, kirekesztettség. In KOVÁCS É. va szerk.: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 69–87. p. (Regio könyvek)
- VÁRADI, M. (2008) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- VARGA Gy. (2004) *A magyar mezőgazdaság az idők sodrában*. Miniszterelnöki Hivatal, Stratégiai Elemző Központ, Budapest.
- VARGA I. (2007) Regionális társulási kísérlet Dél-Dunántúlon. *Területi Statisztika*, 10. (47.) évf. 3. sz. 218–236.
- VARGA I. (2008) Agglomerációk és kistérségek a nagyvárosok vonzáskörzetében. *Területi Statisztika*, 11. (48.) évf. 4. sz., 431–445.
- VARGA Zs. (1998–1999) Termelőszövetkezetek az agrárirányítás és a paraszti érdek erőterében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. *Agrártörténeti Szemle*, 1–4. 178–211.
- VARGA Zs. (2001) *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- VARGA Zs. (2003/1) Az agrárium 1945-től napjainkig. In ESTÖK J.–FEHÉR Gy.–GUNST P.–VARGA Zs. (szerk.) *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Argumentum Kiadó – Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 261–339.
- VARGA Zs. (2003/2) Hatalom, büntetőjog és termelőszövetkezetek Magyarországon az 1970-es években. *Jogtörténeti Szemle*, 2003. 4. sz., 10–21.
- VARGA Zs. (2004) Útkeresés a termelőszövetkezeti szektorban az 1960-as években. In PÓCS Gy. (szerk.) *Falvak, földek, földművesek*. Agroinform Kiadó, Budapest 2004, 247–264.
- VARGA Zs. (2004) Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In RAINER M. J. (szerk.) *„Hatvanas évek” Magyarországon*. 1956-os Intézet, Budapest, 99–125.
- VEREBÉLYI I. (szerk.) (2000) *Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai*. Magyar Közigazgatási Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- VIRÁG T. (2006) A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 2006. 1.
- VIRÁG T. (2007) Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In KOVÁCS É. va szerk.: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 134–146. p. (Regio könyvek)
- VIRÁG T. (2008) Ez itt a reménytelenség vidéke Iin VÁRADI M. (szerk.) *Kistelepülések lépéskényszerben*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 70–101.
- VIRÁG T. (2010) Kirekesztve. Falusi gettók az oprszág peremén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VOSZKA É. (2006) Uniós támogatások – a redistribúció új szakasza? *Külgazdaság*, A4/4143, 6/2006. 8–30.
- WALLACE, H. (2000) Europeanization and globalisation: complementary or contradictory trends? *New Political Economy*, volume 5, issue 3, 369–383.
- WARD, N. (1993) The Agricultural Treadmill and the Rural Environment in the post-productivist Era. *Sociologia Ruralis*, 32:3/4, 348–364.
- WAGNER H. (1997) Az élelmiszeripari és mezőgazdasági termékek exportjának vállalati szerkezetében bekövetkezett változások elemzése. *AKII Agrárgazdasági Tanulmányok* 4. szám.
- WHATMORE, S. (1990) Theories and practices for rural sociology in a ‚new’ Europe. *Sociologia Ruralis*, Vol. 30, 3–4, 251–259.

- WHATMORE, S.–LOWE, P.–MARSDEN, T. (eds.) (1991) *Rural enterprise. Critical perspectives on rural change*. London, David Fulton Publishers, London.
- WITTEL (2001) Towards a network sociality. *Theory, Culture and Society*, 18: 51–76.
- WOODS, M. (1998) Advocating rurality? The repositioning of rural local government. *Journal of Rural Studies* 14, 13–26.
- WOODS, M. (2006) Political Articulation: The Modalities of new critical rural citizenship. In MARSDEN, T.–CLOAK P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 457–472.
- WOODS, M. (2007). Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the re-constitution of rural place. *Progress in Human Geography* 31(4). p. 485–507.
- WOODS, M. (2011) Developing Europe's rural regions in the era of globalization. Summafy report from the DERREG project <http://www.derreg.eu/system/files/DERREG%20Summary%20Report.pdf>
- ZONGOR G. (2004) A kistelepülések sajátos helyzete és érdekvédelme. *Területi Statisztika*, 7. (44.) évf. 2. szám, 99–117.